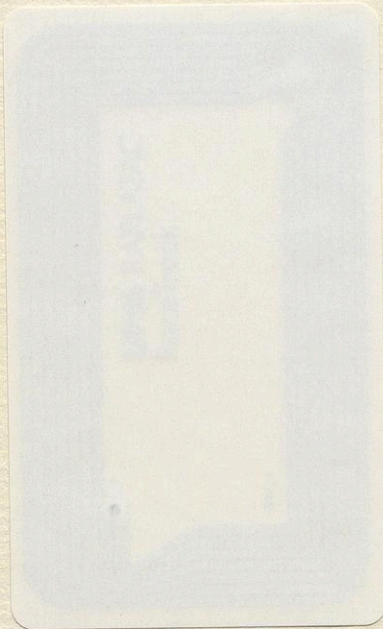

N12<522852787 021

ubTÜBINGEN

theol

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

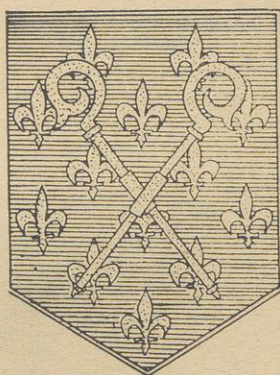
71-
ms

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXXI

1995

FASCICULUS 1-2

CUM SUBVENTIONE GUBERNII
„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”
SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3271 AVERBODE

Gh 5334

UR 100.000
08. JUN. 1995

210

SUMMARIUM tom. LXXI, 1995, fasc. 1-2

Articuli:

W.M. GRAUWEN, Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118	5-24
W.M. GRAUWEN, Norbert en de stichting van Floreffe, 1121	25-36
W.M. GRAUWEN, De eerste kerk- en kloosterbouw te Prémontré, 1122	37-51
Ludger HORSTKÖTTER, Zweifel an der Gleichsetzung des Propstes Hermann von Scheda mit dem jüdischen Konvertiten Hermann von Cappenberg	52-76
Rudolf HIESTAND, Königin Melisendis von Jerusalem und Prémontré. Einige Nachträge zum Thema: Die Prämonstratenser und das Hl. Land	77-95
F.J.M. HOPPENBROUWERS, Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie (<i>vervolg</i>)	96-149

Documenta:

Bernard ARDURA, Les écrits du serviteur de Dieu Pierre-Adrien Toulorge (1757-1793) de l'ordre de Prémontré, chanoine régulier de l'abbaye de Blanchelande, réputé mis à mort en haine de la foi et connu comme « <i>martyr de la vérité</i> »	150-192
---	---------

Miscellaneum:

A.E. KOVÁCS, Die Wiederherstellung der unter Kaiser Joseph II. aufgehobenen Prämonstratenser-Propstei Csorna im Jahre 1802	193-202
--	---------

Recensio:

Charles M.A. CASPERS, <i>De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen</i> (J.H.G.M. Jansen, O. Praem.)	203-204
---	---------

Chronicon	205-220
---------------------	---------

DEPARTMENT OF HISTORY & SOCIAL ADMINISTRATION

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

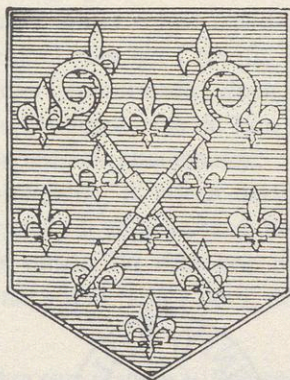

THE UNIVERSITY OF
ALABAMA IN
BIRMINGHAM
DEPARTMENT OF HISTORY & ADMINISTRATION
300 UNIVERSITY
BLVD. A-100

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXXI — 1995

CUM SUBVENTIONE GUBERNII
„VLAAMSE GEMEENSCHAP – MINISTERIE VAN ONDERWIJS”
SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3271 AVERBODE

ANALYSE
PRAEMONSTRATENSIS

TOMUS I. — 1842

Gh 5334

Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118

Na de gebeurtenissen te Fritzlar¹⁾ op 28 juli 1118, voegt de *Vita Norberti B* een duivelverhaal toe dat slecht in de context past. Norbert zou de nacht na het Concilie in gebed hebben doorgebracht en door de duivel zijn bespot omdat hij, ondanks zijn goed voornemen, toch in slaap was gevallen. Norbert diende de duivel enkel voor leugenaar uit te maken²⁾, waarop deze laatste beschaamd afdroop³⁾. Deze tussenvoeging breekt de loop van het verhaal en kan enkel bedoeld zijn om Norbert nogmaals voor te stellen als de onwankelbare strijder tegen de machten van het kwaad. Op deze wijze vereenvoudigt de hagiograaf de complexe werkelijkheid tot een strijd tussen goed en kwaad; een wit-zwart techniek die vaak in de hagiografie en in elke volkse verhaaltrant voorkomt.

Daarna volgen nog enkele moraliserende beschouwingen over de waarheid die niet werd aanvaard en over de algemene vijandigheid tegenover Norbert, die zover ging dat men hem valselijk misdaden wilde ten laste leggen⁴⁾. Dit laatste blijkt echter helemaal niet uit het bovenstaand verhaal. In het pleidooi voor het Concilie van Fritzlar werden de aantijgingen integendeel niet gecontesteerd, doch de toelaatbaarheid van de feiten werd omstreden. De auteur van de *Vita B* is hier eens te meer bijzonder onhandig in zijn amplificatietechniek.

Van belang in deze uitweiding is alleen dat ook hier de algemene vijandigheid tegen Norbert wordt geïnsinueerd. De *Vita A* meldt wel dat Norbert ontmoedigd was omdat hij drie jaar na zijn priesterwijding moest vaststellen dat hij noch door zijn woord, noch door zijn activiteit

¹⁾ Stad in Hessen. Wij danken onze confrater L. Horstkötter van de abdij Hamborn, die de recente nieuwe plaatsaanduidingen van vele hier voorkomende plaatsnamen heeft geleverd.

²⁾ Zoals in *Joh.* 8, 44.

³⁾ J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti...*, Antwerpen, 1656, blz. 40-41; *Acta Sanctorum*, juni dl. I, blz. 814CD, nr. 21. Strikt genomen is dit geen toevoeging van de *Vita B*. Hetzelfde verhaal wordt in de *Vita A*, *MGH.*, SS., 12, blz. 673, kap. 3, eveneens gegeven maar dan vóór de gebeurtenissen te Fritzlar als een bekoring die Norbert onderging gedurende zijn kluizenaarsperiode.

⁴⁾ J.C. VANDER STERRE, blz. 41; *AA.* SS., blz. 814D, nr. 21: "...quod in ipsum usque ad falsi criminis iniectionem irruerent..."

voortgang boekte bij de mensen uit die streek. Volgens de *Vita A* gaf dat voor Norbert de aanleiding om naar het buitenland te vertrekken⁵). De *Vita B* vermeldt niets van dat alles⁶). Daar zijn dus wel hatelijkheden te vinden aan het adres van de Saksers⁷), maar de verwijten aan de Rijnlanders werden blijkbaar weggelaten. Wellicht leefde te Prémontré omstreeks het midden van de 12de eeuw nog een aantal van de ongeveer dertig Keulse novicen die Norbert in november 1121 naar zijn jonge stichting waren gevolgd.

Als gevolg van de conflictsituatie, die te Fritzlar openbaar was geworden, heeft Norbert zich van al zijn bezittingen ontdaan. De bedoeling was wellicht niet in de eerste plaats zich immuun te maken tegen het verwijt dat hij zich niet als religieus mocht kleden zolang hij goederen bezat. Hij wilde weg uit zijn streek om er nooit meer terug te keren. De pelgrimstocht die hij wilde aanvangen was er een voor het hele leven. Daarom moest hij over de hele lijn schoon schip maken en alle bindingen afbreken. Bij zijn priesterwijding had Norbert ostentatief gereageerd tegen de levenswijze te Xanten. Drie jaar later heeft hij deze lijn in al haar consequenties doorgetrokken. Het lag in zijn aard tot het uiterste te gaan.

Zoals te verwachten in hagiografische teksten, worden de bezittingen van Norbert in de *Vitae Norberti* slechts zeer vaag beschreven. Aan zijn aartsbisschop gaf hij al de beneficië en inkomsten terug die hij van hem in leen hield. Het is duidelijk de bedoeling Norbert als zeer rijk voor te stellen om de goederenafstand des te meer reliëf te geven, en de *Vita B* versterkt nog die tendens⁸).

Welke die beneficië en inkomsten waren blijft onmogelijk te achterhalen. Norbert was op dat ogenblik seculier kanunnik te Xanten en met dat ambt was vanzelfsprekend een prebende verbonden. Indien men voor waarheid aanneemt dat hij meerdere beneficië cumuleerde, zou men

⁵) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 673: "...et post tertium ordinationis suae annum videns se nec verbo nec opere proficere hominibus terrae illius, iam peregre proficisci intendens..."

⁶) Noch in de uitgave van de *Acta Sanctorum*, dl. 1 juni, blz. 814D; noch in J.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti*..., Antwerpen, 1656, blz. 40-42, noch in de bewaarde handschriften, zie *De handschriften van de Vitae Norberti*, in *Anal. Praem.*, 1994, LXX, nr. 1-2, blz. 5-101.

⁷) Zie de *Inleiding tot de Vita Norberti B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 129.

⁸) *Vita A*, blz. 673: "Deinde domno Fritherico Coloniensi archiepiscopo resignavit quicquid beneficiorum ac reddituum de manu ipsius tenuit." De *Vita B*, blz. 814D, nr. 21; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 42, voegt daaraan toe: "Quibus plurimum abundabat".

kunnen denken aan een tweede prebende te Keulen, die hij eventueel als kapelaan van Frederik I zou hebben gekregen, maar daarvoor bestaat geen enkel bewijs. F.W. Oediger meende dat Norbert eveneens kanunnik was geweest van Sint-Servaas te Maastricht⁹). Dit op grond van het feit dat een Norbert met die functie voorkomt in de *Historia miraculorum in itinere Germanico patratorum*, van Bernard van Clairvaux, geschreven door Filips, een monnik van dezelfde abdij, in 1147¹⁰).

Indien Norbert kanunnik te Maastricht was geweest, dan had hij dit beneficie dienen terug te geven aan de bisschop van Luik¹¹). De *Vitae* vermelden echter alleen een teruggave aan de aartsbisschop van Keulen.

Het bezoek van Bernard aan Maastricht vond plaats midden januari 1147, dus bijna dertien jaar na de dood van Norbert van Gennep en negenentwintig jaar nadat hij zijn prebenden aan zijn aartsbisschop had teruggegeven. Dit tijdsverschil maakt het onwaarschijnlijk dat Bernard in 1147 te Maastricht nog iets te regelen zou hebben gehad dat verband hield met Norbert van Gennep.

Men mag dan ook met een grote waarschijnlijkheid besluiten dat Filips van Clairvaux niet Norbert van Gennep bedoelde, maar een kanunnik van Sint-Servaas te Maastricht, die cisterciënzer was geworden en daardoor één van de vele twaalfde-eeuwse *transitus*-kwesties had uitgelokt¹²).

⁹) F.W. OEDIGER, *Monasterium beati Victoris Christi martyris. Zur Frühgeschichte des Xantener Stiftkapitels (vor 1300)*, in H. BORGER en F.W. OEDIGER, *Beiträge zur Frühgeschichte des Xantener Viktorstiftes, Rheinische Ausgrabungen*, dl. 6, Düsseldorf, 1969, blz. 217, noot 38: "Nach den Miracula s. Bernardi II 10 (MG, SS, 26, 133) war er auch Kanoniker an S. Servatius zu Maastricht."

¹⁰) *Historia miraculorum...*, MGH., SS., 26, blz. 133: "10. Philippus. Cum egrediretur vir sanctus Traiectum, causa extitit, ut ad ecclesiam beati Servatii declinaret pro negotio fratris Norberti, qui canonicus erat eiusdem ecclesiae, sed continuo et prebendae abrenuntiavit et saeculo." Daarover A. POTTHAST, *Bibliotheca historica medii aevi*, dl. II, Berlijn, 1896, blz. 1206; G. HÜFFER, *Der heilige Bernhard von Clairvaux. Eine Darstellung seines Lebens und Wirkens*, dl. I, Vorstudien, Münster, 1886, blz. 72-82; IDEM, *Die Wunder des hl. Bernhard und ihre Kritiker*, in *Historisches Jahrbuch im Auftrage der Görres-Gesellschaft*, 1889, X, blz. 23-46 en blz. 748-807; E. VACANDARD, *Vie de saint Bernard, abbé de Clairvaux*, dl. I, Parijs, 1895, blz. XXVIII; dl. II, blz. 291-292 en 561.

¹¹) Maastricht hoorde kerkelijk onder het bisdom Luik tot aan de oprichting van het bisdom Roermond op 12 mei 1559. Voor de ingewikkelde geschiedenis van de Brabantse en Luikse invloed en de "tweeherigheid" te Maastricht, zie H.H.E. WOUTERS, *De politieke betrekkingen tussen Maastricht en het prinsbisdom Luik in de dertiende en veertiende eeuw*, in *Van der Nyersen upwaert*, Maastricht, 1981, blz. 17-50.

¹²) Zie een uitgebreide bewijsvoering in W.M. GRAUWEN, *Was Norbertus tevens kanunnik van Sint-Servaas te Maastricht?*, in *Anal. Praem.*, 1974, L, blz. 242-246.

Naast zijn kerkelijke prebenden en inkomsten had Norbert ook familiebezit. Dit wordt omschreven als bestaande uit huizen en al het andere dat hij als vaderlijk erfdeel (*patrimonium*) of van elders erfrechtelijk (*iure hereditatis*) bezat met al het toebehoren. Dat alles verkocht hij en gaf de opbrengst aan de armen¹³). Omtrent het familiebezit van Norbert zijn we eveneens slecht ingelicht. Slechts enkele bezittingen worden opgesomd in de schenkingsoorkonde aan Fürstenberg¹⁴) (Vorstberg) van 1144, die zo dadelijk ter sprake moet komen.

Het feit dat hier Norberts *patrimonium* wordt vermeld om verkocht te worden, levert geen bewijs om te stellen dat zijn ouders op dat ogenblik reeds overleden waren, hoewel dat in de sociale verhoudingen van het begin der twaalfde eeuw best mogelijk blijft. Gerekend met een geboortedatum van Norbert tussen 1080 en 1085, was hij in 1118 immers tussen 33 en 38 jaar oud, wat de leeftijd van zijn ouders ten minste tussen 55 en 60 jaar brengt. Voor die periode was dit reeds een hoge leeftijd. De gemiddelde levensverwachting voor de eerste helft der twaalfde eeuw blijft onbekend bij gebrek aan bronnen. Men kent in een aantal gevallen de sterfdatum van de grote persoonlijkheden dankzij de necrologia, maar de juiste geboortedatum werd vrijwel nergens vermeld en werd vaak slechts bij schatting aangeduid¹⁵). Zo b. v. zou Rupert van Deutz (1076-1129) 53 jaar oud geworden zijn¹⁶) en Norbert zelf tussen 49 en 54 jaar.

Naast het deel van het familiepatrimonium dat hem toekwam, bezat Norbert volgens de *Vitae* ook van elders erfrechtelijk bezit. Deze uitdrukking moet in de middeleeuwen zeer ruim worden verstaan. Een erfrechtelijk bezit was niet alleen wat verkregen was door erfenis vanwege

¹³) *Vita A*, blz. 673: "Venditis insuper domibus et caeteris omnibus, quae vel ex patrimonio vel aliunde iure hereditario possidebat cum omni suppellectili sua, eorum precia pauperibus erogabat..."; zonder noemenswaardige varianten in *Vita B*, blz. 814D, nr. 22; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 42.

¹⁴) Fürstenberg, Vorstberg genoemd in de *Vita Norberti A*, hs. BERLIN, *theol. lat. fol.* 79, fol. 91v°, uitg. MGH., SS., 12, blz. 673, berg ten zuiden van Xanten, behoort nu tot de stad Xanten, Kr. Wesel, Nordrhein-Westfalen, gelegen ten ZO van de bisschoppelijke burch van Xanten, K. FLINK, *Zur Stadtentwicklung von Xanten (12.- 14. Jahrhundert)*, in *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, (voortaan afgekort als *AHVNr.*) 1979, CLXXXII, blz. 73.

¹⁵) Zo o. m. bij Gerhoch van Reichersberg (1092/3 - 1169), die de hoge leeftijd van 76/77 jaar zou hebben bereikt.

¹⁶) H. SILVESTRE, *La date de naissance de Rupert et la date de son départ pour Siegbourg*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 345-346 (quelque cinquante ans); IDEM, *Notes sur la controverse de Rupert de Saint-Laurent avec Anselme de Laon et Guillaume de Champeaux*, in *Saint-Laurent de Liège. Église, abbaye et hôpital militaire*, uitg. R. LEJEUNE, Luik, [1968], blz. 64 (ca. 55 jaar).

andere familieleden dan de ouders, maar kon om het even welke manier van verwerven aanduiden. Soms betekent de term alleen maar dat het bezit op wettige wijze was verworven en dus onaanvechtbaar aan zijn titularis toebehoorde.

In het kader van deze algemene afstand van goederen moet ongetwijfeld ook Norberts schenking aan Fürstenberg worden geplaatst. Daarom trent lopen de versies van de *Vita A* en die van de oorkonden sterk uiteen. Volgens de *Vita A* was Norbert eigenaar van de kerk van Fürstenberg, waar hij twee jaar als kluizenaar had geleefd. Na het Concilie van Fritzlar gaf hij deze kerk aan het klooster Siegburg om daarin voor eeuwig monniken te plaatsen¹⁷⁾.

De *Vita B* daarentegen meldt niets over Fürstenberg. Kan men daarvoor een verklaring vinden in de hypothese dat de auteur van *Vita B* eventueel wilde verbergen dat Norbert, tegen de Gregoriaanse principes in, ooit een eigenkerk zou hebben bezeten?¹⁸⁾

In de bewaarde oorkonden over Fürstenberg echter verschijnt Norbert niet als eigenaar van de kerk van Fürstenberg en als stichter van een *cella* (kleine afhankelijkke stichting) van Siegburg op die plaats. Stichter is daar Hendrik van Doornick¹⁹⁾ of van Alpen. Norbert en zijn broer Heribert dragen wel hun steentje bij tot het materiële welzijn van de stichting. Deze oorkonden moeten dan ook nauwkeuriger worden onderzocht.

Vooreerst bleef een originele oorkonde van 1117 bewaard²⁰⁾, waarin Frederik I van Keulen bekend maakt dat zijn ministeriaal Hendrik van Doornick de Sint-Maartensberg bij Xanten²¹⁾, d. w. z. de Fürstenberg,

¹⁷⁾ *Vita A*, blz. 673: "...apud ecclesiam quandam, quae iuris sui erat sita in monte qui Vorstberg dicitur, ...memoratum ecclesiam Vorstberg Sigebergensi monasterio dedit et confirmavit, ordinans in eo monachos iugiter ibidem Deo servituros."

¹⁸⁾ Zie R. SCHIEFFER, art. *Eigenkirche, -nwesen*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 3, München, Zürich, 1986, kol. 1705-1707.

¹⁹⁾ Zie over de ligging noot 24. Daarover E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg, Germania Sacra, N.F.* 9, Berlijn, New York, 1975, blz. 68.

²⁰⁾ Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Kloster Siegburg, Urk. 21. Uitg.: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, dl. I (779-1200), uitg. Th.J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 182-183, nr. 280 (1116); *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, dl. I, uitg. E. WISPLINGHOFF, Siegburg, 1964, blz. 55-56, nr. 27 (1117); Regest: R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II, (1100-1205), Bonn, 1901, blz. 19, nr. 124 (1116).

²¹⁾ D. i. de Fürstenberg, aldus de *Berichtigungen und Erläuterungen zu dem Urkundenbuche für die Geschichte des Niederrheins*, in Th.J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, dl. II, Düsseldorf, 1857, blz. 206. De naam Sint-Maartensberg zou ontleend zijn aan de daarop staande Sint-Maartenskapel die door aartsbisschop Hildolf (1076-1078) op 31 maart werd gewijd [het jaar werd niet aangeduid, doch het is wellicht 1078, aangezien toen 31 maart een zaterdag was], aldus R. SCHOLTEN, *Die ehe-*

die hij van hem in leen hield, aan de leenheer teruggaf met de vraag om die heuvel aan de Sint-Michielskerk van Siegburg²²⁾ te geven. Frederik I en een zekere Mafridus²³⁾ doen tegelijk een schenking van gronden.

Hendrik van Doornick²⁴⁾, die gewoonlijk wordt geïdentificeerd²⁵⁾ met Hendrik van Alpen²⁶⁾, was een leenman van Frederik I van Keulen en

maligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 116; E. PODLECH, *Die wichtigeren Stifte, Abteien und Klöster in der alten Erzdiözese Köln*, dl. I, Breslau, 1912, blz. 30; BIRCKMANN, *Die Geschichte der Klöster Xantens*, in *700 Jahre Stadt Xanten*, Xanten, 1928, blz. 91, en F.W. EDIGER, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. I, (313-1099), Bonn, 1954-1961, blz. 341, nr. 1126. De juiste ligging van het "oratorium S. Martini" op de Fürstenberg is niet bekend, zie F.W. EDIGER, *Die Kirchen des Archidiakonates Xanten, Die Erzdiözese Köln um 1300*, Heft 2, Bonn, 1969, blz. 316, noot 15.

²²⁾ Benedictijnerabdij, stad in de Rhein-Sieg-Kreis, Nordrhein-Westfalen.

²³⁾ Deze "Mafridus" wordt nergens geïdentificeerd, doch is identiek met de "Megfridus" uit de oorkonde van 1144. Uit deze laatste blijkt dat hij zijn schenking deed bij zijn intrede in het klooster: "conversionis suae tempore".

²⁴⁾ Doornick of Dornick (Thorneke, Dorneck, Dornecho, Dornicho), Kr. Rees (nu Wesel), dekenaat Xanten, was een "villa" op de rechter Rijnsoever, ten Noorden van Rees, die tot het aartsbisdom behoorde, aldus W. PÖTTER, *Die Ministerialität der Erzbischöfe von Köln vom Ende des 11. bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*, Düsseldorf, 1967, blz. 34, nr. 47. A.J. BINTERIM en J.H. MOOREN, *Die alte und neue Erzdiözese Köln...*, dl. III, Mainz, 1830, blz. 82, noot 2: "Thorniche, von Doornick bei Emmerich." *Berichtigungen und Erläuterungen zu dem Urkundenbuche für die Geschichte des Niederrheins*, in Th.J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, dl. II, Düsseldorf, 1857, blz. 206: "Dieses Thorneke lag zwischen Büderich bei Wesel und Spellen und gehörte zur Pfarre Büderich. Die ältesten Leute von Büderich wollen bei sehr niedrigem Wasserstande noch Trümmer von Dornick gesehen haben."; R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 116: "...Henricus von Thorneke, so nach seinem Stammsitz Dornick bei Büderich...". Volgens M. DICKS, *Die Abtei Camp am Niederrhein*, Kempen, 1913, blz. 172, noot 58, is hier niet Dornick, Kr. Rees bedoeld, maar een niet meer bestaande plaats bij Büderich. E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg, Germania sacra. Neue Folge*, 9, Das Erzbistum Köln, 2, Berlin, New York, 1975, blz. 68, geeft de schrijfwijze Doornick. W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Heribertiner und Norbertiner, in Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 1978, IV, blz. 45, situeert het voormalige Dornick tussen Büderich en Wallach.

²⁵⁾ Aldus A. FAHNE, *Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid...*, dl. I, 2, Keulen, 1866, blz. 4-7; R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 116-117; E. PODLECH, *Die wichtigeren Stifte...*, dl. I, Breslau, 1912, blz. 30; M. DICKS, *Die Abtei Camp am Niederrhein*, Kempen, 1913, blz. 172, noot 58; G. VOLLMER, *Die Stadtentstehung am unteren Niederrhein*, Bonn, 1952, blz. 67; J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 54. Ook O. OPPERMAN, *Die älteren Urkunden aus Siegburg, Saalfeld und Rolandswerth. Zweiter Teil*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1935, XVII, blz. 165, aanvaardt de mogelijke identificatie daar beide namen veel in aartsbisdomelijke oorkonden voorkomen, maar nooit tegelijk.

²⁶⁾ Alpen (Alpheim, Alpem, Alfene), Kr. Wesel, dekenaat Xanten, Nordrhein-Westfalen, zie M. MÜLLER-WILLE, *Mittelalterliche Burghügel ("Motten") im nördlichen Rhein-*

ministeriaal van het Keulse domkapittel²⁷). In een oorkonde van Frederik I Barbarossa van eind 1167 wordt een Hendrik van Alpen als één van de voornaamsten uit het Keulse aangesproken²⁸). Wellicht is hier niet meer de stichter van Fürstenberg bedoeld, maar de uitdrukking wijst toch op het belang van de familie van Alpen. In de latere traditie, omstreeks 1600, met name in het dodenboek van Xanten, wordt Hendrik van Alpen terecht stichter van Fürstenberg genoemd²⁹). Evenzo over het algemeen in de literatuur³⁰), hoewel soms ook Norbert als stichter wordt aangeduid³¹).

Te Xanten wist men in de 15de eeuw nog dat Norbert Fürstenberg had begiftigd. Gert van der Schuren, die in 1411 werd geboren³²) en stierf op

land, Keulen, Graz, 1966, blz. 28, nr. 21; E. SCHWÖRBEL, art. *Alpen*, in *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands*, dl. III, *Nordrhein-Westfalen*, Stuttgart, 1970², blz. 15. De familie van Alpen schonk in de 13de en 14de eeuwen heel wat leden aan het kapittel van Xanten, zie W. CLASSEN, *Das Erzbistum Köln. Archidiakonat von Xanten*, in *Germania sacra*, III, I, 1, Berlijn, 1938, blz. 96-118, met verbeteringen in J. RAMACKERS en F. GESCHER, *Zum ersten Bande der Germania sacra für die Kirchenprovinz Köln*, in *AHVNrh.*, 1940, CXXXVII, blz. 16, 18, 20, 21, 25, 48.

²⁷) Aldus in het *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, dl. I, uitg. Th.J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 182, nr. 280 (1116); blz. 198, nr. 301 (1126, 1 aug.); blz. 214, nr. 321 (1135); blz. 223, nr. 333 (1139); *Urkunden und Quellen...*, uitg. E. WISPLINGHOFF, Siegburg, 1964, blz. 118, nr. 53 (1144), en H. FOERSTER, *Eine unbekannte Urkunde Erzbischofs Friedrichs I. von Köln*, in *AHVNrh.*, 1932, CXXI, blz. 134 (1124). Aangezien de naam Hendrik in deze familie veel voorkomt doorheen heel de 12de eeuw, is de scheiding van de generaties niet mogelijk, aldus R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. 2, blz. 352, en *Das älteste Totenbuch...*, uitg. F.W. (EDIGER, Kevelaer, 1958, blz. 51, noot 1 (met datum 28 juni).

²⁸) Regest: G. ADERS, *Urkunden und Akten der Neuenahrer Herrschaften und Besitzungen Alpen, Bedburg, Hachenbroich, Helpenstein, Linnep, Wevelinghoven und Wülfrath sowie der Erbvogtei Köln*, Keulen, 1977, blz. 75, nr. 245 (Undatiert, Mitte 1167). Beste uitg. door H. APPELT, m. m. v. R.M. HERKENRATH en W. KOCH, *Die Urkunden Friedrichs I. 1158-1167*, (MGH., *Diplomata*), Hannover, 1979, in-4°, nr. 535, blz. 481 (1167 nach August 14).

²⁹) *Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten. Das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten. Abbildung des Totenbuches in Lichtdrucken*, uitg. W. BADER, Kevelaer, 1959, blz. 34r°: "D IIII Kl. iulii O. Henricus de Alphem, fundator monasterii in Furstenbergh." De hand die de woorden: "fundator etc." toevoegde wordt door F.W. Oediger ca. 1600 gedateerd in *Die Stiftskirche... Das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten*, uitg. F.W. (EDIGER, Kevelaer, 1958, blz. 51. F.W. Oediger wijst er evenwel ook op dat er in de 12de eeuw verscheidene Heinrichi de Alpheim waren, zodat de vermelding in het dodenboek niet noodzakelijk de stichter van Fürstenberg betreft.

³⁰) R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, 86, blz. 117; M. DICKS, *Die Abtei Camp am Niederrhein*, Kempen, 1913, blz. 172, noemt Hendrik van Dornich stichter in verbinding met Norbert van Gennep.

³¹) A.J. BINTERIM en J.H. MOOREN, (bearb. A. MOOREN), *Die Erzdiözese Köln im Mittelalter*, dl. I, Düsseldorf, 1892, blz. 127.

³²) *Clevische Chronik nach der Originalhandschrift des Gert van der Schuren*, uitg. R. SCHOLTEN, Kleef, 1884, blz. XX.

30 november 1491, vermeldt hem niet als stichter, maar wel als schenker, tot eer van het vaderland³³). Dat de eigenlijke stichter hier wordt verzwegen is begrijpelijk aangezien Hendrik van Alpen, in tegenstelling tot Norbert, een vrijwel onbekende figuur is gebleven.

Onder de getuigen in de oorkonde van 1117 komen twee personen voor die in Norberts leven een rol hebben gespeeld, nl. Herman, proost van het kapittel van Xanten, zijn overste, alsook zijn latere vijand, de beruchte graaf Frederik van Arnsberg³⁴), schoonvader van graaf Godfried van Cappenberg³⁵).

Aan de echtheid van de oorkonde van 1117 werd nooit getwijfeld. De foutieve aanduiding van het jaartal 1116 in plaats van het jaar 1117, dat blijkt uit de indictie en het pontificaatsjaar, is een vergissing die wel vaker voorkomt in de oorkonden geschreven door de *capellarius* Dietrich (1106-1127)³⁶). De oorkonde zou door de bestemming zijn geschreven, maar in de aartsbisschoppelijke kanselarij opgesteld³⁷).

In deze oorkonde van 1117³⁸), waarvan het origineel bewaard bleef³⁹), komt Norbert nog niet voor. Er is echter ook nog geen sprake over de stichting van een *cella*⁴⁰). De schenking wordt gedaan aan het benedictijnenklooster Siegburg, maar de bedoeling daar een nieuwe afhankelijke stichting te vestigen, wordt hier nog niet uitgedrukt. Aartsbisschop Fre-

³³) *Clevische Chronik...*, blz. 225: "...auch aldair auer Rhin ein Brugg und opt hochst van den Bergh (dair dat Cloister Furstenberg umbrint dat Jahr Christi 1122 gebauwet und van S. Noriberto Episcopo Magdenburgensj in honorem patrae dotirt ist) ein groit Praerorum...".

³⁴) Arnsberg, stad in de Hochsauerlandkreis, Nordrhein-Westfalen.

³⁵) Deel van de stad Selm, Kreis Unna, Nordrhein-Westfalen.

³⁶) Aldus O. OPPERMANN, *Rheinische Urkundenstudien*, dl. I, *Die Kölnisch-Nieder-rheinischen Urkunden*, Utrecht, 1922, blz. 35.

³⁷) *Ibidem*, blz. 35.

³⁸) De dateringsformule geeft behalve het jaar 1116, nog de indictie 10, die past voor 1117, vóór 1 september, en het 18de pontificaatsjaar, terwijl Frederik I op 6 januari 1100 werd benoemd en op 11 september 1100 werd gewijd. Op grond daarvan heeft men besloten dat het jaartal foutief werd geschreven en dat de oorkonde in 1117 thuishoort, zie O. OPPERMANN, *Rheinische Urkundenstudien*, dl. I, Bonn, 1922, blz. 36, en *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, dl. I, uitg. E. WISPLINGHOFF, Siegburg, 1964, blz. 55, nr. 27. Men neemt dan de verkiezing van Frederik I op 6 januari 1100 als vertrekpunt voor de berekening van zijn pontificaatsjaren en niet zijn wijding.

³⁹) Zie noot 19. De uitgave van Th.J. Lacomblet werd gemaakt naar het origineel, aldus R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. II, blz. 19, nr. 124, en W.-R. SCHLEIDGEN, *Nachweis der Überlieferung*, Siegburg, 1981, blz. 29: "Signatur: Kl. Siegburg U. 21" Evenzo de uitgave van E. WISPLINGHOFF, *Urkunden und Quellen...*, blz. 55-56, nr. 27.

⁴⁰) Een "cella" is een afhankelijke stichting, die geestelijk en materieel volledig afhankelijk bleef van Siegburg, dat een Keuls eigenklooster was, zie E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg*, Berlijn, New York, 1975, blz. 65 en 88.

derik I was een weldoener van Siegburg⁴¹⁾ en hij wist zijn dienaren in dezelfde zin te inspireren.

De oorkonde van 1117 doet enkele problemen rijzen. Volgens de *Vita A* had Norbert daar zijn kluis en was de kerk *sui juris*, een eigenkerk, terwijl hij in de oorkonde niet eens wordt genoemd. Of moet men besluiten dat de hele Fürstenberg aan Hendrik van Doornick toebehoorde behalve juist de kerk? Maar moest die uitzondering dan normalerwijze in de oorkonde niet worden vermeld? Uit de oorkonde van 1144 zal trouwens blijken dat niet de hele Fürstenberg aan Hendrik toebehoorde aangezien nog anderen daar goederen schenken.

Een tweede oorkonde over de Fürstenberg, waarin wel de stichting van een *cella* van Siegburg op die plaats wordt meegedeeld, draagt ten onrechte de datum 1119⁴²⁾. Het is een evidente vervalsing die pas na 1144 te Siegburg werd gemaakt met de oorkonde van 1144 als voorbeeld⁴³⁾.

Op paleografische gronden moet deze vervalsing omstreeks het midden van de 12de eeuw worden geplaatst⁴⁴⁾. Op dat ogenblik typeert de vervalsing Norbert in een toevoeging als: *vir ad omne opus bonum*

⁴¹⁾ Hij liet veel oorkonden opstellen gedurende zijn verblijf te Siegburg en werd er ook begraven, R. KNIPPING, *Beiträge zur Diplomatik der Kölner Erzbischöfe des 12. Jahrhunderts*, Bonn, 1889, blz. 8.

⁴²⁾ Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Kloster Fürstenberg, Urk. 1. Uitg. A.J. BINTERIM en J.H. MOOREN, *Die alte und neue Erzdiözese Köln in Dekanate eingetheilt...*, dl. III, Mainz, 1830, blz. 82, nr. 25 (uit het origineel); *Urkundenbuch...*, dl. I, uitg. Th.J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 190, nr. 290 (uit het origineel); beste uitgave: *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, dl. I, uitg. E. WISPLINGHOFF, Siegburg, 1964, blz. 66-68, nr. 32 (Angebliches Original, Fälschung, met aanduiding van de afhankelijkheid van de oorkonde van 1144). Regest: R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. II, Bonn, 1901, blz. 24-25, nr. 163; W.M. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 140-141, nr. 1.

⁴³⁾ R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. II, blz. 25, nr. 163, vermeldt de onechtheid van het zegel, dat aan de achterzijde is aangebracht, het latere geschrift, de ongewone titulaatuur van Frederik I als "dictus archiepiscopus" en de vermelding van Kuno van Siegburg als "primus abbas Siebergensis". De rechtsinhoud komt vrijwel letterlijk met de oorkonde van 1144 overeen, doch hier is een laatste bepaling toegevoegd over het gebruik van het grafelijk woud "Hese". Deze toevoeging was dan blijkbaar ook de reden voor de vervalsing. Evenzo Th. ILGEN, *Zum Siedlungswesen im Klevischen*, in *Westdeutsche Zeitschrift*, 1910, XXIX, blz. 39. De uitdrukking "dictus archiepiscopus" komt echter ook in twee oorkonden van 1138 van aartsbisschop Arnold van Keulen voor, zie Th.J. LACOMBLET, *Urkundenbuch...*, dl. I, blz. 218-219, nrs. 328-329.

⁴⁴⁾ Aldus het commentaar bij de beste uitgave in *Urkunden und Quellen...*, uitg. E. WISPLINGHOFF, dl. I, Siegburg, 1964, blz. 66. Dezelfde hand werd nergens teruggevonden door R. KNIPPING, *Beiträge zur Diplomatik der Kölner Erzbischöfe des 12. Jahrhunderts*, Bonn, 1889, blz. 19 en 20.

paratus⁴⁵). Deze uitdrukking haalde de opsteller uit de oorkonde van 1144, die hij grotendeels afschreef, doch daar wordt deze lofbetuiging niet aan Norbert, maar aan Kuno, abt van Siegburg, toegekend⁴⁶).

Ondanks de valsheid van de oorkonde van 1119, moet de stichting van Fürstenberg omstreeks die tijd worden geplaatst⁴⁷). In de literatuur over Fürstenberg vindt men de meest verscheidene stichtingsdata vermeld tussen 1115 en 1119⁴⁸). De oorkonde van 1119 bevat overigens heel wat onvervalste gegevens⁴⁹). Onwaar is uiteraard wel dat Norbert hier als getuige wordt genoemd⁵⁰), terwijl hij, voor zover wij weten,

⁴⁵) In de aangehaalde uitgave ten onrechte "omnem".

⁴⁶) *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, dl. I, uitg. E. WISPLINGHOFF, Siegburg, 1964, blz. 118, nr. 53: "Cuno primus Siebergensium abbas ad omne opus bonum semper paratus...". (Cfr. Titus, 3, 1). Deze afhankelijkheid werd tot op heden nergens aangeduid. Zij vermindert vrij sterk het belang van de lofbetuiging aan Norberts adres.

⁴⁷) Aldus E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I...*, blz. 60.

⁴⁸) P. CLEMEN, *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, dl. I, 3, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Moers*, Düsseldorf, 1892, blz. 155 (waarschijnlijk 1119); R. SCHOLTEN, *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal...*, Kleef, 1899, blz. 12 (tussen 1115 en 1118); W. FABRICIUS, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*, dl. V, 1, Bonn, 1909, blz. 309 (1119); E. PODLECH, *Die wichtigeren Stifte, Abteien und Klöster in der alten Erzdiözese Köln*, dl. I, Breslau, 1912, blz. 30 (1119); M. DICKS, *Die Abtei Camp am Niederrhein*, Kempen, 1913, blz. 172, noot 59 (tussen 1115 en 1119); H. AUBIN, *Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen*, Berlijn, 1920, blz. 138, noot 31 (1116 voorbereid; 1119 voltooid); W. STÜWER, *Die Patrozinien im Kölner Großarchidiakonat Xanten*, Bonn, 1938, blz. 39 (tussen 1115 en 1119); W. CLASSEN, *Das Erzbistum Köln. Archidiakonat von Xanten, Germania Sacra*, III, I, 1, Berlijn, 1938, blz. 444 (voor 1119); H. BÖRSTING en A. SCHRÖER, *Handbuch des Bistums Münster*, dl. I, Münster, 1946, blz. 366 (voor 1119); F.W. ÆDIGER, *Geschichte des Erzbistums Köln*, dl. I, Keulen, 1972, blz. 415 (1117); F.W. ÆDIGER, *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände*, dl. 4, *Stifts- und Klosterarchive. Bestandsübersichten*, Siegburg, 1964, blz. 153 (1117); *Niederrheinische Kirchengeschichte*, uitg. G. HÖVELMANN, Kevelaer, 1965, blz. 47 (voor 1119); A. VERBEEK, *Der Salische Gründungsbau der Siegburger Abteikirche und seine Nachfolge*, in *Gedenkschrift Ernst Gall*, Berlijn, München, 1965, blz. 40 (omstreeks 1117); T.W. DRIESSEN en M.P.J. VAN DEN BRAND, *1000 jaar Gennep*, Nijmegen, 1975, blz. 19 (1119); R. AUBERT, art. *Fürstenberg*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 19, Parijs, 1979, kol. 290 (tussen 1115 en 1119); W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen...*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 1978, IV, blz. 43 (omstreeks 1119); T.R. KRAUS, *Studien zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und der Entstehung der Klevischen Landesherrschaft*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1982, XLVI, blz. 30 (1117 of kort daarna).

⁴⁹) Aldus F. TYROLLER, *Erzbischof Friedrich I. von Köln und der bayerische Pfalzgraf Engelbert*, in *AHVNr.*, 1958, CLX, blz. 73, die o. m. de vermelding van de beide broers van Frederik I van Keulen, Bavo en Hendrik, als juist aanvaardt. Evenzo J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 55, noot 37, die meent dat aartsbisschop Frederik I best in 1119 een echte oorkonde met ongeveer dezelfde inhoud kan hebben gegeven.

⁵⁰) Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 68: "...coram fratribus meis Bavone, Heinricho et Heinricho de Thorniche, Norberto et fratre eius Heriberto et aliis pluribus...".

gedurende het jaar 1119 niet in het Rijnland kan zijn geweest. In ieder geval zijn er in 1121 benedictijnen te Fürstenberg aanwezig⁵¹).

Vanuit Norberts itinerarium is het mogelijk de datum van de stichting van Fürstenberg nauwkeuriger te bepalen. Zijn schenking aan de nieuwe stichting moet immers naar alle waarschijnlijkheid vallen na het Concilie van Fritzlar op 28 juli 1118 en vóór zijn vertrek naar Saint-Gilles in Zuid-Frankrijk. De maanden augustus en september 1118 komen dus enkel in aanmerking voor Norberts schenking. Dit neemt echter niet weg dat Fürstenberg op dat ogenblik reeds enkele maanden kan hebben bestaan, maar de stichtingsdatum moet toch tussen 1117 en vóór november 1118 worden geplaatst⁵²).

De oudste onverdachte bron over Norberts rol bij de stichting van Fürstenberg dateert pas uit 1144⁵³), dit is ongeveer zesentwintig jaar na de feiten, maar toch nog vóór het opstellen van de *Vitae Norberti*.

De echtheid van de oorkonden van 1119 en 1144 werd aangevallen door Otto Oppermann, die van mening was dat deze documenten werden opgesteld met de bedoeling de medewerking van Norbert bij de stichting van Fürstenberg te bewijzen⁵⁴). De bezwaren van O. Oppermann werden echter afdoende weerlegd door Erich Wisplinghoff⁵⁵). De oorkonde van 1144 wordt overigens steeds als authentiek beschouwd⁵⁶).

⁵¹) *Urkunden und Quellen...*, uitg. E. WISPLINGHOFF, dl. I, blz. 69-75, nr. 34 (6 jan. 1121); E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, Bonn, 1951, blz. 60 en noot 15; J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 54; E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg*, Berlijn, New York, 1975, blz. 68; E. WISPLINGHOFF en H. HAACKE, *Die Benediktinerklöster in Nordrhein-Westfalen*, St. Ottilien, 1980, blz. 549.

⁵²) Zie de bul van Gelasius II over de Augustinusregel voor Springiersbach, J. L. 6648, uitg. S.P. ERNST, *Histoire du Limbourg*, dl. 6, Luik, 1847, blz. 121; P. L., 163, kol. 497. Daarover ook C. DEREINE, *Les coutumiers de Saint-Quentin de Beauvais et de Springiersbach*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1948, XLIII, afl. 3-4, blz. 423, en L. VERHEIJEN, *La règle de Saint Augustin*, dl. 2, Parijs, 1967, blz. 121. Zie het artikel: *De eerste professie te Prémontré, Kerstmis 1121*, nog te verschijnen in *Anal. Praem.*. Toen de bul, omstreeks eind augustus 1118 te Springiersbach, bisdom Trier, aankwam, was Norbert wellicht al naar Saint-Gilles vertrokken.

⁵³) Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Kloster Fürstenberg, Urk. 2. Beste uitgave in de *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, dl. I, uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 177-122, nr. 53; Regest: R. KNIPPING, *Die Regesten...*, dl. II, Bonn, 1901, blz. 72, nr. 419; W.M. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 169, nr. 83.

⁵⁴) O. OPPERMAN, *Die älteren Urkunden aus Siegburg, Saalfeld und Rolandswerth. Zweiter Teil*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1935, XVII, blz. 165 en 167.

⁵⁵) E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, Bonn, 1951, blz. 59, noot 14. Evenzo IDEM, in *Urkunden und Quellen...*, dl. I, blz. 117, nr. 53.

⁵⁶) Zij vertoont alle kenmerken van het Siegburgse scriptorium en werd door de vierde hand geschreven, volgens R. KNIPPING, *Beiträge zur Diplomatik der Kölner Erzbischöfe*

In 1144 wordt dus voor het eerst gemeld dat de stichting van Fürstenberg door de ministeriaal van de dom van Keulen, Hendrik van Alpen gebeurde op aanraden en met de hulp van Norbert, toen kanunnik te Xanten en later bisschop van Maagdenburg⁵⁷). Tussen de zeer vele schenkers die in de oorkonde worden opgesomd, wordt de figuur van Norbert hier dus sterk naar voren gehaald. Dit gebeurde niet ter wille van zijn materiële bijdrage — die wordt pas na de beschrijving van de schenkingen van Hendrik van Alpen vermeld —, maar omdat hij de drijvende kracht achter de stichting zou zijn geweest. Onmogelijk is dit zeker niet, maar het is denkbaar dat de opsteller van de oorkonde Norberts rol enigszins zou hebben aangedikt ten nadele van Hendrik van Alpen, die een minder bekende persoonlijkheid was.

Na de schenkingen gedaan door Hendrik van Alpen te Fürstenberg zelf, te Gest⁵⁸) en te Xanten worden in de tweede plaats de schenkingen van Norbert en diens broer Heribert vermeld. Zij volgden het voorbeeld van Hendrik van Alpen, zo zegt de oorkonde⁵⁹), wat dus weer het initiatief voor de dotatie bij Hendrik van Alpen legt. Dat hij de eerste was geweest om de Fürstenberg te schenken, bleek trouwens reeds uit de oorkonde van 1117, waarin Norbert nog geen rol speelde en er nog geen sprake was over de stichting van een *cella* op die plaats.

Norbert en zijn broer Heribert geven de hofstede Eger⁶⁰) met haar volledige opbrengst en opdat deze gift des te vaster en aan God aangenamer

des 12. Jahrhunderts, Bonn, 1889, blz. 9. Deze kenmerken zijn o. m. een zorgvuldig geschrift, een feestelijk-groot formaat en opgedrukte zegels. Het zegel van de oorkonde van 1144 ging verloren, maar sporen van de bezegeling bleven zichtbaar.

⁵⁷) Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 118: "...ministerialis quidam sancti Petri nomine Henricus de Alpeim, cum esset vir spectate probitatis, consilio et auxilio Norberti Xantensis tunc canonici, postea Magedeburgensis episcopi...". Dat hier "episcopi" in plaats van "archiepiscopi" staat is zeker geen voldoende reden om aan vervalsing te denken.

⁵⁸) *Berichtigungen und Erläuterungen...*, in Th.J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, dl. II, Düsseldorf, 1857, blz. 206: "Geist ist Gest in der Pfarre Ginderich. Das hier beschriebene Allodialgut ist Schleiß- oder Schleißwichshof, der bis zur Klosteraufhebung an Fürstenberg gehörte." Volgens R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNr.*, 1908, LXXXVI, blz. 117 (Gest bij Büderich); evenzo BIRCKMANN, *Die Geschichte der Klöster Xantens*, in *700 Jahre Stadt Xanten*, Xanten, 1928, blz. 91. Nu is Büderich een gedeelte van de stad Wesel.

⁵⁹) Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 118: "Huius viri exemplum secuti...".

⁶⁰) Eger, ("Egre, Eigere"), bij Büderich, Stadt und Kreis Wesel. Volgens de *Berichtigungen und Erläuterungen zu dem Urkundenbuche für die Geschichte des Niederrheins*, in Th.J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, dl. II, Düsseldorf, 1857, blz. 206-207: "Curtis Eigere. Es gab in der Pfarre zwei Höfe, der große und der kleine Eger. Jener gehörte fortdauernd dem Kloster Fürstenberg, dieser mag der im II. Bande Nr. 555 vermerkte seyn und heißt jetzt Pavershof. Bis zum siebenjährigen Kriege floß der

zou zijn, drongen zij er op aan dat de landbouwbedrijven die door anderen waren gegeven met gelijkmoedigheid zouden worden afgestaan⁶¹). Deze vrij ingewikkelde zin bedoelt wellicht uit te drukken dat de beide broers de andere gevers aanspoorden om hun bijdrage met blijdschap te leveren ter wille van het goede doel. Zij zouden dus het gunstige klimaat hebben geschapen om de steun aan de jonge stichting van harte en in een godsdienstige atmosfeer te doen verlopen. Zulke dotatie bracht inderdaad een hele verschuiving van eigendomstitels mee, die wellicht niet in ieders smaak viel. Indien de leenheer een schenking deed, moesten de leenmannen en de feitelijke uitbaters van de grond deze zonder meer goedkeuren.

Beide broers geven hier samen een vrij grote hofstede, wat eerder doet veronderstellen dat het ouderlijk bezit nog niet was verdeeld. Indien de hofstede nog in bezit van Norberts ouders was geweest, hadden deze hier moeten worden vermeld. Maar het is mogelijk dat de beide broers reeds eigen bezit hadden, dat eventueel toch uit het erfgoed van de familie afkomstig was. Heel nauwkeurig wordt de opbrengst van de hofstede Eger beschreven in de oorkonde. Jaarlijks konden de uitbaters rekenen op een oogst van zes malder tarwe, drie malder fijne tarwe, twaalf malder gerst, acht malder haver en één peulvruchten, samen dus dertig malder⁶²). Het hof was toentertijd aan de Rijn gelegen⁶³) en haalde daaruit een opbrengst van elf schellingen, bedoeld is waarschijnlijk aan verpachting van de visvangst⁶⁴). Ten slotte heeft het hof recht

Rhein nahe beim Hofe Eger und war schiffbar, jetzt ist er weit davon entfernt." R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 117 (Hof Eger in der Pfarre Büderich) en blz. 124; E. PODLECH, *Die wichtigsten Stifte...*, dl. I, Breslau, 1912, blz. 31 (Hof Eger bei Büderich); C. WILKES, *Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Archidiakonats und Stifts Xanten*, Bonn, 1937, blz. 612 (Register: Eger bei Büderich); H. DITTMAYER, *Rheinische Flurnamen*, Bonn, 1963, blz. 60: "Ursprung und Bedeutung noch ungeklärt."; H. ENGELSKIRCHEN, *Nieder-rheinische Bauernhöfe im Raume von Xanten*, in *AHVNrh.*, 1965, CLVII, blz. 93: "Der Eger. Ginderich (Perrich-Werrich). Heute Klein und Gross Eger. 1119 curtis in Eigere, 1144 c. Egere, eine Hagenhufe im Busch angelegt. (Noch "den Holtweg"). In de uitgave van E. WISPLINGHOFF, blz. 67, noot 2: Egerhof.

⁶¹) Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 118: "...predictus Norbertus et frater eius Heribertus optulerunt curtim Egere cum omni utilitate sua utque firmior esset concessio et Deo gratior oblatio, curtiles aliunde donatos equanimiter cedere fecerunt."

⁶²) R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen...*, blz. 117, vertaalt door: "Weizen, Roggen, Gerste, Hafer und Hülsenfrucht."

⁶³) Zie noot 60.

⁶⁴) Het woord "tractus" heeft dikwijls de betekenis van een visgrond, het gedeelte van de Rijn dus waarop het hof het visrecht had, zie J.F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 1036, nr. 1.

op de helft van de steur⁶⁵), in geval er in dat gedeelte van de Rijn een wordt gevangen.

Naast de schenking van deze belangrijke hofstede gaven beide broers ook nog twee kleine akkers te "Wedreke"⁶⁶); één met een opbrengst van twee malder fijne tarwe en een half malder gerst, en een ander met een jaarlijkse oogst van drie malder spelt⁶⁷) en vier schellingen min twee denieren. Ten slotte wordt nog een laatste akkertje geschonken te Meiderich⁶⁸), met inkomsten van tien en acht denieren.

Na de schenkingen van beide broers wordt de bijdrage van abt Kuno van Siegburg vermeld, die hier als derde medewerker aan de beurt komt om zijn jonge stichting te steunen. Dat Norbert en Kuno elkaar kenden wisten we al uit de *Vitae Norberti*⁶⁹); uit de oorkonde van 1144 blijkt dat zij ook aan de expansie van Siegburg samen hebben gewerkt door Fürstenberg materieel te ondersteunen. Kuno I (1105-1126) krijgt hier de lofbetuiging mee steeds tot elk goed werk bereid te zijn geweest⁷⁰). Zoals we zagen heeft de vervalser uit het midden der 12de eeuw deze

⁶⁵) "Rombus". In de *Vitae* van Otto van Bamberg is er eveneens sprake over de vangst van enorme vissen in de Oder te Stettin, die daar "rombo" of "rumbo" worden genoemd en waarvan men meende dat ze normaal alleen in de lente opdoken, terwijl er toen één in augustus werd gevangen, *Herbordi Vita Ottonis*, MGH., SS., 12, blz. 814; *Ebbonis Vita Ottonis*, *ibidem*, blz. 872 en 873. In het glossarium van dit deel der MGH., blz. 940, wordt "rombo" of "rumbo" opgenomen als "piscis incerti generis". Over de steur op het menu van de abdij van Sint-Truiden, zie E. LAVIGNE, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, Assen, Maastricht, 1986, blz. 186, nr. 6.

⁶⁶) *Berichtigungen und Erläuterungen...* in Th.J. LACOMBLET, *Archiv für die Geschichte des Niederrheins*, dl. II, Düsseldorf, 1857, blz. 207: "Wedreke ist Wederich oder Werk, eine Bauerschaft in der Pfarre Ginderich."; niet geïdentificeerd in E. Wisplinghoff bij de uitgave van de oorkonde van 1144, maar wel bij die van 1119, blz. 67, noot 3, als Werrich. Volgens R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster...*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 117: "Wederik (Werk) bei Büderich."; BIRCKMANN, *Die Geschichte der Klöster Xantens*, in *700 Jahre Stadt Xanten*, Xanten, 1928, blz. 91: "Werrich bei Büderich".

⁶⁷) "Bracium" is het graan dat gebruikt werd voor het brouwen van bier, dus spelt en later gerst. Aangezien de schrijver voor gerst echter het woord "ordeum" gebruikt, wordt hier wellicht spelt bedoeld.

⁶⁸) "Meitreke" wordt door E. WISPLINGHOFF, blz. 118, noot 1, geïdentificeerd met Meiderich, doch met een vraagteken. Volgens A.J. BINTERIM en J.H. MOOREN, *Die alte und neue Erzdiözese Köln*, dl. III, blz. 122, noot 2: "Meiderich bei Ruhrort" (in de tekst "Metreke"); R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 117: "...bei Meiderich in der Nähe von Ruhrort."; BIRCKMANN, *Die Geschichte der Klöster Xantens*, in *700 Jahre Stadt Xanten*, Xanten, 1928, blz. 91: "Meiderich".

⁶⁹) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 671; *Vita B*, AA. SS., dl. I, juni, blz. 809E, nr. 8.

⁷⁰) In de oorkonde heet hij "Cuno primus" in tegenstelling tot zijn opvolger Kuno II (1126-1147).

uitdrukking op Norbert doen overgaan in de oorkonde die de datum 1119 draagt.

Verdere schenkingen gebeurden door Alwardus en Wolhildis, die samen met hun kinderen de wereld verlieten⁷¹⁾ en door de abdis van Vreden, Agena, die misschien een bekende van Norbert was⁷²⁾. Indien er een grond van waarheid schuilt in het overigens weinig betrouwbare bekeringsverhaal van Norbert op weg naar Vreden, kan hij immers deze abdis hebben gekend.

Andere weldoeners van Fürstenberg waren Erembert van Wissel⁷³⁾, met zijn zoon Diederik, Gertrudis, Hubert van Oeyen⁷⁴⁾, Razo van Birten⁷⁵⁾, Rutger, Reinher van Elten⁷⁶⁾, Willem van Renen⁷⁷⁾, Volmar, priester van Rees⁷⁸⁾, Bernard van Weiss⁷⁹⁾, Dietpold van Rechen⁸⁰⁾, Widekint van Duisburg⁸¹⁾, een zuster Irmentrudis⁸²⁾, Frederik van Bud-

⁷¹⁾ Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 119: "Curtem apud Walsheim optulerunt Alwardus et Wolhildis venientes ad conversionem cum filiis suis...". Er wordt niet uitdrukkelijk gezegd dat ze te Fürstenberg intraden, maar dat is wel waarschijnlijk. Vóór 1144 kan Fürstenberg dus een dubbelklooster zijn geweest. Evenzo R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 120. Het is niet bekend of de andere "cellae" van Siegburg eveneens dubbelkloosters waren, aldus E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg*, Berlijn, New York, 1975, blz. 57.

⁷²⁾ Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 119: "Agena abbatisa de Frethena et Stephanus frater eius dederunt allodium apud Mereheim, quod solvit marcam unam gravis monete, tres stativas cum X equis." Mereheim is Mehrum bij Götterswick volgens R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrh.*, 1908, LXXXVI, blz. 118, noot 2: "Die Stativa bestand in einer Hauptmahlzeit, Nachtruhe, Frühstück und Verpflegung der Pferde."

⁷³⁾ De naam toont aan dat nog andere -bert-namen in de streek voorkwamen behalve te Gennep. Ook in de oorkonde van 1144 waarin de stichting van de "cella" Millen wordt verhaald (uitg. E. WISPLINGHOFF, nr. 52, blz. 113-116), komt een Heribert voor, één van de vier neven van de Luikse kanunnik Willem, die Millen stichtte. — Wissel is het noordelijke stadsdeel van Kalkar, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁷⁴⁾ Nogmaals een -bert-naam. De plaatsnaam Oeyen schijnt van Nederlandse oorsprong te zijn en is wellicht identiek met het huidige Ooien in Noord-Brabant. Ook Oeyenbraak, N.-B., bestaat nog en is van ooi en braak afgeleid, zie J. DE VRIES, *Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen*, Utrecht, Antwerpen, 1962, blz. 125 en 127.

⁷⁵⁾ Birten is het zuidelijke stadsdeel van Xanten.

⁷⁶⁾ Elten, burcht en stad op de rechteroever van de Rijn, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁷⁷⁾ Renen, werd later Haffen genoemd, zuidoostelijk deel van de stad Rees, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁷⁸⁾ Rees, stad op de rechteroever van de Rijn, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁷⁹⁾ Niet geïdentificeerd.

⁸⁰⁾ Niet geïdentificeerd.

⁸¹⁾ Duisburg, stad in Nordrhein-Westfalen.

⁸²⁾ Zij wordt "ancilla Dei" genoemd, wat waarschijnlijk toch op haar religieuze staat wijst.

berg⁸³), Hendrik van Vynen⁸⁴), Gertrudis van Norvenich⁸⁵), Bertradius van Hassum⁸⁶), Magfridus, die eveneens de wereld verliet en die reeds in de oorkonde van 1117 voorkwam onder de naam Mafridus⁸⁷). Ten slotte nog een zekere Hugo, die een schenking deed voor zijn dochter⁸⁸), Bertolf, graaf van Stromberg⁸⁹), Arnold van Kempen⁹⁰), een niet nader bepaalde Frederik, Reinzo van Straelen⁹¹), een zekere Immo die eveneens voor zijn dochter een schenking deed, Gerberg van Zelhem⁹²), Azela van Zaltbommel⁹³) en Gela van Kalkar⁹⁴).

Na de opsomming van dit legertje weldoeners uit de hele Rijnstreek, wordt nogmaals Heribert van Gennep vermeld, die voor zijn gedode broer Erembert een *mansus* gaf te Brakel⁹⁵), met een opbrengst van zes

⁸³) Er bestaan twee plaatsen met de naam Budberg, nl. het zuidoostelijk deel van de stad Rheinberg, Kreis Wesel, en (Hohen-)budberg, het oostelijk stadsdeel van Krefeld, Nordrhein-Westfalen.

⁸⁴) Vynen, noordwestelijk stadsdeel van Xanten.

⁸⁵) Er bestaat een stad Nörvenich tussen Aken en Keulen, Kreis Düren, Nordrhein-Westfalen.

⁸⁶) Hassum, dorp bij de grens met Nederland, behoort tot de stad Goch, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁸⁷) In de oorkonde van 1117 schonk hij goederen te "Kelebrug"; in de oorkonde van 1144 heet die plaats "Kierbruch", waar telkens grond met "mancipia" wordt gegeven. Er wordt dus hoogstwaarschijnlijk dezelfde schenking bedoeld. E. WISPLINGHOFF, blz. 120, noot 31, meent de plaats niet te kunnen identificeren; R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster...*, in *AHVNrRh.*, 1908, LXXXVI, blz. 118, vermeldde bezit van Fürstenberg te Kirburch, dat volgens de oorkonde van 1117 in de parochie Kempen lag.

⁸⁸) Ook dit kan een argument zijn om aan een dubbelklooster te denken.

⁸⁹) Blijkbaar de enige hoogadelijke onder de schenkers, samen met de later (blz. 121) genoemde graaf Arnold II van Kleef (1117-1135). Stromberg, Kr. Beckum, Westfalen, daarover o. m. H. OESTERLEY, *Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters*, Gotha, 1883, blz. 665.

⁹⁰) Kempen, stad in de Kreis Viersen, Nordrhein-Westfalen.

⁹¹) Stad aan de Nederlandse grens, Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁹²) Ten noorden van Doetinchem, prov. Gelderland, Nederland.

⁹³) Nederlandse gemeente in de prov. Gelderland.

⁹⁴) Kalkar, stad in de Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

⁹⁵) De ligging van "Brakele" wordt in de literatuur nogmaals op verschillende wijzen beschreven: *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen...*, uitg. L.A.J.W. SLOET, dl. II, 's-Gravenhage, 1876, blz. 1124: "Brakele, in Rijswijk, curtis, tinsgoed."; R. SCHOLTEN, *Die ehemaligen Cistercienserinnen-Klöster im Herzogtum Cleve*, in *AHVNrRh.*, 1908, LXXXVI, blz. 118: "Brakele bei Gennep"; *Urkunden und Quellen...*, uitg. E. WISPLINGHOFF, dl. I, Siegburg, 1964, blz. 637 (in Gelderland); T.W.J. DRIESSEN en M.P.J. VAN DEN BRAND, *1000 jaar Gennep*, Nijmegen, 1975, blz. 19 (gelegen aan de overzijde van de Maas bij Gennep); W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen...*, blz. 43: "Es soll sich um Brakel im niederländischen Geldern handeln, oberhalb Gorinchem auf dem linken Ufer des Waal gelegen." — Brakel is nu een Nederlandse gemeente in de prov. Gelderland, tussen Waal en afgedamde Maas.

schellingen van Deventer⁹⁶). Deze schenking doet Heribert van Gennep alleen en misschien ook later dan de schenkingen van Norbert en Heribert samen. De lange opsomming in deze oorkonde omvat immers blijkbaar alle aanwinsten tussen de stichting en 1144, waarbij men een geografische en daarbinnen een chronologische volgorde heeft aangenomen⁹⁷). In ieder geval heeft men de bezittingen van dezelfde gever niet samen geplaatst, zodat Heribert van Gennep, abt Kuno van Siegburg en een zekere Berthrad tweemaal voorkomen.

Ook een andere kanunnik van het vlakbij gelegen kapittel van Xanten, Manegold, kocht, samen met een zekere Berthrad⁹⁸), een wijngaard te Remagen⁹⁹) om die aan Fürstenberg te schenken.

Daarna worden de schenkingen opgesomd die op de berg Fürstenberg zelf werden gedaan en vooreerst die van de aartsbisschop Hildolf (1076-1078), bij gelegenheid van de wijding van het oratorium van Sint-Maarten dat hier tevens een kapel wordt genoemd¹⁰⁰). De stichting, toegewijd aan O.-L.-Vrouw op de Fürstenberg blijkt dus wel gebeurd te zijn in en om de Sint-Maartenskapel, doch met een verandering van patroonheilige. De goederen van de kapel zijn aan de *cella* Fürstenberg overgegaan.

O. Oppermann merkte hierbij op dat Norbert niet ter sprake komt als schenker van het oratorium. Dit is inderdaad juist, hoewel het in de context niet zou passen, tenzij in een afzonderlijke toevoeging. Hier wordt immers de schenking van aartsbisschop Hildolf beschreven, niet die van Norbert. Toch blijft het juist dat de oorkonde van 1144, die zo uitvoerig alle bezittingen van Fürstenberg opsomt, met geen woord rept over de *ecclesia sui juris*, de eigenkerk op de Fürstenberg, die Norbert volgens de *Vita Norberti A* aan Siegburg zou hebben geschonken.

Op dezelfde berg werden nog gronden gegeven door graaf Arnold II van Kleef¹⁰¹) en een religieuze, genaamd Adelheidis.

⁹⁶) Nederlandse gemeente in de prov. Overijssel.

⁹⁷) De geografische ordening komt normaal in de oude kloosterarchieven voor.

⁹⁸) Deze Berthrad wordt blz. 121 "supranominata" genoemd, doch komt niet eerder voor in de oorkonde. Wellicht schreef de opsteller dit zonder meer af uit zijn bron, tenzij hij de "Bertradius" van Hassum (uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 120) bedoelde, maar dan moest het "supranominatus" zijn.

⁹⁹) Stad op de linker Rijnsoever, Kreis Ahrweiler, Rheinland-Pfalz.

¹⁰⁰) *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. I, uitg. F.W. CEDIGER, Bonn, 1954-1961, blz. 341, nr. 1126: "(1076-78) März 31."

¹⁰¹) Arnold II van Kleef (1117-1135) (vgl. DICKS, blz. 172) bezat reeds de voogdij over het kapittel van Xanten en kreeg omstreeks 1119 ook nog de voogdij over Fürsten-

Ten slotte worden nog een reeks schenkingen opgesomd, gedaan door Ulrik van Eyl¹⁰²⁾, Rudolf van Menzelen¹⁰³⁾, Amizo van Büderich¹⁰⁴⁾, Rudolf van Loe¹⁰⁵⁾ en Bezela van Menzelen. Ook een geprofeste monnik, Hendrik, gaf een grond te Eppinghoven¹⁰⁶⁾, en ten slotte wordt Gunzelin van Baerenbrok¹⁰⁷⁾ als schenker vermeld.

De geestelijken uit de omgeving namen actief deel aan de steunactie, vermits ook de pastoor van Birten¹⁰⁸⁾ en Kuno, een geestelijke van Wissel, zich niet onbetuigd lieten. Te Wissel was er trouwens nog een andere Heribert die zijn steentje bijdroeg, wat nogmaals wijst op de vrij grote verspreiding van de -bert-namen in het Nederrijngebied. Ook profiteerde de Fürstenberg van de vrijgevigheid van een zekere Ingelger, die naar Jeruzalem op pelgrims- of op kruistocht vertrok¹⁰⁹⁾.

Enigszins ongewoon aan deze oorkonde is wel dat twee reeksen getuigen worden aangekondigd, nl. degenen die bij de schenking en degenen die bij de bekrachtiging aanwezig waren¹¹⁰⁾, doch in feite wordt geen enkele getuige vermeld. Men ziet trouwens niet goed in hoe de schenkers, die gedurende meer dan twintig jaar als zodanig waren opgetreden, hier hadden kunnen samengeroepen worden. De getuigen van de bekrachtiging ontbreken echter evenzeer.

Tussen de stichting en 1144 genoot Fürstenberg dus blijkbaar van de algemene gunst van een legertje kleinere grondbezitters uit de omgeving. Toch is deze *cella* nooit een grote abdij geworden¹¹¹⁾. In het weinige archief dat ervan overbleef, komt Norbert niet meer voor.

berg, ondanks de voogdijvrijheid die in de oorkonde van 1117 werd verleend, aldus J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 211. Evenzo Th.R. KRAUSE, *Studien zur Frühgeschichte der Grafen von Kleve und der Entstehung der Klevischen Landesherrschaft*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1982, XLVI, blz. 30. — Kleve, stad in de Kreis Kleve, Nordrhein-Westfalen.

¹⁰²⁾ Er bestaan verschillende plaatsen met die naam op de linker Rijnsoever.

¹⁰³⁾ Menzelen, gedeelte van de stad Alpen, Kreis Wesel.

¹⁰⁴⁾ Gedeelte van de stad Wesel, links van de Rijn.

¹⁰⁵⁾ Er bestaan verschillende plaatsen met deze naam.

¹⁰⁶⁾ Gedeelte van de stad Dinslaken, Kreis Wesel, Nordrhein-Westfalen.

¹⁰⁷⁾ Er bestaan verschillende plaatsen met die naam.

¹⁰⁸⁾ Birten, zuidelijk stadsgedeelte van Xanten.

¹⁰⁹⁾ Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 121: "...a quodam Ingelgero Iherosolimam profecturo..."

¹¹⁰⁾ Uitg. E. WISPLINGHOFF, blz. 122: "...coram multis idoneis testibus, quorum nomina sup(er) annotavimus, quique pars in donatione, pars autem in confirmacione hac nostra presentes fuere."

¹¹¹⁾ In de bul van Lucius III van 18 november 1181, J.L. 14.519 (9422), heet de stichting nog steeds: "...cellam in Furstinberge iuxta Xanctensem ecclesiam..."; uitg. Th.J. LACOMBLET, dl. I, nr. 478, blz. 337-338. Evenzo nog op 29 april 1258, toen de "cella"

De oorkonde van 1144, hoewel pas opgesteld zesentwintig jaar na Norberts vertrek uit het Rijnland en tien jaar na zijn dood, blijft een belangrijk en uniek document. Zij levert het onaantastbaar bewijs dat Norbert inderdaad bij de stichting van Fürstenberg actief betrokken is geweest.

Wanneer we het dossier Fürstenberg in zijn geheel overzien, nl. de *Vita Norberti A* en de drie desbetreffende oorkonden, dan blijft er een contradictie bestaan tussen de *Vita A*, die beweert dat Norbert daar een eigenkerk bezat en onafhankelijk daarvan¹¹²⁾ de oorkonde van 1144, die wel de schenkingen van Norbert en Heribert vermeldt, maar met geen woord rept over de kerk.

In zulke gevallen eist de historische methode dat aan een authentieke oorkonde de voorrang wordt gegeven boven de hagiografische bron. Bovendien komt de episode betreffende de Fürstenberg alleen in *Vita A* voor en niet in *B*. Hier lijkt dus de *Vita A* minder betrouwbaar dan de *Vita B*.

Besluit:

Voor Norberts levensloop kan men uit dit alles het besluit trekken dat hij niet de stichter was van Fürstenberg, maar wel één van de schenkers en een propagandist van die stichting. Dit neemt niet weg dat Norbert evengoed twee jaar als kluizenaar op de Fürstenberg kan hebben gewoond, maar niet bij of in een kerk die zijn eigendom was.

Norbert handelde hier in samenwerking met zijn geestelijke leidsman, abt Kuno I van Siegburg, en in overeenstemming met zijn aartsbisschop, Frederik I van Keulen, die een weldoener van Siegburg was. Toch was het ideaal van Siegburg niet dat van Norbert. Wellicht was de vroomheid van Siegburg te wereldvreemd¹¹³⁾ en te contemplatief voor de daadmens die Norbert was.

Fürstenberg aan de cisterciënzerinnen werd overgedragen, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen...*, dl. II, uitg. L.A.W. SLOET, 's-Gravenhage, 1876, nr. 815, blz. 795-797.

¹¹²⁾ Aldus O. Oppermann en E. Wisplinghoff, zie E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, Bonn, 1951, blz. 59, noot 14.

¹¹³⁾ *Niederrheinische Kirchengeschichte*, uitg. G. HÖVELMANN, Kevelaer, 1965, blz. 47: "...Siegburger Reformklöster, die mit der cluniazensischen Reformbewegung die stark weltflüchtige Frömmigkeit gemeinsam haben (Vgl. SEMMLER)."

Summarium:

Pro decursu vitae Norberti ex his omnibus concludere licet non ipse fundatorem cellae Fürstenberg fuisse, sed tantum unum ex donatoribus atque instigatorem huius foundationis. Hoc non impedit ut forsitan duobus annis tamquam eremita in monte Fürstenberg habitare potuisset, attamen non apud ecclesiam qui sui iuris erat.

Norbertus ita adiuuabat Cunonem abbatem Sigebergensem annuente archiepiscopo suo Frederico Coloniense, qui pariter abbatiam Sigebergensem fovebat. Attamen propositum Sigebergensis non cum Norberti proposito conveniebat. Spiritualitas huius abbatis non cum Norberti proposito conveniebat. Spiritualitas huius abbatis forsitan nimis a vita cottidiana remota et contemplativa fuit pro Norberto qui actioni inhaerebat.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

Norbert en de stichting van Floreffe, 1121

Na de duiveluitdrijving te Nijvel¹⁾, die plaatsvond in de lente of de zomer van 1121²⁾, werd in de *Vita A* als interpolatie het verhaal van diaken Nicolaas ingevoegd³⁾, doch zowel de *Vita A* als de *Vita B* gaan daarna verder met de gebeurtenissen in het Sint-Gereonkapittel te Keulen in oktober 1121⁴⁾. Men mag dus wellicht aannemen dat Norbert gedurende dezelfde prediktocht naar Nijvel en naar Keulen is gereisd en in het jaar 1121 enkel Pasen en Kerstmis te Prémontré heeft gevierd. De hagiografen insinueren immers meermaals dat hij enkel voor de grote kerkelijke feesten naar zijn stichting terugkeerde⁵⁾.

De reisweg vanuit Nijvel naar Keulen kan weerom langs de zuidelijk gelegen Maasvallei zijn verlopen⁶⁾ of langs de oude Romeinse heerbaan Bavai-Keulen, die in oostelijke richting liep en in de 12de eeuw nog druk werd gebruikt⁷⁾. Een rondtrekkend prediker had echter geen reden om de kortste weg te kiezen en liet wellicht zijn reisweg eerder bepalen

¹⁾ Zie daarover het artikel: *De terugkeer van Hugo en de duiveluitdrijving door Norbert te Nijvel, 1121*, in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr. 3-4, blz. 187-197.

²⁾ In ieder geval na Pasen, 10 april 1121.

³⁾ Zie daarover het artikel: *De legende van diaken Nicolaas in de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr. 3-4, blz. 198-206.

⁴⁾ *Vita A*, *MGH.*, SS., 12, blz. 681, hfst. 12: "Venit etiam pater Norbertus Coloniā..."; *Vita B*, *AA. SS.*, dl. I juni, blz. 822C, nr. 48: "Post haec devenit Coloniā...". Daarover het artikel: *Norbert en de reliekenvinding te Keulen, 12/13 oktober - 24 november 1121*, in *Anal. Praem.*, 1991, LXVII, nr. 1-2, blz. 23-41.

⁵⁾ De grote kerkelijke feesten, Kerstmis en Pasen, vallen ook ongeveer samen met het einde en het begin van de gunstige tijd voor de prediking in open lucht, zie de uitdrukkingen in *Vita A*, *MGH.*, SS., 12, blz. 679: "Transacta igitur hyeme, praedicandi gratia egressus,..."; blz. 682: "...quia instabat dies nativitatis dominicae festinavit Praemonstratum..."; blz. 685: "Post huius rei consummationem Norbertus solito more ad praedicandum egressus est."; blz. 691: "...cum tempore hyemis vir Dei Norbertus Praemonstrati esset..."; *Vita B*, *AA. SS.*, dl. I juni, blz. 820A: "Transacta igitur hieme, niviumque et glacie frigore, vernali calore paululum deterso, vir Dei, ut erat solitus,..."; blz. 820E: "...ad celebrandum Pascha homo Dei reverteretur Praemonstratum..."; blz. 821C: "...homo Dei, ut erat solitus, ad praedicandum egressus est."; blz. 822F: "...festinavit Praemonstratum (erat enim instans Nativitatis dies)..."; blz. 826B: "Exivit denique homo ad praedicandum...".

⁶⁾ Dit is waarschijnlijker aangezien Norbert op de heenreis naar Keulen wellicht reeds te Floreffe is geweest, zoals dadelijk zal worden aangetoond.

⁷⁾ G. BOUSSARD-COLLIN, *L'enceinte urbaine de Gembloux*, in *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 1965, XIX, nr. 73, blz. 143.

door de bewoning van de streek, zodat hij met zo weinig mogelijk afstand af te leggen zoveel mogelijk toehoorders kon bereiken. Daartoe was de Maasvallei ongetwijfeld het best geschikt.

Zoals vroeger reeds aangetoond⁸⁾ moet Norbert vóór zijn aankomst te Keulen ook te Floreffe⁹⁾ zijn geweest, waar Ermesindis, gravin van Namen, hem de mogelijkheid tot een tweede stichting had geboden. Waarschijnlijk is Norbert immers verplicht geweest van 13 oktober tot 24 november 1121 te Keulen te blijven, aangezien op deze laatste datum pas de vermeende relieken van de H. Gereon uit het graf werden geheven in aanwezigheid van aartsbisschop Frederik I, die op 13 oktober afwezig was¹⁰⁾. De stichtingsoorkonde van Floreffe draagt echter de datum 27 november 1121, doch op die dag kan Norbert onmogelijk terug te Floreffe zijn geweest. De afstand Keulen-Floreffe bedraagt immers 170 tot 180 km. De bepalingen van de oorkonde werden dus waarschijnlijk op de heenreis naar Keulen met Norbert afgesproken; de oorkonde werd opgesteld terwijl hij te Keulen was en op de terugweg kon hij haar in ontvangst nemen. Een ander argument om aan te nemen dat Norbert de stichting van Floreffe reeds had besproken alvorens hij naar Keulen ging, wordt geleverd door het bericht der *Vitae* dat Norbert te Keulen twee reliekhouders deed vullen, blijkbaar met de bedoeling er één te Floreffe achter te laten, wat ook gebeurde¹¹⁾.

Ten slotte schijnt ook de oorkonde van graaf Godfried van Namen en diens echtgenote Ermesindis van 27 november 1121 te insinueren dat op die dag niet de overhandiging aan Norbert gebeurde, maar de juridische akte. Voor de dateringsformule wordt immers niet *Datum* geplaatst, maar *Actum*¹²⁾.

⁸⁾ W.M. GRAUWEN, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 5-23, vooral blz. 11-13.

⁹⁾ Floreffe, prov., ar. en kant. Namen; op 11 km van Namen en 8 km van Fosses-la-Ville.

¹⁰⁾ Volgens F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Adliger - Ordensstifter - Kirchenfürst*, uitg. K. ELM, Keulen, 1984, blz. 106-108, zou Norbert vóór 24 november Keulen hebben verlaten zonder relieken van de vermeende H. Gereon, wegens de oppositie van het volk. Deze hypothese komt slecht overeen met Norberts karakter.

¹¹⁾ *Vita A*, blz. 682: "...duo vascula ad efferendum ei impleta sunt...et ibidem altero reliquiarum vasculo derelicto..."; *Vita B*, blz. 822D, nr. 48: "...duo vascula, in modum feretri, ad efferendum ei impleta sunt... Et ibidem altero vasculo derelicto...".

¹²⁾ Dit argument mag uiteraard niet als doorslaggevend worden beschouwd. De enkele bewaarde oorkonden van de graven van Namen tot 1150 vertonen steeds de vorm *Actum* en nooit *Datum*.

Beide *Vitae* vermelden uitdrukkelijk dat Norbert ook een gedeelte van de relieken van de vermeende H. Gereon kreeg¹³), terwijl die pas na 24 november werden uitgedeeld. Dit bericht hoeft helemaal niet betwijfeld te worden, aangezien Norbert, ook volgens de onverdachte getuige Rudolf van Sint-Truiden, om de opgraving had gevraagd¹⁴). Bovendien werden ook aan anderen gedeelten van de pas-gevonden relieken uitgedeeld, bijvoorbeeld aan Ekbert, monnik van Sint-Truiden, op verzoek van Rudolf die toen abt van Sint-Pantaleon was en ooggetuige van de opgraving¹⁵).

Norbert had dus inderdaad het lichaam van één van de zogenaamde Thebaanse martelaren gevraagd en had bekomen dat men voor hem een tombe zou openen. Nadat men het rijk-gekleed lichaam uit overhaaste geestdrift aan de H. Gereon had toegeschreven¹⁶), is het heel normaal dat het toegestroomde volk niet zomaar wilde toelaten dat het hele lichaam van hun vereerde patroon door Norbert zou worden meegenomen. De oppositie van het volk, die alleen door Rudolf wordt aangestipt¹⁷) en door de *Vitae Norberti* werd verzwegen, heeft ongetwijfeld bestaan. Dit wil echter niet zeggen dat de initiatiefnemer Norbert niet een gedeelte van de vondst zou hebben gekregen. Ook al wegens het vasthoudend karakter van Norbert, die gedurende zijn leven vaak met oppositie en zelfs oproer af te rekenen kreeg zonder daarom zijn opzet te wijzigen, is het vrijwel ondenkbaar dat hij vóór 24 november uit Keulen zou zijn gevlucht zonder ook maar een gedeelte van zijn begeerde vondst te hebben ontvangen¹⁸).

Gezien dat onverwacht lang oponthoud te Keulen, moest hij zich dan wel haasten om voor Kerstmis te Prémontré te zijn en was het uitgeslo-

¹³) *Vita A*, blz. 682: "Parsque inde viro Dei data est,..."; idem in *Vita B*, blz. 822F, nr. 49.

¹⁴) *Epistola Rudolphi abbatis de inventione corporis unius Thebeorum martyrum*, MGH., SS., 10, uitg. R. KOEPKE, Hannover, 1852, blz. 330; uitg. C. DE BORMAN, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, dl. I, Luik, 1877, blz. 279: "...petente quodam Dei servo et praedicatore magno Norberto unum de corporibus martyrum Thebeorum, qui iacent in monasterio sancti Gereonis, apertum est unius eorum sepulchrum..."

¹⁵) *Epistola Rudolphi...*, MGH., SS., 10, blz. 331-332; uitg. C. DE BORMAN, *Chronique...*, dl. I, Luik, 1877, blz. 284-285.

¹⁶) Abt Rudolf vermeldt die mening, maar geeft zijn oordeel niet. Wel blijkt uit heel zijn verhaal dat hij het gevonden graf als een martelaarsgraf beschouwde.

¹⁷) Uitg. R. KOEPKE, in MGH., SS., 10, blz. 331; uitg. C. DE BORMAN, *Chronique...*, blz. 282: "Unde maior et maior fiebat tumultus in populo, contradicebaturque ab omnibus domno Norberto. Vix tandem sedatus est tumultus..."

¹⁸) Dit is de hypothese van F.J. FELTEN, zie noot 10.

ten de vele bepalingen die in verband met de stichting van Floreffe tussen hem en het gravenpaar van Namen af te spreken waren, op de terugweg van Keulen af te handelen.

Kortom, o. i. blijft er maar één mogelijke gang van zaken, nl. een bespreking tussen Norbert en de grafelijke familie vóór de reis naar Keulen. Als enig tegenargument kan worden aangevoerd dat de *Vitae* deze bespreking niet vermelden, doch dit blijft slechts een *argumentum e silentio*. De hagiografen geven geen volledig verhaal; zij vatten vaak de gebeurtenissen samen en wijken zeer vaak af van de chronologische volgorde van de feiten¹⁹).

Voor het beschrijven van de stichting van Floreffe beschikt men slechts over twee bronnen: een kort bericht in de *Vitae Norberti* en de zeer praktisch gehouden oorkonde van 27 november 1121.

Het verhaal in de *Vitae* is erg stereotiep, doch niet ongeloofwaardig. Ermesindis hoort zeggen dat Norbert daar voorbij kwam. Zij wilde zich ontdoen van enkele eigenkerken²⁰) gedurende de *vacatio sedis* in het bisdom Luik²¹) en bovendien, zoals zovele edele families, een klooster stichten voor haar zieleheil en dat van haar voorouders. Deze laatste bedoeling, die in de *Vitae* lijkt op de *arenga* van een oorkonde, hield uiteraard ook in dat Floreffe de begraafplaats van de graven van Namen zou zijn²²). Norbert wordt uitgekozen als uitvoerder van dit plan, misschien omdat door het steunen van een totaal nieuwe vorm van kloosterleven een grotere onafhankelijkheid tegenover de bisschop van Luik

¹⁹) Zie o. m. de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 36-38; nr. 10. *De chronologie in de Vita A*.

²⁰) Deze bedoeling werd uiteraard niet uitgedrukt in de *Vitae*, doch wordt wel geïnsinueerd in de oorkonde.

²¹) Alexander I van Gulik was op 2/4 september 1121 afgezet en zijn opvolger Adalbero I van Leuven werd pas vóór 19 mei 1123 gewijd, zie E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen...*, Antwerpen, Amsterdam, 1960, blz. 281. J.L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 499 (wijding tussen 30 maart en 19 mei). De conflictsituatie met de bisschop van Luik wordt wellicht overdreven beklemtoond door St. WEINFURTER, *Norbert von Xanten — Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1977, LIX, afl. 1, blz. 79, door het feit dat deze auteur blijkbaar geen rekening hield met de feitelijke *sedis vacatio* te Luik, zodat de graaf van Namen zijn schenking niet langs de bevoegde bisschop kon doen en het uiteraard langs zijn vijand, de afgezette bisschop Alexander I ook niet wilde doen.

²²) R. MAERE, *L'Église du Petit-séminaire de Floreffe, ancienne abbatale norbertine*, in *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 1910, IV, blz. 202; J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 367, noot 98: Godfried († 1139), Ermesindis († 1141) en hun zoon Hendrik de Blinde († 1196) werden te Floreffe begraven.

mogelijk werd²³). Het enige nieuwe feit dat de *Vitae* bijbrengen is dat de rol van Ermesindis sterk wordt beklemtoond, terwijl graaf Godfried zelfs niet wordt genoemd. Men mag dan ook aannemen dat zij de initiatiefneemster voor de stichting is geweest, wat in de oorkonde, waar beide echtelingen als oorkonders optreden, verborgen is gebleven²⁴). Overigens wisten de hagiografen blijkbaar zeer weinig over de omstandigheden van deze stichting, wat er op schijnt te wijzen dat de onderhandelingen door Norbert alleen met de grafelijke familie werden gevoerd.

De stichtingsoorkonde van 27 november 1121 is uiteraard heel wat rijker aan feitenmateriaal²⁵). Deze oorkonde is ongetwijfeld authentiek en de echtheid ervan werd ook nooit betwijfeld. Manfred Petry²⁶) meende dat zij inzake de formulering afhankelijkheid vertoont ten overstaan van de stichtingsoorkonde van Bartholomeus van Laon voor Prémontré van 1121²⁷). Bij nader toezien echter blijft de gelijkenis beperkt tot drie woorden²⁸), terwijl de lange *arenga* in de grafelijke oorkonde identiek is aan die van de oorkonde van Ermesindis voor Wanze²⁹).

De gebruikte uitdrukkingen in de oorkonde vereisen o. i. dus niet noodzakelijk een rechtstreekse medewerking van Norbert aan de formulering, wat uiteraard niet betekent dat de vele bepalingen die hier werden vastgelegd niet uitvoerig met hem zouden zijn besproken. Voor het neer-

²³) J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 370, zegt misschien wel terecht dat de graven van Namen tot het midden van de 12de eeuw de trouwste vazallen van Sint-Lambertus waren, maar na de vermeende moord op bisschop Frederik van Namen op 27/28 mei 1121, dus zes maanden vóór het opstellen van de oorkonde voor Floreffe, zal de verhouding met de vermoedelijke moordenaar Alexander I van Gulik toch allicht zeer gespannen zijn geweest.

²⁴) Dit wordt eveneens bevestigd door haar aanwezigheid bij de bekrachtiging door bisschop Albero van Luik, vóór 20 mei 1124, zie C.L. HUGO, *Annales...*, dl. I, *Prob.*, kol. LI: "Actum est hoc assistentibus tam comitissa, quam filiis et filiabus suis, anno..."

²⁵) Zie de *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 141, nr. 3. Beste uitgave door F. ROUSSEAU, *Actes des comtes de Namur de la première race 946-1196*, Brussel, 1936, blz. 8-11, nr. 2.

²⁶) M. PETRY, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte Cappenbergers*, in *Archiv für Diplomatik*, 1973, XIX, blz. 34 en 37, en hem volgend St. WEINFURTER, *Norbert von Xanten als Reformkanoniker und Stifter des Prämonstratenserordens*, in *Norbert von Xanten. Festschrift*, Xanten, 1984, blz. 166.

²⁷) *Lijst van oorkonden...*, blz. 142-143, nr. 6.

²⁸) Uitg. F. ROUSSEAU, blz. 9: "...successoribus perpetuo possidendam..."; uitg. A. DE FLORIVAL, *Étude historique sur le XIIe siècle...*, Parijs, 1877, nr. 20, blz. 293: "...succesoribus ...perpetuo possidenda..."

²⁹) Uitg. F. ROUSSEAU, blz. 11-12, nr. 3. - Wanze, prov. Luik, ar. Hoei, kant. Hoei.

schrijven ervan was echter waarschijnlijk een kapelaan van Ermesindis verantwoordelijk. Dat deze laatste de oorkonde van Bartholomeus van 1121 heeft gebruikt, zal moeilijk te bewijzen zijn.

Na een *arenga* over het nut van de aalmoezen om de zonden uit te wissen³⁰), wordt vooreerst de kerk van Floreffe aan Norbert, zijn volgelingen en hun opvolgers overgedragen. Deze kerk was blijkbaar reeds aan Onze-Lieve-Vrouw toegewijd en heeft dit patroonschap dus niet van Norbert gekregen³¹). Ook al de bezittingen van die kerk worden geschonken, in akkers, zowel bebouwde als onbebouwde, wijngaarden, bossen, weiden, met de daarop wonende pachters en de hoofdcijns (*capaticum*³²)) die ze betaalden. De voorgdij echter en de (hogere) recht-spraak blijven aan de graven van Namen.

Volgens F. Petit ging het hier om een collegiale kerk, bewoond door een kapittel van kanunniken³³). Toch leveren noch de oorkonde van 27 november 1121, noch de *Vitae Norberti* enig argument om te stellen dat er een kapittel van kanunniken te Floreffe zou hebben bestaan³⁴).

Ook de Sint-Maartenskerk in hetzelfde dorp met haar bezittingen (het "negende" van gronden en molens³⁵)) werd tegelijk aan Norbert gegeven. Blijkbaar was de Onze-Lieve-Vrouwekerk de burchtkerk en bestemd om daar de abdij te vestigen, terwijl de Sint-Maartenskerk wellicht de parochiekerk van Floreffe was.

³⁰) Deze teksten worden voorgesteld als bijbelcitaten, maar zijn niet uit de H. Schrift afkomstig.

³¹) Uitg. F. ROUSSEAU, blz. 9: "...ecclesiam de Floreffia, que est in honore sancte Dei Genitricis Mariae,...". Uiteraard is het niet zo dat pas met de stichting van cisterciënzers en premonstratenzers de Mariadevotie ontstond. Het Maria-patrocinium komt trouwens ook voor te Springiersbach, in de vrouwelijke tak van Fontevraud, te Kloosterrade en te Chaumouzey. Bekend om de Mariaverering zijn de paltskapellen van Aken, Memleben, Goslar, Quedlinburg, Würzburg en Altötting. Zij is duidelijk aanwezig bij Bernard van Clairvaux, Gaufried van Chartres, Bernard van Tiron, Robrecht van Arbrissel, Stefaan van Obazine en Guibert van Nogent. De geschiedenis hiervan is nog niet in alle nauwkeurigheid geschreven.

³²) Een jaarlijkse cijns door de laat verschuldigd als teken van zijn afhankelijkheid van de heer, zie J.F. NIEMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, blz. 129.

³³) F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 101 (collégiale castrale...ses chanoines). Aldus blijkbaar ook St. WEINFURTER, *Norbert von Xanten — Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1977, LIX, afl. 1, blz. 78: "Das nächste von Prémontré aus reformierte Stift war Floreffe...".

³⁴) *Vita A*, blz. 682: "...ut ad imponendos fratres religionis suae ecclesiam in villa Floreffiae susciperet." *Vita B*, blz. 822F: "...ut ad imponendos fratres et religionem, quamdam ecclesiolam suam in villa Floreffiae vellet suscipere." Geen van beide uitdrukkingen laat vermoeden dat er reeds een kapittel was.

³⁵) Het negende op de oogst van kerkelijke eigendommen, na het betalen van de tienden, zie J.F. NIEMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, blz. 720, nr. 3.

Ten slotte werden nog drie kerken die van Floreffe afhingen³⁶⁾, nl. Sart-Saint-Laurent³⁷⁾, de Sint-Maartenskerk van Jodion³⁸⁾ en de Sint-Gertrudiskerk van Floriffoux³⁹⁾, aan Norbert toevertrouwd, alsook een ontginning bij Namen die *Pontiz*⁴⁰⁾ werd genoemd.

Zodoende was Floreffe van bij de stichting rijk begiftigd. Hier heeft Norbert niet geëist dat de confraters door eigen handenarbeid in hun onderhoud zouden voorzien. Misschien had Bartholomeus hem reeds overtuigd dat elke stichting ten minste een gedeelte bebouwd areaal, of m. a. w. onmiddellijke inkomsten, nodig had om gedurende de eerste jaren te overleven⁴¹⁾. Nog meer opvallend is dat de jonge abdij van Floreffe onmiddellijk het beheer krijgt van vijf kerken. Weliswaar wordt in 1121 niet bepaald dat deze kerken door eigen confraters zullen worden bediend⁴²⁾, maar men denkt hier toch onwillekeurig aan het voorschrift uit de eerste statuten waarin verboden wordt kerken te aanvaarden indien die niet tot abdijen kunnen uitgroeien⁴³⁾.

St. Weinfurter noemde het opvallend dat Norbert zich in zulke bischopsvijandige politiek liet meeslepen en meende zelfs dat Norbert zelf daarin de drijvende kracht was, zoals zou blijken uit de formulering van de oorkonde⁴⁴⁾. Het valt niet te ontkennen dat een half jaar na de vermeende vergiftiging van de broer van graaf Godfried, bisschop Frederik

³⁶⁾ Uitg. F. ROUSSEAU, blz. 10: "Ceteras ecclesias, quas filias appellamus,..."

³⁷⁾ Maakt nu deel uit van Fosses-la-Ville, op 4 km van Floreffe en op dezelfde afstand van Fosses-la-Ville.

³⁸⁾ Gehucht van Soye, dat nu deel uitmaakt van Floreffe; op 4,5 km van Floreffe en 12,5 km van Namen.

³⁹⁾ Maakt nu deel uit van Floreffe; op 2,5 km van Floreffe.

⁴⁰⁾ De ligging daarvan bleef niet bekend volgens V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe*, dl. I, Namen, 1892 (2de uitg.), blz. 18, noot 1. Ph. JACQUET, art. *Floreffe*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 17, Parijs, 1971, kol. 521, vermeldt "le sart de Ponty près de Namur."

⁴¹⁾ Zie de oorkonde van 1143, *Lijst van oorkonden...*, nr. 82: "Volebat autem sepefactus vir cum fratribus suis ut de laboribus manuum suarum viverent, quod nos impossibile considerantes..."

⁴²⁾ In de oorkonde van 1124 geeft bisschop Albero aan de abt het recht om pastoors aan te duiden, zie C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, *Prob.*, kol. LI: "Parrochiam sive de eis, sive per eos, boni testimonii aliquis de manu patris accipiat, de familia altaris."

⁴³⁾ Uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 45: "Quæ nos non expedit habere. ...altaria ad quæ cura animarum pertinet, nisi possit esse abbatia. Unum tamen licebit habere unicuique ecclesie, ubi sororum claustrum edificetur." Volgens F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 101, die overigens verkeerdelijk naar blz. 50 i. p. v. 45, verwijst, is deze bepaling laattijdig en overgenomen van de cisterciënzers.

⁴⁴⁾ St. WEINFURTER, *Norbert von Xanten — Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1977, LIX, afl. 1, blz. 79.

van Namen, waarvoor de afgezette Alexander I van Gulik verantwoordelijk werd geacht, een onoverbrugbare vijandschap bestond tussen het grafelijke huis van Namen en deze ambitieuze bisschopskandidaat. Deze vijandschap, samen met de *sedis vacatio*⁴⁵⁾, verklaren voldoende de houding van de gravenfamilie van Namen, die weigerde de transactie met Norbert langs de Luikse bisschopskandidaat te laten verlopen. In feite was op dat ogenblik het kathedraal kapittel bevoegd om de bekrachtiging voor de stichting van Floreffe te verlenen.

Voor Norbert zelf kan men o. i. niet spreken over een bisschopsvijandige politiek. Wellicht was hij het eens met de graven van Namen om geen bekrachtiging te vragen aan de afgezette Alexander I en anderzijds zag hij zeker geen voldoende reden om de hem geboden gelegenheid tot de stichting van Floreffe af te wijzen omdat er op dat ogenblik geen bevoegde Luikse bisschop was. In de formulering van de oorkonde van 1124 van bisschop Albero (1123-1128) merkt men dan ook niets van een animositeit over de gang van zaken in november 1121. In ieder geval heeft Albero Norbert niet beschouwd als een tegenstrever, aangezien hij hem in de oorkonde van 1124 veel lof toezwaait en hem een apostolisch en regeltrouw man noemt⁴⁶⁾.

Alles wijst er op dat Ermesindis heel wat minder moeite heeft gehad om Norbert tot een stichting over te halen dan Bartholomeus van Laon. De vroegere bezwaren van Norbert tegen bepaalde plaatsen, zoals Thénailles en Foigny, de eis te wonen in een woeste omgeving en de wens om uitsluitend van de eigen handenarbeid te leven, schijnen hier geen van alle meegespeeld te hebben. Men merkt hier nogmaals hoe Norbert, eenmaal een bepaalde richting ingeslagen, op volle kracht verder holt. De eerste stichting had nog geen vaste organisatie ontvangen; zijn volgelingen hadden nog geen professie afgelegd en er was nog geen regel gekozen en toch aanvaardt Norbert reeds een tweede stichting, ver buiten het bisdom Laon, op grote afstand van de eerste gelegen, met een totaal andere dotatie en in een totaal andere omgeving, nl. de vanouds gecultiveerde en relatief dichtbevolkte oevers van de Samber.

Vanuit deze diversiteit is het begrijpelijk dat Prémontré vanaf 1131 een centralisatiepolitiek heeft gevoerd om de verschillen tussen de

⁴⁵⁾ Twee maanden tevoren, op 2/4 september 1121, was Alexander I van Gulik door aartsbisschop Frederik I van Keulen tot aftreden gedwongen.

⁴⁶⁾ Zie C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, Nancy, 1734, *Prob.*, kol. LI: "...petitione quorundam fidelium et domini Norberti, apostolici et regularis viri, conductu etiam comitis Namurcensis Godefridi,...".

abdijen zoveel mogelijk te beperken en de eigen abdijs als voorbeeld te stellen. Deze tendens treedt niet alleen in de bul van 12 april 1131, maar ook in de eerste statuten duidelijk aan het licht⁴⁷⁾.

Vanaf eind 1121 reeds zou men Norbert ordestichter mogen noemen, indien men althans die term niet louter juridisch verstaat als het vastleggen van een organisatie, maar wanneer men bedenkt dat hij van dan af de beslissing heeft genomen niet bij één enkele stichting in het bisdom Laon te blijven. Door de stichting van Floreffe werd een begin gemaakt met de internationalisering van de orde, hoewel er op dat ogenblik nog geen vastgelegde “ordo” bestond.

In Norberts leven betekent die stichting dus weerom een belangrijk keerpunt. Pas begin november 1118 was hij officieel tot *Wanderprediger* geworden door de prediktoelating verkregen te Saint-Gilles. In de winter van 1119-1120 was daar de functie van kloosterstichter bijgekomen en in november 1121 was de uitbreiding van de orde reeds begonnen. Norbert moet dus het vermogen hebben bezeten om snel en zonder aarzelen in te spelen op de nieuwe gelegenheden die hem werden geboden en tevens een grote soepelheid om zich niet vast te klampen aan één bepaalde levensvorm, noch voor zichzelf, noch voor zijn volgelingen.

Hier rijst wel de vraag of Norbert onmiddellijk een verband heeft gelegd tussen Prémontré en Floreffe, want de uitwendige gelijkenis tussen beide stichtingen is bijna onbestaande. Toch werd in beide gevallen de schenking gedaan aan Norbert zelf, zijn volgelingen en opvolgers⁴⁸⁾. Norbert zelf vormde voorlopig de enige band tussen beide stichtingen.

Het zogenaamde eucharistisch wonder, dat in de *Additamenta* van de confraters van Cappenberg wordt verhaald alsof het te Floreffe was voorgevallen, moet hier niet opnieuw worden behandeld⁴⁹⁾. Het brengt

⁴⁷⁾ Zie de bul, gegeven te Laon, van 12 april 1131, in de *Lijst van oorkonden...*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nr. 43, blz. 154-155, daarover W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 434-436, en b. v. de uitg. R. VAN WAEFELGHEM, blz. 33: De construentis abbatibus; blz. 34: De unitate abbatiarum; blz. 34: Quos libros non liceat habere diversos.

⁴⁸⁾ Uitg. F. ROUSSEAU, *Actes des comtes de Namur de la première race, 946-1196*, Brussel, 1936, blz. 9: “...domno Norberto et fratribus sibi subditis...”; in de oorkonde van 1121 voor Sint-Vincent (OSB), uitg. C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, Nancy, 1734, kol. V: “...fratri Norberto et subditis et posteris ejus...”; evenzo in A. DUFOUR-MALBEZIN, *Catalogue des actes des évêques de Laon antérieurs à 1151*, (École nationale des Chartes), Parijs, 1969, in-4°, blz. 136 (cfr. *Positions des thèses*, 1969, blz. 37-39); in de oorkonde voor Prémontré, uitg. C.L. HUGO, dl. 1, kol. VI: “...viro reverendo et spectabilis religionis nostris temporibus Norberto et successoribus ejus...”.

⁴⁹⁾ Daarover W.M. GRAUWEN, *Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, blz. 20-23: IV. *La légende eucharistique de Floreffe*.

immers niets bij aan historische kennis, noch omtrent de persoon van Norbert, noch over de geschiedenis van Floreffe, noch betreffende de chronologie van Norberts bezoeken aan deze abdij.

Dat Norbert ooit te Floreffe de eucharistie heeft gevierd, ligt wel voor de hand, doch de inscriptie op de altaarsteen: "*S. Norbertus quondam super hunc lapidem celebravit 1121*", dateert pas uit de 17de eeuw⁵⁰). Indien de steen zelf uit de 12de eeuw stamt, moet hij wel enkele keren verplaatst zijn geworden. Hij zou dan hebben behoord tot de Onze-Lieve-Vrouwekerk of de Sint-Maartenskerk van Floreffe, die in de oorkonde van 27 november 1121 worden vermeld. Daarna heeft van 1123 tot de 17de eeuw een kapel bestaan die *Salve* werd genoemd⁵¹), terwijl op de plaats van de nu nog bestaande kerk de eerste steen werd gelegd door abt Gerland op 6 april 1165⁵²).

Ten slotte dient hier nog vermeld te worden dat Manfred Petry de mogelijkheid heeft geopperd dat graaf Godfried van Cappenberg en diens kapelaan Eppo in de stichtingsoorkonde van Floreffe als getuigen werden genoemd⁵³).

Inderdaad vindt men in de getuigenrij onder de *nobiles* op de negende plaats een "Godefridus", die echter niet als graaf wordt aangeduid. Op de zesde plaats een "Engo", die evenmin als geestelijke of kapelaan wordt gekenmerkt. Aangezien de naam Godfried vrij frekwent voorkomt

⁵⁰) De inscriptie wordt geciteerd in V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe...*, dl. 1, Namen, 1892, blz. 21, noot 2, die het jaartal 1121 blijkbaar beschouwt als Paasstijl. Doch daartoe is geen enkele reden in het bisdom Luik in het begin van de 12de eeuw. De datering als 17de eeuws in L. TOLLENAERE, *La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane*, Leuven, 1957, blz. 227.

⁵¹) Terloops mag hier worden vermeld dat deze *Salve*-kapel in 1670 nog bestond, aldus B. FISCHER, *Vita et mors s. Norberti...*, Nürnberg, 1670, blz. 100.

⁵²) *Annales Floreffenses*, MGH., SS., 16, blz. 624; R. MAERE, *L'Église du Petit-séminaire de Floreffe, ancienne abbatale norbertine*, in *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 1910, IV, blz. 200-201; Ph. JACQUET, art. *Floreffe*, in *DHGE.*, dl. 17, Parijs, 1971, kol. 522; J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1981, blz. 369. De overplaatsing van de altaarsteen uit het oude kasteel werd bij het daar optrekken van de bibliotheek bewaard door abt Van Wert (1719-1734), aldus Fr. TOUSSAINT, *L'abbaye de Floreffe...*, Namen, 1901, blz. 18, doch zonder bewijs. Dat Norbert na 27 november 1121 nog enige tijd te Floreffe zou gebleven zijn om de *Salve*-kerk te bouwen, zoals gezegd in Ph. JACQUET, art. *Floreffe*, in *DHGE.*, dl. 17, Parijs, 1971, kol. 521, in navolging van V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe...*, dl. 1, Namen, 1892, blz. 18, kan o. i. niet worden aanvaard.

⁵³) M. PETRY, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122-1200)*, in *Archiv für Diplomatik*, 1973, XIX, blz. 64, noot 111.

en “Engo”⁵⁴) misschien toch niet identiek is met “Eppo”⁵⁵), lijkt het onvoldoende zeker om hier tot een aanwezigheid van Godfried van Cappenberg en diens kapelaan te besluiten. Een “Eppo capellanus” komt wel voor in de oorkonde van bisschop Albero van 1124 voor Floreffe, maar daar vindt men geen Godfried onder de getuigen⁵⁶).

Besluit:

Norbert keerde na 24 november 1121 terug uit Keulen en nam te Floreffe de stichtingsoorkonde in ontvangst, die de datum 27 november draagt. Hij liet daar één van de twee reliekhouders achter die hij uit Keulen had meegebracht. Gravin Ermesindis van Namen was de initiatiefneemster voor deze stichting, die wellicht bedoeld was om zich te ontdoen van enkele eigenkerken en tevens om een roemvolle begraafplaats aan de graven van Namen te bezorgen.

Voor Norbert betekende dit, nog vóór de eerste professie en de regelkeuze te Prémontré, een eerste stichting buiten het bisdom Laon en in het Roomse Rijk gelegen, in een bewoonde omgeving en met een dotatie aan parochiekerken, m. a. w. een totaal verschillende omgeving en activiteit dan te Prémontré. Norbert zelf vormde het enige bindteken tussen beide zo verschillende stichtingen.

Summarium:

Norbertus post diem 24am Novembris anni 1121 reversus est a Colonia et Floreffiae chartam foundationis de dato 27ae Novembris accepit. Ibidem unum ex duobus vasculis, Coloniae ei impletis, deposuit. Comitissa Namurensis Ermesindis revera auctrix huius foundationis fuit, quae

⁵⁴) De naam “Engo” wordt als zodanig niet vermeld in de woordenboeken. C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, *Prob.*, kol. LI, laat de naam gewoon weg; IDEM, *Vie de S. Norbert*, Luxemburg, 1704, blz. 148, geeft “Eugo”; A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera diplomatica et historica*, dl. 4, Leuven, 1748, blz. 194-195, vermelden evenmin een Engo (...Guedericus archidiaconus, Joannes, Godefridus...). V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe...*, dl. 1, Namen, 1892, blz. 18, vermeldt in zijn vertaling “Hugo” en geeft van deze oorkonde in deel 2, Namen, 1892, blz. 3, enkel de regest.

⁵⁵) Eppo, Ebbo, Ebo, worden afgeleid van Eberhard in E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*, dl. 1, *Personennamen*, Bonn, 1900, kol. 442, en H. BAHLOW, *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*, München, 1967, blz. 122. De kapelaan Eppo van graaf Godfried van Cappenberg komt voor in de *Vita Godefridi*, *MGH.*, SS., 12, blz. 523: “Erat autem capellanus eius Eppo, qui postmodum tanti viri exemplo conversus est,...”.

⁵⁶) Zie C.L. HUGO, *Vie de S. Norbert*, Luxemburg, 1704, blz. 150, en C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. I, Nancy, 1734, *Prob.*, kol. LI.

probabiliter intentionem habuit dimittendi nonnullas ecclesias sui juris, atque comitibus Namurcensibus celebrem locum sepulturae procurare.

Pro Norberto fundatio Floreffiae significat, ante quidem primam professionem et electionem regulae in domo Praemonstratensi, primam fundationem extra diocesim Laudunensem et in Sacro Romano Imperio sitam, in situ habitato et cum donatione ecclesiarum parochialium, aliis verbis, quoad situm et actionem confratrum totaliter diversam a Praemonstrato. Norbertus ipse solus nexum inter duas primas fundationes formavit.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

De eerste kerk- en kloosterbouw te Prémontré, 1122

Het plan om een kerk en klooster te bouwen bestond bij Norbert in ieder geval reeds vóór zijn reis naar Keulen¹⁾, dus naar alle waarschijnlijkheid vanaf het voorjaar van 1121, toen hij Prémontré verliet voor een prediktocht naar Nijvel. Tot op heden werd de term "*ecclesia*" in deze tekst steeds strikt geïnterpreteerd, alsof Norbert alleen een grotere kerk zou hebben gewenst omdat de kapel van Sint-Jan de Doper te klein was geworden. Doch de *Vitae* melden uitdrukkelijk dat die *ecclesia* moest dienen om de verzamelde confraters in te huisvesten²⁾, dus zal men hier wellicht moeten vertalen als het hele kloostercomplex van kerk met kloostergebouwen.

Deze voorstelling is van bijzonder belang omdat dit plan het einde betekende van het eremietisch leven in hutten³⁾ rond de kapel van Sint-Jan de Doper en de definitieve overgang naar het traditionele cenobietische kloosterleven. Het kluizenaarsbestaan van de eerste volgelingen van Norbert heeft dus ten hoogste geduurd van het voorjaar 1120 tot het najaar van 1122. In de praktijk betekent dat één harde winter (1120-1121), waarna onmiddellijk plannen werden gesmeed voor een stenen gebouw, iets wat toentertijd nog vrij uitzonderlijk was tenzij voor kerken en voor de woningen van de rijken⁴⁾. Men mag echter het belang van deze overgang naar definitieve gebouwen niet overdrijven. Norberts volgelingen hebben het bouwen van een klooster zeker niet beschouwd als een verandering van levenswijze, als een overgang van eremietisch naar

¹⁾ *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 682: "Habebat et ipse iam tunc in voluntate aedificare ecclesiam, in qua coadunatos reciperet." Evenzo *Vita B*, AA. SS., dl. 1 juni, blz. 822D; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 99.

²⁾ Zie noot 1. Dezelfde gedachte als inleiding op de kloosterbouw in de *Vita A*, blz. 684: "Coadunatis itaque cum patre Norberto fratribus quam pluribus, praeparandus erat certus ad commanendum locus."

³⁾ Deze hutten worden enkel vermeld in de *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, MGH., SS., 14, blz. 412. Zie daarover het artikel: *De vestiging te Prémontré, 1120-1121*, in *Anal. Praem.*, 1994, LXX, nr. 3-4, blz. 220.

⁴⁾ Pas vanaf de 14de eeuw verdwenen stilaan de houten huizen in de steden wegens het brandgevaar, zie o. m. F. VAN TYGHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600*, dl. 1, Brussel, 1966, blz. 20 en 71.

cenobietisch leven. Integendeel, zij hebben ongetwijfeld in de beginfase getracht zo goed en zo kwaad mogelijk het traditionele kloosterleven na te bootsen en zij waren ongetwijfeld verheugd dat uiteindelijk in aangepaste gebouwen te kunnen doen. Pas in de latere, enigszins romantische, geschiedschrijving wordt meestal de beginfase geïdealiseerd als de echte, oorspronkelijke vorm van kloosterleven, gewild door de stichter. De latere generaties zouden daarvan meer en meer zijn afgeweken door te verregaande aanpassing aan de traditionele gewoonten.

Voorzeker is de beginperiode een tijd van grote vurigheid, van neofietenijver en harde ontberingen geweest, doch het bouwen van een klooster mag zeker niet als een fundamentele ommezwaai worden beschouwd. Het was veeleer de verwezenlijking van een droom en in ieder geval een plan dat door Norbert zelf reeds zeer vroeg werd opgevat en door hemzelf uitgevoerd.

Ook de plaats voor de gebouwen werd door Norbert uitgekozen, doch de *Vitae* zouden geen hagiografische bronnen zijn indien daar geen visioen bij te pas zou komen. Een van Norberts volgelingen zou op de uitverkoren plaats de gekruisigde Christus hebben gezien, waarop zeven heldere zonnestrallen vielen, terwijl van de vier windstreken een massa pelgrims met staf en ransel zich naar het kruis toe haastten, het knielend de voeten kusten en terugkeerden⁵). De *Vita B* geeft hierbij als uitleg dat de pelgrims de novicen waren die zouden toestromen en de voetkus de professie waardoor zij zich zouden verbinden alvorens naar de verscheidene volkeren terug te keren⁶). Aanleiding tot dit visioen was uiteraard dat Prémontré gelegen was op het kruispunt van twee valleien⁷), wat aan het kruis en de vier windstreken deed denken.

Nu waren valleien vaak geschikt als doorgangswegen, zelfs indien ze langs een kronkelende rivier liepen en dus een langere reisafstand ver-

⁵) *Vita A*, blz. 684-685. Een processie van witte monniken die de overleden Bernard van Tiron voorafgingen, vindt men ook in *Gaufridi Grossi Vita B. Bernardi Tironiensis*, *P. L.*, 172, kol. 1435, doch de gelijkenis tussen beide visioenen is miniem.

⁶) *Vita B*, blz. 825CD; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 111-112. Te noteren dat de monnik Herman in zijn *De miraculis...*, *P. L.*, 156, kol. 999CD, dit visioen tweemaal aan Norbert toeschreef in de eerste nacht van zijn verblijf te Prémontré, terwijl F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 131, het aan Hugo van Fosses toeschrijft.

⁷) Dit wordt enkel aangestipt in *Vita B*, blz. 825C: "...sicut in quatuor introitus loci illius esse dignoscitur in modum crucis...". Evenzo Filips van Harveng, *De continentia clericorum*, *P. L.*, 203, kol. 837C-838A (vallis crucifixa). Zie daarover het artikel: *Bartholomeus van Laon en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats, begin 1120*, in *Anal. Praem.*, 1994, LXX, nr. 3-4, blz. 206-207.

eisten, denken we maar aan de functie van het Samber- en Maasdal in dit verband. Te Prémontré echter ging het om kleinere en doodlopende val-leien in de vorm van een ganzepoot⁸⁾, zodat de omgeving enkel gety-peerd was door haar bosrijk en afgelegen karakter⁹⁾.

De plaats voor het eerste bouwwerk schijnt inderdaad meer op grond van mystieke dan uit architecturale overwegingen te zijn uitgekozen. De *Vitae* beschrijven namelijk de omgeving als moerassig¹⁰⁾ en vermelden ook de verbazing van de omstanders die wel Norberts godsvertrouwen bewonderden, maar het toch onredelijk vonden om in zulke woestenij en op moerassige ondergrond te willen bouwen¹¹⁾.

Desondanks werd onmiddellijk van wal gestoken met wat wij nu de eerstesteenlegging zouden noemen. In feite werd niet alleen de eerste steen, maar alle stenen voor het leggen der grondvesten door bisschop Bartholomeus van Laon gezegend¹²⁾. Dit gebeurde met een zekere

⁸⁾ M. MELLEVILLE, *Histoire de la ville et des sires de Coucy-le-Château...*, Laon, 1848, blz. 32, spreekt over drie heuvelruggen en leidt daaruit de naam Prémontré af (prae montibus tribus). M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 4.

⁹⁾ Bij sommige, zelfs eremitische, stichtingen treden meerdere eigenschappen tegelijk aan het licht. Men kan bijvoorbeeld het stichtingsverhaal van Affligem aanhalen waar tegelijk wordt gezegd dat de plaats afgelegen was en toch dicht bij een grote weg gelegen, *Exordium seu fundatio monasterii Haffligeniensis*, uitg. V. COOSEMANS en C. COPPENS, in *Affligemensia*, 1947, IV, blz. 14: "Qui locus solis latronum conventiculis et conspirationibus tunc aptus erat, tum quia desertus, tum quia itinere publico contiguus,...". Daarover Ch. DEREINE, *La spiritualité "apostolique" des premiers fondateurs d'Affligem (1083-1100)*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1959, LIV, blz. 41-65, zie blz. 49-52: I. *La solitude et son organisation*, alsook IDEM, *Les origines érémitiques d'Affligem (1083). Légende ou réalité?*, in *Revue bénédictine*, 1991, CI, nr. 1-2, blz. 50-113, vooral blz. 86-88: *Le désert d'Affligem et la route commerçante*.

¹⁰⁾ *Vita A*, blz. 684-685; *Vita B*, blz. 825E. Wat de cisterciënzergeschiedenis betreft heeft men wel eens de hypothese gesteld als zouden Bernard en de eerste volgelingen met opzet ongezonde vestigingsplaatsen hebben gekozen om de zieke monniken aan de eeuwigheid te doen denken. Deze hypothese, die een bijna masochistische levenshouding veronderstelt, moet o. i. zowel voor de premonstratenzers als voor de cisterciënzers worden afgewezen, zie daarover A. DIMIER, *Cîteaux et les emplacements malsains*, in *Cîteaux in de Nederlanden*, 1955, VI, afl. 2, blz. 89-97.

¹¹⁾ *Vita A*, blz. 685: "Quis putas est homo iste cuiusve fidei, qui nulla utitur ratione? Putasne stabile sit hoc opus, quod in tanta solitudine locatur et cuius fundamentum non in petra, non supra firmam iacitur, sed in palude?" Evenzo *Vita B*, blz. 825E; uitg. J.C. VAN DER STERRE, blz. 123. Hier wordt "fides" als kenmerkende eigenschap van Norbert vermeld. De betekenis is niet zozeer "geloof" dan wel vertrouwen op Gods hulp. In de *Vita B*, blz. 813E, werd "fides" reeds als de opvallende deugd van Norbert genoemd, de liefde als die van Bernard en de nederigheid als die van Milo van Terwaan.

¹²⁾ Ook voor de stichting van Gottesgnaden in 1131 zullen de eerste stenen gelegd worden door Norbert, aartsbisschop, en graaf Otto van Reveningen (Röblingen), zie de *Fundatio monasterii gratiae Dei*, MGH., SS., 20, blz. 687: "...anno incarnationis

plechtigheid vermits ook de plaatselijke heer, Thomas van Coucy was uitgenodigd, die zijn zoontje Engelrand¹³⁾ had meegebracht. De *Vitae* vermelden dat heer Thomas Norbert vreesde en ontzag had voor hem ter wille van God¹⁴⁾. In bedekte taal wordt hier geïnsinueerd dat Thomas een sterke persoonlijkheid was die niets of niemand ontzag, doch niettemin in Norbert zijn meerdere moest erkennen. Inderdaad werd Thomas zowel door eigentijdse als door latere geschiedschrijvers als een onmens afgeschilderd, bloeddorstig, wreed en ontembaar. Dit oordeel is zeker enigszins overdreven en tot op zekere hoogte mee bepaald door het feit dat de heer van Coucy krachtig zijn zelfstandigheid verdedigde tegen koning Lodewijk VI de Dikke. De Franse koning van zijn kant slaagde er op sluwe wijze in zijn veroveringstochten als kruistochten tegen misdadigers te doen doorgaan en daarvoor de steun van de Kerk te winnen. Bij vele middeleeuwse heren trouwens waren brutale strijd lust en onmenselijke wreedheid evenzeer aanwezig als diepe vroomheid en oprechte bekommernis voor hun zieleheil.

Met Bartholomeus en Thomas werden vermoedelijk ook tevens de voornaamste sponsors van het bouwwerk genoemd, doch over de financiering van de onderneming is niets met zekerheid gekend. Wat de vermelding van de overige vele edelen, de geestelijken en leken en de ontelbare menigte betreft, dat zijn slechts stereotiepe formules waaruit men wellicht zelfs niet tot een grote volkstoeloop bij de eerstesteenlegging mag besluiten.

Bij de eerstesteenlegging wordt meestal ook de patroonheilige van de kerk en van het hoofdaltaar gekozen, althans op dit ogenblik. Voor de middeleeuwen bezitten we daarover blijkbaar weinig gegevens. Ook de *Vitae* laten deze belangrijke keuze volledig in het vage. Latere auteurs hebben gemeend dat Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Jan de Doper werden

dominice 1131. primos fundamento ecclesiae lapides venerabilis archiepiscopus et nobilis ille propriis manibus imponentes."

¹³⁾ Volgde zijn vader op na diens dood in 1130 tot 1147. Zie D. BARTHÉLEMY, art. *Coucy*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 3, München, Zürich, 1986, kol. 306. Acht jaar na de dood van zijn vader gaf Engelrand een schenking aan Prémontré, door tussenkomst van Bartholomeus, voor de kosten van het generaal kapittel (annuum colloquium), zie C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. I, Nancy, 1734, *Prob.*, kol. XI. Zie over hem ook L. JACQUEMIN, *Annales de la vie de Joscelin, 57me évêque de Soissons (1126-1152)*, Parijs, 1905, *Index*, blz. 157, nr. 56, 97, 128. Zie ook het enigszins vulgariserend werk van J. CHAURAND, *Thomas de Marle, sire de Coucy, sire de Marle, seigneur de la Fère, Vervins, Boves, Pinon et autres lieux, Marle-sur-Serre*, 1963, *passim*.

¹⁴⁾ *Vita A*, blz. 685: "...astante domno Thoma de Kotzi qui hominem Dei metuebat et reverebatur propter Deum..."; *Vita B*, blz. 825E; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 123.

gekozen¹⁵). De redenering die daarachter steekt is duidelijk. In de premonstratenzerorde en in enkele andere orden werden de abdijen meestal aan Onze-Lieve-Vrouw toegewijd¹⁶) en Sint-Jan de Doper was reeds de patroon van het kapelletje dat Norbert op de uitverkoren plaats had gevonden¹⁷). Toch had Bartholomeus in zijn oorkonde van 1121 meege-deeld dat zijn schenking moest dienen om een kerk ter ere van Onze-Lieve-Vrouw te bouwen¹⁸). Deze bedoeling wordt duidelijk wanneer men bedenkt dat de eigen kathedrale kerk van Bartholomeus te Laon eveneens aan Onze-Lieve-Vrouw was toegewijd. Een ernstig argument om te stellen dat de eerste kerk van 1122 desondanks aan beide patronen was toegewijd, vinden we in de koninklijke oorkonde van Lodewijk VI de Dikke van 1125, (maart 29-augustus 2), waarin de kerk van Prémontré aldus wordt beschreven¹⁹). Op 16 februari 1126 vermeldt de bekende bekrachtigingsbul van Honorius II dan weer alleen maar het patroonschap van Onze-Lieve Vrouw²⁰).

Over de bouwactiviteit zelf vernemen we slechts dat de metselaars twee groepen vormden, nl. de Duitsers en de Fransen, die elk langs één kant van het bouwwerk wedijverden om het eerst gereed te komen²¹). De *Vita B* voegt daaraan toe dat de Duitse metsers door enkele Keulse vrienden van Norbert waren gehuurd, terwijl de Franse reeds vrienden van de premonstratenzers waren geworden²²). Deze toevoeging hoeft niet verdacht voor te komen, evenmin als de aanwezigheid van Duitse

¹⁵) J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Parijs, 1633, blz. 386; F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 133.

¹⁶) Zie daarover o.m. het artikel: *Norbert en de stichting van Floreffe, 1121*, in deze aflevering van *Anal. Praem.*, 1995, LXXI, nr. 1-2, blz. 30, noot 31.

¹⁷) Dit wordt niet vermeld in de beide *Vitae Norberti*, maar wel in Herman, *De miraculis...*, MGH., SS., 12, blz. 656: "...quandam ecclesiolam in honore sancti Joannis Baptistae ibidem constructam."

¹⁸) Uitg. C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, Nancy, 1734, *Prob.*, kol. VI: "...ad ecclesiam in honorem Dei et Sanctae Dei Genitricis construendam,..."

¹⁹) Zie de regest in A. LUCHAIRE, *Louis VI le Gros. Annales de sa vie et de son règne (1081-1137)*, Parijs, 1890, blz. 165, nr. 361; beste uitg. V. DE BEAUVILLE, *Recueil de documents inédits concernant la Picardie*, dl. IV, 2, Parijs, 1881, nr. 2: "...in ecclesia sanctae Dei Genitricis Mariae, sanctique Joannis Baptistae, in loco qui dicitur Praemonstratus,..."

²⁰) Zie de *Lijst van oorkonden...*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nr. 24; uitg. C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 1, Nancy, 1734, *Prob.*, kol. IX: "...dilectis filiis Norberto fratri in Christo et canonicis Praemonstrate ecclesie Sancte Marie..."

²¹) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825EF.

²²) *Vita B*, blz. 825EF.

bouwvakkers in Noord-Frankrijk²³). Norberts reis naar Keulen in oktober-november 1121 had immers in het teken gestaan van zijn aanstaande bouwplannen en wanneer de hagiografen bij die gelegenheid alleen het verwerven van relieken vermeldde, dan was Norbert realistisch genoeg om ook aan de praktische verwezenlijking van zijn droom te denken. Norbert zelf had nog niet lang te Prémontré verbleven en het ligt voor de hand dat hij in zijn vaderland hulp zocht, waar hij de mensen kende. Een aanwerving van gespecialiseerde vaklieden op grote afstand van hun vaderland is trouwens in de middeleeuwen geen zeldzaamheid²⁴).

Men heeft deze passage uit de beide *Vitae Norberti*²⁵) wel eens aangehaald om aan te tonen dat in de eerste helft van de 12de eeuw reeds animositeit bestond tussen Fransen en Duitsers²⁶). De hagiograaf zou hier hebben willen beklemtonen dat ondanks die vijandschap, gesublimeerd in een wedijver op vakgebied, een samenwerking voor het goede doel mogelijk bleef.

Dat zulke gevoelens, en vooral dan het Franse chauvinisme, aan de hagiograaf van *Vita B* niet vreemd waren, wordt in verscheidene passages duidelijk²⁷). Ook hier kunnen ze tot op zekere hoogte voor de hagiografen de aanleiding geweest zijn om de heterogene samenstelling van de werkliedengroep speciaal te vermelden.

Tevens zal men moeten opmerken dat die heilige wedijver Norbert bijzonder goed gelegen kwam. Gezien zijn gekende rusteloosheid bij elk van zijn activiteiten en zijn aangeboren leiderstemperament, is het zeker niet uitgesloten dat deze wedijver tussen de bouwlieden door hemzelf werd georganiseerd en aangemoedigd.

²³) F.J. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Norbert von Xanten. Adliger- Ordensstifter- Kirchenfürst*, Xanten, 1984, blz. 111, meent dat de Keulse novicen voor de Duitse metsers hadden gezorgd en dat dit een hagiografisch versiersel zou kunnen zijn. De *Vita B* spreekt echter niet over novicen, maar over Keulse vrienden van Norbert.

²⁴) H. VAN WERVEKE, *Over kerkbouw voor de 13de eeuw*, in *Album Prof. Dr. J. Vercoillie*, dl. 2, Brussel, 1927, blz. 345; daarover ook een aantal voorbeelden in G. BINDING, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt, 1993, blz. 282-285, en in F. VAN TYGHEM, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf...*, dl. 1, Brussel, 1966, blz. 183-184.

²⁵) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825 EF.

²⁶) G. CERWINKA, *Völkercharakteristiken in historiografischen Quellen der Salier- und Stauferzeit*, in *Festschrift Friedrich Hausmann*, Graz, 1977, blz. 62. De auteur spreekt over Prémontré als een taalgrensgebied, waarin de wederzijdse afkeer van beide volkeren des te groter was. Inderdaad dient men te bedenken dat het nabijgelegen bisdom Kamerijk toen tot het Roomse Rijk behoorde.

²⁷) Zie o. m. de *Inleiding tot de Vita B*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 3-4, blz. 129.

Of er, behalve Norbert, een bouwmeester toezicht uitoefende over beide groepen metselaars, bleef onbekend. Wel weet men dat het op dat ogenblik nog niet de gewoonte was volgens een getekend plan te bouwen, zodat een voortdurende aanwezigheid van de bouwheer noodzakelijk was²⁸).

Wanneer de eerstesteenlegging plaatsvond wordt nergens gezegd²⁹), maar het tijdstip is toch niet zo moeilijk bij benadering te achterhalen. Kort voor Kerstdag 1121 was Norbert uit Keulen te Prémontré teruggekeerd met de relieken voor de kerkbouw. Aangezien men onmogelijk het metselwerk kon beginnen gedurende de vorstperiode³⁰), hebben de Duitse metselaars Norbert waarschijnlijk niet vergezeld op zijn reis, maar zijn zij pas in het vroege voorjaar naar Prémontré gekomen. Men zal dus deze belangrijke gebeurtenis eind februari of begin maart 1122 moeten plaatsen, van zodra de weersomstandigheid het bouwen toelieten.

Uiteraard is zodoende een kerkwijding op 4 mei 1122 totaal uitgesloten. De aanleiding voor deze foutieve datering werd wellicht door J. Le Paige gegeven³¹), die tot op heden door vele auteurs kritiekloos werd nageschreven³²). Noch de datum die J. Le Paige bedoelde, nl. vrijdag, 28 april 1122³³), noch die van donderdag, 4 mei 1122, dit is Hemelvaartsdag, die de andere auteurs foutief van hem afschreven, kunnen juist zijn, vermits zij veel te vroeg in het jaar vallen en geen van beide

²⁸) Zie G. BINDING, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt, 1993, blz. 191-192: *Fehlende Baupläne vor dem 13. Jh.*

²⁹) De datum van juli 1121, nog steeds vermeld bij M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré...*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 26, is uiteraard volledig uit de lucht gegrepen.

³⁰) Dit praktisch gegeven heeft F.J. Felten (zie noot 23) blijkbaar over het hoofd gezien, wanneer hij de eerstesteenlegging in de late winter van 1121 en kort na Norberts terugkeer uit Keulen plaatst.

³¹) Alhoewel J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Parijs, 1633, blz. 386: "4. Calendas Maij Anno Domini 1122" vermeldde, nl. vrijdag, 28 april 1122, waarvan de latere auteurs zonder meer 4 mei hebben gemaakt!

³²) Zie o. m. B. FISCHER, *Vita et mors s. Norberti...*, Nürnberg, 1670, blz. 94 (steunend op J. Le Paige); G. HERTEL, *Leben des heiligen Norbert...*, Leipzig, 1883, 1895, 1941, blz. 39, noot 3; E. HARDICK, *Praemonstratenserbauten des 12. und 13. Jahrhunderts im Rheinland. Ihr Verhältnis zu den französischen und belgischen Vorstufen*, Tongerlo, 1935, blz. 39; M. HEIMBÜCHER, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, dl. 1, München, 1965, blz. 435. Als laatste in de rij H. KALLFELZ, *Vita quorundam episcoporum...*, Darmstadt, 1973, blz. 496, noot 59. Deze reeks toont niet alleen de zorgeloosheid van Norberts biografen aan, maar ook de levenskracht van eenmaal gelanceerde fouten.

³³) Deze datum vindt men ook in R. WYARD, *Histoire de l'abbaye de S. Vincent de Laon...*, St.-Quentin, 1858, blz. 312, en M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 26.

op een zondag. De kerkwijding werd immers bij voorkeur op zondag voltrokken³⁴).

Door de heilige wedijver tussen Duitsers en Fransen was de kerk, volgens de *Vitae*, op negen maanden afgewerkt³⁵). Deze periode is inderdaad bijzonder kort, naar middeleeuwse verhoudingen gezien³⁶). Misschien zal men ook hier, ondanks de uitdrukkingen van de *Vitae*, die inhouden dat het werk volledig voltooid was³⁷), moeten denken aan de vrij algemene gewoonte in de middeleeuwen om de kerken te wijden vooraleer de bouwwerken volledig waren beëindigd³⁸). De hagiografen kunnen eventueel bedoeld hebben dat de werken voldoende waren opgeschoten om een kerkwijding mogelijk te maken.

Indien men aanneemt dat de voorbereidende werkzaamheden, zoals het uitgraven der fundamenteën en het aanvoeren der stenen³⁹) reeds in februari 1122 waren voltooid, zodat men bij het ophouden van de vorstperiode, omstreeks 1 maart, kon beginnen metsen, dan brengt de periode van negen maanden ons nog tot begin november voor de kerkwijding. In 1122 zou deze plechtigheid dus kunnen vallen op Allerheiligen, woensdag 1 november, ofwel zondag 5 november of Sint-Maarten, 11 november⁴⁰). De eerste en de laatste datum zouden echter waar-

³⁴) Zie b. v. *De miraculis...*, P. L., 156, kol. 988B (kerkwijding te Laon op zondag, 6 september 1114); *Chronicon Sancti Petri vivi Senonensis*, uitg. R.-H. BAUTIER, M. GILLES, A.-M. BAUTIER, Parijs, 1979, blz. 166 (kerkwijding te Mauriac op zondag, 22 mei 1110); O. OPPERMANN, *Rheinische Urkundenstudien*, dl. 1, Utrecht, 1922, blz. 304 (Kloosterrade, zondag, 13 december 1108). Daarover ook P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 262.

³⁵) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825F.

³⁶) Aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van de premonstratenserabdij Vicoigne (nu dep. Nord), werd zes jaar gebouwd en zij werd het zevende jaar, op zondag, 24 september 1139, gewijd, zie de *Historia monasterii Viconiensis*, MGH., SS., 24, blz. 298-299. Na de brand van de kathedraal van Laon op 25 april 1112, werd, volgens de monnik Herman, *De miraculis...*, P. L., 156, kol. 988B en 989A, zeer snel gewerkt en na twee halve jaren werd op zondag, 6 september 1114, de kerkwijding gevierd. Herman bedoelt wellicht met twee halve jaren de zomers van 1113 en 1114.

³⁷) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825F, nr. 59.

³⁸) R. CROZET, *Étude sur les consécrationes pontificales*, in *Bulletin monumental*, 1946, CIV, blz. 5; Ch. DEREINE, *Pierre l'Ermite, le saint fondateur de Neufmoustier à Huy*, in *La nouvelle Clío*, 1953, V, blz. 427-446, zie blz. 432; N. BACKMUND, *Die mittelalterliche Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode, 1972, blz. 53.

³⁹) Dit aanvoeren der stenen was geen groot probleem aangezien in de naaste omgeving van de bouwplaats steengroeven aanwezig waren, waaruit de zachte Franse kalksteen eeuwenlang voor de bouwwerken aan de abdij werd gebruikt, zie M. PLOUVIER, *L'Abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 7-9.

⁴⁰) Ook nu wordt bij voorkeur een zondag of een geboden feestdag voor de kerkwijding uitgekozen om de aanwezigheid van vele gelovigen mogelijk te maken, zie

schijnlijk, als grote kerkelijke feesten, meer kans maken om in de bronnen aangeduid te worden. Bovendien zou men deze feesten misschien vermijden om liturgische redenen, nl. om de liturgie van het feest niet te moeten laten vallen voor die van de kerkwijding⁴¹).

Volgens de *Vitae* werd de plechtigheid voltrokken door Bartholomeus, bisschop van Laon, die ook de wijding van de eerste stenen had voltrokken⁴²). Blijkbaar heeft weerom J. Le Paige hier als tweede consecrator bisschop Lisiard van Soissons (1108-1126) toegevoegd, wat dan opnieuw door vele auteurs van hem werd overgenomen⁴³). Het gebeurde wel vaak in de 12de eeuw dat een wijbisschop, soms een banneling verdreven uit het eigen bisdom, door de rechthebbende bisschop werd gemandateerd om in zijn plaats een wijding te verrichten⁴⁴), en ook tegen de aanwezigheid van een tweede consacrerende bisschop bestond juridisch geen enkel bezwaar⁴⁵), doch hier was Bartholomeus van Laon ongetwijfeld de enige consacrerende bisschop. Hij is de enige die in de *Vitae* wordt vermeld, zowel bij de eerstesteenlegging als bij de eerste, en kort daarop bij de tweede kerkwijding. Wellicht werd de naam van de bisschop van Soissons door latere auteurs enkel toegevoegd in de

P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 252, 259 en 262. De datum 11 november 1122 wordt ten onrechte vermeld door M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré...*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 26, met verwijzing in noot 53 naar de uitgave van de *Vita A* in de *MGH.*, SS., 12, blz. 386! De vermelde blz. 386 is echter in feite die van het boek van J. Le Paige, die geen tekst van de *Vita A* citeert, maar een van eigen maaksel!

⁴¹) Aldus P. BAYART, a. c., kol. 262: "L'usage primitif semble avoir été d'éviter les jours déjà marqués par une fête; mais on choisissait volontiers un dimanche."

⁴²) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825F; uitg. J.C. VANDER STERRE, blz. 124.

⁴³) Zie o. m. B. FISCHER, *Vita et mors s. Norberti...*, Nürnberg, 1670, blz. 94; R. WYARD, *Histoire de l'abbaye de S. Vincent de Laon...*, St.-Quentin, 1858, blz. 312; G. HERTEL, *Leben des heiligen Norbert, Erzbischofs von Magdeburg*, Leipzig, 1883, 1895, 1941, blz. 39, noot 3; E. HARDICK, *Praemonstratenserbauten des 12. und 13. Jahrhunderts im Rheinland. Ihr Verhältnis zu den französischen und belgischen Vorstufen*, Tongerlo, 1935, blz. 39; F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 134; M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré...*, dl. 1, Leuven, 1985, blz. 26, met verwijzing naar de *Vita A*. In feite werd de tekst gehaald uit J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Parijs, 1633, blz. 386.

⁴⁴) Zie o. m. F. ROUSSEAU, *La Meuse et le Pays Mosan en Belgique*, Namen, 1930, blz. 149. Ook de kerk- en altaarwijdingen te Xanten op 22 en 23 juli 1128 gebeurden door Norbert op aanvraag van Frederik I van Keulen die onder interdict stond, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 249-262.

⁴⁵) P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 263. Bij de kerkwijding van de kathedraal van Laon op zondag, 6 september 1114, waren zelfs vijf mede-consacrerende bisschoppen door Bartholomeus uitgenodigd, zie de monnik Herman, *De miraculis...*, P. L., 156, kol. 988B-989A.

mening dat zij daardoor het plechtige karakter van de kerkwijding konden verhogen.

De lange ceremonie van de kerkwijding wordt uiteraard in de *Vitae* niet beschreven⁴⁶⁾. Zij is nochtans goed gekend en grotendeels hetzelfde gebleven sedert de 9de eeuw⁴⁷⁾. Opmerkenswaardig is dat in de ritus van de kerkwijding ook de vredegroet "*Pax huic domui*" voorkomt⁴⁸⁾, die Norbert, volgens de *Additamenta* van Cappenberg, uitsprak bij het betreden van een kerk in Augsburg in augustus 1132⁴⁹⁾. Deze, op het eerste gezicht verwonderlijke gewoonte kan misschien verklaard worden vanuit de ceremonie van de kerkwijding, die Norbert, zoals we zullen zien, driemaal en onder dramatische omstandigheden had meegemaakt⁵⁰⁾.

Slechts één voorval wordt in de *Vitae* vermeld, maar dan wel een van een uitzonderlijk belang. Vooreerst is ook hier sprake over een ontelbare menigte aanwezigen, doch bij een kerkwijding in de middeleeuwen is deze uitdrukking meer dan ooit geloofwaardig⁵¹⁾. Deze massa gedroeg zich ongedisciplineerd⁵²⁾ bij het ten offer gaan en het rond het altaar trekken, zoals bedevaarders tot op heden gewoon zijn. Er ontstond een gedrang waarbij het hoofdaltaar onder de grote druk bezweek en de altaarsteen brak, zodat de wijding, volgens het toen geldende en reeds

⁴⁶⁾ Zie daarover P. DE PUNIET, art. *Dédicace des églises*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Parijs, 1920, kol. 374-405. Een eigentijdse beschrijving van de liturgische plechtigheden met een moraliserende uitleg van hun betekenis, vindt men bij Ivo van Chartres, in *P. L.*, 162, kol. 527: *Sermo IV: De sacramentis dedicationis*.

⁴⁷⁾ Aldus P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 260.

⁴⁸⁾ Ivo van Chartres, *P. L.*, 162, kol. 530B, en het *Sacramentarium Gregorianum* (9de eeuw), *P. L.*, 78, kol. 153A.

⁴⁹⁾ W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 513-514.

⁵⁰⁾ Nl. tweemaal te Prémontré in de loop van 1122 en eenmaal in de nacht van 29/30 juni 1129 in de domkerk te Maagdenburg, zie daarover W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 305-330.

⁵¹⁾ Evenzo b. v. de *Historia monasterii Viconiensis*, *MGH.*, SS., 24, blz. 298-299, bij de kerkwijding op zondag, 24 september 1139. De monnik Herman vermeldt bij de kerkwijding van de heropgebouwde kathedraal van Laon, op zondag, 6 september 1114, zelfs een toeloop van 200.000 mensen, *De miraculis...*, *P. L.*, 156, kol. 989A. Onnodig te zeggen dat de auteur nogal zorgeloos met cijfers omspringt! - De kerkwijding werd in de 12de eeuw wel als de moeder van alle andere plechtigheden beschouwd, zie *Ebbonis Vita Ottonis episcopi Babenbergensis*, *MGH.*, SS., 12, blz. 839: "...hic inseruimus ad commendandam sacratissimae huius festivitatis celebritatem, quae aliarum solempnitatum mater est...".

⁵²⁾ Hetzelfde tumult deed zich voor op zondag, 11 juni 1144 bij de kerkwijding van Saint-Denis, zie E. PANOFSKI, *Abbot Suger on the abbey church of St.-Denis and its treasures*, Princeton, 1946, blz. 114: "...rex ipse ejusque decuriones tumultuosum impetum arcebant, et virgis et baculis regredientes ad portas protegebant".

gekende kerkelijk recht⁵³), teniet werd gedaan⁵⁴). Dit gebeurde blijkbaar bij het offertorium van de H. Mis van de kerkwijding "*Terribilis est locus iste*"⁵⁵), dus bijna aan het einde van de langdurige ceremonie, waarvan de H. Mis aan het pas-geconsacreerde hoofdaltaar het slot vormt. Of de altaarsteen brak of enkel loskwam, is uit de gebruikte uitdrukkingen niet op te maken⁵⁶), doch onmiskenbaar had het altaar bewogen en dat was voldoende voor de ontwijding⁵⁷), wellicht was het zelfs gewoon omver geduwd. Of de oorzaak daarvan de enorme druk was die een opdringende menigte kan uitoefenen, of het gebrek aan stevigheid van het metselwerk, of de moerassige ondergrond, in ieder geval diende de hele lange ceremonie⁵⁸) herdaan te worden. Niet alleen in de kerkwettelijke bronnen, maar ook in verhalende bronnen schijnt dit voorschrift algemeen bekend geweest te zijn⁵⁹). Volgens het middel-eeuwse kerkelijk recht moest in dit geval niet alleen het altaar, maar ook de kerk opnieuw worden gewijd⁶⁰).

Voor het eerst is hier sprake over enige verwarring en ontmoediging bij Norbert, doch de hagiograaf voegt er onmiddellijk aan toe dat hij eerder de ergernis van de kleinmoedigen vreesde dan dat hijzelf zijn gods-vertrouwen zou hebben verloren⁶¹). Zulke tegenslag werd immers door

⁵³) Zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 306, noot 58. *Burchardi Wormaciensis episcopi decretorum libri XX, liber III, cap. XI, P. L.*, 140, kol. 675: "Si altare motum fuerit, denuo ecclesia consecratur. (Ex decr. Ygini papae, cap. 4). Si motum fuerit altare, denuo consecratur ecclesia; si parietes mutantur, et non altare, salibus tantum exorcizetur."; *S. Anselmi Lucensis episcopi collectio canonica, liber V, cap. 13, P. L.*, 149, kol. 501: "De consecratione ecclesiae si altare movetur."

⁵⁴) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825F.

⁵⁵) *Sacramentarium Gregorianum, P. L.*, 78, kol. 160C.

⁵⁶) *Vita A*, blz. 685 (dissolutus); idem in *Vita B*, blz. 825F.

⁵⁷) Zie de juridische voorschriften in W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 306, noot 58.

⁵⁸) *Vita A*, blz. 685 (totus labor); idem in *Vita B*, blz. 825F.

⁵⁹) Zie behalve de *Vitae Norberti* (ut praecipit auctoritas), ook bijvoorbeeld bij gelegenheid van de vierde wijding van de kerk van de h. Ursmar te Lobbes op Sint-Michiel, 29 september 1109 (woensdag), de *Gesta abbatum Lobbiensium, MGH., SS.*, 21, blz. 319: "Quod autem tam paucis a praecedenti dedicatione transactis annis haec facta est, motio altaris principalis in causa fuit." Daarover het *Monasticon belge*, dl. 1, Maredsous, 1890-1897, blz. 212.

⁶⁰) P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 254.

⁶¹) *Vita A*, blz. 685; *Vita B*, blz. 825F. Deze gedachte komt later nog terug bij de belegering van de toren te Maagdenburg op 29-30 juni 1129, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 322; *Vita A*, blz. 699. Daarover ook de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 11. Deze zelfde redenering in beide delen van de *Vita A* levert één van de argumenten om te stellen dat deze *Vita* door één en dezelfde auteur werd opgesteld.

de middeleeuwen niet aan het toeval toegeschreven, noch aan een menselijke misrekening, maar rechtstreeks aan Gods wil⁶²). Vandaar dat Norbert hierin een voorteken zag dat in de toekomst nogmaals een vernieuwing zou moeten doorgevoerd worden. Hij zou dit zolang hij leefde hebben herhaald⁶³). Deze voorspelling, die door de hagiograaf aan Norbert wordt toegeschreven, blijft tamelijk enigmatisch. De meest voor de hand liggende interpretatie schijnt echter te zijn dat de hagiograaf op de hoogte was van een latere nieuwbouw en daarom deze voorspelling aan Norbert toeschreef. Een in de steek laten van de vestigingsplaats, door Norbert zelf gekozen, moest wellicht verantwoord worden door te verwijzen naar de stichter zelf, die deze stap reeds zou hebben voorzien en voorspeld. Alleen op deze manier kon men voorwenden Norberts beslissing te hebben gerespecteerd. Deze bedoeling wordt zeer duidelijk uit het verhaal van de monnik Herman. Hugo van Fosses zou tot de bouw van een heel nieuwe abdij hebben besloten om twee redenen. Vooreerst was het kerkje, door Norbert gebouwd, te klein geworden voor zulke menigte en ten tweede wist Hugo dat Norbert in een visioen had voorzien dat aan de andere kant van de heuvel een grotere kerk zou moeten gebouwd worden. Toen Bartholomeus dan opnieuw voor de eerstesteenlegging werd uitgenodigd, kreeg hij de indruk Norberts visioen verwezenlijkt te zien, nl. een processie van een witte menigte met zilveren kruisen, kandelaars en wierookvaten, die zingend rond de bouwplaats trokken⁶⁴). De monnik Herman verkondigt hier de officiële waarheid, waarbij Norberts vergissing en het herstel daarvan door Hugo van Fosses worden verdoezeld.

Spijtig genoeg bleef ook de datum van de eerstesteenlegging van de tweede kerk onbekend en wordt slechts gesitueerd tussen 1134 en 1151, terwijl de kerkwijding pas in 1232 zou hebben plaatsgevonden⁶⁵). De

⁶²) *Vita A*, blz. 685: "...de divinis operibus que sine causa non fiunt..."; evenzo *Vita B*, blz. 825F.

⁶³) Deze tekst "...qui quamdiu vixit..." werd vaak op Bartholomeus van Laon toegepast en men besloot daaruit dat beide *Vitae Norberti* pas na de dood van Bartholomeus werden opgesteld. Doch Norbert is onderwerp van de zin en bovendien past het beter bij Norberts aard dan bij die van Bartholomeus voorspellingen te doen, zie W.M. GRAUWEN, *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 11, noot 35 en blz. 13.

⁶⁴) *De miraculis...*, *P. L.*, 156, kol. 999CD: "...sciens etiam domnum Norbertum, ut superius dictum est, in spiritu praevidisse quod ex altera montis parte major ecclesia foret aedificanda....".

⁶⁵) M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré aux XVIIe et XVIIIe siècles. Histoire d'une reconstruction*, dl. I, Leuven, 1985, blz. 19. Deze uiterste data zijn uiteraard de overlijdensdatum van Norbert en de datum van afdanking van Bartholomeus als bisschop van Laon. Vermits de tekst uit het werk van de monnik Herman, *De miraculis...*, stamt, kan men

noodzaak tot het bouwen van deze tweede kerk na korte tijd en na de dood van Norbert, versterkt nog het vermoeden dat de bouwplaats slecht was gekozen, wat eveneens door de kritiek van de omstanders in de *Vitae* wordt geïnsinueerd. Het argument van de grote uitbreiding van het ledenaantal klinkt niet onwaarschijnlijk, maar indien dat de enige reden was, had een vergroting van de bestaande kerk van 1122 wellicht de oplossing kunnen brengen. Zowel de term “*innovatio*”, gebruikt in beide *Vitae*, als de mening van de historici dat na Norberts dood pas de definitieve plaats, op de kruising van drie valleien werd gekozen⁶⁶), wijzen er op dat de reden voor de verhuizing eerder de ongeschiktheid van het terrein is geweest. De keuze van de plaats was dus blijkbaar geen gelukkig initiatief van Norbert. Ook bij de afwijzing van de voorgaande plaatsen die hem door Bartholomeus werden aangeboden, Foigny en Thenailles⁶⁷), handelde hij blijkbaar meer om mystieke redenen of vanuit een intuïtief aanvoelen dan op grond van praktische overwegingen. Pas bij latere stichtingen zal Norbert blijk geven van realisme en organisatietalent.

Na de mislukte kerkwijding heeft Norberts ontmoediging blijkbaar niet lang geduurd. Het herstellen van het hoofdaltaar vroeg niet zoveel werk, zodat de datum voor een nieuwe kerkwijding niet ver moest verschoven worden. Beide *Vitae* melden dat deze datum in het geheim met Bartholomeus werd afgesproken⁶⁸), maar de hagiografen bedoelden ongetwijfeld dat de tweede kerkwijding in het geheim werd voltrokken om schandaal en ergernis te vermijden. Ondertussen echter was de kerk ontwijd en onbruikbaar⁶⁹), zodat de tijdspanne tussen beide wijdingen zeker niet lang kan zijn geweest⁷⁰).

de datum nauwkeuriger bepalen door als *terminus ante quem*, het jaar 1147 te stellen, vóór welk jaar Hermans werk werd geschreven, zie G. NIEMEYER, *Die Miracula S. Mariae Laudunensis des Abtes Hermann von Tournai. Verfasser und Entstehungszeit*, in *Deutsches Archiv*, 1971, XXVII, afl. 1, blz. 171; W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, Brussel, 1978, blz. 19-20. De tweede bouw door Hugo van Fosses zou dus tussen 1134 en 1147 te plaatsen zijn.

⁶⁶) M. PLOUVIER, *L'abbaye de Prémontré...*, dl. I, Leuven, 1985, blz. 25-29.

⁶⁷) Zie daarover het artikel: *Bartholomeus van Laon en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats, begin 1120*, in *Anal. Praem.*, 1994, LXX, nr. 3-4, blz. 202-205.

⁶⁸) *Vita A*, blz. 685: “...cum episcopo diem secretum constituit.”; *Vita B*, blz. 825F: “...diem secreto cum episcopo instituit.”

⁶⁹) Pas in de 13de eeuw zou men probleemloos het celebreren in een niet-geconsacreerde kerk hebben toegelaten, aldus P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, blz. 261.

⁷⁰) Ook in 1129 zal Norbert weigeren in de domkerk van Maagdenburg, die hij als ontwijd beschouwde, de H. Mis op te dragen, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 304. Ook toen nam hij zijn toevlucht tot een geheime kerkwijding in de nacht van 29/30 juni 1129, wellicht geïnspireerd door de geheime tweede kerkwijding te Prémontré.

De datum van de tweede, geheime kerkwijding werd in de *Vitae* aangeduid, hoewel nog niet met alle gewenste duidelijkheid. De hagiografen gebruikten immers een uitdrukking die evenzeer een dag binnen het octaaf⁷¹⁾ van Sint-Maarten als de octaafdag zelf kan aanduiden⁷²⁾. In feite zal wel de octaafdag bedoeld zijn, nl. 18 november, die echter in 1122 op een zaterdag viel en in 1123 op een zondag. Indien men de kerkwijding in 1122 wil plaatsen zal men dus moeten aannemen dat deze ceremonie in de nacht van zaterdag op zondag, 18-19 november 1122 heeft plaatsgevonden⁷³⁾. Uitzonderlijk is dit niet. Later zal Norbert ook de verzoeningsritus van de dom te Maagdenburg voltrekken in de nacht van zaterdag op zondag, 29-30 juni 1129⁷⁴⁾.

Besluit:

Uit de schaarse berichten over de kerk- en kloosterbouw te Prémontré kan men niettemin afleiden dat Norbert gedurende de laatste maanden van 1121 en het hele jaar 1122 een koortsachtige activiteit heeft aan de dag gelegd om op zo korte tijd zijn plannen te verwezenlijken. De hele uitvoering vanaf het verzamelen van relieken en het aanwerven van de bouwvakkers uit Keulen, tot aan de definitieve kerkwijding in november 1122, schijnt goed overwogen en gepland geweest te zijn. Bij de keuze van de bouwplaats echter werd een vergissing begaan door te weinig rekening te houden met de moerassige ondergrond. Behalve die misrekening bij zijn debuut als bouwheer, vertoont Norbert ook hier, zoals bij al zijn andere activiteiten, een uitzonderlijk organisatietalent, een grote doortastendheid en een rusteloze haast om zijn plannen uit te werken. De

⁷¹⁾ Aldus E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, blz. 510: *in octavis*, gedurende het octaaf. Evenzo H. GROTEFEND, *Taschenbuch der Zeitrechnung...*, Hannover, 1960¹⁰, blz. 19a. De twee mogelijkheden enkel in H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, dl. I, *Glossar und Tafeln*, Hannover, 1891, blz. 317: "Octava bezeichnet den Endtermin, sowie den ganzen Zeitraum".

⁷²⁾ *Vita A*, blz. 685: "...in octavis sancti Martini..."; idem in *Vita B*, blz. 825F. Evenzo over Laon in *De miraculis...*, *P. L.*, 156, kol. 968: "Ecclesia vero fuerat succensa feria quinta paschalis hebdomadae, ipsique egressi sunt feria quinta ante Pentecosten, id est in octavis Ascensionis..." (donderdag, 6 juni 1112). Hier duidt de uitdrukking de octaafdag aan.

⁷³⁾ Over nachtelijke wijdingen, zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 310, noot 76. P. BAYART, art. *Consécrations*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. 4, Parijs, 1949, kol. 263, vermeldt de nachtelijke wijdingen niet, doch wel de vigilie van meerdere martelaren, die moet gezongen worden voor de relieken. Daarover ook het *Sacramentarium Gregorianum*, *P. L.*, 78, kol. 159C: "Deinde vadunt ad eum locum in quo reliquiae praeterita nocte cum vigiliis fuerunt, et elevent eas."

⁷⁴⁾ W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 310-314.

hagiografen hebben wellicht gelijk wanneer zij aanstippen dat Norbert, als geboren leider, bij een tegenslag zoals het bewegen van de altaarsteen, onmiddellijk trachtte de ontmoedigende werking daarvan op de groep te overzien, terwijl zijn eigen dynamisme daardoor nauwelijks werd beïnvloed. Samen met deze praktische talenten vertoonde Norberts rijkbegaafde natuur echter ook een mysticisme dat in dit geval de oorzaak van een vergissing is geweest.

Summarium:

Ex fontibus brevibus rarisque de constructione ecclesiae atque monasterii Praemonstratensis deduci nihilominus potest Norbertum ultimis mensibus anni 1121 atque per totum annum 1122 magna cum industria laborasse ut voluntatem suam ad finem perduceret. Tota executio, a collectione reliquiarum et conductione operariorum Coloniae usque ad secundam dedicationem mense Novembri anni 1122, tamquam propositum optime deliberatum apparet. In electione loci constructionis tamen error commissus est situm palustrem non satis animadvertendo. Salvo hoc errore in initio officii sui aedificatoris Norbertus hic quoque, sicut in aliis suis negotiis, ingenium profert gubernationis, constantis voluntatis atque irrequietae properantiae ut exsequeretur quod in animo habebat. Hagiographi sine dubio recte iudicaverunt dicentes Norbertum, tamquam ducem natum, occasione alicuius calamitatis, sicut verbi gratia commotionis lapidis altaris, statim effectum contristrantem huius facti in communitate sua intellexisse, sed hoc factum industriae ipsius vix nocuisse. Una cum his talentis in rebus cottidianis, natura copiose ornata Norberti quoque inclinationem mysticam monstravit quae hic reapse causam erroris praebuit.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

Zweifel an der Gleichsetzung des Propstes Hermann von Scheda mit dem jüdischen Konvertiten Hermann von Cappenberg

Nahezu stereotyp, aber offensichtlich niemals kritisch hinterfragt wiederholen seit vier Jahrhunderten alle Beiträge, die über den jüdischen Konvertiten Hermann aus Köln¹⁾ geschrieben wurden: Hermann sei

¹⁾ Léon GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l'ordre de Prémontré*, Band 1, Brüssel 1899, S. 378-380 (Lit.). — Alfons ZÁK, *Zur Biographie des Propstes Hermann Judas von Scheda*, in: *Zeitschrift für vaterländische Geschichte* (= *Westfälische Zeitschrift*) 78/I (1920), S. 69-76, darin Lit. S. 75f. — Joseph GREVEN, *Die Schrift des Hermannus quondam Judaeus »De conversione sua opusculum«*, in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 115 (1929), S. 111-131, darin Lit. S. 114, Anm. 12. — Johannes BAUERMANN, *Die Anfänge der Prämonstratenserklöster Scheda und St. Wiperti-Quedlinburg*, in: *Sachsen und Anhalt* 7 (1931), S. 185-252 (Lit.); mit Ergänzungen erneut abgedruckt bei Johannes BAUERMANN, *Von der Elbe bis zum Rhein, Gesammelte Studien*, Münster 1968, S. 301-358 (Lit.). — Gerlinde NIEMEYER, *Hermannus quondam Judaeus, opusculum de conversione sua* (= *Monumenta Germaniae Historica, Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, Band 4), Weimar 1963, darin Lit. S. 62-67. — Norbert BACKMUND, *Hermann der Jude*, in: Kurt RUH usw., *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Band 3, Berlin-New York 1981, Sp. 1066-1068 (Lit.).

Gerhard VON KLEINSORGEN (†1591), *Kirchengeschichte von Westphalen und angränzenden Oertern*, Band 2, Münster 1780, S. 68f, hier S. 69. — Johann (Fabritius genannt) CAESAR, *Catalogus Praepositorum in Scheda* (geschrieben 1619), in: Hermann STANGEFOL, *Opus chronologicum et historicum Circuli Westphalici*, Band 3 = *Annalium Circuli Westphalici liber tertius*, Köln 1656, S. 314f. — Wilhelm GRÜTER, *Monasterii Scheidenis initium et progressus* (geschrieben 1624, gedruckt nach einer Abschrift in den FARRAGINES GELENII, Band 3, Blatt 57-61, des Historischen Archivs der Stadt Köln), in: Johann Suibert SEIBERTZ, *Quellen der Westfälischen Geschichte*, Band 3, Arnsberg 1869, S. 461-477, hier S. 467f. — Carolus Ludovicus HUGO, *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis Annales*, Band 2, Nancy 1736, Sp. 771-780, hier Sp. 773. — Johann Diederich VON STEINEN, *Kurze Beschreibung der Hochadelichen Gotteshäuser Cappenberg und Scheda wie auch des Hochadelichen Stifts Averndorp und des Klosters Weddinghausen*, Dortmund 1741, S. 38-68, hier S. 49-60 und S. 91-149 (Quellenausgabe der Autobiographie). — Gerlinde NIEMEYER, *Das Prämonstratenserstift Scheda im 12. Jahrhundert*, in: *Westfälische Zeitschrift* 112 (1962), S. 309-333 (teilweise ausführlicher als die Einleitung zu NIEMEYER 1963). — Joannes Baptista VALVEKENS, *Ermanno il Giudeo*, in: *Bibliotheca Sanctorum*, Band 5, Rom 1964, Sp. 23. — Joannes Baptista VALVEKENS, *Hermannus, quondam Judaeus, praepositus in Scheida*, in: *Analecta Praemonstratensia* 41 (1965), S. 158-165. — Joannes Baptista VALVEKENS, *Hermann de Scheida (bienheureux)*, in: *Dictionnaire de Spiritualité*, Band 7, Paris 1969, Sp. 300-302. — Gerlinde NIEMEYER, *Hermann(-us quondam Judaeus ...)*, in: *Neue Deutsche Biographie*, Band 8, Berlin 1969, S. 646. — Norbert BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämon-*

kurze Zeit nach seiner Konversion ins Prämonstratenser-Kloster Cappenberg²⁾ eingetreten und sei später im Cappenberger Tochterkloster Scheda³⁾ als Abt, beziehungsweise als Propst nachweisbar. Ich habe erhebliche Zweifel an der Gleichsetzung des Cappenberger Prämonstratensers Hermann mit dem Schedaer Propst gleichen Namens. Das soll im folgenden aufgezeigt werden.

1. Die Autobiographie des jüdischen Konvertiten Hermann

Juda, der bei seiner Taufe den Namen Hermann annahm, verfaßte eine Autobiographie, die erstmals im Jahre 1687 im Druck erschien⁴⁾. Migne übernahm diesen Druck 1854 mit zahlreichen Fehlern in seine *Patrologia Latina*⁵⁾. Gerlinde Niemeyer gab ihrer 1963 neubearbeiteten Text-

stratenserordens, Averbode/Belgien 1972, S. 55-64. — Werner GOEZ, *Bruder Hermannus Judaeus* (†1181?), in: W. GOEZ, *Gestalten des Hochmittelalters*, Darmstadt 1983, S. 238-253 und 400 (eine volkstümliche Nacherzählung des *Opusculum*). — *Hermann de Cologne*, in: *DHGE* 24 (1994), Sp. 43f (Lit.).

Sowohl die christlich-jüdische Kontroversliteratur als auch das christlich-jüdische Glaubensgespräch griffen auf diese Autobiographie zurück, siehe Anna M. DRABEK, *Hermann von Scheda, Opusculum de conversione sua*, in: *Kairos* NF 21 (1979), S. 221-235. — Diethard ASCHOFF, *Propst Hermann von Scheda, der erste jüdische Konvertit Westfalens*, in: *Der Märker* 33 (1984), S. 204-209. — Heinz SCHRECKENBERG, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte (11.-13. Jh.)*, Frankfurt/Main 1988, S. 256-267. — Avrom SALTMAN, *Hermann's OPUSCULUM DE CONVERSIONE SUA: Truth or Fiction?*, in: *Revue des études juives* 147 (Louvain 1988), S. 31-56 (nach Ansicht Saltmans handelt es sich nicht um eine Autobiographie, sondern um eine erbauliche Fiktion, die sich ein Christ zum Zweck der Unterweisung ausgedacht habe; dies wird abgelehnt in *Deutsches Archiv* 45, 1989, S. 247).

²⁾ Cappenberg, romanische Kirche mit Klosterneubau des 18. Jahrhunderts, gelegen nördlich von Dortmund, heute: Stadtteil von Selm, Kreis Unna, Nordrhein-Westfalen, siehe: Norbert REIMANN, *Cappenberg*, in: Karl HENGST, *Westfälisches Klosterbuch*, Band 1, Münster 1992, S. 172-181 (Lit.).

³⁾ Scheda, auf einer Uferhöhe nördlich der Ruhr gelegen, Kirche und Klostergebäude sind abgebrochen, heute: landwirtschaftliches Gut, Teil der Gemeinde Wickede (Ruhr), (in der Bauernschaft Wiehagen, Straßenbezeichnung: *Scheda 1*), Kreis Soest, Nordrhein-Westfalen, siehe: Marie-Theres POTTHOFF, *Scheda*, in: Karl HENGST, *Westfälisches Klosterbuch*, Band 2, Münster 1994, S. 324-329 (Lit.).

⁴⁾ Johann Benedikt CARPZOV (Hrsg.), *Hermannus Judaei de sua conversione opusculum ex manuscripto Bibliothecae Paulinae Academiae Lipsiensis recensitum*, im Anhang (auf 32 Seiten) zu Raymundi MARTINI Ord. Praed. *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos* ..., Leipzig und Frankfurt 1687.

⁵⁾ Jacques-Paul MIGNE, *Patrologia Latina* 170 (Paris 1854), Sp. 803-836. — GREVEN 1929, S. 128-131 vergleicht die Leipziger Handschrift (= Vorlage des J. B. CARPZOV, heute: Universitätsbibliothek Leipzig, Cod. 220, vom Anfang des 13. Jahrhunderts) mit der Druckausgabe bei MIGNE. Er bezieht dabei erstmals eine Handschrift der Bibliotheca

ausgabe den Titel »Hermannus quondam Judaeus, opusculum de conversione sua«⁶). Die älteste bekannte Handschrift stammt aus der Zeit kurz vor 1200, eine zweite Handschrift aus der Zeit kurz nach 1200, weitere Handschriften sind erst im 17. Jahrhundert in Scheda oder im Umkreis um das Kloster Scheda durch Abschrift einer inzwischen verschollenen Vorlage entstanden⁷).

Ohne jemals eine Jahreszahl zu nennen, berichtet der Verfasser, daß er in Köln unter dem Namen Juda als Sohn der Eheleute David (aus dem Stamm Levi) und Sephora geboren wurde⁸), als 20jähriger dem in Mainz weilenden Bischof Ekbert von Münster eine größere Geldsumme geliehen habe und auf Anordnung seiner Eltern solange bei Bischof Ekbert geblieben sei, bis jener das Darlehen zurückgezahlt habe⁹). Da sich die Rückzahlung fast zwanzig Wochen lang hinzog, lernte er das Leben an einem Bischofshof aus eigener Anschauung kennen, ebenso das Prämonstratenser-Kloster Cappenberg, das Bischof Ekbert während dieser

Vaticana (Cod. Lat. 504, vom Ende des 12. Jahrhunderts) mit in seinen Vergleich ein und erstellt eine Lesefehler- und Druckfehlerliste zu MIGNE. Seine Korrekturen wurden von NIEMEYER 1963, S. 69-127, im Anmerkungsapparat berücksichtigt. — Eine Beschreibung aller bekannten Handschriften bei NIEMEYER 1963, S. 49-61. Doch im Unterschied zu GREVEN 1929, S. 118, und BAUERMANN 1968, S. 302, Anm. 6 und 9, welche die vatikanische Handschrift richtig als Cod. Lat. 504 bezeichnen, gibt NIEMEYER 1963, S. 49, derselben Handschrift irrtümlich die Bezeichnung Cod. Lat. 507, ein Fehler, der seitdem von fast allen Bearbeitern übernommen wurde. Wie eine Rückfrage bei der Vatikanischen Bibliothek ergab, wird die Sammelhandschrift – nach wie vor – als Cod. Lat. 504 geführt: Titel Blatt 71^r, Incipit Blatt 71^v, Schluß Blatt 91^v. Daß sich der Schluß auf Blatt 93^r befinde, wie NIEMEYER 1963, S. 50, angibt, ist falsch.

⁶) NIEMEYER 1963, S. 69-127. — Äußerst kritisch zu dieser Textedition äußern sich Wilhelm WATTENBACH und Franz-Josef SCHMALE, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, Band 1, Darmstadt 1976, S. 379-381, hier S. 380: »Die Edition von Niemeyer genügt nicht den Ansprüchen, die an eine kritische Ausgabe zu stellen sind. Obgleich alle Hss. benützt sind, ist der edierte Text an zahlreichen Stellen sprachlich unmöglich, obgleich die Überlieferung den richtigen und vollständigen Text geboten hätte. Hauptfehler der Ed. ist, daß N. die ältesten Hss. auch für die besten gehalten und zur Textgrundlage gemacht hat. Der richtige Text und die zutreffende Gestalt des Opusculum sind aber in den späten Hss. aus Scheda erhalten. ...« — Eine deutsche Übersetzung findet sich bei Augustin HÜSING, *Der hl. Gottfried, Graf von Cappenberg, Prämonstratenser-Mönch, und das Kloster Cappenberg*, Münster 1882, S. 104-164, unter dem Titel *Bekehrungsschrift Hermanns, des ersten Abtes des Klosters Scheda, der vormals Jude war*. — Die wichtigsten Passagen in deutscher Übersetzung auch bei VON STEINEN 1741, S. 49-59.

⁷) Zu den Handschriften siehe oben Anm. 4 bis 6. — Von diesen Handschriften des *Opusculum* sind die Handschriften einer *Vita Hermanni* zu unterscheiden, die im 17. Jahrhundert entstanden, siehe BAUERMANN 1968, S. 306, und NIEMEYER 1963, S. 30f.

⁸) Über Forschungen zum Kölner Judenviertel siehe NIEMEYER 1963, S. 2f.

⁹) Über Bischof Ekberts Beziehungen zu den Juden siehe NIEMEYER 1963, S. 3-6.

Zeit besuchte¹⁰⁾. Juda fand Gefallen am christlichen Glauben. Nach Köln zurückgekehrt, versuchten die Eltern und die jüdischen Gläubigen, ihn von einer Konversion abzubringen, indem sie ihn drängten, seine jüdische Verlobte zu heiraten. Doch auch nach der Hochzeit blieb er bei seinem Entschluß und ließ sich im Kölner Dom taufen¹¹⁾.

In harter Konsequenz bedeutete dies die Lossagung von seiner jüdischen Frau, von seinen Verwandten und Freunden, ebenso die Aufgabe seines bisherigen Berufs als jüdischer Bankier. Hermann trat in das Kloster Cappenberg ein, lernte dort in einem fünfjährigen Studium die lateinische Sprache zusammen mit der christlichen Theologie und empfing die heiligen Weihen bis einschließlich der Priesterweihe. Die Autobiographie schließt mit der Hoffnung, in Cappenberg das Ende seines irdischen Lebens erwarten zu wollen¹²⁾.

Da alle Jahresangaben fehlen, bietet die kurze Regierungszeit des Bischofs Ekbert von Münster den zentralen Ansatzpunkt für eine Datierung. Seine Amtszeit begann 1127, er starb am 9. Januar 1132¹³⁾. Gerlinde Niemeyer geht die einzelnen Regierungsjahre durch, um herauszufinden, wann Bischof Ekbert beim jüdischen Bankier Juda das Geld geliehen hat. Doch eine Zuordnung ist offensichtlich so unsicher, daß sich in der bisherigen Literatur schon Bearbeiter für jedes der sechs Regierungsjahre zwischen 1127 und 1132 ausgesprochen haben¹⁴⁾. Niemeyer entscheidet sich aus akzeptablen Gründen für das Jahr 1127 oder 1128¹⁵⁾. Da Hermann nach eigenen Angaben bei seiner Konversion 20 Jahre alt war, errechnet sich daraus das Jahr 1107 oder 1108 als Geburtsjahr. Der Eintritt in Cappenberg erfolgte demgemäß Anfang des Jahres

¹⁰⁾ Der Besuch Cappenbergs läßt sich in kein bestimmtes Jahr einordnen, siehe NIEMEYER 1963, S. 43. — In die Zeit der Begleitung Bischof Ekberts fällt auch die Disputation des Juda mit Abt Rupert von Deutz, der damals gerade Münster besuchte, siehe NIEMEYER 1963, S. 4f und S. 40-43; dort werden von andern geäußerte Zweifel an der Begegnung ausgeräumt.

¹¹⁾ Zur Taufkirche und zum Taufritus siehe NIEMEYER 1963, S. 6f.

¹²⁾ Zu diesem Abschnitt siehe NIEMEYER 1963, S. 7f.

¹³⁾ NIEMEYER 1963, S. 32. — Zu Bischof Ekbert siehe demnächst in der Reihe GERMANIA SACRA den Band von Wilhelm KOHL über die Bischöfe von Münster.

¹⁴⁾ NIEMEYER 1963, S. 32-36.

¹⁵⁾ NIEMEYER 1963, S. 38-44. — Bei der Beweisführung spielt das Todesjahr des Abtes Rupert von Deutz eine wichtige Rolle. NIEMEYER 1963, S. 33-36, entscheidet sich im Anschluß an Egid BEITZ, *Rupertus von Deutz*, Köln 1930, S. 23, für den 4. März 1129 als Todestag. — Dieses Datum findet heute ungeteilte Zustimmung, siehe z. B. den Kurzüberblick von Hubert SILVESTRE, *Rupert von Deutz (um 1075-1129)*, in: Wilhelm JANSSEN (Hrsg.), *Rheinische Lebensbilder*, Band 11, Köln-Bonn 1988, S. 7-35, darin S. 20 auch über die Unterredung Ruperts mit Juda, dem späteren Konvertiten Hermann.

1129 oder 1130¹⁶⁾. Für die Priesterweihe war damals ein Mindestalter von 30 Jahren erforderlich, so daß man dieses letzte Ereignis, worüber Hermann in seiner Autobiographie berichtet, auf frühestens 1137 oder 1138 datieren kann. Alle weitergehenden Überlegungen, die man aus dem Quellentext herauslesen will, sind nicht zu beweisen, z.B. daß zwischen den geschilderten Ereignissen und der Abfassung ein größerer zeitlicher Abstand liegen dürfte und daß die abgeklärte Rückschau auf die Ereignisse ein Alterswerk vermuten lasse¹⁷⁾.

2. Die Gleichsetzung mit Hermann von Scheda bei Gerhard Kleinsorgen

Mir ist kein Indiz bekannt, aus dem sich schließen ließe, daß seit den beiden einzig bekannten mittelalterlichen Handschriften (um 1200) bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts irgendwer an der Lebensgeschichte des jüdischen Konvertiten Hermann Interesse gezeigt hätte. Gerhard Kleinsorgen¹⁸⁾, der 1591 starb, war der erste, der sich aus heimatgeschicht-

¹⁶⁾ NIEMEYER 1963, S. 45. — Weil der Klostergründer Gottfried von Cappenberg schon im Januar 1127 starb, kann ihn Juda, bzw. Hermann weder bei seinem ersten Besuch noch bei seinem Eintritt in Cappenberg persönlich kennengelernt haben. Dennoch erwähnt ihn die ältere *Vita Godefridi*, jedoch ohne seinen Namen zu nennen, als »frater in tempore nostro Hebraeus« (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, Band 12, Hannover 1856, S. 518, Zeile 4f). Außerdem teilt sie (ebendort, Zeile 16-23) mit, daß dessen ebenfalls getaufter leiblicher Bruder (oder Stiefbruder) Mitglied im Kloster Cappenberg geworden sei, siehe auch NIEMEYER 1963, S. 8.

¹⁷⁾ NIEMEYER 1963, S. 45-49. — Zur Abfassungszeit auch BACKMUND 1972, S. 57-59. — Alle Mutmaßungen über das Alter Hermanns sind indirekt mitbestimmt von der Überzeugung, daß er mit dem Klostervorsteher Hermann von Scheda identisch sei. So hatte schon der Schedaer Prior CAESAR (1619) bei STANGFOL 1656, S. 314, behauptet, Hermann sei in Scheda als Neunzigjähriger gestorben. Und der Schedaer Abt GRÜTER (1624) bei SEIBERTZ 1869, S. 467, hält es trotz des fehlenden Todesjahres für sicher, daß Hermann noch *im extremen Greisenalter* das Vorsteheramt in Scheda innegehabt habe. — Beiden Genannten dürfte aus dem Schedaer Hausarchiv die Papsturkunde von 1197 bekannt gewesen sein, die sich an Abt Hermann und seine Brüder in Scheda wandle, siehe den Teilabdruck bei SEIBERTZ 1869, S. 473f (mit falscher Jahresangabe 1196 und ohne das Wort *Abt* hinter Hermann), den Auszug bei Roger WILMANS, *Additamenta zum Westfälischen Urkunden-Buche*, Münster 1877, Nr. 82, S. 69f (nach einer Abschrift aus dem Schedaer Archiv, mit dem Wort *Abt* hinter Hermann), und die Hinweise bei BAUERMANN 1968, S. 313.

¹⁸⁾ Die westfälische Familie Kleinsorgen wurde erst 1710 in den Reichsadelstand erhoben. Der Autor hieß darum zu seiner Zeit *Gerhard Kleinsorgen*, woraus nach der Adelserhebung bei der Drucklegung seines Werkes ein Gerhard von Kleinsorgen wurde. Zu Leben und Werk des Gerhard Kleinsorgen (1530-1591), kurfürstlich kölnischer Rat zu

lichen Gründen auf den Konvertiten Hermann besann, und er war zugleich der erste, der ihn mit Scheda in Verbindung brachte, ja, ihn mit Hermann, dem ersten Abt von Scheda, gleichsetzte, wobei er unter dem ersten Abt den Gründungsabt verstand. Er schreibt dazu im zweiten Band seiner Kirchengeschichte von Westfalen, die erst 1780 (also fast 200 Jahre nach seinem Tod) im Druck erschien:

»Sonderlich auch habe ich von diesem Kloster Scheida Prämonstratenser-Ordens in alten Monumentis gelesen, daß erstlich Vollandus Nobilis de Ardeya bey seinem Schlosse Scheiden eine Kapelle zu Gottes Ehre, und zu des heil. Kölnischen Bischofes Severini Gedächtnisse erbauet, hernach aber ein andächtiger Priester Erhardus Wiltrudim des gedachten Vollandi nachgelassene Wittwe bewoget habe, das Schloß Scheida mit Willen ihrer Kinder abzubrechen, und das Kloster Scheida zu fundiren, wo demnach ein getaufter Jude und gelehrter Mann (Hermannus benannt) der erste Abt geworden.«¹⁹⁾

Wegen des langen Zeitraums zwischen Abfassung und Drucklegung darf man aus grundsätzlichen Erwägungen Zweifel anmelden, ob die oben zitierte Passage unverändert aus dem ursprünglichen Manuskript Kleinsorgens übernommen wurde oder ob ein Bearbeiter den Text vor dem Druck »auf den neusten Stand« brachte. Dies um so mehr, als der Autograph Kleinsorgens inzwischen verschollen ist. Wie dem auch sei: Alle von mir eingesehenen Handschriften enthalten die gesamte Passage einschließlich des letzten Halbsatzes über die Gleichsetzung des getauften Juden Hermann mit dem ersten Abt (= Gründungsabt) Schedas²⁰⁾. Wilhelm Grüter, Schedaer Abt von 1623 bis 1631, beruft sich 1624 in seiner Darstellung »Monasterii Scheidensis initium et progressus« aus-

Werl, siehe Erich ZIERENBERG, *Gerhard von Kleinsorgen als Geschichtsschreiber des Kölnischen Krieges*, Münster 1916, S. 9-14, und Alfred BRUNS, *Tagebuch der truchsessischen Wirren im Herzogtum Westfalen 1583/84. Nach Aufzeichnungen des Gerhard Kleinsorgen*, Brilon 1987, S. 16f. — BRUNS 1987 und BAUERMANN 1968, S. 304f, bescheinigen Gerhard Kleinsorgen eine sorgfältige quellenkritische Forschung und viele zuverlässige Hinweise, so daß seine Angaben nicht leichtfertig beiseite geschoben werden dürfen.

¹⁹⁾ VON KLEINSORGEN 1780, S. 69.

²⁰⁾ Diese Passage steht in folgenden Abschriften der *Westfälischen Kirchengeschichte* des Gerhard Kleinsorgen: Staatsarchiv Münster, Msc. VII 215, Blatt 196; ebendort, Msc. VII 215a, Blatt 309; ebendort, Depositum Altertumsverein Münster, Msc. 100 (als lateinische Übersetzung von 1631), S. 669; außerdem im Archiv des Baron von Wrede zu (Sundern-)Melschede (Hochsauerlandkreis). — Der zitierte Abschnitt über Scheda aus Kleinsorgens Manuskript findet sich wörtlich abgedruckt bereits bei STANGFOL 1656, S. 314f, also lange vor dem Druck der Gesamtausgabe Kleinsorgens (1779/80).

drücklich auf Kleinsorgens Kirchengeschichte²¹⁾, so daß dadurch feststeht, daß Kleinsorgens Ausführungen 1624 bei den »Bürgerlichen« in Scheda bekannt waren.

3. Stellungnahme von Gerlinde Niemeyer zu dieser Gleichsetzung

Weil bereits Kleinsorgen (†1591) den jüdischen Konvertiten Hermann mit dem Gründungsabt Hermann von Scheda gleichsetzt, sieht Gerlinde Niemeyer — wie ich meine: zu Recht — den Beweis erbracht, daß man im Kloster Scheda diese Darstellung der eigenen Frühgeschichte nicht erst im 17. Jahrhundert erfunden hat²²⁾. Sie argumentiert weiter:

»Auch ein aus Scheda stammender Text des *Opusculum* aus dem 17. Jahrhundert²³⁾ und der Druck bei v. Steinen bezeichnen im *Incipit* Hermann als ersten Abt von Scheda²⁴⁾. Und doch ist die Darstellung der Gründung Schedas in wesentlichen Punkten falsch. Die bezeugten Namen aus der Frühzeit Schedas sind frei miteinander kombiniert wor-

²¹⁾ GRÜTER (1624) bei SEIBERTZ 1869, S. 464. — Zu Abt Wilhelm Grüter siehe HUGO 1736, Sp. 776 und 778; GOOVAERTS 1899, S. 335. — Auch STANGFOL 1656, der sich für seine Schedaer Propstliste ausdrücklich auf Prior Johann CAESAR (1619) als Informant beruft, bringt S. 315 die betreffende Passage wörtlich aus Kleinsorgens Kirchengeschichte. Doch geht dies wohl nicht auf Caesar zurück, weil die — im Gräflich Landsbergischen Archiv noch vorhandenen — Mitteilungen Caesars an Stangefol keinen Hinweis auf Kleinsorgens Text enthalten. — Zu Caesars Mitteilungen an Stangefol siehe unten Anm. 68.

²²⁾ NIEMEYER 1963, S. 9.

²³⁾ Ein vom Schedaer Abt Johann Hensaeus (1642-1647, später Pastor in Erkelenz-Keyenberg 1658-1666; zu ihm SEIBERTZ 1869, S. 475, und NIEMEYER 1963, S. 30) abgeschriebenes Exemplar der Autobiographie des jüdischen Konvertiten Hermann befindet sich in den *Collectanea Bollandiana* der Bibliothèque royale in Brüssel als Ms. 18942-46, fol. 233^r-268^v (so bei GREVEN 1929, S. 117, und bei NIEMEYER 1963, S. 53).

²⁴⁾ Die Textedition beginnt bei VON STEINEN 1741, S. 91: *Incipit liber de conversione D(omi)ni Hermanni, quondam Judaei, primi abbatis ecclesie Schedensis*. — Gleiches S. 149 beim *Explicit*. — Eigenartig ist, daß bei VON STEINEN, S. 92, zwischen Widmungsbrief und 1. Kapitel erneut ein *Incipit* folgt, nämlich: *Incipit bonae memoriae fratris Hermanni, quondam Judaei, de sua conversione opusculum*. — BAUERMANN 1968, S. 302, Anm. 9, vergleicht damit das *Incipit* aus der Zeit um 1200, das sowohl in der Leipziger als auch in der vatikanischen Handschrift lautet: *In nomine Domini incipit bonae memoriae fratris Her(i)manni quondam Judaei de sua conversione opusculum*. — In beiden alten Handschriften fehlt also das *Incipit* vor dem Gesamtwerk ebenso wie das *Explicit* nach dem Gesamtwerk und damit jeder Hinweis auf Scheda oder gar auf seinen ersten Abt. — Bei diesem Befund ist zu vermuten, daß das doppelte *Incipit* und das gleichlautende *Explicit* beim Abschreiben in Scheda hinzugefügt wurden, um die dortige These von der Gleichsetzung zu untermauern.

den²⁵⁾. ... Rotger von Laer (†1506) hatte das Kloster reformiert, und der gleichzeitige Prior Adolf von Haeck (†1516) hatte sich der Schedauer Bücher angenommen²⁶⁾. In dieser Zeit einer ersten Beschäftigung mit der Vergangenheit dürfte die Legende über den Anfang Schedas geformt worden sein. Dabei ist der Autor des *Opusculum* mit einem seiner Nachfolger verwechselt worden, denn Hermann war nicht Abt, sondern Propst von Scheda. Daß er nicht der erste Vorsteher Schedas war ..., hat Bauermann nachgewiesen.«²⁷⁾

4. Stellungnahme von Johannes Bauermann zu dieser Gleichsetzung

Johannes Bauermann war seit langer Zeit der erste, der sich 1931 mit der Frühzeit Schedas intensiv auseinandersetzte²⁸⁾. Sein Urteil lautet: »Aus einem trümmer- und splitterhaften Quellenbestand hat sich die Schedauer Lokaltradition sowohl wie das (jene ausgestaltende) Geschichtsbild der Gelehrten des 17. und 18. Jahrhunderts gebildet; Phantasie und Kombinationsgabe sind eifrig mit am Werk gewesen, die Kritik hat allzusehr beiseitegestanden, auch bei den Neueren, die dankbar und empfänglich das Überlieferte hinnahmen.« Und wenig später urteilt Bauermann: »Auch die aus unbekannter Quelle geschöpfte Darstellung Kleinsorgens, die man ... als Ausdruck der Schedauer Klosterlegende ansehen kann, bringt nichts weiter als eine phantasievolle Ausdeutung und Verknüpfung jener Überlieferungssplitter, die in den handschriftlichen und monumentalen Denkmälern des Klosters sich erhalten hatten.«²⁹⁾

Dann zeigt er Zug um Zug, daß der oben wiedergegebene Beitrag des Gerhard Kleinsorgen auf falschen Kombinationen von Namen und Fak-

²⁵⁾ NIEMEYER 1963, S. 10, mit Verweis auf BAUERMAN; siehe dazu unten den Punkt 4 dieser Abhandlung.

²⁶⁾ NIEMEYER 1963, S. 11, verweist auf GRÜTER (1624) in SEIBERTZ 1869, S. 470, der mitteilt, Prior Adolf von Haeck habe mit unermüdlichem Fleiß die Bücher für das tägliche Offizium geschrieben. — Daß Prior von Haeck geschichtliche Bücher verfaßt oder sich mit der Frühzeit Schedas beschäftigt habe, steht nicht bei GRÜTER, sondern ist eine Vermutung von Frau Niemeyer. — Zu Propst Rotger von Laer schreibt GRÜTER (ebendort), er sei ein Erneuerer der daniederliegenden Disziplin gewesen. Das muß keine Beschäftigung mit der Frühzeit des eigenen Klosters einschließen, wie NIEMEYER 1963, S. 11, suggeriert, sondern liegt ganz im Trend der damaligen Reformbemühungen vieler Klöster, auch im Prämonstratenser-Orden.

²⁷⁾ NIEMEYER 1963, S. 10-11.

²⁸⁾ BAUERMAN 1931, im erweiterten Nachdruck 1968.

²⁹⁾ Die Zitate bei BAUERMAN 1968, S. 309, bzw. S. 317.

ten beruht, die bis auf Vollandus dennoch irgendwie in der Frühzeit Schedas vorkommen. So sei Wiltrud keine von Ardey, sondern eine Wiltrud aus einem der Zweige der Edlen von Rüdenberg. Am Ort des späteren Klosters Scheda habe vermutlich keine Burg gestanden usw.³⁰⁾. Auch hätten nach der Gründung Schedas zunächst vier Pröpste das Kloster geleitet, bevor ab 1197 ein Hermann als erster und einziger Abt genannt werde; dieser starb nach 1217, so daß er aufgrund seines Lebensalters nicht mit dem jüdischen Konvertiten Hermann identisch sein könne³¹⁾.

Anstatt wie bei den anderen angeblichen »Tatbeständen«, die Gerhard Kleinsorgen über die Anfänge Schedas berichtet, den Schluß zu ziehen, auch der Halbsatz über die Identität des jüdischen Konvertiten Hermann mit dem ersten Abt von Scheda — womit bei Kleinsorgen nur der erste Klostervorsteher nach der Gründung gemeint sein kann — gehöre zu den Irrtümern und Verwechslungen des Gerhard Kleinsorgen, hält Bauermann insofern an einer Identität fest, als er postuliert: dann sei jener jüdische Konvertit Hermann aus Cappenberg eben nicht der erste Abt, sondern der dritte Propst von Scheda gewesen³²⁾. Der entscheidende Grund für diese Interpretation Bauermanns dürfte das Vorkommen eines Propstes »Herimannus Israhelita« in einer Bredelarar Urkunde des Jahres 1170 sein (siehe unten Punkt 5.3). Niemeyer ist Bauermann in dieser Hinsicht gefolgt.

³⁰⁾ BAUERMANN 1968, S. 314, Anm. 86, und S. 317-330.

³¹⁾ BAUERMANN 1968, S. 302, zur Gleichsetzung des jüdischen Konvertiten mit dem ersten Klostervorsteher von Scheda: »Auf Schedaer Tradition fast allein scheint sich diese Angabe zu stützen, die im übrigen von der gesamten Literatur aufgenommen und verbreitet worden ist. Und doch ist sie falsch.« — Ebendort, S. 318, mit Hinweis auf frühere Autoren: »Am meisten Unglück aber hatte man mit dem Propst Hermann I.: Es ist falsch, daß er der erste Träger dieser Würde war, eine willkürliche Annahme, daß er 1173 gestorben sei, und ein Fehlschuß, daß er es bis zum Alter von 90 Jahren gebracht habe. Die Lücken des Wissens, die man einst so mit Hilfe der Phantasie auszufüllen versucht hat, lassen sich teilweise noch mit anderen Mitteln mehr oder weniger vollkommen schließen; zum anderen Teil wird man sich freilich mit einem *Ignoramus* zufrieden geben müssen.« — Ebendort, S. 348, zur Papsturkunde von 1197 und der darin enthaltenen Rückschau auf die Anfänge Schedas: »Sie macht die Legende von der Mitwirkung des Juden Hermann vollends zunichte, ...« — Ebendort, S. 353: »Arg geschmälert wird durch die Ergebnisse der Untersuchung die Bedeutung des Proselyten Hermann. Seit wann und wie lange er Schedaer Propst gewesen ist, bleibt fortan ungewiß.«

³²⁾ BAUERMANN 1968, S. 353, Anm. 1.

5. Bauermanns Argumente für die Gleichsetzung und ihre Entkräftung

Johannes Bauermann bringt — implizit im Verlauf seiner Darlegung — drei Argumente, welche die Gleichsetzung des dritten Schedaer Propstes Hermann mit jenem jüdischen Konvertiten Hermann untermauern, der in Cappenberg Kanoniker und Priester geworden war. Ich möchte diese Argumente im folgenden entkräften, beziehungsweise in Zweifel ziehen.

5.1. *Das erste Argument Bauermanns*

Der ersten Feststellung Bauermanns ist zunächst zuzustimmen: Das Kloster Scheda ist ein Tochterkloster von Cappenberg³³⁾, so daß jedes Mitglied, das in Cappenberg seine Profeß abgelegt hat, im Gründungszusammenhang nach Scheda übergewechselt sein kann. Hinzufügen muß man noch, daß sich jedes Prämonstratenser-Kloster bei der Wahl seines Oberen einen geeigneten Kandidaten aus einem anderen Prämonstratenser-Kloster postulieren darf. Theoretisch ist damit ein Übertritt des jüdischen Konvertiten Hermann aus Cappenberg nach Scheda aufgrund verschiedener Rechtstitel denkbar. Nur ist dies durch kein zeitgenössisches Dokument bezeugt und liegt darum ausschließlich im Bereich der Spekulation.

5.2. *Das zweite Argument Bauermanns*

Schwerwiegender ist Bauermanns Hinweis auf die kirchenamtlich bezeugte Erhebung der Gebeine des Schedaer »Abtes« Hermannus Iudaeus am 23./24. Juni 1628³⁴⁾: Im Kirchenschiff der Klosterkirche

³³⁾ BAUERMAN 1968, S. 347-349, und NIEMEYER 1963, S. 12 und 14.

³⁴⁾ BAUERMAN 1968, S. 306 und 310. — GRÜTER beschreibt die Grabplatte 1624, also vier Jahre vor der Öffnung des Grabes, bei SEIBERTZ 1869, S. 468: »... in ipsa ecclesiae navi. Effigies etiam in tumba extat. De collo crux dependet caput sacerdotali corona redimitur. Vestes sacerdotem sacris operantem exhibent, manus in formam precantis librumve tenentis complicatae, pedibus pileum, cujus forsan usus illo aevo familiaris Judaeis, premit, quo se judaicam superstitionem proculcasse significat ...« — GREVEN 1929, S. 116, Anm. 18, zitiert aus derselben handschriftlichen Vorlage wie Seibertz, nämlich aus den FARRAGINES GELENII, Band 3, Blatt 59, jedoch mit geringfügiger Änderung weniger Worte. — Dieselbe Grabplatte wird vom Kölner erzbischöflichen Generalvikar Johannes Gelenius in seinem Protokoll über die am 23./24. Juni 1628 vorgenommene Exhumierung in ähnlicher Weise beschrieben, siehe die Sammlung der Brüder Gelenius

Scheda lag eine Grabplatte, die keinen Namen aufwies, auf der ein Priester mit Meßgewand und Brustkreuz dargestellt war, die Hände zum Gebet gefaltet, unter seinen Füßen ein Judenhut, wodurch nach Ansicht des damaligen Abtes Grüter zum Ausdruck gebracht wurde, daß der Dargestellte »den jüdischen Irrglauben niedergetreten« (= überwunden) hatte, also zum christlichen Glauben konvertiert war. Nach Abheben der Platte wurde zunächst Erde ausgehoben. In sieben Fuß Tiefe stieß man unter einer zerfallenen Holzbohle auf ein menschliches Skelett mit flacher Stirn, ohne daß man Reste der Kleidung oder gar das erhoffte Brustkreuz gefunden hätte. Der einzige Hinweis, daß man nicht einen beliebigen Klostervorsteher von Scheda — ganz gleich aus welchem Jahrhundert — exhumiert hatte, sondern den aus dem Judentum stammenden Hermann, lag offensichtlich nur in der erwähnten Grabplatte, welche einen Judenhut unter den Füßen des dargestellten Priesters mit Brustkreuz aufwies.

Ausgerechnet Gerlinde Niemeyer, die sich im Prinzip die Argumente Bauermanns zu eigen macht, bringt hier das entscheidende Gegenargument: Die Grabplatte könne nicht zeitgenössisch sein. Der Judenhut sei erst längere Zeit nach dem Vierten Laterankonzil vom Jahre 1215 zum typischen Kennzeichen der Juden geworden; denn erst dieses Konzil habe eine besondere jüdische Kleidung vorgeschrieben. Deshalb könne die Platte erst einige Zeit nach 1215 auf dieses Grab gelegt worden sein. Grundsätzlich sei es aber dennoch möglich, daß der Autor des *Opusculum* hier — und sei es aufgrund einer Umbettung in späterer Zeit — begraben wurde³⁵).

im Historischen Archiv der Stadt Köln = FARRAGINES GELENII, Band 3, Blatt 64 und 65, und Band 29, Seite 457–460, und die Hinweise auf Hermann im Bericht über Echart in den ACTA SANCTORUM, *Monat Juli*, Band 1, Paris-Rom 1867, S. 242E und S. 245F–246B (zum 1. Juli). Die letzte Passage des Protokolls lautet nach NIEMEYER 1963, S. 28: »... unter den mit Sandalen bekleideten Füßen 'preßte' er einen Filzhut, superne acuminatum ea forma, qua Judaei pinguntur.« — Hätte auf der Grabplatte eine Inschrift gestanden, dann hätten sie Grüter und auch Gelenius angegeben. — Die Verse »Hic iacet in tumba, non vulpes imo columba. Vir simplex totus, et ab omni fraude remotus«, die in der Literatur für die Grabinschrift gehalten werden (z. B. HUGO 1736, Sp. 773; VON STEINEN 1741, S. 149; GREVEN 1929, S. 117, Anm. 21), geben für eine Identifizierung nichts her und treffen — da sie weder Namen noch Stellung nennen — auf viele Verstorbene zu. Die Zeilen sind nach Ansicht von BAUERMANN 1968, S. 310, und NIEMEYER 1963, S. 28f, die Anfangsverse eines 15zeiligen *Widmungsgedichts*, das im Anhang an die im 17. Jahrhundert von Scheda aus verbreiteten Kopien der Autobiographie Hermanns mitgeteilt wurde, und dürften ihrer Meinung nach wohl nie das Grab Hermanns geschmückt haben.

³⁵) NIEMEYER 1962, S. 331. — NIEMEYER 1963, S. 29. — Gerlinde Niemeyer scheint selbst nicht davon überzeugt zu sein, daß man 1628 das echte Grab gefunden hat, siehe

Nach den Ausführungen Niemeyers scheint mir eine andere Schlußfolgerung naheliegender zu sein: Der auf der namenlosen Grabplatte Dargestellte dürfte irgendein anderer Propst oder Abt sein, jedenfalls nicht zwingend der jüdische Konvertit Hermann von Cappenberg.

Wenn man — wie es Niemeyer selbst anregt — hinsichtlich des Alters der Grabplatte vom 12. Jahrhundert abrückt und es grundsätzlich für möglich hält, daß die Platte auch aus einer späteren Phase des Mittelalters stammen könnte, dann bietet sich eine verblüffende Lösung an: Als Klosterobere Schedas sind in den Jahren 1371–1374 ein Propst Lambert von Hemmerde und in den Jahren 1414–1458 ein Propst Wilhelm von Hemmerde (Dreihausen) bezeugt. Das Geschlecht von Hemmerde war in der Nähe Schedas ansässig. Der Familienzweig zu Dreihausen führte drei Judenhüte im Wappen, ein anderer Familienzweig, genannt »Veleco«, hatte einen Eberkopf als Wappenbild. Es ist nicht sicher, aus welchem Zweig der Herren von Hemmerde Propst Lambert hervorging. Propst Wilhelm von Hemmerde stammt mit Sicherheit aus dem Zweig zu Dreihausen, führte also drei Judenhüte im Wappen. Zudem war er wohl der letzte männliche Sproß seines Stammes. Statt das Familienerbe anzutreten und den weltlichen Ruhm seines Geschlechts zu erhalten, zog er das Klosterleben in Scheda vor. Er trat — wenn man so will — das Familienwappen mit Füßen, um Ordensmann zu bleiben. Das paßt zur Beschreibung der Grabplatte, auf der ein Priester mit Brustkreuz (= Propst) einen Judenhut unter seine Füße tritt. Diese Interpretation gibt der Darstellung auf der Grabplatte einen ganz anderen Sinn als die Verachtung des Judentums, wie sie — angefangen von Abt Grüter bis zu Niemeyer — im Hinblick auf den Konvertiten und angeblichen »ersten Schedaer Abt« Hermannus Judaeus suggeriert wird. Da der Verbleib der Grabplatte nach dem Abbruch der Schedaer Klosterkirche (ca. 1815/20) unbekannt ist, läßt sich nicht mehr klären, ob das ganze Wappen mit *drei* Judenhüten dargestellt war oder nur ein *einzig*er Judenhut als typisches Zeichen seines Geschlechts. Wappendarstellungen zu Füßen einer Person sind im 14./15. Jahrhundert auf Grabplatten keine Seltenheit, anders sähe es für die Zeit um 1170 aus³⁶).

NIEMEYER 1963, S. 28: »... das vermeintliche Grab Hermanns ...«, und NIEMEYER in: *Neue Deutsche Biographie* 8 (1969), S. 646: »Seine vermeintlichen Gebeine wurden 1628 in Scheda erhoben, ...«

³⁶) Den entscheidenden Hinweis auf den Zusammenhang zwischen dem Wappen mit den drei Judenhüten und den Präpsten aus dem Geschlecht derer von Hemmerde erhielt ich von Herrn Wilhelm Honselmann in Paderborn, dem ich dafür herzlich danke. Die

Für mich steht fest: Einer der beiden Schedaer Pröpste aus dem Geschlecht der Herren von Hemmerde war — mit dem Familienwappen zu seinen Füßen — auf jener namenlosen Grabplatte dargestellt, unter der man 1628 die vermeintlichen Gebeine des Hermannus Judaeus erhob. Diese Lösung scheint mir einfacher und naheliegender zu sein, als wegen des dargestellten Judenhutes an den jüdischen Konvertiten Hermann zu denken, von dem man nur sicher weiß, daß er Kanoniker und Priester in Cappenberg war. Wer nicht mit dem Vorurteil herangeht, daß dieser jüdische Konvertit Hermann und der »erste Abt« von Scheda — bei Bauermann entgegen der Tradition umgedeutet auf den dritten Propst — ein und dieselbe Person sei, der wird in der namenlosen Grabplatte (mit dem Judenhut) keinen zwingenden Beweis für eine solche Gleichsetzung erblicken.

5.3. *Das dritte Argument Bauermanns*

Das schwerwiegendste Argument Bauermanns³⁷⁾ ist sein Hinweis auf eine zweifellos echte Urkunde des Kölner Erzbischofs Philipp für das Kloster Bredelar vom Jahre 1170, deren besiegelte Ausfertigung im Staatsarchiv Münster erhalten ist³⁸⁾. In dieser Urkunde, in der unter

Amtszeiten beider Pröpste variieren in den einschlägigen Klostergeschichten Schedas, hier sind sie der neusten Darstellung bei POTTHOFF (wie oben Anm. 3), S. 328, entnommen. — Der namengebende Ort Hemmerde, etwa 10 km nördlich von Scheda gelegen, ist heute ein Stadtteil von Unna. Die Ortschaft Dreihäusen, heute ebenfalls zur Stadt Unna gehörig, liegt zwischen Hemmerde und Scheda. 1369 wohnte ein Wilhelm von Hemmerde mit seiner Frau Cone in (Hemer-)Deilinghoven, siehe Anton FAHNE, *Geschichte der Westphälischen Geschlechter*, Köln 1858 (2. Osnabrück 1966), S. 212f, und *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins* 17 (1881), S. 201f. — Zu Propst Wilhelm von Hemmerde siehe Wilhelm HONSELMANN, *Das Erbe der Margareta von Hemmerde, Frau des Drostens zu Bilstein Johann von Bruch*, in: *Heimatstimmen aus dem Kreise Olpe*, 39. Folge (1960), Nr. 2, S. 96ff. Darin kommt zum Ausdruck, daß das elterliche Erbe durch Propst Wilhelm von Hemmerde an seine Schwestern verteilt wird, daß er also der letzte männliche Nachkomme gewesen sein dürfte. — Zur Genealogie und zum Wappen der beiden Familienzweige von Hemmerde siehe *Staatsarchiv Münster, Sammlung von Spiessen*, Fotoband 18, Blatt 43f, und Johann Diederich von STEINEN, *Westphälische Geschichte*, Band 2, Lemgo 1755, S. 824–826.

³⁷⁾ BAUERMANN 1968, S. 302, Anm. 8.

³⁸⁾ Staatsarchiv Münster, Kloster Bredelar, Urkunde 1, Ausfertigung, Pergament, restauriertes Siegel des Kölner Erzbischofs Philipp an einer Schnur. — Vollabdruck: Helmut MÜLLER, *Die Urkunden des Klosters Bredelar, Texte und Regesten*, Fredeburg 1994. — Regest bei Richard KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, Band 2 (1100–1205), Bonn 1901, Nr. 950, S. 175. — Zum Kloster Bredelar, Stadt Marsberg, Hochsauerlandkreis, seit (vor) 1170 Kloster der Prämonstratenserinnen, nach deren Übersiedlung nach (Arnsberg-) Rumbeck von 1196 bis 1804 Zisterzienserabtei, siehe Harm KLUETING, *Bredelar*, in: Karl HENGST, *Westfälisches Klosterbuch*, Band 1, Münster 1992, S. 142–147 (Lit.).

anderem die Unterstellung des Frauenklosters Bredelar unter das Kloster Scheda geregelt wird, heißt es innerhalb der längeren Datumszeile, daß dieser Rechtsakt unter »Herimanno Israhelita eiusdem ecclesie preposito« geschehen sei. Jeder, der dieses Argument bei Bauermann und nach ihm bei Niemeyer³⁹⁾ liest, kann nur überzeugt sein, daß es im Jahre 1170 einen Schedaer Kloostervorsteher namens »Hermann der Jude« gegeben hat. Was sollte sich gegen ein solch durchschlagendes Argument sagen lassen?

Nun, beim unbefangenen Lesen der Urkunde ist aus der von Bauermann richtig zitierten Passage nicht mit Sicherheit zu erkennen, worauf sich das »eiusdem« bezieht. Als Lösung bietet sich in erster Linie der Propst des betroffenen Frauenklosters Bredelar an, falls dies Kloster damals schon einen eigenen Propst hatte. Die Zeitgenossen, welche die Urkunde verfaßten, wußten dies, wir dagegen nicht! — Wenn Bredelar noch keinen Oberen mit dem Titel Propst gehabt haben sollte, dann muß der Propst von Scheda gemeint sein. Denn nur diese beiden Klöster sind vor der zitierten Passage genannt.

Was ist der Hintergrund? Das im Bistum Paderborn gelegene Kloster Bredelar hatte — sei es vor 1169 bei der Gründung durch die Herren von Padberg (als Kloster Altenbredelar) oder bei seiner Übersiedlung nach Bredelar⁴⁰⁾ — Schenkungen erhalten, von denen ein Teil als Lehen zur Kölner Kirche gehörte. Nachdem ein Lehnstausch vorgenommen worden war, bestätigt Erzbischof Philipp — in Anwesenheit des Paderborner Bischofs — die Güterübertragungen an das inzwischen nach Bredelar verlegte Frauenkloster. Zugleich trifft er weitere Regelungen, unter anderem die rechtliche Unterstellung Bredelars unter den Oberen des im Erzbistum Köln gelegenen Klosters Scheda, der hier — zwar ungewöhnlich, aber kirchenrechtlich korrekt — als »Prälat« (und nicht wie »Herimannus Israhelita« ein paar Zeilen weiter als »Propst«) bezeichnet wird. Da die Gemeinschaft der Schwestern schon vor der Verlegung bestand, dürfte sie auch in Altenbredelar schon einen Klosteroberen gehabt haben, möglicherweise jenen hier genannten Propst »Heriman-

³⁹⁾ NIEMEYER 1963, S. 10.

⁴⁰⁾ Das erst später *Altenbredelar* genannte Frauenkloster lag unterhalb der Burg Altenfels in Rösenbeck, heute Stadt Brilon, Hochsauerlandkreis, siehe Hans Dieter TÖNSMEYER, *Das Prämonstratenserinnen-Kloster Altenbredelar*, in: *Marsberg*, Band 4 (1991), S. 126-137. — Tönsmeier erwähnt in seinem Beitrag keinen Propst, auch nicht *Herimannus Israhelita*.

nus Israhelita«. Das ist bisher noch nie in Erwägung gezogen worden⁴¹⁾. Denn zu selbstverständlich bot sich bei einer Miterwähnung Schedas die seit über 400 Jahren ununterbrochen wiederholte und nie ernsthaft in Zweifel gezogene Tradition eines Schedaer Abtes oder Propstes mit Namen »Hermann der Jude« an⁴²⁾, und das umso mehr, als ein Schedaer Propst namens Hermann, aber ohne den Beinamen »Iudaeus« oder »Israhelita«, im gleichen Jahr 1170 noch in einer weiteren unverdächtigten Urkunde bezeugt ist⁴³⁾.

6. Niemeyers »bewegter« Lebenslauf des jüdischen Konvertiten Hermann

Gerlinde Niemeyer setzt alle in den Geschichtsquellen des 12. Jahrhunderts vorkommenden Priester namens »Hermannus Iudaeus« mit dem Cappenberger Konvertiten gleich⁴⁴⁾.

Dabei weist sie zunächst auf einen Kanoniker und Priester am Bonner St. Cassius-Stift mit Namen Hermann und dem Beinamen »der Jude« hin, der in den Jahren 1149 und 1153 urkundlich bezeugt ist und bisher im Zusammenhang mit dem Cappenberger Konvertiten Hermann keine

⁴¹⁾ Auch bei der jüngsten Untersuchung des Klosters Bredelar durch KLUETING in: HENGST 1992, S. 146, fehlt unter Nr. 5.1 der Hinweis auf *Hermann den Juden* als Propst dieses Frauenklosters. — Klueting hat das Forschungsergebnis von TÖNSMEYER 1991 noch nicht berücksichtigt; er hält in gewohnter Tradition den Rechtsakt von 1170 für die eigentliche Gründung des Klosters Bredelar, ohne mitzuteilen, daß es eine Gründung an neuem Ort für eine schon bestehende Schwesterngemeinschaft war.

⁴²⁾ POTTHOFF 1994, S. 325f, Nr. 2.2.1, weist darauf hin, daß Scheda bei seiner Gründung ein Doppelkloster gewesen zu sein scheint, die *sorores* aber nach 1147 nicht mehr genannt werden. Sie fügt hinzu: »Frühere Autoren nahmen daher an, daß der Frauenkonvent nach Bredelar und Elsey verlegt wurde ...« — Wenn bereits der Schwesternkonvent Altenbredelars aus dem Doppelkloster Scheda gekommen sein sollte — wovon Potthoff aber nicht spricht —, dann könnte der in der Bredelarer Urkunde des Jahres 1170 genannte Propst *Herimannus Israhelita*« aus dem Kloster Scheda mit den Schwestern nach Altenbredelar geschickt worden sein. In diesem Fall wäre er zwar ein Mitglied des Klosters Scheda, aber trotzdem nicht identisch mit dem *ersten Abt* (= Gründungsabt) Hermann von Scheda. Man erinnere sich: Der jüdische Konvertit Hermann aus Cappenberg soll ja — nach Meinung aller Autoren vor BAUERMANN 1931 — die gleiche Person sein wie der *erste Abt* Hermann von Scheda.

⁴³⁾ Ausfertigung im Archiv des Grafen von Kanitz, Schloß Cappenberg, Urk. 19. — Vollabdruck bei Heinrich August ERHARD, *Regesta Historiae Westfaliae*, Band 2 (1126-1200), Münster 1851, im *Codex diplomaticus* als Nr. 343, S. 108f.; Peter WEILER, *Urkundenbuch des Stiftes Xanten*, Band 1, Bonn 1935, Nr. 42, S. 32f. — Regest bei KNIPPING 1901, Nr. 948, S. 174.

⁴⁴⁾ NIEMEYER 1963, S. 15-25.

Beachtung fand⁴⁵⁾. Von ihm nimmt sie »mit ziemlich großer Wahrscheinlichkeit« an, daß er der Autor des *Opusculum* sei; denn in dieser Zeit erneuter Judenverfolgungen um die Jahrhundertmitte wäre die Bezeichnung »Judaeus« von einer Person nichtjüdischer Abstammung — ihrer Ansicht nach — als Beleidigung empfunden worden, insbesondere von einem Priester⁴⁶⁾. Als Erklärung, wie der in Cappenberg eingetretene Konvertit Hermann ein Kanonikat in Bonn erhalten haben könne, vermutet Niemeyer: Hermann sei vielleicht vom Kloster Cappenberg auf die Stiftsschule nach Bonn geschickt worden und habe am dortigen Stiftsleben Gefallen gefunden und sei nicht nach Cappenberg zurückgekehrt; es sei ja damals öfter vorgekommen, daß Mönche und Kanoniker in andere Orden oder Stifte übergewechselt seien⁴⁷⁾.

Zumal sich um die Mitte des 12. Jahrhunderts das gemeinsame Leben im Bonner St. Cassius-Stift lockerte, dürfte Hermann — nach Ansicht Niemeyers — die Ernennung zum Propst von Scheda nicht ungern angenommen haben. Denn dort sei er ja für das Jahr 1170 als Propst bezeugt, wie die Bredelarer Urkunde — ihrer Ansicht nach — ausweise⁴⁸⁾.

Weil bereits am 29. Mai 1174 als Oberer von Scheda ein Propst Dietrich erscheint⁴⁹⁾, hat Hermann nach 1170 nach Ansicht Niemeyers auf

⁴⁵⁾ NIEMEYER 1963, S. 15, unter Verweis auf die Vollabdrucke bei Wilhelm GÜNTHER, *Codex diplomaticus Rheno-Mosellanus*, Band 1, Koblenz 1822, Nr. 149, S. 322-325 (für das Jahr 1149: *Herimannus Judeus*), und Nr. 159, S. 346f (für das Jahr 1153: *Herimanni presbyteri nomine Judei cognominati, ejusdem ecclesie canonici*).

⁴⁶⁾ NIEMEYER 1963, S. 15.

⁴⁷⁾ NIEMEYER 1963, S. 16. — Ebendort, S. 17, irrt Frau Niemeyer, wenn sie anlässlich des von ihr für möglich gehaltenen Übertritts nach Bonn zu bedenken gibt, daß der Prämonstratenser-Orden im Anfangsstadium — außer der Verpflichtung auf die Augustinusregel — noch keine festen Ordensstatuten gehabt habe. Richtig ist: Um das Jahr 1130 tagte bereits das jährliche Generalkapitel, dessen Beschlüsse verbindlich waren. — Ebendort, S. 17f, überlegt Frau Niemeyer, woher denn der Bonner Kanoniker Hermann der Jude, den sie für den Cappenberger Konvertiten Hermann hält, 1153 das Geld für eine Stiftung zugunsten seines Bonner Stifts genommen haben könnte, und sie vermutet, es könne ein zurückgezahltes Darlehen aus früheren Bankgeschäften sein, so daß er bei seinem Eintritt in Cappenberg — trotz seiner Beteuerungen in der Autobiographie — doch nicht vollends Abstand von *all* seinen Gütern getan habe. Und S. 18, Anm. 1, irrt Frau Niemeyer erneut, wenn sie behauptet: Persönlicher Besitz stehe nicht im Widerspruch zur Ordensregel der Prämonstratenser. Sie scheint die *Augustinusregel* (= Ordensregel der Prämonstratenser) nicht gekannt zu haben. — Zu diesem Abschnitt siehe auch NIEMEYER 1962, S. 326-329.

⁴⁸⁾ NIEMEYER 1963, S. 18f. — Siehe dazu oben Anm. 38.

⁴⁹⁾ NIEMEYER 1963, S. 19. — Es handelt sich um die Stiftungsurkunde für das Kloster der Prämonstratenserinnen in (Arnsberg-)Oelinghausen, gedruckt bei Johann Suibert SEIBERTZ, *Urkundenbuch zur Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogthums Westfalen*, Band 1, Arnsberg 1839, Nr. 67, S. 93-95, darin S. 94 Propst Thiedericus von Scheda. —

seine Schedaer Propstwürde verzichtet. Denn sie hält ihn für jenen »Hermannus Judeus«, der in den Jahren 1172 und 1181 als Kanoniker an St. Mariengraden in Köln genannt wird⁵⁰). Es bereitet Frau Niemeyer keine Schwierigkeiten, einerseits Gründe für die Resignation in einer Spannung zwischen Cappenberg und Scheda zu konstruieren und andererseits Gründe für eine Aufnahme gerade im Stift St. Mariengraden zu finden⁵¹). Gestorben sei der jüdische Konvertit Hermann nach Ansicht Niemeyers demgemäß »nicht lange nach 1181«, wobei man im 17. Jahrhundert seinen Todestag im Schedaer Totenbuch nicht habe identifizieren können und ihn zu jenem Zeitpunkt offensichtlich mit Abt Hermann von Scheda († nach 1217), eingetragen zum 6. August, verwechselt habe⁵²).

7. Mögliche Erklärungen für den Beinamen »Iudaeus«, bzw. »Israelita«

Der jüdische Konvertit Hermann von Cappenberg wird im Titel seiner Autobiographie nie als »Hermannus Iudaeus« oder »Herimannus Israelita« bezeichnet, vielmehr wird auf seine jüdische Abstammung mit viel Taktgefühl durch ein »quondam« hingewiesen: »Hermannus quon-

Manfred WOLF, *Die Urkunden des Klosters Oelinghausen (Regesten)*, Fredeburg 1992, mit der Stiftungsurkunde als Vollregest Nr. 3, S. 22f. — Regest auch bei KNIPPING 1901, Nr. 1005, S. 186 — Zum Kloster (Arnsberg-)Oelinghausen siehe Wilfried MICHEL, *Oelinghausen*, in: Karl HENGST, *Westfälisches Klosterbuch*, Band 2, Münster 1994, S. 164-172 (Lit.).

⁵⁰) NIEMEYER 1963, S. 19-21. — S. MULLER u. A. C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Band 1, Utrecht 1920, Nr. 473, S. 422f (= Vollabdruck der Urkunde von 1172, darin: *Hermannus Judeus beate Marie in Colonia canonicus*). — KNIPPING 1901, Nr. 1162, S. 222 (= Regest der Urkunde Erzbischof Philipps von 1181, darin: *Herimannus Iudeus*).

⁵¹) NIEMEYER 1962, S. 329. — NIEMEYER 1963, S. 21-24.

⁵²) Zum Todestag und Todesjahr siehe ZÁK 1920, S. 74, GREVEN 1929, S. 112, Anm. 6, BAUERMANN 1968, S. 312 und 353f, sowie NIEMEYER 1963, S. 24-26. Siehe auch unten die Anm. 66. — Daß der jüdische Konvertit Hermann, der nach Niemeyers Ansicht noch im Jahre 1181 als Kanoniker an St. Mariengraden in Köln nachzuweisen sei, dennoch in Scheda bestattet sein könnte, so daß man dort 1628 seine Gebeine hat finden können, hält NIEMEYER 1963, S. 29, nicht für *unmöglich*. — BACKMUND 1972, S. 57, Anm. 11, zieht aus der Tatsache, daß Hermann in keinem bekannten Nekrolog des Ordens auftaucht, den Schluß, daß sich Hermann vor seinem Tod vom Orden losgesagt haben könnte, wodurch die von Niemeyer in die Diskussion gebrachte Identität des Schedaer Propstes Hermann mit dem Kanoniker von St. Mariengraden an Wahrscheinlichkeit gewinne. Doch dann ist zu fragen, wieso er in Scheda begraben sein solle.

dam Iudaeus«. Diese Feststellung scheint mir wichtig bei der Beurteilung, um wen es sich bei dem von Niemeyer genannten Kanoniker »Hermannus Iudaeus« an St. Cassius in Bonn und dem gleichnamigen »Hermannus Iudaeus« an St. Mariengraden in Köln sowie bei Propst »Herimannus Israhelita« in der Bredelarer Urkunde des Jahres 1170 handeln könnte.

Wie so oft, liefert auch hier Niemeyer selbst den Schlüssel zur Lösung. Sie weist auf einen »Herimannus iunior Iudeus« in Köln hin, der anscheinend Laie und verheiratet war und der einmal zwischen ca. 1178 und 1183 in den Schreinsbüchern des Bezirks Niederich genannt wird⁵³). Für 1199 kennt sie einen Cappenberger Kanoniker mit Namen »Godefridus Iudeus«⁵⁴), wodurch auch bei Niemeyer deutlich wird, daß der Beiname »Iudaeus« damals nicht auf Hermann oder gar einen einzigen Hermann beschränkt blieb, sondern als Beiname öfter vorkommt. Ja, der von Niemeyer für ihre Mutmaßung über die Identität mit dem Konvertiten Hermann von Cappenberg in Anspruch genommene Kanoniker Hermann an St. Cassius in Bonn wird in der Genetivform der Urkunde vom Jahre 1153 als »Herimanni presbiteri nomine Judei cognominati« vorgestellt⁵⁵), worin ich eher einen Zunamen als einen Hinweis auf eine jüdische Abstammung sehen möchte.

Robert Hoeniger führt in seiner Textedition der Kölner Schreinsurkunden des zwölften Jahrhunderts außer dem schon genannten »Herimannus iunior Iudeus« noch einen Albero und einen Daniel auf, für die er das beigelegte »Iudeus« als Beiname ansieht, während er bei vier weiteren Personen (Theodericus, Ekebertus, Reginbolt und Winricus) unsicher ist, ob er den Zusatz »Iudeus« als Beinamen auffassen soll oder als Hinweis auf deren Zugehörigkeit zum Judentum⁵⁶).

Anton Fahne macht auf das stadtkölnische Geschlecht Jüdden (lateinisch *Iudaeus*) aufmerksam, das er mit wenigen Mitgliedern bis ins 12. Jahrhundert zurückverfolgen kann. Aus diesem Geschlecht, das später

⁵³) NIEMEYER 1963, S. 18, Anm. 5, unter Berufung auf Robert HOENIGER, *Kölner Schreinsurkunden des zwölften Jahrhunderts*, Band 2,1, Bonn 1893, S. 123, Nr. 9.

⁵⁴) NIEMEYER 1963, S. 8, Anm. 4, mit Hinweis auf KNIPPING 1901, Nr. 1568, S. 321. — Ausfertigung der Urkunde Erzbischofs Adolf von Köln vom Jahre 1199 für das Kloster Cappenberg, heute im Archiv des Grafen von Kanitz, Schloß Cappenberg, Urk. 69; Vollabdruck bei ERHARD 1851, im *Codex diplomaticus* als Nr. 583, S. 262f.

⁵⁵) Siehe oben Anm. 45.

⁵⁶) Robert HOENIGER, *Kölner Schreinsurkunden des zwölften Jahrhunderts*, Band 2,2, Bonn 1894, Register S. 238f. — Das Kölner Judenviertel ist ebendort, S. 110-124, innerhalb des Registers zur *Laurenzpfarre* mitverzeichnet.

zu den Rittergeschlechtern zählt, sind bei Fahne einige Söhne und Töchter ab Anfang des 13. Jahrhunderts in mehreren geistlichen Institutionen belegt⁵⁷). Über Fahne hinausgehend, hat Friedrich Lau noch weitere Angehörige des stadtkölnischen Geschlechts Jude für das 12. und 13. Jahrhundert zusammengestellt⁵⁸). Außerhalb Kölns gab es noch mehrere vornehme Geschlechter namens »Jude« oder »de Joede« (= Iudaeus), darunter auch in Westfalen, doch sie reichen nicht bis in die Zeit um 1170 zurück⁵⁹).

Niemeyer scheint eine solche Lösungsrichtung nicht weiter verfolgt zu haben. Ihren obigen Hinweis auf »Herimannus iunior Iudeus« leitet sie ein mit der Bemerkung »in etwas späterer Zeit (ca. 1179-1183) gab es in Köln ...«⁶⁰) Ferner behauptet sie, daß das stadtkölnische Geschlecht »von Jude« diesen Zunamen erst seit dem 13. Jahrhundert geführt habe, während deren im 12. Jahrhundert nachweisbare Vorfahren weder den Namen Hermann noch den Zunamen Iudaeus getragen hätten⁶¹). Ihr Zögern ist verständlich. Sie brächte sich damit um ihre eigene These, daß alle von ihr angeführten namensgleichen Priester — wenn auch von ihr mit vielen Fragezeichen versehen — ein und dieselbe Person sein dürften. Mir jedoch scheint — nach Abwägen des Für und Wider — die Zuordnung der Namensgleichheit zu verschiedenen Perso-

⁵⁷) Siehe die Abstammungsliste des kölnischen Rittergeschlechts *Jüdden* und deren ausführliche Würdigung bei Anton FAHNE, *Geschichte der Kölnischen, Jülichischen und Bergischen Geschlechter*, Band 1, Köln-Bonn 1848 (²Osnabrück 1965), S. 192-209. Als Wappenbild führten die Jüdden drei Judenhüte im Schild.

⁵⁸) Friedrich LAU, *Das Kölner Patriziat bis zum Jahre 1325*, in: *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, Heft 24 (1893), Seite 65-89, Heft 25 (1894), Seite 358-381, Heft 26 (1895), Seite 103-158, darin *das Geschlecht Jude* Heft 26 (1895), Seite 115-119. — Zum 14. Jahrhundert finden sich weiterführende Untersuchungen im Historischen Archiv der Stadt Köln, Bestand 1157, Nr. 98a (= Genealogische Sammlung BAUMEISTER); aufschlußreich ist auch ebendort der Bestand 1001, Nr. 88,2, Band G-L, Seite 195-242, eine Materialsammlung des Kanonikers Barth. Joseph Alfter zum stadtkölnischen Geschlecht Jüdden (de Iudaeis).

⁵⁹) Staatsarchiv Münster, *Sammlung von Spiessen*, Fotoband 20, Blatt 166: Ein adeliges Geschlecht *Joede*, begütert in der Gegend um Wiedenbrück. Erste Erwähnung 1277 mit einem Ritter Arnold Joede. Im Jahre 1308 gibt es einen verheirateten Hermann genannt Jude. Das Geschlecht ist bis 1449 belegt. Es hat drei Judenhüte als Wappen. — Ebendort, Blatt 168: Ein Geschlecht *Jude / Joede* in Münster, nachgewiesen 1349 und 1358. Als Wappen dient das Brustbild eines Juden mit Hut. — Ebendort, Blatt 169-174: Das ritterbürtige Geschlecht *von Juden* im Stift Paderborn (vor allem in Borgholz), wohl eines Stammes mit den Jüdden in Köln, erste Erwähnung 1225-1236 mit dem Ritter Johann Jude, auch hier ein Hermann 1290, ein weiterer Hermann 1400. Das Geschlecht ist mit vielen Generationen bis in die Neuzeit belegt. Es hat drei Judenhüte als Wappen.

⁶⁰) NIEMEYER 1963, S. 18, Anm. 5.

⁶¹) NIEMEYER 1962, S. 326.

nen die weitaus einleuchtendere Deutung zu sein, insbesondere weil nur der Cappenberger Konvertit als »Hermannus *quondam* Iudaeus« bezeichnet wird, bei allen anderen aber das »*quondam*« fehlt.

Friedrich Wilhelm Oediger hält die von Niemeyer in die Diskussion gebrachte Identität aller in einem langen Menschenalter genannten Geistlichen, die den Namen »Hermannus Iudaeus« tragen, für ausgeschlossen⁶²⁾, während Norbert Backmund keine Bedenken sieht, Niemeyers Ansicht zu teilen⁶³⁾. Oediger kann — aufgrund der beweiskräftig vorgetragenen Ausführung Bauermanns — keinen Zweifel an der Identität des Konvertiten Hermann von Cappenberg mit Propst Hermann von Scheda haben, nur weist er darauf hin, daß Hermann bei der These Niemeyers »zweimal den Orden verlassen haben müßte, was bei der lebenslänglichen Bindung durch die Professio so gut wie ausgeschlossen ist.«⁶⁴⁾

Wenn es nun — als Konsequenz aus Oedigers Ansicht — neben dem Cappenberger Konvertiten Hermann »*quondam* Iudaeus« noch wenigstens einen weiteren zeitgenössischen Priesterkanoniker mit Namen »Hermannus Iudaeus« in Bonn, beziehungsweise in Köln gegeben haben muß oder auch zwei verschiedene — den einen in Bonn, den anderen in Köln —, warum könnte es sich dann bei dem in der Bredelarer Urkunde bezeugten »Herimannus Israhelita« nicht um eine weitere Person gleichen Namens handeln? Oder warum muß Letztgenannter ausgerechnet derselbe sein wie der Cappenberger Konvertit Hermann? Könnte »Herimannus Israhelita« nicht auch mit dem Kanoniker aus Bonn und/oder Köln St. Mariengraden identisch sein? — Und wenn es im 12. Jahrhundert bereits den Namen »Jude« als Beinamen gab, warum müßte dann der in der Bredelarer Urkunde genannte »Herimannus Israhelita« persönlich aus dem Judentum konvertiert und derselbe wie der Cappenberger Konvertit Hermann sein?

⁶²⁾ Friedrich Wilhelm OEDIGER, *Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts* (= Geschichte des Erzbistums Köln, hg. v. Eduard HEGEL, Band 21), Köln 1972, S. 308, Anm. 6.

⁶³⁾ BACKMUND in: RUH 1981, Sp. 1067: »Dieser Annahme widerspricht nichts, da der Unterschied zwischen Regular- und Säkularkanonikern damals noch fließend war und man sich von seiten der strengeren Richtung bemühte, die Anhänger der laxen Aachener Regel zu sich herüberzuziehen. So war H. vielleicht als Ferment der Reform an die genannten Kollegiatstifte 'ausgeliehen'.« — Noch ausführlicher (mit Beispielen) bei BACKMUND 1972, S. 56. — Ich halte den Standpunkt Oedigers (siehe vorige Anmerkung) für angemessener.

⁶⁴⁾ OEDIGER 1972, S. 308, Anm. 6.

Hier sind erhebliche Zweifel angebracht. Der Name »Hermann« war im Kloster Cappenberg und in dessen geistlichem Umfeld so häufig, daß das erhaltene Bruchstück des Cappenberger Totenbuchs aus dem 12./13. Jahrhundert im Durchschnitt an jedem zweiten Tag einen Hermann erwähnt, und mehrmals im Monat einen *Priester* namens Hermann, allerdings nie einen »Herimannus Iudaeus«⁶⁵). Die mögliche Einrede, so viele Priester mit Namen Hermann könne es im 12. Jahrhundert doch nicht gegeben haben, wäre damit widerlegt.

8. Wie konnte es in Scheda zur Überzeugung von der Identität kommen?

Wenn man sich die Frage stellt, wie die Prämonstratenser von Scheda zu der Überzeugung kommen konnten, daß ein ehemaliger Jude, der Cappenberger Kanoniker Hermann, in ihrem Kloster der erste Abt geworden sei, dann kann das — außer auf einer Legendenbildung, die im Laufe der Zeit von der namenlosen Grabplatte eines Kloostervorstehers (mit einem Judenhut unter seinen Füßen) ihren Ausgangspunkt genommen haben mag — auf der Bredelarer Urkunde vom Jahre 1170 beruhen. Da die Urkunde unter anderem die Unterstellung Bredelars unter das Kloster Scheda regelt, dürfte sie in Kopie im alten Schedae Klosterarchiv vorhanden gewesen sein. Möglicherweise hat man den darin genannten Propst »Herimannus Israhelita« — ohne der Frage näher nachzugehen, ob er zum Kloster Bredelar oder zum Kloster Scheda gehörte — spontan auf Scheda bezogen, wie dies auch Bauermann und Niemeyer getan haben. Im Zuge der Legendenbildung könnte daraus der »erste Abt« von Scheda geworden sein, zumal man aus der im eigenen Archiv befindlichen Papsturkunde von 1197 wußte, daß es in Scheda einen Abt Hermann gegeben hatte. Außerdem wurde in Scheda dieser Abt Hermann Jahr für Jahr am 6. August aus dem Totenbuch vorgelesen, wo er zwar nicht den Zusatz »Judaeus«, wohl aber den Zusatz

⁶⁵) Im Archiv des Grafen von Kanitz, Schloß Cappenberg, liegt unter der Signatur A I C das Bruchstück eines Cappenberger Nekrologs des 12./13. Jahrhunderts mit Eintragungen von April bis Mitte August (acht Pergamentblätter in spätmittelalterlicher Abschrift, mit Ergänzungen bis ins 15. Jahrhundert). Das abgegriffene und schlecht lesbare Dokument enthält fast ausschließlich weibliche und männliche Vornamen ohne weitere Beifügung. Selten finden sich Zusätze wie: Priester, Propst oder Abt. Im Durchschnitt ist an jedem zweiten Tag ein *Hermann* verzeichnet, was für die Häufigkeit dieses Vornamens spricht.

»der erste Abt von Scheda« getragen haben dürfte⁶⁶). So mag in Scheda zu Kleinsorgens Zeit die Überzeugung geherrscht haben, unter der besagten Grabplatte liege der Cappenberger Konvertit »Hermann der Jude« als erster Abt von Scheda begraben.

Kleinsorgen beruft sich in seiner Darstellung auf Vorlagen (= monumenta). Dabei dürfte es sich um die Grabplatte und die oben vermutete Überzeugung des Schedauer Konvents gehandelt haben, die damals vielleicht schon in schriftlicher Form vorgelegen haben mag. Jedenfalls sind die Ereignisse der Gründungszeit durch Kleinsorgen — sicherlich in bester Absicht und von niemandem manipuliert — objektiv falsch dargestellt worden. Nachdem aber Kleinsorgen in seinem vielbeachteten Werk berichtet hatte, daß ein konvertierter Jude und gelehrter Mann namens Hermann der erste Abt (= Gründungsabt) von Scheda gewesen sei, griffen die aus dem rheinischen Kloster Knechtsteden ab etwa 1619 zur Reform ins adlige Kloster Scheda entsandten »bürgerlichen« Prämonstratenser diesen Hinweis als Argumentationshilfe begierig auf: Wenn ein getaufter Jude der erste Abt von Scheda gewesen sei, der das Klosterleben durch seinen hochstehenden Lebenswandel geprägt habe, dann könne in Scheda der Adelsvorbehalt nicht von Anfang an die alles entscheidende Aufnahmebedingung gewesen sein; vielmehr hätten in den Prämonstratenser-Klöstern von jeher — wie auch das Beispiel des

⁶⁶) GRÜTER (1624) in SEIBERTZ 1869, S. 467: »Ephemerides mortuorum et Praemonstratensis et Scheidensis ecclesiae habent eum obiisse 8. Idus Augusti«. — VON STEINEN 1741, S. 41, teilt mit, daß das Schedauer *Totenbuch*, »so vormahls zu Scheda gewesen, itzt aber nicht mehr vorhanden (sei)«. — Das bei Grüter zitierte Totenbuch von Prémontré führt zum 6. August die »Commemoratio ... domni Hermanni, primi abb(atis) in Skeida« auf, siehe Raphael VAN WAEFELGHEM, *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré*, Louvain 1913, S. 156, und den Hinweis bei ZÁK 1920, S. 74, und BAUERMANN 1968, S. 302, Anm. 10. — Bei all diesen Eintragungen handelt es sich um den Abt Hermann von Scheda, der im Jahre 1217 zuletzt urkundlich vorkommt, nicht um den dritten Propst Hermann des Jahres 1170 oder gar um einem *Hermannus Judaeus*, der offensichtlich aus keinem Totenbuch — weder zu Abt Grüters Zeiten noch heute — ermittelt werden kann. — Im Bruchstück des Cappenberger Nekrologs (siehe vorige Anmerkung) wird am 3. August eines Propstes Hermann und am 6. August eines Abtes Hermann gedacht, ohne daß dazu ein Kloster vermerkt wäre. — Das mittelalterliche Totenbuch des Cappenberger Tochterklosters (Wesel-)Oberndorf, erhalten in einer Abschrift des 16. Jahrhunderts (Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Bestand Oberndorf, Rep.u.Hs. 5), meldet Blatt 44 zum 2. August: »Hermannus abbas in Scheide.« In diesem Buch wird kein weiterer Hermann aus Scheda erwähnt, wohl aus frühester Zeit (= als erste Eintragung zum betreffenden Tag) drei Cappenberger Priester namens Hermann, und zwar zum 4. März (Blatt 9), zum 2. Juni (Blatt 31) und zum 22. August (Blatt 49). Der Cappenberger Abt Hermann findet sich in Oberndorf mit dem Zusatz »fundator ecclesie Merensis« (= Frauenkloster Meer) am 10. August (Blatt 46) verzeichnet. — Mehr zum Todesjahr und zum Todestag siehe auch oben Anm. 52.

Ordensgründers Norbert lehre — Adlige und Nicht-Adlige zusammengelebt⁶⁷⁾).

Um ihre Daseinsberechtigung in Scheda zu untermauern, die ihnen von den adligen Konventualen abgesprochen wurde, und um die Aufnahme nicht-adliger Novizen zu betreiben — nur dadurch ließ sich die Disziplin des Klosters nachhaltig verbessern —, begannen die aus Knechtsteden stammenden »bürgerlichen« Prämonstratenser, den »ersten Abt« Hermann auch als Seligen zu schätzen und als himmlischen Fürsprecher anzurufen⁶⁸⁾. Die am 23./24. Juni 1628 unter kirchenamtlicher Aufsicht durchgeführte Erhebung der Gebeine diente der öffentlichen Verehrung der Reliquien; Teile davon wurden zur Verehrung nach Köln und an verschiedene Klöster des Ordens (Windberg,

⁶⁷⁾ Staatsarchiv Münster, Mscr. VII Nr. 6101, eine mit der Archivsignatur *capsula 72, N^o I^{mo}* der Prämonstratenserabtei Steinfeld (Eifel) im 18. Jahrhundert versehene, 30 Blätter umfassende Sammlung zum Streit um Adel oder Nicht-Adel in Scheda. Darin auf Blatt 1 aus dem *Status monasterii Scheidensis* vom November 1648 die Beweisführung, daß zur Zeit der Gründung des Ordens »tam ad hoc Scheidense quam ad alia tunc temporis per districtum Westphaliae pro eodem ordine fundata monasteria, plures promiscue tam nobiles quam ignobiles confluerint et in iis recipi meruerint personae,« unter ihnen »statim post foundationem ... primus monasterii Scheidensis abbas seu praepositus ... ex monasterio Capenbergensi, ... vir omnino religiosus, coeteroquin ignobilis genere, ex Iudaeo ... christianus baptizatus ...« — Siehe dazu auch NIEMEYER 1963, S. 9.

⁶⁸⁾ Unter den diesbezüglichen Bemühungen der *bürgerlichen Gruppe* tat sich besonders der Schedaer Prior Johann Caesar hervor, siehe NIEMEYER 1963, S. 25ff. — Er war der erste, der von dem in Cappenberg eingetretenen jüdischen Konvertiten, den er für den ersten Schedaer Abt Hermann hielt, aussagte, daß dieser nicht ohne Anzeichen der Heiligkeit gestorben sei, im Schiff der Kirche begraben wurde und sich als Ordensmann bis ins höchste Greisenalter für Gott eingesetzt habe, zumal er achtzig bis neunzig Jahre alt geworden sei. So steht es in Caesars Manuskript, erhalten im Staatsarchiv Münster, Depositum Gräfl. Landsbergsches Archiv, Handschrift Nr. 18 (= Sammelband *Collectanea historica*, beschrieben bei BAUERMANN 1968, S. 307, Anm. 45), S. 23: »Hermannus primus abbas a Iudaeo Christianus factus, religiosus Capenbergensis, obiit non sine nota sanctitatis, sepelitur in navi ecclesiae, cum usque ad supremam senectam sub suavissimo religionis nostrae iugo altissimo militasset octoginta vel certe nonaginta annos natus.« Das verkürzte STANGFOL 1656, S. 314, zu: »Hermannus primus abbas ex Iudaeo factus Christianus et religiosus Cappenbergensis, obiit Schedae nonagenarius, non sine sanctitatis nota.« Aus eigenem Wissen fügte Stangefol als Randbemerkung hinzu: »Huius vita extat Schedae manuscripta.« — Prior Caesar sorgte dafür, daß diese Sichtweise auch ihren Niederschlag fand bei Joannes Chrysostomus VANDER STERRE, *Natales Sanctorum Candidissimi ordinis Praemonstratensis*, Antwerpen 1625, S. 114f zum 23. Dezember: »In Scheidensi Coenobio Beati HERMANNI Primi eiusdem Ecclesiae Abbatis, et Praepositi Ordinis Praemonstratensis. Qui ex Iudaismo mirabiliter ad CHRISTI fidem conversus, ...«; mehr dazu bei GREVEN 1929, S. 115. — NIEMEYER 1963, S. 25, hält Johann Caesar wohl zurecht für den Wiederentdecker Hermanns und seines *Opusculums*, doch sowohl seine Nachrichten über Hermann als auch seine Schedaer Propstliste (siehe oben) seien mit Vorsicht aufzunehmen. — Zu Johann (Fabritius genannt) Caesar siehe GOOVAERTS 1899, S. 98f, und BAUERMANN 1968, S. 307, S. 309, Anm. 53, und S. 316, Anm. 101.

Steingaden) weitergegeben⁶⁹). In Wort und Schrift verbreitete die »bürgerliche Gruppe« Schedas die Heiligkeit des »ersten Abtes« Hermann und trug sie an die Schaltstellen der künftigen Geschichtsschreibung, so daß seitdem die Geschichtswerke ohne kritisches Hinterfragen den Cappenberg Konvertiten Hermann mit dem Klosteroberen Hermann von Scheda gleichsetzen.

Wie schwach die Wertschätzung des »ersten Abtes« Hermann dagegen bei den adligen Konventualen im Kloster Scheda selbst verankert war, beweist die Anfrage der Bollandisten etwa 85 Jahre nach dem erzwungenen Abzug der »Bürgerlichen«. Der Schedaer Propst Christoph Bernhard von Duithe antwortet darauf im Jahre 1732, daß sich zwar einige Reliquien Hermanns im Hauptaltar zu Scheda befänden, doch würden sie nicht zur öffentlichen Verehrung ausgestellt⁷⁰). Damit unterblieb die schon vorbereitete Veröffentlichung der Vita des jüdischen Konvertiten Hermann in den *Acta Sanctorum* zum 6. August⁷¹).

9. Zusammenfassung

Als man seitens des Prämonstratenser-Ordens »bürgerliche« Mitbrüder zur Reform der daniederliegenden Disziplin ins adlige Kloster Scheda sandte (etwa 1619 bis 1647), hatten diese Mitbrüder ein Interesse am Nachweis, daß Scheda nicht von Anfang an nur für Adlige bestimmt gewesen sei. Sie wiesen auf den »ersten Abt« hin, den sie in Anlehnung an den Historiker Gerhard Kleinsorgen mit dem jüdischen Konvertiten Hermann von Cappenberg gleichsetzten, der — wie jeder ohne Beweis-

⁶⁹) Zur Verteilung der Reliquien siehe HUGO 1736, Sp. 778; ZÁK 1920, S. 73f; NIEMEYER 1963, S. 29f. — Aegidius GELENIUS, *De admiranda, sacra et civili magnitudine Coloniae*, Köln 1645, S. 628, Nr. VI und VII,2 (= Köln, Margaretenkapelle des Doms). — HUGO 1736, Sp. 884 (= *Steingaden*, Oberbayern) und Sp. 1169f (= *Windberg*, Bayerischer Wald: »... obtinuerat illud os a religiosis Scheidensis praepositurae anno 1654.«). — Siehe auch BACKMUND 1972, S. 57, Anm. 12, zu Hermanns Reliquien in Windberg und Steingaden.

⁷⁰) BAUERMANN 1968, S. 354, Anm. 306. — NIEMEYER 1962, S. 311.

⁷¹) Die Bollandisten stellten eine eventuelle Aufnahme für den Dezember-Band in Aussicht, weil VANDER STERRE den 23. Dezember als Hermanns Todestag genannt hatte, siehe *ACTA SANCTORUM, Monat August*, Band 2, Paris-Rom 1867, S. 124. Ein Dezember-Band ist bis heute nicht erschienen. — Der Jesuit Johann Bolland, der Begründer der *ACTA SANCTORUM* hatte bereits 1659 über Hermann von Scheda Nachforschungen angestellt. Was man ihm von verschiedenen Seiten zusandte, ist erhalten in den *Collectanea Bollandiana* der Bibliothèque royale zu Brüssel, Codex 8983-84 und 18942-46, siehe GREVEN 1929, S.116f.

führung unmittelbar einsah — nicht aus dem ritterbürtigen Adel stammen konnte. Diese »bürgerlichen Mitbrüder« verbreiteten Hermanns außergewöhnlich tugendreiches Leben, propagierten seine Verehrung als Seliger, ließen am 23./24. Juni 1628 seine Gebeine erheben und gaben Teile davon als Reliquien nach Köln und an verschiedene Klöster des Ordens. Ihrem Engagement ist es zu verdanken, daß die großen Werke zur Westfälischen Geschichte und zur Geschichte der Prämonstratenser das Lebensschicksal des jüdischen Konvertiten Hermann aufgriffen und mit dem »ersten Abt« von Scheda gleichsetzten. Bauermanns Forschungen haben zwar die Ansicht vom Gründerabt Hermann widerlegt, dennoch hält Bauermann aus Gründen, die in ihrer Beweiskraft anzuzweifeln sind, an der Identität des Cappenberger Konvertiten Hermann mit einem anderen Schedaer Klostervorsteher namens Hermann — dem dritten Propst — fest.

Ziel des vorliegenden Beitrages war es, jene Selbstverständlichkeit in Zweifel zu ziehen, mit der seit über 400 Jahren die Identität des jüdischen Konvertiten Hermann aus dem Kloster Cappenberg mit dem ersten Abt Hermann von Scheda — von Bauermann umgedeutet auf den dritten Propst — behauptet wird. Bewertet man die diffuse Überlieferung und Legendenbildung in Scheda bis auf Kleinsorgens Zeit (Ende des 16. Jahrhunderts) höher als alle heute noch nachweisbaren Geschichtsquellen, dann ist es nach wie vor — unter Einbeziehung der Umdeutung Bauermanns — denkbar, daß beide Persönlichkeiten identisch sind. Beschränkt man sich auf die heute verfügbaren Geschichtsquellen, dann ist eine solche Gleichsetzung nicht zu beweisen und meiner Meinung nach mit erheblichen Zweifeln zu versehen.

An der Abtei 4
D-47166 Duisburg

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Königin Melisendis von Jerusalem und Prémontré

Einige Nachträge zum Thema: Die Prämonstratenser und das Hl. Land

C. K. Slack hat in den letzten Heften der *Analecta Praemonstratensia* die Nachrichten über das Verhältnis der Prämonstratenser zum Hl. Land zusammengestellt und sich vor allem mit der Gründung der ersten Niederlassung in S. Samuel auf dem Freudenberg bei Jerusalem, die nach dem Zusammenbruch des Königreichs im Jahre 1187 ihren neuen Sitz in Akkon fand, und mit den beiden in der Folge noch entstandenen Prämonstratenser-Abteien des Hl. Landes im 12. und 13. Jahrhundert, S. Habakuk und Joseph von Arimathia und Bellapais auf Zypern, beschäftigt¹⁾. Dabei ist eine Reihe von Notizen übersehen worden, die das Bild vervollständigen, aber auch neue Aspekte aufzeigen²⁾.

1. *capella Melisendis reginae*

Für die Gründung von S. Samuel auf dem Freudenberg kann als gesichert gelten, dass König Balduin II. (1118-1131) der Gründer war, wie

¹⁾ C. K. Slack, *The Praemonstratensians and the Crusader Kingdoms in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, *Analecta Praemonstratensia* 67 (1991), S. 207-231; 68 (1992), S. 76-110. Die maschinenschriftliche Dissertation von Slack über die Regularkanoniker in den Kreuzfahrerstaaten blieb mir unzugänglich.

²⁾ Aus der älteren Literatur vgl. vor allem C. L. Hugo, *Sacri ordinis Praemonstratensis Annales* 2, Nancy 1736, Sp. 735-738 zu S. Samuel auf dem Freudenberg, Sp. 737-740 zu S. Samuel in Akkon; N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense* 1, 2. Aufl., Berlin 1983, S. 500f. zu Akkon, S. 508f. zu S. Samuel auf dem Freudenberg; Savignac-Abel, Néby Samouil, *Revue biblique* n.s. 9 (1912), S. 167-179, führen nicht weiter; M. Geudens, *L'Ordre de Prémontré en Palestine et en Chypre*, *Revue de l'Ordre de Prémontré et ses missions* 16 (1914) S. 35; ders., *De orde van Premonstret in 't Oosten*, Tongerlo 1913 (nicht eingesehen, wohl identisch). Ich kann mich für das Folgende auf das vom Ministerium für Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen geförderte Projekt einer Prosopographie des lateinischen Klerus der Kreuzfahrerstaaten stützen. Zu S. Samuel in Akkon, wo die Kirche von S. Samuel neben derjenigen des Deutschen Ordens lag, vgl. — nicht fehlerfrei — B. Dichter, *The orders and churches of Crusader Acre*, Acre 1979, S. 88f.

dies auch aus einem Brief Bernhards von Clairvaux an den Abt von Prémontré abzuleiten war³). Denn dieser Ansatz wird gestützt durch ein erst vor wenigen Jahrzehnten von Hans Eberhard Mayer aufgefundenes Diplom König Balduins V. von 1185, in welchem die Liste der — heute verlorenen — Urkunden seiner Vorgänger mit Balduin II. beginnt und über Fulko und Balduin III. bis zu Amalrich, vielleicht bis zu Balduin IV. reicht⁴). Damit entfällt die Angabe des Nekrologs von Prémontré, das zum 10. Februar einen König Balduin als Gründer nennt und damit eindeutig Balduin III. (1143-1163) meint, der an diesem Tage starb⁵), und ebenso entfällt das von Backmund aus einem weiteren Brief Bernhards von Clairvaux an die Königin Melisendis⁶) abgeleitete Gründungsjahr 1141⁷), umso mehr als dieser Brief undatiert und wohl anders einzuordnen ist.

Wenn so die Könige von Jerusalem als Initiatoren und Förderer von S. Samuel gut bezeugt sind und der Eintrag zu Balduin III. im Nekrolog von Prémontré zeigt, dass man im Orden sich der Gründung durch einen König von Jerusalem bewusst war, wenn auch nicht dem richtigen ein Gebetsgedenken zukommen liess, so ist nicht beachtet worden, dass jeder Hinweis auf eine Initiative der Kirche des Hl. Landes zugunsten der Prämonstratenser fehlt⁸). Parallel zum Schreiben König Balduins II. an Bernhard von Clairvaux mit einer Einladung an die Zisterzienser, das überhaupt erst durch deren Verzicht *ob incursus paganorum et aeris intemperiem* das Kommen der Prämonstratenser ausgelöst hatte, hatte der Patriarch von Jerusalem die gleiche Einladung an Bernhard ausgesprochen. In seiner Antwort an den Patriarchen empfahl Bernhard statt der Zisterzienser nicht die Prämonstratenser wie im Brief an den König, sondern die Templer, worüber der *frater* Andreas, vielleicht der spätere Templermeister Andreas von Montbard, Genaueres darlegen werde⁹).

³) S. Bernardi Claraevallensis Opera 8, ed. J. Leclercq-H. Rochais, Roma 1977, S. 297 Nr. 354.

⁴) Vgl. H. E. Mayer, Ein Diplom Königs Balduins V. für die Abtei auf dem Freudenberg, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 44 (1964), S. 35-71.

⁵) Ed. R. van Waefelghem, Obituaire de l'abbaye de Prémontré, Analectes de l'ordre de Prémontré 5-8 (1909-1912), auch separatim Louvain 1913, S. 43.

⁶) S. Bernardi Claraevallensis Opera 7, ed. J. Leclercq-H. Rochais, Roma 1974, S. 393 Nr. 175.

⁷) Diese Datierung zuletzt auch wieder im Monasticon Praemonstratense S. 405.

⁸) So ist gegen Slack S. 214 festzuhalten.

⁹) Zu der schwierigen Frage der Datierung dieser Bernhard-Briefe werde ich mich an anderer Stelle äussern.

Man könnte angesichts der Empfehlung der pastorale Aufgaben wahrnehmenden Prämonstratenser an das politisch-militärische Oberhaupt und der Empfehlung der militärische Funktionen ausübenden Templer an das kirchliche Oberhaupt des Hl. Landes sogar auf ein bewusst seitenverkehrtes Vorgehen Bernhards schliessen. Auffälligerweise erwähnt auch die Königsurkunde von 1185 für S. Samuel keine Schenkung von kirchlicher Seite, wie dies etwa in den Diplomen für S. Maria im Tale Josaphat, aber auch für die Johanniter der Fall ist¹⁰⁾.

Mittelalterliche geistliche Gemeinschaften pflegen ihre Gönner vor allem dadurch zu ehren, dass sie sie in ihr Gebetsgedenken aufnehmen. Dem entspricht der Eintrag für Balduin III. im Nekrolog von Prémontré. Es findet sich freilich dort kein anderer König von Jerusalem, weder der wirkliche Stifter Balduin II. noch der 1143 verstorbene Fulko von Anjou, weder Balduins III. Bruder Amalrich (1163-1174) noch Balduin IV. (1174-1185) oder Balduin V. (1185-1186), dem wir das erwähnte Diplom verdanken. Doch unter dem 11. September steht die bisher unbeachtet gebliebene Notiz: *Commemoratio ... domine Milesendis regine Iherosolimorum*¹¹⁾. Melisendis war die Tochter Balduins II., wurde im Jahre 1127 nach dem Tode ihrer Mutter Morphia zur Erbin des Reiches eingesetzt und regierte nach dem Tode ihres Vaters bis 1143 mit ihrem Gatten Fulko von Anjou (1131-1143) in einer keineswegs spannungsfreien Samtherrschaft das Reich. Obwohl ihr älterer, bereits vom Grossvater gleichfalls in die Samtherrschaft berufener Sohn Balduin III. im Jahre 1144 die Volljährigkeit erreichte, führte sie die Herrschaft weiter, bis ein dramatischer Zusammenstoss im Jahre 1152 zum Rückzug zwang. Nach längerer Krankheit starb Melisendis, wie Wilhelm von Tyrus berichtet, am 11. September des Jahres 1162¹²⁾. Der chronikalisch aus dem Hl. Lande überlieferte Todestag findet so seine Bestätigung in einem Nekrolog im Abendland.

¹⁰⁾ Für das Hl. Grab: Röhrich, *Regesta regni Hierosolymitani*, Innsbruck 1893, *Additamentum*, ebd. 1904 (künftig RRH.) Nr. 309, ed. E. de Rozière, *Cartulaire de l'Eglise du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1849, S. 97 Nr. 53; ed. G. Bresc-Bautier, *Le Cartulaire du chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1984, S. 115 Nr. 42; S. Maria im Tale Josaphat: RRH. 80, ed. H.-F. Delaborde, *Chartes de la Terre Sainte provenant de l'abbaye de Notre Dame de Josaphat*, Paris 1880, S. 29 Nr. 6; Johanniter: RRH. 57, ed. J. Delaville le Roulx, *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jérusalem (1100-1310)*, Paris 1894-1906, 1, S. 21 Nr. 20.

¹¹⁾ van Waefelghem, *Obituaire de Prémontré* (wie Anm. 5) S. 177 zu *III id. sept.*

¹²⁾ Wilhelm von Tyrus, *Chronicon* XVIII 32, ed. R. B. C. Huygens, *Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis* 63/63A, Turnhout 1986, S. 858. Zum Jahr 1162 statt 1161 künftigh Thomas Vogtherr, dem ich für diesen Hinweis danke.

Auch Melisendis hatte S. Samuel ihre Gunst erwiesen, wie wir aus dem Diplom Balduins V. wissen: ein Casale Bethela mit vier Gastinen und ein Casale Torasdis waren durch sie der Abtei zugekommen¹³⁾. Ihr Tod im Jahre 1162 und derjenige ihres Sohnes Balduins III. liegen zeitlich nahe beieinander. Die Notizen im Nekrolog von Prémontré gehen angesichts der kurzen Zeitspanne zwischen den beiden Todesfällen September 1162 und Februar 1163 vermutlich auf den gleichen Informationsaustausch zwischen dem Hl. Land und dem Abendland zurück. Dass der Eintrag für Melisendis jedoch grössere Aufmerksamkeit verdient, zeigt sein voller Wortlaut. Er beschränkt sich keineswegs auf die blossе Namensnennung wie in der überwiegenden Zahl der Fälle, sondern fügt wie für Balduin III. noch einen besonderen Grund für die Aufnahme in die Memoria an. S. Samuel wird dabei gar nicht erwähnt, denn nicht wegen einer Förderung der Abtei im Hl. Land sollten die Prämonstratenser für die Königin beten, sondern wegen eines wertvollen Geschenk für Prémontré selbst: *Commemoratio domine Milesendis regine Iherosolimorum, que dedit nobis capellam integram continentem calicem ex auro, thuribulum ex argento, casulam, dalmaticam, tunicam de samith*¹⁴⁾. Zu Lebzeiten oder aus dem Nachlass der Königin hatte die Mutterabtei Prémontré selbst eine *capella* erhalten, und zwar wie betont wird, nicht einen einzelnen Gegenstand, sondern eine ganze Kapelle (*integram capellam*). Dementsprechend werden die einzelnen Gegenstände aufgeführt: ein goldener Kelch, ein silbernes Weihrauchgefäss, aber auch liturgische Kleidung, wie eine Kasel, eine Dalmatica, eine Tunika *de samith*, wie mit dem noch als deutliches Fremdwort verwendeten Begriff der im Abendland seltene Stoff verdeutlicht wird.

Liturgische Geräte aus dem Hl. Land besitzen wir kaum, weil 1144 in Edessa, 1187 in Jerusalem und in weiten Teilen des Königreichs, 1268 in Antiochia, 1289 in Tripolis und 1291 in Akkon nie eine geplante Räumung durchgeführt werden konnte, sondern jedes Mal nach einem unerwarteten Zusammenbruch vieles, wenn nicht das meiste zurückbleiben musste. Die Zahl von grösseren Geschenken an den Westen über Reliquien und vereinzelte Reliquienbehälter hinaus, wie etwa dem *thau eburneum*, das Fulko einer seiner angevinischen Abteien zukommen liess¹⁵⁾, ist sehr gering. Doch *integra capella* können die im Nekrolog

¹³⁾ Vgl. Mayer a.a.O.

¹⁴⁾ A.a.O.

¹⁵⁾ Adrien Planchenault (Hg.), *Cartulaire du Chapitre de Saint-Laud d'Angers*, Angers 1903, S. 4f. Nr. 3; dazu künftig R. Hiestand, »Lasset uns singen und tanzen, morgen ist

aufgezählten Gegenstände nicht gewesen sein. Es fehlen nicht nur ein zweifellos vorhandener Tragaltar, eine Patene, Kerzenhalter, sondern vor allem liturgische Handschriften. Angesichts der ausdrücklichen Betonung *integram capellam* heischt dies nach einer Erklärung. Was in Prémontré an Gegenständen aufgeführt wurde, war wohl, was wirklich in den Westen kam und dort aufbewahrt wurde. Es fällt sogleich auf, dass es sich um leicht transportierbare Gegenstände — Tücher, Gewandstücke, Kelch, Weihrauchgefäß — handelt, die zudem auch individuelleren Charakter besaßen als ein schon wesentlich grösserer Tragaltar auf der einen, liturgische Handschriften auf der anderen Seite. Doch besitzen wir gerade eine für die Königin erstellte liturgische Handschrift noch heute: den berühmten Melisendis-Psalter in der British Library. Über sein Schicksal ist nichts genaueres bekannt, bis er, ursprünglich aus der Grande Chartreuse stammend, im Jahre 1845 aus Lyoner Privatbesitz nach London kam¹⁶⁾. Man darf vielleicht annehmen, dass ein Teil des Geschenkes im Hl. Land blieb und wohl S. Samuel zur Ausstattung diente. Dass man auch dort für die Königin gebetet hat, ist von vorneherein anzunehmen, und dass man auch gerne eine sichtbare Erinnerung an die Königin besass, was immer es war: Handschriften, weitere Gerätschaften, bedarf keiner zu grossen Phantasie. Ob der Abt von S. Samuel etwa den Tragaltar in seine »Kapelle« aufnahm, wenn er sich auf Reise begeben musste, wissen wir natürlich nicht.

Doch das Geschenk der Melisendis wirft eine weitere Frage auf. Sie wurde nicht in S. Samuel begraben, das nie das Hauskloster der Könige, die im Hl. Grab beigesetzt wurden, oder der Königinnen war. Letztere hatten als ihre Grablege die Abtei im Tale Josaphat. Dort fand nach Ausweis Wilhelms von Tyrus auch Melisendis ihren letzten Platz. Es ist freilich festzuhalten, dass es nicht heisst *integram capellam s u a m* oder ähnlich. Es braucht sich also nicht, wie im ersten Augenblick naheliegen würde, um ein Geschenk *in articulo mortis*, nicht um die *capella* zu handeln, über die die Königin bis zu ihrem letzten Tage verfügte. Es könnte sich gewiss um diese persönliche Ausstattung gehandelt haben, doch wäre es auffällig, dass diese nun nicht an die Mönche im Tale Josaphat

wieder Zeit für den Kampf«. Muslims und Kreuzfahrer im 12. Jahrhundert, in: Erinnerungsgabe für Peter Hüttenberger (im Druck). Allgemein vgl. vor allem A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix*, Paris 1961 und ders., *Les reliquaires de la Vraie Croix*, Paris 1965.

¹⁶⁾ H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957, S. 139.

oder an die Abtei S. Lazarus ging, die sie im Jahre 1138 zusammen mit König Fulko eingerichtet hatte und wo ihre Schwester Iveta Äbtissin war. Dass mindestens ein Teil der Schenkung an die Mutterabtei der Prämonstratenser in Nordfrankreich gehen sollte, muss schon der Wille der Königin gewesen sein. Sie gewann dadurch nicht nur die Gebetsunterstützung einer Abtei im Königreich, sondern eines ganzen Ordens im Westen.

Man könnte natürlich weiterfragen, welche Rolle dabei der einzige Prämonstratenser gespielt hat, der unseres Wissens je auf einen Bischofssitz in den Kreuzfahrerstaaten gelangt ist und eben in diesen Jahren seines Amtes waltete: Bischof Amalrich von Sidon¹⁷⁾. Einst Kanoniker in Floreffe, dann Abt von Gottesgnaden bei Magdeburg, war er der erste Abt der anderen Prämonstratenserabtei im Königreich, S. Habakuk in der Diözese Lydda, geworden und erhielt während der Belagerung von Askalon im Jahre 1153 den freigewordenen Bischofssitz von Sidon. Bedenkt man, dass in den gleichen Jahren der einstige Archidiacon Friedrich von Lüttich, vielleicht einst der Kapellan von Melisendis, noch vor dem Konflikt zwischen Mutter und Sohn Bischof von Akkon geworden war, in Nazareth seit 1151 mit Letardus ein Mann an der Spitze der Kirchenprovinz stand, der zwar fälschlicherweise als Prämonstratenser bezeichnet wird, doch ihnen jedenfalls nahestand¹⁸⁾, so ergibt sich fast der Eindruck von »Seilschaften«. Ob neben Prémontré und direkt oder indirekt der Grande Chartreuse auch Cluny und Cîteaux bzw. Clairvaux von Melisendis beschenkt worden sind, wissen wir nicht. Bernhard von Clairvaux, mit dem sie im Kontakt gestanden hatte, war freilich bei ihrem Tode bereits seit mehreren Jahren nicht mehr unter den Lebenden.

2. Sankt Samuel auf dem Freudenberg vor Jerusalem und Sankt Samuel in Barletta

Die Vernachlässigung der Nekrolog-Zeugnisse hat nicht nur Folgen für das Bild des Verhältnisses zwischen Prämonstratensern und Königsfamilie. Auch die Angaben, die sich auf die Niederlassungen im Osten

¹⁷⁾ Zu ihm vgl. künftig *Series episcoporum ecclesiae catholicae. Oriens latinus*. Zu Slack S. 214 sei erwähnt, dass Amalrich Bischof, nicht Erzbischof von Sidon war.

¹⁸⁾ Zu beiden künftig *Series episcoporum ecclesiae catholicae*; zu Friedrich jetzt auch H. E. Mayer, *Frederick of Laroche, Bishop of Acre and Archbishop of Tyre*, *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte* 1993, S. 59-72.

beziehen, sind noch keineswegs vollständig ausgewertet worden. Dabei erhebt sich jedoch ein methodisches Problem. In den Einträgen für Äbte steht meistens nur das Patrozinium ihrer Abtei, oft gar nur der blosser Name. Eine Abtei mit dem Patrozinium S. Samuel besaßen die Prämonstratenser nicht nur im Hl. Land, sondern auch im apulischen Barletta. Seit der frühen Ordenshistoriographie im 18. Jahrhundert besteht die unübersehbare Tendenz, alle Nachrichten, die S. Samuel nennen, auf die apulische Abtei zu beziehen. Dies geht soweit, dass selbst Angaben *ultramarinus* umgedeutet und aus anderen Quellen für das Hl. Land nachgewiesene Personen gedoppelt werden¹⁹⁾.

Die Entscheidung, um welche der beiden Abteien es sich jeweils handelt, wäre in den meisten Fällen umso schwieriger, als seit Ch. L. Hugos *Annales* die Gründung von S. Samuel in Barletta meist mit einer ganz geringen Bandbreite auf die Jahre 1144 bis 1149 gelegt wird, also fast gleichzeitig mit S. Samuel auf dem Freudenberg bei Jerusalem. So soll etwa S. Samuel in Barletta im Jahre 1149 von einem »Roger II., Herzog von Kalabrien und Apulien«²⁰⁾ neugegründet oder damals eine ältere Abtei unter gleichzeitigem Patroziniumswechsel²¹⁾ den Prämonstratensern übergeben worden sein. Doch diese Angaben entbehren für die Mitte des 12. Jahrhunderts bisher jedes urkundlichen Belegs und stützen sich auf eine nicht näher bezeichnete, jedoch erst frühneuzeitliche Ordenschronik²²⁾. Denn dass sich im 16. Jahrhundert ein Abt von S. Samuel in Barletta während eines Prozesses über die allgemeinen Rechte der Prämonstratenser auf eine Urkunde Hadrians IV. von Ende 1154 stützte, bedeutet keineswegs, dass diese, wie stillschweigend angenommen wird, für den Abt von S. Samuel in Barletta ausgestellt war²³⁾.

¹⁹⁾ Vgl. unten.

²⁰⁾ Bei Backmund S. 477 als *dux Calabriae* bezeichnet. Die Angaben über diesen Roger sind äusserst widersprüchlich. Hugo Sp. 737 unter Verweis auf »Pratanus« als Roger II. zu 1149; bei Santeramo (vgl. folgende Anmerkung) aufgrund einer Ordenschronik als 'Ruggiero II duca di Calabria e di Puglia', der dem Nachfolger Norberts Barletta geschenkt habe; im Obituar von Prémontré zu September 24 erscheint Roger *comes* verzeichnet. Hugo sieht ferner laut einer Urkunde aus Trani von 1158 S. Samuel in Barletta zu dieser Zeit bereits blühend ('florentem').

²¹⁾ Zu S. Samuel in Barletta vgl. Backmund, *Monasticon* 1 (wie Anm. 2), S. 477-479; S. Santeramo, *L'abbazia premonstratense di San Samuele di Barletta*, *Analecta Praemonstratensia* 33 (1957), S. 61-81; zuerst Hugo, *Annales* 2, Sp. 737-740 mit wenig genauen Fakten.

²²⁾ Sie kann noch melden, dass die Abtei bis 1528 bestanden habe bzw. damals zur Kommendatarabtei geworden sei, vgl. Hugo Sp. 737; Santeramo S. 62.

²³⁾ Teiledition einer Notariatsurkunde von 1536 Mai 13 bei Santeramo S. 75 Nr. I und S. 76 Nr. III.

Schon die Datierungszeile dieses angeblichen päpstlichen Privilegs für St. Samuel in Barletta ist völlig verderbt: *privilegii per felicem recordationis et memorie summum pontificem Adrianum IV expediti in civitate Veron. sub die III kal. ianuarii, anni III indictionis, pontificatus eius anno primo*. Und die Bestimmung über die Aufnahme von neuen Brüdern lautet hier: *Liceatque vobis clericos seculares vel religiosos cuiuscumque religionis existentes vel laycos, qui mundum ... ad vos et loca vestra et ordinem vestrum Praemonstratensem in locis vestris recipere ac eos absque conditione aliqua retinere, non obstantibus privilegiis, litteris seu indulgentiis apostolice sedis super hoc cuicumque ordini vel religioni seu personis exemptione vel immunitate gaudentibus*. In den beiden ersten feierlichen Privilegien Hadrians IV. für Prémontré fehlt eine entsprechende Bestimmung überhaupt, im Liber cancellariae des 13. Jahrhunderts lautet sie erst *Liceat vobis personas liberas et absolutas e seculo fugientes ad conversionem recipere et eas absque contradictione aliqua retinere*²⁴⁾, was mit dem Text im grossen Privileg Urbans IV. von 1261 Dezember 6 übereinstimmt²⁵⁾. Schon der Ausstellungsort Verona zeigt, dass es sich um eine grobe Verfälschung des bekannten feierlichen Privilegs für den Orden als Ganzes handelt²⁶⁾.

Auch Santeramo musste in seiner Untersuchung zur Geschichte von S. Samuel in Barletta zugeben, dass noch im Jahre 1180 nicht von S. Samuel sondern von einer Abtei S. Michele Archangelo und drei Priestern Eustasio, Sillitto und Balzamo — alles gut griechische Namen — als deren Gründern die Rede ist, diese Abtei ihrerseits vielleicht auf ein älteres griechisches Kloster zurückgehe und aus ihr erst später S. Samuel geworden sei. Um 1145 stand in Barletta an der gleichen Stelle einer

²⁴⁾ Hadrian IV. JL. 9970 von 1155 Januar 3, ed. Migne, PL. 188, 1373, JL. 9972 von 1155 Januar 5, ebd. Sp. 1375, und M. Tangl, Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500, Innsbruck 1894, S. 234 Nr. 4 § 30.

²⁵⁾ Ed. Le Paige, Bibliotheca Praemonstratensis ordinis, Paris 1633, S. 687. Alle dort gedruckten Stücke bis Anfang des 16. Jahrhunderts weisen die angeblich von Hadrian IV. verwendete Formel noch nicht auf.

²⁶⁾ In Verona hielten sich im 12. Jahrhundert nur Lucius III. und Urban III. in den Jahren 1184-1187 auf. Das erste Pontifikatsjahr könnte nur auf Urban III. zutreffen, doch am 30. Dezember 1185 lief bereits die Indiktion IV; am 30. Dezember 1184 dagegen, was der dritten Indiktion entspricht, befand sich Lucius III. (1181-1185) nicht im ersten, sondern bereits im vierten Pontifikatsjahr. Es gibt auch keine Privilegien für die Prämonstratenser vom 30. Dezember 1184, 1185 oder 1186, den einzigen Jahren, in denen sich die Kurie an einem 30. Dezember in Verona befand. Weder Hadrian V. noch Hadrian VI. kommen wegen der Ortsangabe Verona in Frage, jener sass zudem nur von 11. Juli bis 18. August 1276 auf dem Stuhl Petri, für diesen (9. Januar 1522-14. September 1523) fiel das einzige in Frage kommende Datum 30. Dezember 1522 auf die Indiktion X.

Kirche und Abtei *S. Michaelis et Thomae de loco qui dicitur Clausura* ein wohl griechischer Abt Salomon vor²⁷⁾). Dieses S. Michele dürfte mit dem späteren S. Michele Arcangelo identisch sein. Das einzige Quellenzeugnis für ein St. Samuel von Barletta im 12. Jahrhundert stellt die Jahrzahl 1174 zum Eintrag für den Abt Arnulf im Nekrolog von Floreffo dar. Doch alle diese Jahresangaben sind späte Zusätze, und Arnulf gehört, wie noch zu zeigen sein wird, vermutlich eher in die zweite als auch nur in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts²⁸⁾). Für eine Abtei S. Samuel oder einen Abt dieses Titels stammt daher das erste sichere Zeugnis aus dem Jahre 1214, als ein Abt Durandus von S. Samuel mit 17 Kanonikern auftrat, nämlich je einem Prior, Subprior, Praeceptor, Cantor, Subcantor, acht Priestern und drei Diakonen. Zwei Jahre später stand ein Abt Heinrich an der Spitze, 1219 wurde der Abt Richard infuliert²⁹⁾).

Für die Frage der Zuweisung von Nekrologeinträgen von Äbten von S. Samuel ohne Ortsangabe an S. Samuel in Barletta oder S. Samuel auf dem Freudenberg bzw. in Akkon ist zudem zu beachten, dass im Nekrolog von Prémontré zum 20. November eine Gebetsverbrüderung zwischen Prémontré und S. Samuel im Hl. Land erwähnt wird³⁰⁾), aber nirgends eine solche mit S. Samuel in Barletta. Namen mit dem Zusatz *S. Samuelis* o.ä. ohne weitere Angabe gehören schon aus diesem Grunde eher ins Hl. Land als nach Süditalien. Es kommt hinzu, dass für keinen der nicht ausdrücklich der apulischen Abtei zugewiesenen Äbte von S. Samuel sich ein urkundlicher Beleg in Apulien finden lässt, wie keiner der vier bisher urkundlich nachgewiesenen Äbte des 13. Jahrhunderts aus S. Samuel in Barletta in einem Nekrolog nördlich der Alpen auftaucht. Ganz offensichtlich hat die frühneuzeitliche Geschichtsschreibung die bis ins 16. Jahrhundert sehr lückenhafte Abtsliste für Barletta als ein noch bestehendes Ordenshaus mit Hilfe der in den Nekrologen vorgefundenen Äbte von S. Samuel »aufgefüllt«, selbst wenn diese den Zusatz *ultramarinus/transmarinus* trugen, und die moderne Forschung ist ihr dabei zu einem Stück unbesehen gefolgt.

Dagegen ergeben sich sogleich Kongruenzen zwischen urkundlichen Hinweisen auf Äbte von S. Samuel im Hl. Land und einer Reihe der in den Nekrologen genannten Äbte von S. Samuel mit oder ohne Zusatz

²⁷⁾ Backmund a.a.O.; Santeramo S. 70.

²⁸⁾ Vgl. unten S. 87.

²⁹⁾ Backmund a.a.O.

³⁰⁾ S. 220.

ultramarinus. Für vier von fünf Äbten der ersten Kategorien lassen sich Nekrologeinträge ermitteln, die sich auf sie beziehen könnten.

Nach Backmunds *Monasticon Praemonstratense*³¹⁾ lauten die Abtslisten für die beiden Abteien:

S. Samuel auf dem Freudenberg		S. Samuel in Barletta	
Theodericus	1145	Theodericus	1145
Radulphus	1156		
Hugo	†25. August		
Hellinus	1216/18 ³²⁾	Durandus	1214 ³³⁾
		Henricus	1216
Aegidius	1220 ³⁴⁾	Richardus	1219 ³⁵⁾
Johannes	1239	Thomasinus	um 1230 ³⁶⁾
S...	1244		
Johannes	1253-63		
		als nächster erst	
		Simon de Medicis 1509 ³⁷⁾	

Berücksichtigt man in den Nekrologen die Eintragungen der jeweils ältesten Schicht des 12. oder 13. Jahrhunderts, so finden sich in der Abfolge des Kalenders — wobei kleinere Verschiebungen um einen oder zwei Tage aus der Art der Quellengattung öfters vorkommen — folgende Eintragungen für Äbte von S. Samuel (mit oder ohne nähere Angabe):

³¹⁾ S. 509.

³²⁾ Hellinus gehört nicht zu S. Samuel in Akkon, sondern zu S. Habakuk. Gestorben ist er nach dem Nekrolog von Prémontré, ed. Waefelghem S. 163 am 21. August und zwar 1218 in Episkopia/Bellapais auf Zypern. Er wird im Nekrolog ausdrücklich als *abbas sancti Abacuch* bezeichnet.

³³⁾ Durandus: A. Prologo, La carte che si conservano nell'archivio del capitolo metropolitano della città di Trani, Barletta 1877, S. 207 Nr. 102: er muss dem Ebf. jährlich Zins bezahlen; Thomasinus wurde Bischof von Potenza, aber 1231 von Gregor IX. wegen Simonie abgesetzt, zu ihm vgl. N. Kamp, Kirche und Monarchie im staufischen Königreich Sizilien 2, München 1975, S. 796f.

³⁴⁾ RRH. Nr. 906; BFW. 10992, ed. J. L. A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Friderici secundi* 3, Paris 1852, S. 479: Generalabt Gervasius teilt Friedrich II. mit, er habe dem Konvent von S. Samuel den *magistrum Aegidium capellanum vestrum* vorgeschützt.

³⁵⁾ Santeramo nennt ihn nicht.

³⁶⁾ Santeramo S. 70 erscheint er als Anonymus.

³⁷⁾ Bei Santeramo S. 70f. immerhin schon zu 1310 und 1349 je ein Anonymus.

27. Januar	Hubertus
10. März ³⁸⁾	Radulfus
24. März	Theodericus
25. August	Hugo
28. August	Landricus
25. September	Arnulfus oder Arnulphus
27. Dezember	Johannes

Von ihnen erhalten im Nekrolog von Prémontré den Zusatz *transmarine ecclesie*: Theodericus, Hugo und Johannes³⁹⁾, den Zusatz *in Barulo/de Barulo* Hubertus, Landricus und Arnulfus⁴⁰⁾, während Radulfus stets nur *abbas (sancti Samuelis)* genannt wird. Wo nun in der Abtsliste von Barletta, die uns als solche nicht weiter beschäftigen soll, Arnulf, Hubert und Landricus einzufügen sind, muss offenbleiben, die beiden letzteren vermutlich in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts bis ca. 1230, während Arnulf aus einer dem fortgeschrittenen 13. Jahrhundert angehörenden Schicht von Einträgen wohl der letzte in der Reihe ist⁴¹⁾. Dennoch ergibt der Nekrolog von Prémontré damit drei bei Backmund nicht verzeichnete Namen für die apulische Abtei.

Bei einem Vergleich der beiden Listen für S. Samuel auf dem Freudenberg und S. Samuel in Barletta fällt sogleich auf, dass in beiden der erste Abt Theodericus heisst und zudem mit der gleichen Jahresangabe »1145« erscheint⁴²⁾. Dass es sich um ein und dieselbe Person handelt, liegt nahe. Während Backmund ihn, vielleicht ohne es zu merken, beiden Konventen zuwies, wird Theoderich in den neueren Obituareditionen stets Barletta zugerechnet. Dabei stammt die Jahresangabe aus zwei Urkunden, mit denen Markgraf Konrad von Meissen am 19. März 1145 in Jerusalem dem Hl. Grab und im gleichen Jahr ohne Monats- und

³⁸⁾ Im Nekrolog von Ste-Marie-aux-Bois, ed. E. Brouette, *Analecta Praemonstrantensia* 53 (1977) S. 133 zu 9. März und Barletta, aber mit 1156, was sich nur aus der Urkunde aus dem Hl. Land belegen lässt (vgl. unten); 10. März in den Nekrologen von Amiens, Arnstein, Bonne-Espérance, Marchesoux, Prémontré, Vicogne; 12. März in Tongerloos.

³⁹⁾ Prémontré S. 75, 165f., 244.

⁴⁰⁾ S. 37, 168, 187; Arnulf auch im Nekrolog von Floreffe, ed. J. Barbier, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique* 1e série 13 (1876), S. 254, im Nekrolog von Tongerloos, ed. W. Van Spilbeeck, Tongerloos 1902, S. 192 und im Nekrolog von Cuissy, ed. E. Brouette, *Analecta Praemonstrantensia* 49 (1973), S. 234 und Anm. 12. Er wird bald Arnulfus, bald Arnulphus genannt.

⁴¹⁾ Im Nekrolog von Prémontré erscheint er als vierter Name unter dem Tagesdatum, ebenso in Tongerloos, während er in Floreffe als dritter Name erscheint.

⁴²⁾ Backmund S. 478 zu Barletta, S. 509 zu Jerusalem.

Tagesangabe den Johannitern Schenkungen machte⁴³). In der ersten tritt unter den Zeugen an letzter Stelle, in der zweiten unmittelbar nach dem Bischof von Naumburg-Zeitz Theodericus *abbas s. Samuhelis* auf. Man steht damit vor der seltsamen Tatsache, dass die Zuweisung nach Barletta erfolgt, obwohl ihn der Nekrologeintrag von Prémontré ausdrücklich als *transmarine ecclesie* bezeichnet, und dann in einem Zirkelschluss diese Zuweisung die Entstehung von Barletta vor der Mitte des 12. Jahrhunderts beweist⁴⁴).

Halten wir als erstes Ergebnis fest: Theodericus gehört zu S. Samuel auf dem Freudenberg und ist in der Abtsliste von S. Samuel in Barletta zu streichen. Er ist der erste bekannte Abt von S. Samuel auf dem Freudenberg — ob auch der erste dortige Abt überhaupt, ist offenzulassen, da die Gründung im Jahre 1145 immerhin bereits etwa 15 Jahre zurücklag —, und sein Todesjahr muss zwischen 1145 und 1155 liegen, denn 1156 wird sein Nachfolger bezeugt. Aufgrund des Namens Theodericus/Dietrich könnte man in ihm einen aus dem Reich stammenden Prämonstratenser vermuten, was noch durch das Auftreten als einziger Geistlicher des Hl. Landes in der Umgebung des Markgrafen von Meissen gestützt wird. Da in der Familie Konrads der Name Dietrich/Theodericus regelmässig auftaucht und sowohl der Grossvater als auch ein Sohn des Markgrafen so heissen, könnte es sich sogar um einen Verwandten handeln, was auch das sonst etwas überraschende Auftreten in den Urkunden eines Reichsfürsten erklären würde.

Schwieriger verhält es sich mit dem im Nekrolog von Prémontré nur als *abbas s. Samuelis* bezeichneten Radulphus. Er kann vorerst nach Barletta oder nach Jerusalem gehören. In den Nekrologeditionen wird auch er regelmässig Barletta zugewiesen⁴⁵). In Jerusalem tritt freilich in einer Prozessurkunde von 1156 ein nur mit der Initiale R. bezeichneter Abt

⁴³) RRH. 216 Add.; O. Dobenecker, *Regesta diplomatica et epistolaria Thuringiae*, Jena 1896, I, S. 321 Nr. 1529; O. Posse, *Codex diplomaticus Saxoniae* I Teil 2: Urkunden der Markgrafen von Meissen und Landgrafen von Thüringen, Leipzig 1889, S. 127 Nr. 181 und S. 132 Nr. 188f. Mayer (S. 42 Anm. 31 aufgrund des Nekrologs) hat die Urkunde übersehen. Die Urkunde für die Johanniter fehlt im Cartulaire von Delaville le Roulx.

⁴⁴) Vgl. Backmund S. 478; E. Brouette, *Analecta Praemonstratensia* 53 (1977), S. 134 zum 23. März aus dem Nekrolog von Ste-Marie-aux-Bois, dagegen im Nekrolog von Amiens zu März 24, vgl. ders., *A propos des listes chronologiques du »Monasticon Praemonstratense«*, *Analecta Praemonstratensia* 51 (1975), S. 132.

⁴⁵) Vgl. E. Brouette, *Obituaire de l'abbaye de Bonne-Espérance*, *Analecta Praemonstratensia* 37 (1961), S. 289 Anm. 25 als Abt von Barletta, doch die Zuweisung ist wie immer nicht abgesichert.

von S. Samuel auf⁴⁶⁾. Da weder die Nekrologe noch die Urkunden aus dem Hl. Land einen anderen Abt von S. Samuel mit der gleichen Initiale kennen, aber auch für Barletta kein Radulphus/Radulfus belegt ist, sei hier als Hypothese die Gleichsetzung des R. mit Radulphus gewagt. Wiederum in seltsamer Inkonsistenz verzeichnen ihn diejenigen Nekrologeditionen, die ihn Barletta zuweisen, mit der Jahreszahl 1156, die der Urkunde aus dem Hl. Land entnommen ist⁴⁷⁾. Für eine Zuweisung des Radulphus an die Abtei auf dem Freudenberg spricht auch, dass z.B. im Nekrolog von St-Jean d'Amiens nur Theoderich und Radulphus genannt werden als Teile einer ältesten Schicht von Einträgen. Da die Gründung von S. Samuel in Barletta erst am Ende des 12. oder am Anfang des 13. Jahrhunderts erfolgte, reichte vorher aus, von S. Samuel zu sprechen, weil es nur eine Abtei dieses Titels gab, eben jene auf dem Freudenberg. R. bzw. Radulphus ist der letzte Abt, der noch nachweislich der Abtei vor den Toren von Jerusalem zugehört. Wie lange er an ihrer Spitze stand, ist ungewiss; sein Todestag 10. März schliesst nur aus, dass er im Herbst 1187 bei der Einnahme Jerusalems durch Saladin sein Leben verlor. Ob der Abt Hugo des transmarinen S. Samuel, dessen Todestag an einem 25. August lag, in die Jahre vor 1187 einzuordnen ist oder in die Jahre nach Hattin, lässt sich nicht entscheiden.

Während für Hubertus, Landricus und Arnolfus/Arnulphus als Äbte von Barletta und für Hugo aus dem Hl. Lande keine urkundlichen oder chronikalischen Belege bekannt sind, steht es anders mit dem dritten, ausdrücklich dem Osten zugeschriebenen Abt namens Johannes. Er gehört im Nekrolog von Prémontré einer dem 13. Jahrhundert entstammenden Schicht von Einträgen an und zwar zum 27. Dezember als letzter Name überhaupt. In der Tat heisst so ein sehr oft bezeugter Abt von S. Samuel in Akkon, auf den noch zurückzukommen ist.

Es bleibt aus dem Hl. Land der Abt Aegidius, den eine ordensinterne Legende, die freilich gewisse topische Züge aufweist und auf einer ähnlichen Wanderlegende beruhen könnte wie das angebliche Martyrium von Klarissen⁴⁸⁾, als Aegidius de Merle bezeichnet und im Jahre 1291

⁴⁶⁾ RRH. Nr. 323; ed. Rozière (wie Anm. 10) S. 136 Nr. 66; ed. Bresc-Bautier (wie Anm. 10) S. 143 Nr. 54.

⁴⁷⁾ Obituaire de Marchesoux, ed. E. Brouette, *Analecta Praemonstratensia* 55 (1979) S. 36 u. Anm.

⁴⁸⁾ Vgl. den überzeugenden Nachweis von L. Oligar, *La caduta di S. Giovanni d'Acri nel 1291 e una leggenda agiografica migratoria*, *Miscellanea Pio Paschini* 1, Roma 1948, S. 327-347.

mit 26 Brüdern das Martyrium erleiden lässt⁴⁹⁾. Er ist vielleicht in Wirklichkeit mit jenem Abt *magister* Aegidius in Akkon identisch, den um das Jahr 1220 der Generalabt Gervasius in einem Brief erwähnt⁵⁰⁾.

Auf einem Missverständnis beruht dagegen der von Backmund für 1244 ausgewiesene Abt S. Denn in einem Briefe von 1244 erscheint unter den Absendern in der Gruppe der Äbte auch S. *Samuelis*, was jedoch nicht einen gekürzten Eigennamen, sondern *s(ancti) Samuelis* bezeichnet. Es handelt sich um niemand anderen als den gleich noch zu erwähnenden Abt Johannes⁵¹⁾. Es gibt daher nicht zwei durch einen S. geschiedene Äbte Johannes (I.) für 1239 und Johannes (II.) für 1254 bis 1263 nacheinander, sondern nur einen einzigen Johannes von etwa 1235 bis 1263.

Die neue Abtsliste für S. Samuel auf dem Freudenberg lautet damit:

Theodericus	1145, gestorben 24. März (1145-1155)
Radulfus	1156, gestorben an einem 10. März
Aegidius	1220
Johannes	1235-1263, gestorben an einem 27. Dezember

Ferner, ohne dass eine Einordnung möglich wäre:

Hugo	gestorben an einem 25. August ⁵²⁾
------	--

3. Abt Johannes von S. Samuel auf dem Freudenberg bei Jerusalem

Die bei weitem interessanteste Figur unter den Äbten von S. Samuel im Hl. Land ist der Abt Johannes in der Mitte des 13. Jahrhunderts. Er hat schon bei Mayer und bei Slack zu Recht besondere Aufmerksamkeit auf sich gezogen. Wenn man von einigen Vertretern des Episkopats absieht, handelt es sich um eine der am besten bezeugten kirchlichen Persönlichkeiten dieser Jahrzehnte, von der Kurie vielfach als delegierter Richter bestellt und im Heiligen Land von vielen Seiten für die

⁴⁹⁾ Vgl. Ch. L. Hugo, *Annales* 2, Nancy 1736, S. 738; R. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291*, Innsbruck 1898, S. 1018ff.; Mayer S. 44; Backmund, *Monasticon* 1, S. 405. Ein Quellenbeleg fehlt.

⁵⁰⁾ Wie Anm. 34.

⁵¹⁾ Backmund S. 509. Backmund gibt zu Aegidius den Vermerk: 'ultimus abbas sancti Samuelis 1291 martyrio passus est cum 26 canonicis suis'.

⁵²⁾ Für seine Einreihung zwischen Radulfus und Hellinus, der zudem überhaupt nicht nach St. Samuel gehört, bei Backmund S. 509 gibt es keinen Beleg; zu Hellinus vgl. oben S. 86 Anm. 32.

Lösung von Rechtsstreitigkeiten herangezogen, auch als Zeuge und Autoritätsperson, wenn es um die Beglaubigung älterer Urkunden ging. Es lässt sich daraus entnehmen, dass Johannes, über dessen Herkunft und frühere Tätigkeit wir leider nichts wissen, wohl eine juristische Ausbildung besaß und sich daher auch dem Papst für eine Fülle von Aufträgen empfahl⁵³). Es wäre sogar zu erwägen, ob er nicht eine Zeitlang im Umkreis der Kurie gewirkt hatte.

Die Zeugnisse beginnen 15 Jahre nach der letzten vorangehenden Erwähnung eines Abtes von S. Samuel, jenes *magister* Aegidius von ca. 1220, und erstrecken sich über fast drei Jahrzehnte. Angesichts ihrer Dichte darf man auch alle Stellen, die zwischen den beiden Eckdaten 1235 und 1263 einen Abt von S. Samuel ohne Namen nennen, auf Johannes beziehen. Über die bisher angeführten Zeugnisse lassen sich jedoch noch einige weitere beibringen, so dass eine kleine regestenförmige Tabelle folgen soll.

Doch ist festzuhalten, dass diese Fülle von Belegen keineswegs »eine für seinesgleichen übliche Tätigkeit«⁵⁴) spiegelt, sondern im Gegenteil für das Hl. Land ganz exzeptionell und am ehesten neben diejenige für den *magister* Philippus von Tripolis⁵⁵) und für einen Hugo de Nissun zu stellen ist. Diese beiden Kleriker waren jedoch offensichtlich in den Osten gekommen, um hier Karriere zu machen, und begegnen in einer Vielzahl von zum Teil rasch wechselnden Positionen, ohne wirklich auf Dauer das angestrebte Ziel, das ein Bischofsstuhl gewesen sein dürfte, zu erreichen. Johannes dagegen war und blieb Abt von S. Samuel in Akkon, ohne dass weitergehende Ambitionen zu erkennen wären.

Im Folgenden wird auf die Stücke näher hingewiesen, die bei Mayer und/oder Slack noch nicht erfasst sind⁵⁶).

1235 Juni 21 (23?): RRH. 1061b; L. Auvray, *Les registres de Grégoire IX*, Paris 1896-1955, Nr. 2652; fehlt bei Slack.

1235 August 23: RRH. 1062a; Auvray Nr. 2742, 2743 und 2744, ed. Delaville, *Cartulaire* (wie Anm. 10) 2, S. 489 Nr. 2120 und S. 490 Nr. 2121; bei Slack nur das letzte Stück angegeben.

1238 März 3: Auvray Nr. 4140, 4141, 4142 und 4152; alle nicht bei Slack.

⁵³) Der Verweis bei Slack S. 93 Anm. 190 geht auf Anm. 116 (nicht 160).

⁵⁴) Mayer S. 43.

⁵⁵) Zu ihm vgl. vor allem W. Antweiler, *Das Bistum Tripolis im 12. und 13. Jahrhundert. Personelle und strukturelle Aspekte*, Düsseldorf 1990, S. 279-292.

⁵⁶) Backmund S. 509 folgt in den Belegen genau Mayer.

- 1238 Mai 16: RRH. 1080a (Backmund falsch 1080); Auvray Nr. 4387 und 4388; ed. Delaville, Cartulaire II 529ff. Nr. 2199f.
- 1238 Juni 13; Auvray Nr. 4411; nicht bei Mayer und Slack. Papst Gregor IX. teilt dem Patriarchen von Jerusalem mit, dass er die Venezianer in Akkon wegen ihres Streites mit dem Bischof von Akkon vor den apostolischen Stuhl vergeblich durch den Abt von S. Samuel *de Monte Gaudii Premonstratensis ordinis Ierosolimitane diocesis* geladen habe.
- 1239 Februar: RRH. 1087; ed. E. Strehlke, Tabulae ordinis Theutonici, Berolini 1869, S. 68 Nr. 86.
- 1244 November 25: RRH. 1127; ed. Matthäus Parisiensis, Chronica Maiora, ed. H. R. Luard, Rolls Series 57, London 1872-1883, IV S. 337; in der Edition bei Paoli I 321 Nr. 43 wird der Abt von S. Samuel nicht genannt.
- 1250 Oktober 18: RRH. 1193a; ed. Delaville, Cartulaire II 699 Nr. 2542.
- ca. 1250: RRH. 100/2, Vidimus; ed. Delaville, Cartulaire I 49 Nr. 59; nicht bei Mayer und Slack. Der Abt Johannes und der Archidiakon Adam von Akkon vidimieren die Schenkung des Konstablers Balian von Joppe für das *cutucotrophium* von S. Johannes in Nablus von 1122.
- ca. 1250: RRH. 423/1, Vidimus; ed. Delaville, Cartulaire I 245 Nr. 354; nicht bei Mayer und Slack. Die gleichen Personen vidimieren die Bestätigungsurkunde Balduins von Ibelin, Herr von Mirabel, von 1166 für das Hospital von Nablus.
- 1251 Februar 25: RRH. 1197, statt 27. April 1260; ed. Delaville, Cartulaire II 704 Nr. 2553, auch — bei Slack nicht verzeichnet — E. Berger, Registres d'Innocent IV, Paris 1884-1921, Nr. 5129.
- 1254 Juni 1: RRH. 1215a (Backmund falsch 1255a); ed. Delaville, Cartulaire II 761 Nr. 2686; fehlt bei Slack.
- 1256 Januar 16: RRH. 1244, Insert je in 1259 August 2 (a) (vgl. unten) und 1259 August 2 (b) (vgl. unten).
- 1256 Mai 5: RRH. 1249; ed. Delaville, Cartulaire II 815 Nr. 2811.
- ca. 1258: RRH. 1217, Vidimus; ed. Delaville, Cartulaire II 761 Nr. 2688.
- 1258-1259: RRH. 117 mit Insert von 1125 Dezember 9; ed. Delaville, Cartulaire I 69 Nr. 72⁵⁷⁾.

⁵⁷⁾ Zur Datierung vgl. W. Antweiler, Das Bistum Tripolis S. 166-169 und H. E. Mayer, Das Siegelwesen der Kreuzfahrerstaaten, Sitzungsberichte der bayer. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. n.s. 83, München 1978, S. 72f. Slack S. 97 will dieses Stück — zu Unrecht — in den Episkopat Bernhards II. und die Jahre 1288/90 legen, doch

- 1259 Januar 8: RRH. 1271 als Insert in Urkunde 1260 April 27; ed. Delaborde (wie Anm. 10) S. 108 Nr. 52.
- 1259 August 2 (a): RRH. 1275 mit Insert von 1256 Jan. 16 als Insert in 1259 August 5 (RRH. 1277; ed. Delaville, Cartulaire II 975 Nr. 2925).
- 1259 August 2 (b): RRH. 1276 mit Insert von 1256 Jan. 16 und selber als Insert in 1259 August 9 (RRH 1278; ed. Delaville, Cartulaire II 876 Nr. 2927).
- 1261 September 17: RRH. 1305a, ed. Delaville, Cartulaire III 11 Nr. 2993; Guiraud, Registres d'Urbain IV, Paris 1901-1958, Nr. 15.
- 1263 Februar 23: RRH. 1323b, ed. Ch. Kohler, Chartes de Notre-Dame de la vallée de Josaphat en Terre Sainte, Revue de l'Orient latin 7 (1899) S. 188 Nr. 80.

Mit dem Jahr 1263 brechen die Zeugnisse für Johannes ab. Für dieses »plötzliche Verschwinden« von S. Samuel aus den Quellen hat Mayer einen Rückzug nach Europa, Slack eine Vereinigung mit Bellapais auf Zypern als Erklärung vermutet⁵⁸). Doch es ist nicht institutionell, sondern personell bedingt, wie zuvor das gehäufte Auftreten von Nachrichten seit 1235. Alle Belege für die Prämonstratenserabtei in Akkon zwischen 1235 und 1263⁵⁹) beziehen sich, wie wir gesehen haben, ausschliesslich auf den Abt Johannes, so dass ihr Abbrechen wohl mit seinem um 1263 eingetretenen Tode nach einem langen Abbatat von rund 28 Jahren zusammenzubringen ist, wie umgekehrt vorher anderthalb Jahrzehnte lang kein Beleg auf S. Samuel hinweist. Johannes dürfte daher nicht lange vor 1235 die Leitung von S. Samuel übernommen habe.

Wiederum bringen, wie wir bereits gesehen haben, die Nekrologeinträge eine wertvolle Ergänzung für die Biographie des Johannes. In Prémontré wurde zum 27. Dezember in den Nekrolog ein *Iohannes abbas s. Samuelis transmarine ecclesie* eingetragen⁶⁰), bei dem es sich mit aller Wahrscheinlichkeit um diesen Johannes handelt. Da er zuletzt am 23.

einerseits sprengt er damit die eigene These von einem Ende der Niederlassung in Akkon um 1263, zum anderen hat er übersehen, dass Bischof Bernhard II. nie im Osten war und daher auch nicht dort sein Siegel an ein Vidimus hängen konnte, vgl. Antweiler S. 186-194.

⁵⁸) Mayer S. 43; Slack S. 98.

⁵⁹) Slack S. 225 irrtümlich zu 1265.

⁶⁰) S. 244.

Februar 1263 in Legio (*Lajun*) und Thannoch (*Thanis*) in Galiläa als Zeuge für die Wiedereinsetzung von S. Maria im Tale Josaphat in Zehntrechte wirkte⁶¹), erfolgte sein Tod vermutlich kurz darauf Ende 1263 oder 1264. Noch einmal wird dadurch deutlich, wie sehr die Überlieferungssituation von der Person abhing, nicht von der Zugehörigkeit zu einer bestimmten Gemeinschaft.

Dass jedoch von einem Rückzug der Prämonstratenser von S. Samuel nach Europa oder nach Zypern für die auf 1263 unmittelbar folgenden Jahre (noch) nicht gesprochen darf, zeigt eine von Marie-Louise Favreau-Lilie kürzlich publizierte Urkunde von 1279 März 20, in der zwei *fratres domus s. Samuelis*, ein Stephanus Alemanius und ein Stephanus Burgundinus, im Hause von S. Samuel in Akkon als Zeugen einer Vidimierung erscheinen⁶²). Nachdem bereits der erste Abt von S. Habakuk, der aus Gottesgnaden kommende Amalrich von Floreffe, vor seinem Aufbruch in den Osten in der Umgebung Norberts Abt von Gottesgnaden in Magdeburg gewesen war und der erste bekannte Abt von S. Samuel, Theodericus, nicht nur in der Umgebung eines Reichsfürsten während dessen Pilgerfahrt an das Hl. Grab begegnet, sondern auch vom Namen her ein Deutscher gewesen sein könnte, so weist nun 1279 der Beiname *Alemanius* des einen Stephanus nach Deutschland als Herkunftsland. Es sei daher wenigstens die Frage gestellt, ob die Prämonstratenser im Hl. Land sich vielleicht doch mehr als andere kirchliche Gemeinschaften — das berühmte Spital der Deutschen in Jerusalem und der Deutschen Orden natürlich ausgenommen — aus jenem Teil des Abendlandes rekrutierten, dessen personeller Anteil an den Kreuzzügen und an der Besiedlung des Hl. Landes leicht unterschätzt wird.

In jedem Fall existierte die Abtei S. Samuel in Akkon über die 1260er Jahre hinaus, und nichts spricht dafür, dass es vor dem Fall der Stadt am 19. Mai 1291 anders geworden war. Offen bleibt jedoch, ob S. Samuel in Barletta, das erst nach 1189 (aber vor 1214) entstanden ist oder mindestens erst dann seinen späteren Namen erhielt, etwa wie S. Sepolcro in Barletta nach dem Zusammenbruch des Königreichs Jerusalem im Jahre 1187 eine Art Zuflucht- und Auffangstation geworden war, die nach der Rückeroberung von Akkon im Jahre 1191 und nach dem Wiederaufbau eines Welt- und eines Regularklerus im Hl. Land hundert Jahre lang

⁶¹) Vgl. oben.

⁶²) M.-L. Favreau-Lilie, *Die italienischen Kirchen im Heiligen Lande*, Studi Veneziani n.s. 13 (1985), S. 94-100 Nr. 7.

neben der in Akkon wiedererrichteten Abtei von S. Samuel auf dem Freudenberg bestand⁶³).

Historisches Seminar der
Universität Dusseldorf
D-40225 Düsseldorf

Rudolf HIESTAND

⁶³) Noch ein kleiner Hinweis zum Schluss. Wenn Slack S. 100f. zu Recht festhält, dass das Regularkanonikerstift des Templum Domini nicht zu den Prämonstratensern gehörte, so kann entgegen der Angabe bei Hugo (Monumenta ep. 84 S. 76.), die er aufgreift (S. 101), keine Rede davon sein, dass es jemals einen Teil des »Order of the Holy Sepulchre« bildete (S. 94 und S. 101) noch dass es vor 1187 Besitzungen auf Zypern hatte. Es erhielt solche wohl von Guido von Lusignan gleich nach der Übernahme der Insel von den Templern, wie der ersten Urkunde im Chartular von S. Sophia in Nikosia zu entnehmen ist, die noch aus dem Jahre 1195 stammt, RRH. Nr. 723, ed. L. de Mas Latrie, Histoire de l'Ile de Chypre sous la règne des princes de la maison de Lusignan 3, Paris 1856, S. 598.

Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie

(vervolg)*

4. Coadjutor en abt van de abdij van Tongerlo (1643-1661)

“terwille van het geloof en de eer”¹⁾).

4.1. De aanstelling tot coadjutor en abt (11 januari 1643-9/10 juli 1644)

Op 12 maart 1642 en de daaropvolgende dagen werd Augustinus Wichmans te Mechelen gekozen tot coadjutor van abt Verbraecken met recht van opvolging. Aan deze verkiezing namen 74 van de circa 85 stemgerechtigde kanunniken van Tongerlo deel. Hij was de tweede coadjutor, die sedert de opheffing van de commende van de abdij als zodanig in dit ambt werd benoemd. Naar gewoonte — bij zijn directe opvolger en drie voorgangers was dit althans het geval — werd een buitenheer tot opvolger van de zittende of overleden abt gekozen. De keuze voor Wichmans was niet vanzelfsprekend. Gisbertus Mutsaerts, gekozen proost van het norbertinessenklooster Leliëndaal bij Mechelen, bleek een geduchte concurrent te zijn, die slechts twee eerste stemmen minder kreeg dan Wichmans²⁾. Beiden hadden een min of meer identieke carrière doorlopen. Zij

*) Zie *Analecta Praemonstratensia*, LXX, 1994, p. 226-293.

¹⁾ Augustinus Wichmans in de slotregel van het onderschrift bij het standbeeld van de H. Augustinus boven de toegang tot het voorplein van de abdijkerk te Tongerlo (1644). In M.A. BIGATO, *Augustinus humiliatus excitans cor ad amorem misericordiae Dei, et dulcedinem gratiae illius*, Leuven, 1646, p. [9]. “pietatis et honoris ergo”. Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 487.

²⁾ W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 416, 427-428, 431, 473-476 en 496-500. Wichmans en Mutsaerts ontvingen respectievelijk 24 en 22 eerste, 21 en 13 tweede en 8 en 4 derde stemmen. Vgl. AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 71^v-72^v ‘Nomina religiosorum Tungerloensium’ (vóór 15 augustus 1644-9 juli 1660 - autograaf van Wichmans).

waren vicaris te Alphen, novicenmeester, circator en parochieherder geweest. Mutsaerts evenwel fungeerde van 1634 tot en met 1636 als prior van de abdij. Na zijn priorschap werd hij wederom buitenheer, namelijk proost van Leliëndaal³). Misschien kunnen de stemmen voor Mutsaerts worden uitgelegd als een keuze voor het beschouwende leven. Hij was weliswaar een buitenheer, maar verkeerde niettemin in een evident monastieke sfeer. Wichmans daarentegen had na zijn pastoraat te Mierlo de zorg over een van de grootste parochies van Tongerlo toevertrouwd gekregen en was op grond van zijn loopbaan een exponent van het streven naar de realisering van het actieve leven binnen de orde. De krappe stemverhouding had wellicht iets te maken met het verlangen van een aantal kanunniken om het regime van Stalpaerts te herstellen. Tijdens het abbatiaat van Verbraecken, die meer aandacht had voor de pastoraatsuitoefening vanuit de abdij, waren de benoemingen in de zielzorg immers toegenomen en was de abdij maar dun bevolkt. Desalniettemin stond Wichmans ongetwijfeld bekend als een harde werker, een vrome koorheer in woord en daad en een goede leidsman, opvoeder, bestuurder en organisator. Dat hij misschien enigszins ijdel was en zich wellicht aan bevoordeling van zijn familie had schuldig gemaakt, kan in zijn nadeel hebben gewerkt⁴). Het staat echter vast, dat hij over voldoende kwaliteiten en ervaring beschikte om de leiding over de abdij op zich te kunnen nemen. De precieze redenen, waarom hij werd gekozen tot abt van Tongerlo, zijn evenwel onduidelijk. Misschien kan de bestudering van de verslagen van de stemmingen inzicht geven in de drijfveren van de kanunniken, die wel of juist niet op Wichmans of Mutsaerts stemden, én in de mogelijke invloed van de verkiezingscommissarissen op de stemmingen⁵).

Op 11 januari 1643 trad coadjutor Augustinus Wichmans daadwerkelijk aan. Deze gebeurtenis ging vergezeld van enige feestelijkheden. Zo werd bijvoorbeeld een aan hem gerichte gelukwens gedrukt. Zijn taak als coadjutor bestond in de eerste plaats uit het bijstaan van zijn abt inzake het bestuur van de parochies en het onderhouden van relaties met de andere abdijen, het ordesbestuur en de wereldlijke overheid. Daarnaast

³) *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 217.

⁴) AAT IV 137/1 *Inventarissen*, n° 525 (8 juli 1641). In een plechtige formule, ontkende Wichmans, dat hij vrienden of familieleden onderhield. Vgl. AAT IV *Inventarissen* 137/1, no. 526 (1641), 529 (8 juli 1641), 530 (1641) en 531 (7 juli 1641). Een soortgelijke formule ontbreekt bij andere buitenheren.

⁵) W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 473 verwijst naar deze verslagen, die berusten in het *Algemeen Rijksarchief Brussel*.

betrof zij het toezicht op de gang van zaken binnen de abdij. Van zijn activiteiten als coadjutor is weinig bekend, maar de rekeningen van de provisor en enkele andere bronnen tonen aan dat hij vooral functioneerde als privé-secretaris en zaakwaarnemer van Verbraecken. Hij schreef Verbraeckens brieven en reisde bijvoorbeeld naar Brussel, Mechelen, Diest en Duffel om er betalingen te doen of, zoals in het laatste geval, een geschil bij te leggen. Uit het pastoorsboek van Tilburg blijkt, dat hij tevens besluiten inzake de pastorale zielzorg nam. Ook vergezelde hij zijn abt naar het provinciaal-kapittel van 1643 te Antwerpen. Naar aanleiding van de veroordeling van Cornelius Jansenius' *Augustinus* zou hij daar samen met zijn confraters Laurentius Landtmeter, Gisbertus Mutsaerts en enkele anderen een aantal te bediscussiëren stellingen aangaande de genadeleer toetsen op hun orthodoxie. Zij concludeerden dat een dispuut over deze theses mogelijk was, maar na protest van de bisschop van Antwerpen, Gaspar Nemius, werd er van afgezien⁶).

Op 22 juni 1644 kwam abt Verbraecken te overlijden. Terstond werd de vader-abt Johannes-Chrysostomus vander Sterre aangeschreven, opdat de opvolging zo spoedig mogelijk kon plaatsvinden. Op 9 en 10 juli daaropvolgend hadden de installatie en de inzegening plaats, waarbij Wichmans werd gemijterd als de 38ste abt van Tongerlo. Deze plechtigheid werd verricht door Vander Sterre als vicaris van de abt-generaal van de Brabantse kring, Nicolaas Ambrosii van de premonstratense abdij van Averbode en de bisschop van 's-Hertogenbosch, Jozef Bergaigne. De hiermee gepaard gaande festiviteiten moeten groots van opzet zijn geweest, want meer dan tweeduizend rijnguldens werden gespendeerd. Wellicht kwam bij die gelegenheid de *Brabantia Mariana Tripartita* opnieuw in druk uit⁷). Confrater Willibrordus Bosschaerts schreef voor deze gelegenheid een feestrede, die op 9 juli werd uitgesproken. Deze

⁶) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 68^v) (voorjaar 1643), IV 1 *Rekeningen van de provisor*, no. 11 (1642-1643), fol. 10^v, 12^v, 16^v en 20^v (19 februari, 6 mei en 10 juli 1643) en no. 12 (1643-1644), fol. 6^r, 10^v, 11^v, 12^r, 12^v, 13^v en 14^v (21 november 1643 en 19 januari, 17 februari, 13 en 31 maart, 6 en 28 april en 3 mei 1644) en IV 91/1 *Mechelen: Refugiehuis III* (12 maart 1644) en N. WEYNS, 'De Brabantse abdijen en het Jansenisme'. In *APraem* 29(1953)23-24.

⁷) AAT IV 1 *Rekeningen van de provisor*, no. 13 (1644-1645), fol. 2^r-11^r (1644) en IV 55/2 *Abtsverkiezingen*, omslag *Wichmans*, no. 12 (25 juni 1644 - antwoord van Vander Sterre), Tilburg, *Bibliotheek der Theologische Faculteit*, TFK-A 14.428. Dit exemplaar - identiek aan de druk van 1632 - bevat voorin ingeplakt een gravure van Wichmans' wapen en wapenspreuk met het jaartal 1644. W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 482.

toespraak werd uitgegeven tezamen met een aan abt Wichmans opgedragen werk van Bosschaerts' hand, *Effigies Divi Augustini* ('De beeltenis van de H. Augustinus'). In zijn voordracht maande hij zijn abt de verering van de H. Augustinus verder uit te breiden en ontleedde hij de door hem gekozen wapenspreuk 'Sicut aquila' ('Als de adelaar'), die was ontleend aan het oudtestamentisch boek *Deuteronomium*. In dit motto zag Bosschaerts — waarschijnlijk in navolging van de kerkvader Augustinus — de mystieke opgang van de mens van de aarde naar God en de aanschouwing van de trinitaire mysteries tot uitdrukking gebracht. Met het oog op zijn roeping als hoogste overste van de abdij van Tongerlo zal Wichmans tevens de gangbare morele uitleg van dit schriftwoord hebben beoogd, namelijk de verbreiding van het geloof en de vermenigvuldiging van de bedienaren van de kerk. Het devies was goed gekozen, omdat het exemplarisch de spanning tussen het beschouwende en actieve leven tot uitdrukking brengt. Zijn wapenschild was een allegorie op deze spreuk. In het boekje *Effigies D. Augustini*, schetste Bosschaerts aan de hand van een dertigtal trefwoorden het portret van de auteur van de ordesregel, de H. Augustinus. Het beeld, dat hij zijn lezers voorhield, kan worden gezien als een analogie met het gangbare premonstratense zelfbeeld. Thema's als de bekering tot het christelijk leven, de studie, de strijd tegen de 'ketterij' en het ideaal van de vermenging van het beschouwende- en actief-canonicale leven stonden hierbij centraal. Bovendien werd Augustinus voorgesteld als de grondlegger en de verdediger van de orthodoxe genadeleer. Op deze wijze werd de nieuwe abt door zijn geleerde confrater ingepast in de augustijns-canonicale traditie van de orde der norbertijnen, tenminste zoals die in het perspectief van de vroege Katholieke Reformatie werd begrepen⁸). Waarschijnlijk werd hiermee ook stelling genomen in het toentertijd actuele debat rond de *Augustinus* van Cornelius Jansenius.

⁸) W. BOSSCHAERTS, *Effigies D. Augustini*, Leuven, 1645, p. [3-6 en 7-55]. Vgl. L. DE S. MARTINO, *Biblia sacra cum glossa ordinaria* I, kol. 1669-1670. Deut. 23,11: "Sicut aquila provocans ad volandum pullos suos et super eos expandit alas suas et assumpsit eum atque portavit in humeris suis": "Als de adelaar die zijn jongen tot vliegen aanzet en die boven hen zijn vleugels uitspreidt en he[n] opvangt en op zijn schouders draagt". Zie bijvoorbeeld, AURELIUS AUGUSTINUS, *In Iohannem evangelium tractatus*, Turnhout, 1954, p. 415-416 (Tractatus XLVIII, 6). Zie ook AAT V 71, A. WICHMANS, *Syntagma pastorale*, fol. 70^v-71^r. In verband met de jaarlijkse retraite verwijst Wichmans naar Psalm 102,5-6, waar de adelaar het zinnebeeld is voor de geestelijke vernieuwing. Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 482 en 484. Op de onderste helft van het wapen staan drie zwarte adelaars op een gouden veld en op de bovenste een gouden zon op een azuurblauwe ondergrond.

4.2. Het bestuur van de abdij en het toezicht op de zielzorgers in de parochies (9/10 juli 1644-11 februari 1661)

De installatie van Wichmans als 38ste abt van de abdij van Tongerlo betekende waarschijnlijk een continuering van het beleid van zijn voorganger. De functionarissen van de abdij, die onder abt Verbraecken waren benoemd, bleven allen in functie. Het betrof in dit geval de prior, de subprior-novicenmeester, de provisor en de 'magister pistrini' ('bakmeester'), die in de tweede helft van 1642 waren aangesteld en die nog geruime tijd nadien — vaak tot aan hun dood — in functie bleven⁹). Dit kan erop wijzen dat, na het abbataat van Verbraecken, ook Wichmans' aantreden als hoogste overste van de abdij niet leidde tot een herwaardering van Stalpaerts' visie op het premonstratense leven. Zoals hierboven werd beschreven, ging diens interesse eerder uit naar het beschouwende, monastieke aspect van het canonieke leven. Naar zal blijken, stond ook bij abt Wichmans het actieve leven nadrukkelijker op de voorgrond. In totaal werden 98 norbertijnen aan zijn zorg toevertrouwd. In de abdij verbleven 20 geprofeste en tot priester gewijde koorheren, negen 'juniores' en negen novicen. Aan het einde van zijn abbataat, begin 1661, telde de abdij vermoedelijk 110 kanunniken. Van hen bewoonden er 48 koorheren de abdij, inclusief zes 'juniores' en vijf novicen¹⁰).

⁹) Voor de verschillende functies binnen de abdij, zie M.H. KOYEN, 'Tongerlo door de eeuwen heen', p. 10-14. De *prior* was verantwoordelijk voor de goede gang van zaken binnen de abdij aangaande de tucht, het koorgebed en andere gemeenschappelijke oefeningen. Tevens trad hij op als bemiddelaar tussen abt en convent. De *subprior* assisteerde hem hierbij en verving hem in diens afwezigheid. De *provisor* was de administrateur van de uitgaven en inkomsten van abdij. De *magister pistrini* zag toe op de bakkerij van de abdij, de administratie van de graanpachten en de distributie van voedsel aan de armen.

¹⁰) AAT II 90 *Lijsten betreffende inkledingen*, fol. 71^v-72^v, IV 41 *Visitaties*, no. 22 (28 maart 1662), IV 86 *Scheiding van abtsgoederen*, no. 11 (8 juli 1643), 12 (17-18 februari 1949), 14 (21 februari 1649), 18 (13 mei 1649), 26 (19 april 1656), 45 (29 december 1650), 50 en 52 (14 april 1660) en IV 96 *Antwerpen: Refugiehuis II*, no. 169 (26 mei 1645), *Necrologium Tongerloense*, p. 106-107, 112, 112-113, 114, 115, 123, 123-124, 126, 133, 136, 137, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 151, 151-152, 153, 157 en 158, *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 36, 52, 70, 74, 77, 113, 119, 155, 157, 161, 174-175, 178, 191, 211, 216, 221, 224-225, 235 en 261 en *hs. Tongerlo*, no. AAT V 324 (= Corthouts, no. 80), A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 39A-40A. Zie ook L. GOOVAERTS, *Ecrivains I*, p. 12, 80, 88-89, 180, 396. Vgl. *Samenvattingen van licentiaatsverhandelingen en proefschriften in 1989 aangeboden aan het Departement Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*, Leuven, 1990, p. 17-18: met betrekking tot de bevolkingsopbouw van de abdij van Averbode schetst M. BOUHON, *De premonstratenerabdij Averbode (ca. 1550-1797). Een bijdrage tot de studie van de "kloosterdemografie"*, Leuven 1989 een min of meer dezelfde ontwikkeling. V. *infra*.

Aangaande Wichmans' bestuurswerkzaamheden, zowel in de abdij als met betrekking tot het leven in de parochies, moet een onderscheid worden gemaakt tussen de periode vóór en na 1647. In dat jaar werd hij namelijk benoemd tot gewoon afgevaardigde in de Staten van Brabant, waarin de belangrijkste Brabantse abdijen een vaste zetel hadden. Na de dood van Johannes Masius, abt van Park, in mei 1647, wist hij nog onder deze last uit te komen. Toen echter kort daarna ook een tweede lid, Henricus vander Heijden, abt van Villers, overleed, stemde hij — na enige aandrang — ermee in dit ambt te vervullen. Van 1647 tot en met 1659 nam hij een plaats in de statenvergadering in. De leden hielden toezicht op het economisch en administratief bestuur van het hertogdom, waren belast met de hoge rechtspraak en deelden samen met de vorst bepaalde wetgevende bevoegdheden. Bij de uitoefening van deze bestuurstaken poogden de verschillende standen hun eigen belangen zoveel als mogelijk te behartigen. Samen met andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders kwam Wichmans op voor de belangen van de tweede stand. Om deze reden was hij gedwongen de abdij te verlaten en in het refugiehuis van Tongerlo te Brussel zijn intrek te nemen¹¹). Deze afwezigheid had vooral invloed op zijn oppergezag over de abdij.

4.2.1. Wichmans en het bestuur van de abdij.

Het kostte Wichmans zeker na 1647 moeite om het bestuur van de abdij op adequate wijze vorm te geven. Zijn geregeld verblijf te Brussel betekende, dat hij zich moest verlaten op geschikte en betrouwbare functionarissen binnen de abdij. Hiervoor deed hij een beroep op een beperkt aantal getrouwen. Dit had echter tot gevolg, dat de conventualen nogal eens redenen hadden om zich te beklagen over de gang van zaken binnen de abdij. De meeste problemen die ontstonden, waren aan de ene kant te wijten aan de vele ambten die Wichmans aan dezelfde personen toewees, waardoor zij niet naar behoren werden vervuld, en aan de andere kant aan zijn frequente verblijf buiten de abdij, waardoor een effectief toezicht op de gang van zaken niet mogelijk was. Daarbij waren sommige functionarissen vaker van de abdij afwezig, zonder dat zij dit

¹¹) AAT IV 51 Doodsbrieven, no. 2 (11 februari 1661), E. LOUSSE, *De provincie vroeger en nu. Brabant*, z.p., 1976, p. 15 en 17-18. Voor Wichmans' activiteiten in de Staten van Brabant, zie P. LENAERTS, 'Compte rendu des séances des États de Brabant de 1648 à 1682 par Libert de Pape, abbé de Parc, membre des États'. In *APraem* 29(1953)113, 115 en 125 en 30(1954)66, 81, 82 en 97-98.

— in overeenstemming met het voorschrift van hun abt — aan hem bekend maakten. Uit twee verzoekschriften van een aantal conventualen tussen 1654 en 1656 blijkt, dat aanbevelingen van kloostervisitorator De Pape uit 1654 slechts in beperkte mate door abt Wichmans werden opgevolgd. In hun rekest vroegen de conventualen hem om meer bevoegdheden aan de prior te delegeren, zodat hij de benodigde voorzieningen kon treffen. Blijkbaar wilde Wichmans zoveel mogelijk de hand houden in de gang van zaken binnen de abdij en was hij weinig genegen zijn verantwoordelijkheden af te staan. Een ernstiger probleem vormde de geringe betrokkenheid van de functionarissen bij het welzijn van de conventualen. Zij hadden hoofdzakelijk oog voor de belangen van de abdij en minder voor die van haar bewoners. Het ontbreken van voldoende “instrumenten” voor de maandelijkse ontspanning gaf in 1654 aanleiding tot de klacht, dat de conventualen werden verwaarloosd ten gunste van de zaken van de abdij¹²).

De handhaving van de kloostertucht en de uitvoering van het koorgebed en andere liturgische plechtigheden waren, getuige de visitatieverslagen van 1648, 1652 en 1654, steeds terugkerende onderwerpen van bijzondere zorg. De liturgie werd meestal te gehaast afgewerkt, wat mischien het gevolg was van de sleur die deze dagelijkse praktijk met zich meebracht. De kanunniken moesten langzamer, duidelijker en ernstiger zingen. Ook de verhouding tussen de Romeinse en de eigen norbertijnse liturgie moest beter worden afgebakend. Zo dienden bijvoorbeeld het verplicht voorgeschreven *Ordinarium Praemonstratense* en het feestelingen van de betrokken dag te worden gerespecteerd. Overigens leidde de complexiteit van de liturgische gebruiken soms tot verwarring. Daarenboven gaf Wichmans, wanneer hij naar de abdij terugkeerde, steeds weer nieuwe voorschriften aangaande de uitvoering van de liturgie. De kloostertucht was als gezegd een blijvend punt van aandacht. De zwijgplicht, kleding en gastvrijheid (aan bezoekende familieleden en vrienden, religieuzen en vreemden) waren voortdurend object van kritiek. Naar aanleiding van de kloostervisitatie in 1648 door Vander Sterre werden de feestmalen bij gelegenheid van de professie van novicen verboden en

¹²) AAT IV 41 *Visitaties*, 16¹ (24-25 en 30 november 1648), fol. 1^r, 17 (21-25 mei 1652), fol. 1^v, 2^r, 2^v, 4^r en 4^{r-v} en 18 (25-27 augustus 1654), fol. 1^r, 1^{r-v} en 1^v. Fol. 2^r. “...ut nullus impropere possit, quod res abbatiae curentur [officiales], et conventualium necessitates negligantur”. AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag G *Ordinationes claustrales*, no. 3, fol. 1^r-2^v (21 mei 1647-31 december 1651) en omslag I *Difficultates domesticae*, pak 3, no. 3-4 (1654-1656) en 5-6 (17 oktober 1655). De visitatie van de abdij was afhankelijk van de noodzaak daartoe en de ijver en de beschikbaarheid van de visitorator.

werd de samenspraak gereglementeerd. Zo werden deze twee aspecten van de tucht in overeenstemming gebracht met de regelgeving van het provinciaal-kapittel van 1643. Daarnaast werden beloningen in de vorm van een extra ontspanning of samenspraak vastgesteld voor de koorheren, die hun werkzaamheden naar behoren verrichtten¹³). Ook moest Wichmans zien af te rekenen met individuele conventualen, zoals de subprior-novicenmeester Lambert de Leeuw (1642-1658) die zich een veel te strenge vasten oplegde¹⁴).

Uit het voorafgaande is gebleken, dat abt Wichmans een minder strenge kloostertucht voorstond dan bijvoorbeeld de visitatoren, die de abdij uit hoofde van hun functie bezochten. Ook binnen de abdij stootte hij wat dit betreft op weerstanden. Toen hij bijvoorbeeld een 'junior' toestemming gaf om de abdij te verlaten voor familiebezoek, sprak de prior, Henricus Mol(l)emans, hem hierop aan. Omdat deze gewoonte echter ook in andere abdijen bestond, meende de abt dit in het vervolg ook voor andere 'juniores' te kunnen toestaan. Tevens beklaagden de conventualen zich bij hun abt over te zware taken en over de onthouding van extra drinkporties, klaarblijkelijk besluiten van de prior. Dat Wichmans steeds weer een compromis moest zien te vinden tussen tegengestelde belangen binnen de abdij, wordt duidelijk in een brief aan abt-generaal Le Scellier. Hierin schreef hij: "ik kan niet alles, wat mijn kloosterlingen willen, naar mijn hand zetten"¹⁵).

Het aantal Tongerloënses aan wie leiding moest worden gegeven, was sedert het begin van de 17de eeuw aanzienlijk gegroeid. Tijdens Verbraeckens abbatiaat werden ongeveer 57 nieuwkomers geprofest met een gemiddelde van bijna vier per jaar. Deze trend zette zich onder Wichmans' leiding in iets mindere mate voort. Tijdens zijn regime werden te Tongerlo 53 novicen tot de orde van Prémontré toegelaten. De abdij mocht zich verheugen in een constante toeloop van hoofdzakelijk

¹³) AAT IV 41 *Visitaties*, no. 15^a (26 juni 1641), fol. 1^v, 2^r en 3^r, 16^l (24-25 en 30 november 1648), fol. 1^v, 2^r en 2^v, 17 (21-25 mei 1652), fol. 1^v, 2^r, 3^v, 4^v en 4^v, 18 (25-27 augustus 1654), fol. 1^r en 1^{r-v} en IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag G *Ordinationes claustrales*, no. 3 (21 mei 1647-31 december 1651).

¹⁴) *Necrologium Tongerloense*, p. 149. Zie ook C. HEYLEN, 1596. *Augustinus Wichmans. 1661. Levensschets. Enkele lezingen uit de Wichmans' studieweek, gehouden ter gelegenheid van het derde eeuwfeest zijner abtswijding*, Tongerlo, 1944 [typescript, onuitgegeven], p. 36.

¹⁵) AAT IV 43 *Controverse over de paterniteit*, no. 20 (17 maart 165[1]). "non omnium voluntates in manu mea sunt positae". AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag G *Ordinationes claustrales*, no. 3 (21 mei 1647-31 december 1651), fol. 2^r (1648) en omslag I *Difficultates domesticae*, pak 3, no. 3-4 (1654-1656) en 5-6 (17 oktober 1655).

jonge twintigers. De gemiddelde leeftijd lag bij de intrede rond de 21 jaar. Eenmaal trad een zeventienjarige in. Het noviciaat duurde twee jaar, waarna de novicen doorgaans werden geprofest. Indien het convent hiermee instemde, werden de novicen na het eerste jaar tot het tweede toegelaten. Afhankelijk van de individuele kwaliteiten van een novice en de toestemming van de abt en de vicaris van de abt-generaal werd deze periode soms ingekort¹⁶). Onder Wichmans' bestuur werd na aanwijzingen bij gelegenheid van de kloostervisitatie van 1648 de voorbereiding van de novicen op hun intrede in de abdij en professie verbeterd. De novicen deden voortaan een tiendaagse retraite vóór hun inkleding en professie, zodat zij zich terdege konden voorbereiden op de keuze die zij gingen maken. Wellicht werd langs deze weg een dieper gefundeerde beslissing van de aspirant-Tongerloënses voor het kloosterleven beoogd. Enige jaren na zijn benoeming tot lid van de Staten van Brabant stond abt Wichmans zijn bevoegdheid om postulanten aan te nemen aan de prior af¹⁷). Daarmee werd de prior beter in staat gesteld om novicen tot de abdij toe te laten. De namen, die Wichmans zijn professen gaf, waren conventioneel. Meestal waren het namen van figuren uit de ordesgeschiedenis, voorts die van een aantal oud-christelijke heiligen, kerkvaders en -leraren, van enkele ordesstichters en tot slot van twee voorname personen uit de Katholieke Reformatie, te weten Ignatius van Loyola en Carolus Borromaeus¹⁸). Laatstgenoemden kunnen expliciet met het post-tridentijnse pastoraat worden verbonden.

In het eerste jaar van het noviciaat stond vooral de opvoeding tot het kloosterleven centraal en in het tweede jaar dienden de novicen ook de 'sacra studia' te volgen. Klaarblijkelijk lag er aanvankelijk een sterke nadruk op de persoonlijke en individuele vorming van de novicen in de kloosterdiscipline en de deugdbeoefening, want begin jaren '50 werd

¹⁶) AAT IV 50 *Vestitiones et professiones*, omslag C *Dispensaties voor vervoegde professies 1645-1657*, no. 1 (13 en 19 januari 1645), 2 (17 januari, 10 en 19 februari 1657), 3 (18 en 19 februari 165[.]), 4 (31 augustus en 2 september 1657) en 5 (14 september en 13 oktober 1656) en omslag E *Raadpleging van het convent voor aanvaarding, kleding en professie*, no. 15 (1653). Zie ook *Statuta candidi ordinis*, p. 46-47 (Dist. I, cap. XXIII, no. 10) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 103-104 (1643). Zie ook *Necrologium Tongerloense en Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*.

¹⁷) AAT IV 41 *Visitaties*, no. 16¹ (24-25 en 30 november 1648), fol. 4^r en 17 (21-25 mei 1652), fol. 3^r en 4^v en IV 50 *Vestitiones et professiones*, omslag E *Raadpleging van het convent*, no. 15 (1653). Zie ook AAT IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag A *Recollectio annua*, no. 3 'Praxis annuae recollectionis' (voor 1661) en omslag G *Ordinationes claustrales*, no. 3 (21 mei 1647-31 december 1651).

¹⁸) *Necrologium Tongerloense en Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*.

beklemtoond dat ook de publieke oefening en toetsing van de kandidaten erg belangrijk was. De studies te Tongerlo stonden doorgaans op een goed peil. De inhoud was — zo schrijven de provinciale statuten van 1643 het voor — zowel scholastiek- als positief-theologisch van aard. De studie van de H. Schrift en de kerkvaders, in het bijzonder van Augustinus, diende hierbij centraal te staan. Zijn opvatting van de genadeleer werd zoals voorheen als maatgevend voorgehouden¹⁹). Ondanks de zorg voor het studieuze aspect van de intellectuele vorming binnen de abdij werd Wichmans in 1648 door kloostervisitor Vander Sterre gemaand de voorschriften van de provinciale statuten in deze goed in acht te nemen. Tevens werd hem aanbevolen om tweemaal per dag te doen leshouden en ervoor te zorgen, dat de functionarissen een grotere studieijver onder de conventualen bewerkstelligden. Enerzijds dienden zij de lectoren — er waren er vaak twee aangesteld — te stimuleren in hun onderwijstaak, anderzijds moesten zij de binnenheren ertoe bewegen bij de lessen aanwezig te zijn. Dit onderwijs diende, naast de noodzakelijke intellectuele vorming, ook tot tijdsbesteding voor kanunniken, die in afwachting van een te vervullen, maar nog niet vrij gekomen taak, hun dagen in ledigheid doorbrachten²⁰).

Gezien hun leeftijd bij intrede moeten de meeste novicen reeds de graad van 'magister artium' hebben bezeten. Na enige jaren van vorming en opleiding in de abdij werden zij naar de universiteit gestuurd om theologie te studeren. Net als zijn directe voorgangers zond de abt hen onder andere naar het norbertijns college te Rome, dat door abt Stalpaerts in 1627 was opgericht en dat door Wichmans ruimschoots van financiële middelen werd voorzien. De studenten volgden ook theologielessen in het college zelf²¹). Hoewel het inschrijvingsregister van de universiteit van Leuven geen Tongerloze baccalaureaatsstudenten noemt, blijkt uit een naamlijst die hij bij zijn installatie opstelde, dat in 1644

¹⁹) AAT IV 41 *Visitaties*, no. 15^a (26 juni 1641), fol. 2^v en 18 (25-27 augustus 1654), fol. 1^v en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 101 (1643).

²⁰) AAT IV 41 *Visitaties*, no. 17 (24-25 en 30 november 1648), fol. 3^r, J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 11 (1620) en 101 (1643) en *Necrologium Tongerloense*, p. 124, 136, 147, 151 en 158 en *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 22, 74, 222 en 235.

²¹) AAT IV 374 *Collegium Romanum, registers 1-4*, no. 3 'Nomine et ordine omnium alumnorum in hoc Collegio Romano Sancti Norberti', L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpheerendē suyerheydt*, p. [7], E. VALVEKENS, 'Statuta Collegii Praemonstratensis in Urbe Roma'. In *APraem* 43(1967)154-163 en P. VISSCHER, *Geschiedkundige inlichting over het Norbertijnsch College en de voornaemste bibliotheken te Roomen*, Antwerpen, 1841, p. 18.

minstens drie Tongerloënses te Leuven studeerden om 'baccalauraeus formatus' te worden. Uit brieven van de president van het norbertijns college te Rome, Cornelius Houthemius, aan zijn abt uit 1649 blijkt namelijk, dat er in dat jaar studenten in Leuven en Douai verbleven. Tevens laten zijn brieven zien, dat hij zijn abt op de hoogte hield van het wel en wee van de studenten in de 'eeuwige stad'. Zo wordt duidelijk, dat sommige studenten eigenlijk ongeschikt waren voor de theologiestudie en dat hun kwaliteiten op een ander terrein lagen²²). Zeker 11 norbertijnen van Tongerlo werden te Leuven ingeschreven om de graad van licentiaat te verkrijgen. Van hen waren er vijf als theologiedocent in de abdij werkzaam geweest. De voornoemde Cornelius Houthemius promoveerde er in 1647 tot doctor in de theologie. Ook aan twee andere Tongerloënses viel deze eer ten beurt²³). De studies stonden ten tijde van Wichmans' abbatiaat meer dan ooit in de belangstelling. Waarschijnlijk kon iedere koorheer aan een Zuidnederlandse of Romeinse universiteit de theologiestudie volgen en waren de behaalde universitaire graden vermoedelijk hoger dan ooit²⁴).

Het augustinisme vormde een belangrijk element in Wichmans' vroomheidsbeleving en drukte waarschijnlijk ook een stempel op de spiritualiteit van de abdij in haar geheel. De veroordeling van Jansenius' *Augustinus* in 1643 bij de Romeinse bulle *In eminenti* had zowel binnen de universiteit van Leuven als bij de seculiere en reguliere clerus de indruk doen ontstaan, dat de bestudering van deze kerkvader door de kerkelijke overheid te Rome werd verboden of in ieder geval als minder opportuun beschouwd. Binnen dit klimaat van verontwaardiging en in navolging van abt Verbraecken die de lobbyisten voor de zaak van Jansenius had gefinancierd, nam Wichmans van meet af aan de verdediging en de verering van de H. Augustinus ter hand. Deze opdracht bleef een belangrijke rol in zijn leven spelen. Zijn sympathie voor de 'doctor gratiae'

²²) AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 71^v-72^v en 86 *Scheiding van abtsgoederen*, no. 20 (12 juni 1649) en 24 (18 september 1649), A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain 6: Fin février 1651-fin août 1683*, Brussel, 1963 en E. VALVEKENS, 'Prémontrés inscrits à l'université de Louvain pendant les années: février 1528, février 1569 et février 1616-février 1651', p. 342-343 en 'Prémontrés inscrits à l'université de Louvain pendant les années 1651-1689'. In *APraem* 39(1963)358-359.

²³) *Necrologium Tongerloense*, p. 114, 122, 124, 126, 134-136, 136, 137, 147, 151, 158, 159-160 en 168, *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 70, 74, 85, 112, 120, 222, 224-225, 233 en 235, L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpheerende suvereyndt*, p. [7] en A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 37A.

²⁴) Zie AAT II 89-91 *Lijsten betreffende inkleding*, *Necrologium Tongerloense* en *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*.

blijkt onder andere uit het feit, dat hij in 1644 een beeld van Augustinus liet oprichten boven de poort van het plein voor de abdijkerk. In het door hemzelf geschreven onderschrift werd de kerkvader geprezen als de onweerstaanbare heraut van de goddelijke genade en de onvolprezen wetgever van de orde van Prémontré²⁵). Ook verschenen een zevental publikaties van koorheren van Tongerlo, die werken of het leven van Augustinus tot onderwerp hadden. Deze gestage boekproductie hield overigens na 1647 abrupt op²⁶). Misschien werd Wichmans onder druk gezet om de uitgave van dit soort werken stop te zetten, of noopte zijn voordracht in 1647 als vierde kandidaat voor de bisschopszetel van 's-Hertogenbosch hem tot een minder openlijk protest. Misschien speelde ook het aantreden van de 'anti-jansenistische' Leopold-Willem van Habsburg als nieuwe landvoogd een rol. Dat er druk op Wichmans werd uitgeoefend, blijkt uit een brief uit 1650 van de abt-generaal Le Scellier. Daarin werd hij terloops gemaand zich te onderwerpen aan het Romeins leergezag²⁷). Daarnaast verbond hij zich met andere norbertijnse abten in de Zuidelijke Nederlanden om een vuist te maken tegen de bulle *In eminenti*, waarvan koning Filips IV de publikatie aanvaankelijk niet zou toestaan. Hiertoe werkten zij onder anderen samen met de aartsbisschop van Mechelen Jacobus Boonen en de universiteit van Leuven. De internuntius te Brussel Di Vecchii meldde nog in een brief van 16 september 1656 aan zijn lastgevers, dat abt en abdi van Tongerlo onder verdenking bleven staan van 'pro-jansenistische' sympathieën. De nuntius noemde hen de "voornaamste volgelingen" van Jansenius binnen de Brabantse kring. Wichmans vertegenwoordigde toentertijd in dit

²⁵) AAT IV 1 *Rekeningen van de provisor*, no. 12 (1643-1644), fol. 10^v (17 februari 1643) en M.A. BIGATO, *Augustinus humiliatus*, p. [8-9]. "divinae gratiae praeconi irrefragabili, (...) ordinis coelestus praemonstrati coelesti legis-latore".

²⁶) J. AEGIDIJ, *Augustinus sol lucens in templo Dei*, Leuven, 1647, M.A. BIGATO, *Augustinus humiliatus excitans cor ad amorem misericordiae Dei, et dulcedinem gratiae illius*, Leuven, 1646, W. BOSSCHAERTS, *Divi Aurelii Augustini Hipponensis episcopi et doctoris praecipui Exegesis in passionem Dominicam*, Leuven, 1645, *Effigies Divi Augustini*, Leuven, 1645 en *Enchiridion de actis sanctissimi patris Augustini*, Leuven, 1647 [Parijs, 1667²], L. LANDTMETER, *Encomium veritatis iuxta ea quae disseruntur libri 3 Esdrae caput 3. et et 4. ex Sancto Augustino ut plurimum, collectum*, Antwerpen, 1645 en T. VERDONCK, *Oratio encomiastica in laudem magni patris Augustini*, [Leuven, 1646]. Deze lofrede werd samen met het voornoemde werk van M.A. Bigato, met doorlopende paginering, uitgegeven.

²⁷) AAT IV 86 *Scheiding van abtsgoederen*, no. 43 (19 november 1650) en L. CEYSSENS, 'Het theologisch denken van het jansenisme 1640-1730'. In *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8, p. 425 en J.B. VALVEKENS, 'De "Jansenismo" in Ordine Praemonstratensi (II)'. In *APraem* 42(1966)140.

midden een minderheidsstandpunt. Een aantal solidaire premonstratense abten in de verwikkelingen rond de zaak Jansenius was reeds gestorven en opgevolgd door 'anti-jansenisten'²⁸⁾.

De mariale devotie bleef een belangrijke rol spelen in Wichmans' leven. De abdijkerk en de abdij van Tongerlo waren in het verleden rijk versierd met beelden, schilderijen en glas-in-loodramen ter ere van de Godsmoeder en haar mysteries (zoals bijvoorbeeld de Onbevleete Ontvangenis, de Aankondiging en de Ten-hemel-opneming). Aan het reeds bestaande voegde hij nog het zijne toe. Zo vervaardigde hij een nieuw onderschrift bij het Mariabeeld, dat boven de nog bestaande toegangspoort van de abdij stond. In dit opschrift werd Maria voorgesteld als de bewaarster van de vroomheid en de leer van de abdij. Het geloofsleven en de leer waren in zijn ogen twee elementen die noodzakelijk samen gingen, omdat de verwaarlozing van een van deze twee aspecten leidde tot dwalingen. Misschien fungeerde deze theologische mening wel als de rechtvaardiging van zijn sympathieën voor het augustinisme, want de literaire produktie ter verdediging van de leer van de H. Augustinus omvatte eerder vroomheidswerken dan theologische of polemische trakaten. Het samengaan van leer en leven stond voorop, waarbij abt Wichmans waarschijnlijk de grootste nadruk legde op het christelijk leven. De strijd om de orthodoxie speelde met betrekking tot het augustinisme dan ook een ondergeschikte rol. Naast het eerder genoemde opschrift, vervaardigde hij nog een korte spreuk boven de poort van de abdijkerk: "U maagd Maria, vereren wij als de meesteres van de abdij". Een in zijn opdracht vervaardigd Mariabeeld kreeg het onderschrift, "Godvruchtige Godsmoeder koop het heil van de arme [gelovige]"²⁹⁾. Wichmans

²⁸⁾ Het voorhanden bronnenmateriaal wijst op het bestaan van een netwerk van gelijkgestemde norbertijnen, seculiere geestelijkheid en landsbestuurders. AAT IV 109 *Correspondentie I*, omslag C Aug. Wichmans, no. 3 (13 april 1648 - Vander Sterre aan Wichmans), J.B. VALVEKENS, 'De "Jansenismo" in Ordine Praemonstratensi (II)', p. 143-144 en 144-146 en N.J. WEYNS, 'De Brabantse Norbertijnen en het Jansenisme', p. 36-52 en p. 63-64. "Non solo tutto l'Ordine di S. Norberti in questi paesi è stato aderente alla dottrina di Jansenio ma specialmente il sudetto abbate [Augustinus Wichmans] e suo monasterio sono stati delli sequaci principali e di presente sono molto sospetti". C. VAN DE WIEL, 'Praemonstratensia in het aartsbisshoppelijk archief te Mechelen (12de eeuw-1898)'. In *APraem* 60(1984)192. Zie ook N.J. WEYNS, 'Masius (Maes), Joannes, abt, lid van de Staten van Brabant', kol. 555-556.

²⁹⁾ G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 110-112. P. 110. "Pia Dei Genetrix salutem posce miseris". A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, Brussel, 1659, p. 77A. "Caenobii Dominam Colimus te Virgo Maria. A.W.". A. WICHMANS, *Rosa candida et rubicunda*, p. [5]. "Pietas enim sine doctrina errorum mater est" (geciteerd bij C. HEYLEN, 1596. *Augustinus Wichmans*. 1661., p. 19). Zie ook L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpheerende suyverheydt*, p. [6].

zorgde ook voor de uitgave van de Latijnse Marialitanie van Tongerlo, die onder abt Stalpaerts opnieuw was ingevoerd. Bovendien droeg hij iedere zaterdag de mis op ter ere van de Godsmoeder in de door abt Verbraecken opgerichte en door hem zelf vergrote en verfraaide kapel 'Toevlucht der Zondaren' te Tongerlo. Deze gewoonte hield hij aan tot zijn aanstelling als afgevaardigde in de Staten van Brabant in 1647. Nadien deed hij in voornoemde kapel de zaterdagse mis, wanneer de gelegenheid zich voordeed. In deze kapel deed hij eveneens de Loretaanse litanie van Maria ingang vinden. Deze van oorsprong middeleeuwse Marialitanie was de enige, die in de gehele kerk mocht worden gebeden. Dit gebed moest er onder andere zorg voor dragen, dat de gelovige een goede dood zou sterven, en diende 's avonds gezamenlijk gezegd te worden³⁰).

Ook de verering van de norbertijnse gelukzaligen en de herbronning op de ordesgeschiedenis werd door abt Wichmans ter hand genomen. Boven de tweede poort van de abdij liet hij een beeld van de H. Norbertus oprichten. In het door hem geschreven onderschrift werd de ordestichter voorgesteld als een ijveraar voor het Allerheiligste Sacrament. Voor het hoogaltaar deed hij een beeld vervaardigen van Norbertus, die van Maria het ordeskleed ontvangt. Aan de verering van enkele gelukzaligen van de orde besteedde hij bijzondere aandacht. Hij zette hiermee de activiteiten van zijn directe voorgangers Stalpaerts en Verbraecken voort, die beiden relikwieën van gelukzalige norbertijnen hadden weten te bemachtigen. De belangrijkste relikwie was wel die van de Z. Siardus, een abt van de Friese premonstratense abdij van Mariëngaarde, aan wie te Tongerlo een bijzondere verering werd gebracht³¹). De devotie tot deze gelukzaligen werd waarschijnlijk versterkt door Wichmans' wonderbaarlijke genezing in 1645, toen hij in Antwerpen ziek te bed lag en door zijn artsen was opgegeven. Naar eigen zeggen was zijn herstel te danken aan de tussenkomst van de Z. Godefridus van Kappenberg, die hij op zijn ziekbed had aangeroepen en wiens feestdag het was (12 januari).

³⁰) *Hs. Tongerlo*, no. AAT IV 64 *Tongerloana*, omslag III *O.L.V. van Tongerlo*, no. 1 (= Corthouts, no. 439), *Kort verhael van het oudt mirakuleus beeldt van onze lieve vrouwe van Tungerlo*, [Tongerlo, 1704], p. 3 en 11-12, G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 106-112, 199 en 261-263, A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 382-383, B. FISCHER, 'Litanies'. In *Dictionnaire de spiritualité* 9, Parijs, 1976, kol. 869-870 en L.J. ROGIER, 'De cultus van Sint Willibrord bij de Apostolisch Vicarissen der Hollandse Zending in de zeventiende eeuw'. In *Historisch Tijdschrift* 18(1939)269.

³¹) A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 57B-59B en 77A en G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 110, 140 en 150-152.

Hij was immers van mening, dat een gelukzalige vooral op zijn verjaardag tot bijzondere voorspraak van de gelovige kon zijn. Bij die gelegenheid beloofde hij het feest van de Z. Godefridus met grotere plechtstigheid in de abdijkerk te doen vieren. Deze belofte is hij inderdaad nagekomen³²). Ook andere Tongerloënses vonden overigens baat bij deze en andere norbertijnse gelukzaligen. Dat de brand van de abdijkerk op 27 april 1657 door een regenbui werd geblust, werd door de koorheren van Tongerlo gezien als een wonder, dat zij te danken hadden aan de tussenkomst van de Z. Siardus. Het klokkenspel in de vernieuwde kerktoeren werd dan ook aan hem opgedragen. Voor Godefridus van Kappenberg, Hermannus-Josephus van Steinfeld en Siardus liet Wichmans tussen 1644 en 1650 beelden oprichten, waarbij hij de onderschriften verzorgde. In zijn *Diva virgo candida* (1650), een werk over de Moeder Gods, gaf de Tongerloënsis Gerardus van Herdegom een uitgebreide beschrijving van deze en andere norbertijnen uit de ordesgeschiedenis en hun verhouding tot Maria³³).

Met betrekking tot de eucharistische vroomheid verschaffen vooral de provinciale statuten en de verslagen van de kloostervisitatie enige duidelijkheid. De novicen en de 'juniores' moesten ertoe worden bewogen vaker te communiceren. Zij dienden ook in de gelegenheid te worden gesteld om een bijzondere godsvrucht tot het Allerheiligste Sacrament te cultiveren door het bijvoorbeeld vóór het avondeten in de abdijkerk te begroeten en te vereren. De aandacht van de kanunniken diende tijdens de gehele mis uit te gaan naar het H. Sacrament. De functionarissen werden gemaand om minstens op de zondagen en de belangrijkste feestdagen deel te nemen aan de liturgische plechtigheden. Vooral de voltrekking van het misoffer moest met gepaste eerbied worden omgeven, dat wil zeggen zonder haast. Het gangbare priesterbeeld was dat van de Tridientijnse offerpriester. Leken die in de kapel van de H. Norbertus in de abdijkerk te communie wilden gaan, moesten daartoe in staat worden gesteld. Aan deze kapel, die door Stalpaerts in 1615 was ingericht, was

³²) AAT IV 66/2 *Ordesheligen, relieken, aflaten* (12 januari 1645), IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag G *Ordinationes claustrales*, no. 3 (21 mei 1647-31 december 1651), fol. 2^r en A. WICHMANS, *Sabbatismus Marianus*, p. 58-61.

³³) *Hs. Tongerlo*, no. AAT V 324 (= Corthouts, no. 80), N. VAN DER MEULEN, *Supplementum Sanderi*, [Tongerlo, eerste kwart 18de eeuw], p. 82B-83A en 84A, A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 56A-58A en 75B en G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 1-208, i.h.b. 140-141, 150-152 en 184-185. Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdijkerk van Tongerlo*, p. 69-73.

sedert 1643 een sodaliteit, de *Broederschap ter ere van het Allerheiligste Sacrament en de H. Norbertus*, verbonden. De oprichting ervan ging terug op Verbraecken en Wichmans. Deze broederschap beoogde de maandelijkse communie bij de parochianen van Tongerlo ingang te doen vinden³⁴).

Enkele andere vroomheidsaspecten in Wichmans' leven zijn eveneens interessant om naar voren te halen, maar kunnen moeilijk in een bredere context worden geplaatst. Zo was Wichmans de verering van de H. Familie toegedaan, waarvan reeds tijdens zijn pastoraatsuitoefening een enkel spoor zichtbaar werd³⁵). Wichmans opende zijn brieven steevast met de opdracht 'Jezus Maria Jozef'. De herinrichting van de altaren in de abdijkerk vanaf 1644 mag opmerkelijk heten. Zeven altaren werden gewijd aan de schutsheiligen van de hoofdkerken van Rome. Het hoogaltaar bleef als voorheen toegewijd aan de H. Maagd, de overige altaren ontvingen respectievelijk als patroon de H. Petrus, Paulus, Sebastianus, Johannes en Laurentius en het H. Kruis. Door aan deze altaren dezelfde aflaten te verbinden als aan het bezoek van de betreffende Romeinse kerken, werd de gang naar de Tongerlose altaren voor de gelovigen aantrekkelijker gemaakt³⁶). Wellicht was het een wat uitbundige blijk van trouw aan de bisschop van Rome, paus Urbanus VIII, of misschien gaf het enkel uiting aan Wichmans' historische interesses en zijn verbondenheid met de vroeg-christelijke traditie. Wat de versiering van de abdij en de abdijkerk betreft, noemde Van Herdegom zijn abt "de ware uitvoerder van het testament van de H. Norbertus"³⁷).

³⁴) AAT IV 41 *Visitaties*, no. 15^a (26 juni 1641), fol. 1^v, 16^l (24-25 en 30 november 1648), fol. 1^r en 1^v, 17 (21-25 mei 1652), fol. 1^v. "quotidie se ipsos [religiosos] in rationabile sacrificium immolent". Fol. 4^v, no. 18 (25-27 augustus 1654), fol. 1^r, J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 67 (1643), A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 76A en G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 320-321. Vgl. *hs. Tongerlo*, no. AAT V 381 (= Corthouts, no. 442), *Liber confraternitatis Sanctissimi Sacramenti et Sancti Norberti auctoritate Romani pontificis Urbani Octavi institutae in ecclesia collegiata Beatae Mariae de Tongerlo*, [Tongerloo, 1643-1644]. Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De voormalige abdijkerk van Tongerlo*, p. 9 en 79.

³⁵) BA's-H, *Oud parochiearchief Lierop* (25 december 1630 - Wichmans in een brief aan bisschop Ophovius).

³⁶) *Hs. Tongerlo*, no. AAT IV 65 (= Corthouts, no. 75), R. VICHET, *Tungerloa sive eiusdem coenobii origo et incrementum*, [Tongerloo, ca. 1703], p. 615 en W. VAN SPILBEECK, *De abdijkerk van Tongerlo*, p. 83-85.

³⁷) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 111. "Verus executor testamenti S. Norberti, qui filiis hoc praeclarum monitum reliquit, ut circa Altare et divina Mysteria, munditiam semper adhiberent..."

4.2.2. Wichmans' toezicht op de parochies, met name in de Meierij van 's-Hertogenbosch.

De groep van waarschijnlijk 41 zielzorgers, die vooral in de aan Tongerlo onderhorige parochies werkzaam waren, telde in 1644 27 pastoors, 12 vicarissen en 2 socii-vicarissen. Van hen waren er respectievelijk 13, 4 en 1 in het huidige Noord-Brabant werkzaam, te weten in de Meierij van 's-Hertogenbosch en de Baronie van Breda. Blijkens dit grote aantal had abt Verbraecken gebroken met het beleid dat diens voorganger voorstond, namelijk de reductie van het aantal pastoorplaatsen. Tijdens het abbatiaat van Wichmans nam het aantal bedieningen in de actieve zielzorg verder toe. Het aantal zielzorgers liep langzaam op tot ongeveer 55. Circa 20 van hen waren in de Generaliteitslanden werkzaam. Deze ontwikkeling was mede het gevolg van het toenemend aantal roepingen voor de abdij van Tongerlo sedert het einde van de jaren '20³⁸).

De abdij droeg ook zorg voor het pastoraat in een aantal parochies, die door seculiere clerus moest worden bediend maar vanwege een gebrek aan priesters onbezet bleef. Vanaf 1649 verrichtte de Tongerloënsis Gerard van Herdegom pastoordiensten voor de parochie van de enclave Baarle-Hertog, die deel uitmaakte van het Land van Turnhout. Zijn confrater Christiaan van Hove was van 1651 tot en met 1663 naast parochieherder van de norbertijnse parochie Klein-Zundert ook pastoor van de parochie Groot-Zundert. Een andere onderdaan van Wichmans, frater Joannes Guilielmi, fungeerde van 1655 tot en met 1660 als pastoor van de parochies Leende en Heeze. De koorheren van Tongerlo droegen vanaf de jaren '50 ook zorg voor enkele seculiere parochies in België namelijk te Wijnegem, Zammel en de kapel van Houtvenne (Oosterwijk) in de parochie Herselt³⁹). Naast deze min of meer incidentele pastorale bedieningen werden enkele nieuwe parochies aan de permanente zorg van de abdij toevertrouwd. In 1649 werd de parochie Riel opgericht, die

³⁸) AAT II 90 Lijsten betreffende inkleding, fol. 71^v-72^v, *Necrologium Tongerloense, Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloae*, p. 39A-40A, A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 688, D. DE JONG, *Grenskapellen*, p. 76 en M.H. KOYEN, 'Tongerlo door de eeuwen heen', p. 24. Vgl. AAT IV 41 *Vistaties*, no. 22 (28 maart 1662). Blijkens dit stuk waren begin 1662 slechts 35 Tongerloënses in de pastorale zielzorg werkzaam. Zie tevens noot 10.

³⁹) *Necrologium Tongerloense, Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, J.P.H. VAN DE BROEK, *Bijdragen tot de geschiedenis van Baerle*, Tilburg, 1947, p. 44, 52 en 54 en K. DE RAEYMAECKER, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen (1610-1650)*, Leuven, 1977, p. 42. Vgl. M.H. KOYEN, 'Tongerlo door de eeuwen heen', p. 24.

tot dan toe deel had uitgemaakt van Alphen. Voorts verwierf Wichmans in 1652 de parochie Schaffen (België), waar op 5 mei van dat jaar als eerste norbertijnse pastoor Petrus Stevens werd aangesteld. In het laatste geval vervulde buitenheer Hubertus Smits, pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Diest, als meest nabij betrokkene, de rol van informant. Uit enkele brieven van Smits aan zijn abt blijkt, dat het Wichmans veel moeite kostte om deze overname te financieren. Blijkens Smits' beschuldiging van halfslachtigheid aan het adres van zijn abt, was hun samenwerking niet vlekkeloos. Aan de ene kant maakte Wichmans hem verwijten, omdat hij geld uit zijn vorige pastoraat had meegenomen — hetgeen overigens vaker gebeurde — aan de andere kant klaagde Smits dat hij te weinig ruggesteun had gekregen bij zijn werkzaamheden voor Wichmans' plan. Ook probeerde hij het pastoraat van de Zuidnederlandse plaatsen Erdegem, Itegem en Grobbendonk te verwerven, maar dit project vond geen doorgang omdat bisschop Nemius van Antwerpen weigerde hieraan zijn goedkeuring te hechten⁴⁰).

Het bestuur van de parochies van Tongerlo hield vooral het toezicht op de norbertijnse buitenheren in. Deze controle betrof niet alleen de materiële aspecten rond de pastoraatsuitoefening, maar ook de leefwijze van de betreffende zielzorgers. Daarbij moest Wichmans rekening houden met de verschillende bisschoppen van de Mechelse en Keulse kerkprovincies in wier diocesen zijn parochieherders werkzaam waren, te weten Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Luik en Mechelen. Naar de seculiere kerkelijke overheid toe traden de abten van de Brabantse kring vaak gezamenlijk op. Met name trachtten zij daarbij te voorkomen, dat bestaande privileges door de seculiere clerus werden ontkracht. De vastberadenheid van de Brabantse norbertijnse abdijen leidde overigens nogal eens tot problemen met de plaatselijke bisschoppen, die tevens toezagen op de uitvoering van de decreten van het Concilie van Trente. Onenigheid ontstond bijvoorbeeld naar aanleiding van het uitblijven van een algemeen noviciaat, de parochievisitatie door de landdeken en het delen in het sterfhuis van de pastoors en vicarissen door de bisschoppen. Het zelfbewuste optreden van de premonstratense abten ten aanzien van de seculiere overheid kwam wellicht voort uit de verzelfstandiging van de Brabantse kring ten gevolge van de pauselijke bulle *Prospero felique*

⁴⁰) AAT I *Chartarium*, no. 4233 (13 oktober 1649) en no. 4275-4276 (22 januari en 18 mei 1652), IV 109 *Correspondentie I*, omslag C *Aug. Wichmans*, no. 6-8 (1651, 18 april 1651 en 1651), *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 30 en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 494 en 494-495.

van 1643. Omdat Spanje in oorlog was met Frankrijk en de Franse kardinaal De Richelieu was gekozen tot commende abt van Prémontré, maakte paus Urbanus VIII de losmaking van de Franse moederabdij mogelijk⁴¹).

Ook het toezicht op het leven van de parochieherders gaf aanleiding tot problemen. Wellicht had bisschop Ophovius in 1635 om die reden zijn bevoegdheden in deze aan de premonstratense abten overgedragen en de ordesprivileges op dit punt erkend. Dezelfde bisschop had reeds in 1630 zijn recht om de 'facultates' van biechthoren, exorciseren en preken toe te kennen aan de kanunniken van Tongerlo aan hun abt overgedragen. Deze maatregelen geven tevens aan, dat het toenemend onvermogen van de bisschop van 's-Hertogenbosch om leiding te geven aan het kerkelijk leven binnen zijn diocees tot allerlei noodoplossingen leidde, in dit geval de delegatie van bisschoppelijke macht aan de abt van Tongerlo. Later, toen de politieke en kerkelijke situatie zich stabiliseerde, gaven deze gedelegeerde volmachten aanleiding tot conflicten. In hun verweer tegen de bisschoppen van de Mechelse en Keulse kerkprovincies lieten de norbertijnse abten, onder wie ook Wichmans, niet na om hen voor te houden, dat de premonstratense zielzorgers tot groot voordeel van hun diocees strekten. Hun abdijen verschaften immers goed opgeleide en ijverige parochieherders, die de zielzorg meestal uitoefenden "in de landelijke streken buiten de stad waar de eer kleiner is en het werk vaak zwaarder"⁴²).

De zorg voor de parochies betekende onder meer, dat Wichmans vooral moest toezien op het persoonlijk leven van zijn pastoors en vicarissen en hun onderlinge verstandhouding. Blijkens de klachten hierover en de richtlijnen, die daartoe werden uitgevaardigd, bleef met name het laatste aspect een voortdurend onderwerp van bezorgdheid. De vicarissen verschilden

⁴¹) L.C. VAN DYCK, 'Le cardinal de Richelieu, abbé de Prémontré. I. Les préliminaires de l'élection de 1635' en 'Le cardinal de Richelieu, abbé de Prémontré. II. La résistance et ses répercussions'. In *APraem* 62(1986)153-223 en 64(1988)45-117. Zie ook *Statuta candidi ordinis*, p. 210-211 (Dist. I, cap. XI, no. 17-19).

⁴²) AAT IV 77 *Toekenning van beneficies*, omslag 4 *Facultates*, no. 1 (15 maart 1630 - notariële copie 1730) en 81 *Juridische kwesties*, omslag 3 *De pastorum correctione* (16 juli 1635) en (na 20 juli 1646). "in locis agrestibus et ruralibus ubi minor honor et saepe est maior labor". Omslag 5 *De bonis pastoralibus et de inventario tradendo* (9 februari en 11 maart 1646) en omslag 7 *De iure perficiendi exequias pastorum regularium* (18-20 oktober 1659), *Decrees of the ecumenical councils*, p. 783-784 (Sessio XXV 'Decretum de regularibus et monialibus', cap. XXII - 3-4 december 1563), J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 116-117 (1643) en C. VAN DE WIEL, 'Praemonstratensia te Mechelen', p. 188-192.

qua opleiding en soms in leeftijd vaak weinig van hun pastoor, maar zij waren wel aan hem ondergeschikt. Dit gaf regelmatig aanleiding tot wrevel. Het ging dan meestal om het als eigenzinnig ervaren gedrag van de vicarissen, de verrichting van hun werkzaamheden en de al dan niet terecht tegen hun pastoor ingebrachte beschuldigingen. Daarnaast diende Wichmans ook controle uit te oefenen op het financiële beheer van de parochies en op de persoonlijke uitgaven van zijn kanunniken. Aanvankelijk visiteerde hij de parochies in eigen persoon, ook die in het huidige Noord-Brabant, waartoe hij vanaf 1646 tot en met 1648 *sauvegardes* bezat. Zijn aanstelling tot afgevaardigde in de Staten van Brabant in 1647 verhinderde Wichmans om nog langer persoonlijk zijn zielenherders te bezoeken. Waarschijnlijk daarom stelde hij een vragenlijst met 21 punten samen, die was bestemd voor de visitatie van de parochies door een deputaat⁴³). Een van de belangrijkste aandachtspunten van het visitatieformulier betrof het persoonlijk religieus leven: de kleding, de wekelijkse biecht en het opdragen van de mis tweemaal per week, het lezen van de Loretaanse litanie ten overstaan van het huispersoneel, de deelname aan de jaarlijkse retraite, het bezit van afbeeldingen van ordesgezelschapen en het lezen van de ordesregel en -statuten. Vervolgens waren de 'stabilitas loci', de omgang met leken, met name vrouwen, en het bezoek van en aan familie en vrienden object van onderzoek. Tevens werd aandacht besteed aan de wijze waarop de parochie werd geadminiistreerd, bijvoorbeeld de aanstelling van personeel op basis van een contract, de verantwoording van de rekeningen en het opstellen van een inventaris. Aangaande de sacramentsbediening kwam de tucht doorgaans toe aan de seculiere kerkelijke overheid en daarover zweeg Wichmans' instructie dan ook. Het persoonlijk contact met zijn zielzorgers zal zich sedert 1647 vooral hebben beperkt tot de briefpost en tot de jaarlijkse pastoorsvergadering⁴⁴).

⁴³) AAT IV 88 *Oorlogen* (8 februari 1646-7 februari 1647 en 17 juni 1647-16 juni 1648) en *Statuta candidi ordinis*, p. 131 (Dist. II, cap. XXIII, no. 38). Vgl. AAT IV 41 *Visitaties*, no. 16¹ (24-25 en 30 november 1648), fol. 4^r.

⁴⁴) AAT IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Puncta quaedam in visitatione pastorum interroganda' (na 1644). Dit stuk geeft in tegenstelling tot de ordesstatuten slechts twee verplichte missen per week. Zie ook AAT IV 54 *Provinciale Kapittels der orde*, no. 31 en 33 (8 augustus 1656), 36 (19 augustus 1656), 38 (augustus 1656) en 39^{a-b} (20 augustus 1656), IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 4 *De visitandis pastoribus*, 'Ordinanda pro pastoribus et vicariis' (17de eeuw, tweede helft?) en IV 109 *Correspondentie I*, omslag C Aug. Wichmans, no. 2, 5 en 6-8 (3 februari 1648, 28 maart 1650, 1651, 18 april 1651 en 1651) en *Necrologium Tongerloense*, p. 116. Vgl. J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 31-33 (1620), 54-57 (1624), 62 en 68-71 (1633) en 114-123 (1643).

Het aanvankelijk optimisme van de premonstratense abten omtrent de godsdienstvrijheid zoals die werd besproken bij de vredesonderhandelingen te Munster maakte spoedig, zij het noodgedwongen, plaats voor een meer pragmatische handelwijze. Zo zouden de abdijen van Tongerlo en Postel — tevergeefs — hebben geprobeerd om de vrijheid van godsdienstuitoefening te 'kopen'⁴⁵⁾. Vanwege het verbod van de vrije geloofsuitoefening zullen vooral de parochies in het huidige Noord-Brabant (na de vrede van Munster in 1648 Staats- of Generaliteits-Brabant genoemd) veel van Wichmans' aandacht hebben opgeëist. Niet alleen droeg hij zorg voor de personele bezetting van deze parochies, ook moest hij leiding geven aan het herstel van de materiële kerkelijke infrastructuur. Het pastorele goed werd immers na 1648 onteigend en de beneficiëes moesten aan anderen dan rooms-katholieken worden gecollationeerd. Daarom gaf hij financiële steun aan de parochies in Generaliteits-Brabant, die van hun inkomsten waren beroofd. Zo werd uit de conventsgoederen — waarschijnlijk op initiatief van hun abt maar niet zonder tegenspraak van het convent — een jaarlijkse bijdrage in het onderhoud van de zielzorgers in het pastoraat van Haaren, Tilburg en Baarle-Hertog betaald. De vicarissen werden, tenminste te Tilburg, onderhouden uit de inkomsten, die voortvloeiden uit de pastorale zielzorg en de collecten⁴⁶⁾.

Omdat de kerkgebouwen na 1648 definitief voor de katholieke eredienst verloren gingen, werd in de Baronie aanvankelijk gebruik gemaakt van schuurkerken. In de Meierij echter was het vanaf de retorsietijd niet langer mogelijk om van de parochiekerken gebruik te maken. De parochianen van Mierlo kerkten reeds voor 1643 in een enclave, te weten de rijksheerlijkheid Gemert, een commanderij van de Duitse orde. Die van Tilburg trokken aanvankelijk naar Alphen, maar al voor 1643 gingen zij te Poppel naar de kerk. Gaandeweg werd echter overgegaan tot de bouw van noodkerken vlak over de grenzen van de Generaliteitslanden. Het initiatief tot de oprichting van deze grenskerken ging vooral uit van bisschop Gaspar Nemius van Antwerpen, die reeds in 1640 een

⁴⁵⁾ AAT IV 109 *Correspondentie I*, omslag C Aug. Wichmans, no. 3 (13 april 1648 - Vander Sterre aan Wichmans) en J.C.A. HEEZEMANS, 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1798. *Historische Studiën*, 's-Hertogenbosch, 1899, p. 115-116.

⁴⁶⁾ AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 68^r) (1653), IV 2 *Rekeningen van de provisor*, no. 14 (1644-1645), fol. 19^r (3 september 1645) en IV 86 *Scheiding van abtsgoederen*, no. 26 (1656 of later - het stuk betreft de periode 1651-1656). Vgl. AAT II 880 *Registrum beneficiorum in Tilborch* (1604-1648) en 882 *Innekomen van Sinte Catherijne Aultaer tot Tilborgh* (1604-1648 - notariële copie 169[?]). Zie ook AAT IV 339 *Tilburg*, no. 138 = 144, en 139 (15 september 1656 - notariële copie resp. 20 oktober 1673 en 1695, en 7 juni 1658 - copie 1673).

grenskerk voor de Tongerlose parochie Roosendaal wenste. De premonstratenzers speelden in de uitwerking van dit plan een leidende rol. Alleen of samen met andere reguliere of seculiere geestelijken richtten zij 18 van de circa 50 bekende grenskerken in. In Staats-Brabant betrof het in ieder geval de Tongerlose parochies Alphen — waar men nog in 1652 in het dorp een schuurkerk had — Klein-Zundert en Roosendaal, en de parochies Diessen, Mierlo en Tilburg⁴⁷). In hoeverre Wichmans hierin persoonlijk heeft bijgedragen is moeilijk te zeggen. Uit de archivalia met betrekking tot de inrichting van de grenskerk van Tilburg te Poppel in 1650 en de daaropvolgende jaren blijkt althans, dat zijn aandeel daarin klein was. Hij beperkte zich enkel tot het beoordelen en goedkeuren van lokaal-kerkelijke initiatieven, die door pastoor Augustinus van Dijck (1643-1664) soms tezamen met zijn parochianen naar voren werden gebracht. Het interieur van de kerk zelf werd overigens goeddeels uit schenkingen van de parochianen en de pastoor bekostigd. Deze grenskerk, die op zon- en feestdagen processiegewijs werd bezocht, bleef tot 1668 in gebruik. Overigens werd reeds eerder dienst gedaan in schuurkerken en private woningen in Tilburg zelf⁴⁸).

De parochies in de Meierij werden niet enkel van hun kerkgebouwen beroofd, ook werden de pastorieën — wellicht wederrechtelijk — in beslag genomen. Toen dit gebeurde liet Wichmans in 1649 een onderzoek instellen naar het patronaatsrecht en de omvang van de pastorele goederen, ook in België, en bij alle betrokken schepenbanken werden verklaringen opgemaakt. Daarin was te lezen dat deze woonhuizen niet tot het pastorele goed behoorden, maar tot het abdijbezit. Protesten mochten niet baten, want alle pastorieën, tenminste in de Meierij, werden in beslag genomen. Te Alphen echter woonde de pastoor nog in

⁴⁷) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 45^v) (januari 1643), M.A. ERENS, *Alphen in de Baronie van Breda* 4, p. 9-10 en D. DE JONG, *Grenskapellen*, p. 62, 66-67, 74-75, 76, 82-89, 90, 99-100 en 122-133 en 146. Vgl. H.J. OLDENHOF, *In en om de schuilkerkjes van Noordelijk Westergo. Katholiek leven in Friesland's Noordwesthoek onder de Republiek (1580-1795)*, Assen, 1967.

⁴⁸) AAT II 878 *Manuale pastorum*, fol. 13^r (28 augustus 1650 en 16 april 1651) en (fol. 71^{r-v}) (1 november 1650, 1654, 1655 en 1663), IV 338 *Tilburg*, no. 92 (10 juli 1656 - notariële copie 23 mei 1675) en 225 (19 augustus 1650) en IV 339 *Tilburg*, no. 232 (2 oktober 1656 - notariële copie 19 juni 1671) en 234-237 (10 juli 1656 - notariële copie 24 augustus 1675, 5 december 1656, 1657 - notariële copie 25 augustus 1675 en 12 juli 1656), GAT, *Archief van de kerkeraad*, no. 1^a *Acta [van de kerkeraad] (1651-1675)*, p. 49 (13 juni 1666) en D. DE JONG, *Grenskapellen*, p. 82-89 en 122-133. Vgl. L.H.C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 5, p. 488. Zie ook C.J. WEIJTERS, 'De parochie Tilburg en de abdij van Tongerlo'. In *De Lindeboom* 2(1978)33-44.

1652 in zijn eigen woning. In de tussentijd verbleven de pastoors en hun vicarissen veelal in provisorische onderkomens, zoals pastoor Van Dijk die sedert 1643 voorzien van een sauvegarde het kasteel van Tilburg bewoonde. De definitieve vervanging van deze woonhuizen kreeg, op een uitzondering na, pas vanaf de jaren '80 van de 17de eeuw gestalte⁴⁹).

In 1653 trof Wichmans een schikking met de Staten-Generaal aangaande het levensonderhoud van de predikanten in de Tongerlose parochies in de Baronie. Na enkele jaren van onderhandelingen tussen beide partijen werd een akkoord bereikt. Hij stemde in met de betaling van een vast bedrag per jaar ten behoeve van de predikanten van Alphen, Nispen, Roosendaal en Zundert en in ruil hiervoor ontving de abdij haar in beslag genomen bezittingen in de Baronie terug. Als onderhandelaar trad de pastoor van Moergestel Norbertus Nelst op. Een gelijksoortige overeenkomst voor de Meierij kwam pas na Wichmans' dood tot stand. In 1663 werd het onderhoud van de parochiekerk van Tilburg geregeld. Enkele jaren later, in 1668, werd de abdij, in ruil voor een bijdrage in het levensonderhoud van de predikanten in de Tongerlose parochies, vrijgesteld van het onderhoud van de dorpskerken behoudens gevallen van calamiteiten⁵⁰).

Met betrekking tot de bediening van de parochies tot 1648 springt nog een ander verschil tussen de Meierij en de Baronie in het oog. De pastoors van de abdij van Tongerlo in de Meierij oefenden allen de zielzorg alleen uit, maar maakten wel incidenteel gebruik van seculiere hulpkrachten. Zij die in de Baronie werkzaam waren, hadden veelal een con-

⁴⁹) AAT IV 81 *Juridische kwesties*, omslag 2 *De iure patronatus et de bonis pastoralibus* (zonder jaartal en 1649-1650) en 325 *Bezittingen van de abdij Tongerlo in de meierij van 's-Hertogenbosch en de baronie van Breda*, omslag 4 *Liste des biens et bénéfices appartenant à l'abbaye de Tongerlo dans les régions de Breda et Bois-le-Duc* (27 september 1649-23 juni 1650) en 'Aquisitie der pastorele huizen en goederen in de Meierij van 's-Hertogenbosch' (1667-1743). Zie ook AAT IV 338 *Tilburg*, no. 33 (10 juni 1650), 75 = 76 (20 september 1649), 77 = 78 (14 juni 1650) en 79 'Instructio pro pastoribus nostris' (27 juni 1637 - copie ná 1648) en IV 339 *Tilburg*, no. 131 (15 januari 1645), *Statuta candidi ordinis*, p. 125 (Dist. II, cap. XXXIII, no. 7)), B. DIJKSTERHUIS, *Bijdragen tot de geschiedenis der Heerlijkheid Tilburg en Goirle*, Tilburg, 1899, p. 153-154 en M.A. ERENS, *Alphen in de Baronie van Breda 4: Het kerkelijk leven in de Nieuwe Tijd van 1648 tot 1815*, z.p., z.j., p. 9-10. Vgl. L.C. VAN DYCK en M. KOYEN, 'Abbaye de Tongerlo', p. 340.

⁵⁰) AAT IV 339 *Tilburg*, no. 143 = 145 (10 juli 1668 - aggregatie 18 juli 1668) en 238 (15 juni 1663), *Necrologium Tongerloense*, p. 114 en M.A. ERENS, *Alphen in de Baronie van Breda 4*, p. 10-11. Zie ook AAT IV 79-80 "Beneficia Hollandiae", 323 *Diverse plaatsen in Noord-Brabant en 326-328/2 Relaties met de Staten van Holland I-IV*.

frater tot vicaris.⁵¹). Na de vrede van Munster werd op 16 mei 1648 een plakkaat uitgevaardigd, waarin alle geestelijken die zich in de Generaliteitslanden ophielden het bevel kregen om zich daaruit te verwijderen. Waarschijnlijk werd aan dit plakkaat helemaal niet of slechts voor korte tijd gehoor gegeven, zodat de zielzorg zonder al teveel onderbrekingen kon worden voortgezet. De situatie te Tilburg is in dit verband illustratief. Tot grote ergernis van de plaatselijke kerkeraad hielden de pastoor en zijn confrater-vicarissen verblijf op het kasteel van de graaf Van Grobbendonck en deden zij er ook de mis. Later verbleven zij ook in een woonhuis, dat met goedkeuring van Wichmans in 1656 bij de grenskerk werd gebouwd. Deze woonruimte was echter alleen bedoeld als een noodverblijf⁵²).

Op basis van de bijdragen van de pastoors voor het provinciale kapittel van de Brabantse kring in 1656, kan enig inzicht worden verkregen in de omstandigheden, waarin de premonstratense zielzorgers in Generaliteits-Brabant zich bevonden. Zo merkten enkelen van hen op, dat de ordesvoorschriften met betrekking tot de religieuze dracht, de vasten en de jaarlijkse retraite moeilijk waren op te volgen. Het verblijf 'tussen de ketters' maakte het gevaarlijk voor de zielzorgers om als zodanig te worden herkend door de naleving van de voedsel- en kledingregels. Ook de onbekendheid van de lekenkeuken met de aard en de tijden van de vasten bemoeilijkte het nakomen van deze verplichting. Om die reden had Wichmans hen reeds eerder dispensaties verleend, waarvoor zij bij wijze van compensatie vastgestelde gebeden moesten verrichten. Blijkens de opmerkingen van de pastoors vonden zij echter, dat hun abt meer bevoegdheden moest krijgen om zijn zielenherders te dispensereren. De jaarlijkse retraite, die een langdurige afwezigheid van de parochie betekende, en de dracht van wollen burgerkleding, die als erg onpraktisch en onprettig werd ervaren, vormden eveneens een probleem. Bovendien bleek deze wollen kleding opnieuw een merkteken, dat de zielzorgers als zodanig herkenbaar maakte. Voor hun nachtelijk koorgebed, dat hen

⁵¹) AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 71^v-72^v en IV 340/2 *Tilburg*, no. 267 (24-25 juni 1643), *Necrologium Tongerloense* en *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*.

⁵²) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 71^r en 71^v) (na 16 juni 1649, 1655 en 1663), IV 338 *Tilburg*, no. 92 (10 juli 1656 - notariële copie 23 mei 1675) en IV 339 *Tilburg*, no. 234-235 (10 juli 1656 - notariële copie 24 augustus 1675 en 5 december 1656), *GAT, Archief van de kerkeraad*, no. 1^a *Acta [van de kerkeraad]*, p. 7 (12 september 1652), *Groot placaet-boeck* 1, kol. 257-258 (16 juni 1648) en D. DE JONG, *Grenskapellen*, p. 124-126 en 128.

kwetsbaar maakten voor ontdekking door Staatse soldaten, waren de Tongerloënses reeds in 1610 gedispenseerd⁵³).

Pastoor Van Dijk, landdeken van Hilvarenbeek, stelde waarschijnlijk namens alle Tongerlose pastoors van zijn dekenaat een stuk met 15 suggesties samen. Daarin bekritiseerde hij onder andere Wichmans' benoemingsbeleid. Blijkens dit stuk vond hij, dat zijn abt te lichtzinnig bekwame pastoors en vicarissen van de ene parochie naar de andere verplaatste of naar de abdij terugriep. Hij deed derhalve het voorstel, dat indien er een functionaris binnen de abdij nodig was hiervoor een vicaris of een binnenheer werd aangesteld, maar geen pastoor. Goede vicarissen dienden pas te worden verplaatst na samenspraak met de parochieherder, want hun veelvuldige verplaatsing bracht het risico met zich mee dat de parochianen — die meebetaalden in het onderhoud van de vicaris — een seculier priester zouden doen aanstellen⁵⁴).

Anderen bekritiseerden de wijze waarop abt Wichmans zijn zielzorgers financieel bijsprong. Vooral in Staats-Brabant was dit een probleem, omdat de inkomsten uit het parochiebezit goeddeels verloren waren gegaan. Onverbloemd werd hem verweten, dat hij zijn zielzorgers verwaarloosde en dat hij zich onverschillig gedroeg ten aanzien van hun verzoeken om bijstand. Daartoe was hij immers op grond van de provinciale statuten verplicht. Walter Gorissen of Gregory, pastoor van Waalwijk, stelde voor om de inkomens voor de pastoors en vicarissen op een bepaald bedrag vast te stellen, "omdat het aan een vader eigen is om zijn kroost te onderhouden". Soortgelijke kritiek spreekt uit het protest tegen de toeëigening van de novale tienden door Wichmans ten koste van de pastoors in de Spaanse Nederlanden. Hiertoe was hij enkel gerechtigd wanneer een parochieherder uit de abbatiale tienden werd betaald. Hij ging al dan niet terecht van het standpunt uit, dat de pastoors enkel rentmeester van de pastorele goederen waren, die door hun abt, de eigenlijke pastoor, waren aangesteld als diens plaatsvervangers. De abt genoot daarom de inkomsten uit het pastoraat, waaruit hij zijn zaakwaarnemers onderhield. Waarschijnlijk

⁵³) AAT IV 54 *Provinciale Kapittels*, no. 25 (12 juli 1656), 26 (26 juli 1656), 27-29 (6 augustus 1656), 31, 32 en 33 (8 augustus 1656), 34 en 35 (9 augustus 1656), 36 (19 augustus 1656), 38 (augustus 1656), 39^{a-b} (20 augustus 1656) en 40 (1656) en IV 72 *Kloosterobservantie*, omslag M *De usibus et consuetudinis liturgicis*, pak 2, no. 2 'Quaestio' (tussen 1596 en 1611). Vgl. *hs. Tongerlo*, no. AAT V 131 (= Corthouts, no. 368), G. VAN HERDEGOM, *Aantekeningen betreffende de geschiedenis van de O.-L.-Vrouw-van-Loretokapel te Baarle*, no. 3 [tweede helft 17de eeuw], p. 110 (1 januari 1649).

⁵⁴) De bijdragen van de Tongerlose pastoors van dit dekenaat voor het provinciaal-kapittel van 1656 ontbreken in AAT IV 54 *Provinciaal-kapittels 1513-1677*.

maakte Wichmans noodmaatregelen voor de parochies in Noord-Brabant tot norm voor alle Tongerlose parochies. Ook andere abten van de Brabantse kring handelden overigens op deze wijze. Tevens wensten de pastoors meer inspraak in de bouwactiviteiten en de verkopeningen, die hij waarschijnlijk daarvoor moest doen⁵⁵).

De bijdragen van de pastoors voor het provinciale kapittel geven tevens enig inzicht in de uitoefening van de concrete zielzorg. Zo maakten de zielzorgers zich onder meer bezorgd om de handhaving van een strenge biechtpraktijk. Daarom wensten zij, dat de theologiedocenten binnen de abdijschool niets doceerden wat het geweten al te zeer kon ontlasten. Deze wens was waarschijnlijk het gevolg van een toenemende communie- en daaraan gekoppelde biechtfrequentie in de parochies. Dat deze gewoonte algemener werd, blijkt te Duffel (een Tongerlose parochie nabij Mechelen) en uit de interesse die aartsbisschop Boonen stelde in een strenge biechtpraxis. In dit geval ging het waarschijnlijk om de zogenaamde 'tutoristische' biechtopvatting, die van de biechteling een zeer hoogstaand en veeleisend moreel leven verlangde. De Tongerloënses wensten blijkbaar geen afzwakking van de strengheid van de biechtpraktijk. Vermoedelijk gaf Wichmans aan al zijn pastoors in de Meierij de bevoegdheid te exorciseren. Deze handelwijze was tegengesteld aan die van de seculiere overheid, die uit terughoudendheid tegenover deze praktijk meestal slechts enkele pastoors hiertoe een volmacht gaf. Sommige buitenheren maakten echter zodanig ijverig gebruik van deze bevoegdheid dat zij deze ook in de parochies van hun confraters uitoefenden. Waarschijnlijk waren niet alle zielzorgers ertoe geneigd om tegemoet te komen aan het verlangen van hun parochianen om exorcismen op bijvoorbeeld bezetenen, zieken, huizen of dieren toe te passen⁵⁶). Tot slot wensten de pastoors, dat de lector in de abdij goed in de tucht

⁵⁵) AAT IV 54 *Provinciale Kapitels*, no. 26 (26 juli 1656). "cum patris sit intertenere suam prolem". No. 32 (8 augustus 1656), 35 (9 augustus [1656]), 36 (19 augustus 1656), 38 ([1656]) en 39^{a-b} (20 augustus 1656) en J.E. STEYNEN, 'Capitula provincialia', p. 32 (1620), 54 en 55 (1624) en 116 (1643). Vgl. AAT IV *Tilburg* 338, no. 79 (voor 27 juni 1637 - copie na 1648).

⁵⁶) Vgl. C. CASPERS, 'Duivelbannen of genezen op 'natuurlijke' wijze. De Mechelse bisschoppen en hun medewerkers over exorcismen en geneeskunde, ca 1575-ca 1800'. In *Grenzen aan genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland in de zestiende tot begin negentiende eeuw*, ed. W. DE BLÉCOURT, e.a., Hilversum, 1993, p. 63-64, M. CLOET, 'Het gelovige volk in de 17de eeuw', p. 406 en C.P. VOORVELT, *De Amor poenitens van Johannes van Neercassel (1626-1686). Ontstaansgeschiedenis en lotgevallen van een verhandeling over de strenge biechtpraktijk*, Zeist, 1984, p. 54.

was geoefend en bovendien degelijk was opgeleid voor zijn taak⁵⁷). Zij moeten hierbij de algemene toestand van de abdij en van het pastoraat op het oog hebben gehad.

Zoals eerder werd beschreven, speelde de bevordering van de mariale vroomheid een belangrijke rol in Wichmans' leven⁵⁸). Een aantal keren droeg hij persoonlijk ertoe bij de aandacht te vestigen op lokale Maria-heiligdommen, die gelegen waren in Tongerlose parochies in de Spaanse Nederlanden. Zo nam hij in 1645 het initiatief tot de bouw van een kapel te Diest en te Retie, nadat daar een Mariabeeld was gevonden. De vondst van wonderdadige beelden werd vaker beschouwd als de werking van Gods bijzondere voorzienigheid ten gunste van zijn getrouwen in tijden van onderdrukking. In verband met Duffel werd een relatie gelegd tussen het begin van de retorsietijd in 1636 en de vondst van een Mariabeeld in het jaar daaropvolgend. Het vinden van mirakelbeelden gaf vaker aanleiding tot spontane devotiepraktijken en wonderen en het was een voorkomende praktijk onder de norbertijnen van Tongerlo om 'wilde' devoties in een meer controleerbare vorm te gieten. Illustratief is het voorbeeld van de parochie Tongerlo, waar een Mariabeeld werd vereerd dat in een boom langs een landweg was geplaatst. De betrokken boom werd op een bepaald moment omgehakt en het hout werd vervolgens als een aandenken onder de parochianen verdeeld. Daarop werd het beeld in een speciaal hiervoor gebouwde kapel geplaatst, waar Maria — naar de overtuiging van de Tongerlose norbertijnen — in een voor haar waardigere omgeving kon worden vereerd. In ieder geval was Wichmans zich er terdege van bewust, dat deze devoties bij bomen en bronnen vaak een heidense oorsprong had⁵⁹). Ook verfraaide hij verschillende kapellen met een nieuw altaar of een altaarstuk, dat de betreffende wondergeschiedenis of een van de Maria-mysterieën verbeeldde. Dit was zijn handelswijze te Duffel, Oevel, Retie en Tongerlo. Aan de materiële bevordering van de Mariavroomheid beantwoordde de mening dat indien Maria op deze wijze werd vereerd, zij vervolgens de aan haar gebrachte eer zou vergelden in de vorm van bijzondere genade-gaven. Aan de hand van de Mariaverering te Oevel kan dit idee duidelijker

⁵⁷) AAT IV 54 *Provinciale Kapittels*, no. 39^{a-b} (20 augustus 1656).

⁵⁸) Voor deze en de volgende alinea, zie G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 261-263 (Tongerlo), 267-269 (Oevel), 273-280 (Retie), 285-287, 296-300 (Duffel) en 308-311 (Diest). Voor Duffel, zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 489.

⁵⁹) Vgl. A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 210-223.

worden geïllustreerd. Toen de devotie aldaar was ingezakt, had Wichmans een altaarstuk voor de kapel laten vervaardigen. Prompt daarop werd een oude man van een breuk genezen, die noch door een genezeres noch door de Maria's van Scherpenheuvel of Duffel kon worden verholpen.

Met Duffel bleef Wichmans een bijzondere band houden. Nadat op bevel van abt Verbraecken een kapel was gebouwd, vierde hij daar in 1638 de eerste H. Mis en hield hij de eerste preek. Wellicht beleerde hij zijn gehoor in de trant van Van Herdegom, die in een preek voor de inwoners van Retie zijn publiek voorhield dat de bovennatuurlijke genezingen weliswaar tot grote devotie aanleiding gaven, maar in de eerste plaats opriepen tot de zorg voor het eigen zielenheil. Het was immers juist de zonde, het gebrek aan vroomheid, die vaak de ziekten veroorzaakte. Daarbij wees hij op de wonderverhalen van Jezus, waarin aan zieken (vrijwel) altijd eerst het geloof werd geschonken en daarna pas de lichamelijke genezing. Dat naast de beproeving van Godswege en het tonen van Gods almacht vooral de persoonlijke zonde de oorsprong van ziekten was, schreef hij reeds in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum*. Toen de kapel op 15 augustus 1647 door Staatse soldaten werd overvallen en ontheiligd, trok hij drie dagen later aan het hoofd van een processie van inwoners van Tongerlo naar Duffel om Maria's geschonden eer te herstellen. De bediening van deze kapel zette Wichmans in de lijn van zijn voorganger voort en breidde hij zelfs enigszins uit. Er waren doorgaans drie Tongerloze norbertijnen werkzaam, van wie er twee dienst deden als biechthoorders ten behoeve van de bedevaartgangers⁶⁰).

In de parochie Tilburg werd tijdens Wichmans' abbatiaat gewerkt aan de invoering van het rozenkransgebed. Zo had pastoor Van Dijck een glas-in-loodraam met een oudtestamentische voorstelling geschonken aan de noodkerk te Poppel, dat dit doel zal hebben gediend. Op het raam waren de drie joodse mannen afgebeeld, die door de Babylonische heerser Nebukadnesar in een vuuroven waren geworpen omdat zij diens afgodendienst niet wilden aanvaarden. Boven hun hoofden zweefde een engel, die de mannen in beide handen een rozenkrans voorhield. Dit raam verbeeldde ongetwijfeld de parochianen van Tilburg, die in weerwil van

⁶⁰) Vgl. AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 71^v-72^v, IV 41 *Visitaties*, no. 22 (28 maart 1662), *Necrologium Tongerloense*, p. 123, 126, 128, 134, 137, 138, 139, 140-141, 145, 148-149, 151 en 151-152 en *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 30, 49, 115, 172, 183, 187, 193, 221, 235 en 261. Zie ook A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 10-16 en 53-55.

de gereformeerde predikant hun trouw aan het rooms-katholieke geloof hadden bewaard. Aan hen werd nu dit devotiemiddel aangereikt. Andere ramen verwezen onder andere naar de Blijde Boodschap aan Maria, de overwinning van Sint-Joris op de draak — een zinnebeeld van de overwinning van de kerk op het ongeloof — en het laatste avondmaal. Ook was er voor 1650 een rozenkransbroederschap opgericht. Vicaris Fulgentius van Meerwyck tot slot ijverde tijdens zijn diensttijd te Tilburg (1658-1664) voor het rozenkransgebed door middel van zijn preken en catechismuslessen⁶¹).

Abt Wichmans was er niet enkel op bedacht dat het pastoraat in de aan hem onderhorige parochies goed werd bediend, hij gaf zijn buitenheren ook de gelegenheid tot verdere intellectuele ontplooiing, namelijk door zich ook als schrijver te profileren. De voorgeschreven dagindeling van de zielzorgers bood immers gelegenheid tot studieuze activiteiten. Blijkens afschriften van de correspondentie tussen Wichmans en pastoor Van Herdegom van Baarle-Hertog verblijdde laatstgenoemde in 1645 zijn abt op diens verzoek met een manuscript over de Moeder Gods. Dit werkstuk was bedoeld als een supplement bij de *Brabantia Mariana Tripartita*. Wichmans was met het resultaat zeer in zijn schik en spoorde de auteur aan met zijn arbeid verder te gaan: “indien gij voortgaat het [boek] te verhelderen, zult gij het eeuwig leven verwerven”. Omdat Van Herdegom hierin slechts ten dele slaagde, besloot hij een stuk van het werk op zich nemen. Ook nam hij de vaderscitaten voor zijn rekening. Tussen 1647 en 1650 werkten beiden aan de voltooiing van het manuscript, waarbij veelal preciserings- en nauwkeurigere formuleringen werden aangebracht. Hierbij speelde de eerdergenoemde paterniteitskwes- tie een belangrijke rol. Vader-abt Vander Sterre keurde het werk dan ook slechts onder voorbehoud goed. Het resultaat, dat in het najaar van 1650 van de drukker terugkwam, mag zeker opmerkelijk worden genoemd. De tekst van Van Herdegom zoals die nu werd gepubliceerd, was rijk gelardeerd met soms paginalange citaten uit de *Brabantia Mariana Tripartita* en bevatte tevens vele verwijzingen naar onder andere de *Apotheca spiritualium pharmacorum*. Het werk, dat juist zoals de *Brabantia Mariana Tripartita* de verering van Maria voorstond,

⁶¹) AAT II 878 *Manuale pastorum*, (fol. 71^r) (1 november 1650) en IV 342 Tilburg (4 november 1663-27 mei 1664, vóór 27 mei 1664 en 31 maart 1664), N. VAN DER MEULEN, *Continuatio seu prosecutio Sanderi*, p. 1, *Necrologium Tongerloense*, p. 127, *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo*, p. 58 en D. DE JONG, *Grenskapellen*, p. 123 en 129-131. Zie Daniël 3.

besprak onder andere de verschillende vaak zeer recente lokale Tongerlose Mariaheiligdommen in de Spaanse Nederlanden. De bijdragen van abt Verbraecken tot de Mariaverering en niet in het minst die van Wichmans werden breed uitgesponnen. De titelpagina, die naar het inzicht van Van Herdegom door de graveur Wenceslaus Hollar was gestoken, stelt het 'vita mixta' allegorisch voor. In het midden staat de H. Norbertus, die van Maria het ordeskleed ontvangt. Hij wordt geflankeerd door twee figuren die het actieve en beschouwende leven voorstellen. De een is voorzien van een herdersstaf en een fakkel en stelt het pastorale aspect van het norbertijnse leven voor. De ander toont onder andere een mis-kelk en een brandend hart en symboliseert de eucharistische en mystieke component daarvan⁶²).

Een ander werk, dat in opdracht van Wichmans werd geschreven en dat aansloot bij een van zijn eerdere projecten, was een geschiedenis van de H. Dympna van Geel in België. Hij had in de retorsietijd een manuscript over deze heilige vervaardigd, maar het raakte zoek voordat het in druk kon komen. Op basis van het inmiddels teruggevonden handschrift schreef de vicaris van de proost van het zusterklooster Leliëndaal, Ludovicus van Craywinckel, een levens- en wondergeschiedenis van Dympna⁶³). De meest vruchtbare schrijver van alle zeventiende-eeuwse Tongerloënses, Willibrordus Bosschaerts, leverde eveneens zijn bijdrage. In 1650 publiceerde hij een werk over de eerste apostelen van Friesland, dat kan gelden als een uitmuntend staaltje van historisch-kritisch onderzoek. In 1653 volgde zijn laatste op Wichmans' verzoek geschreven boek, dat als aanvulling op diens *Sabbatismus Marianus* de vrijdagse verering van Maria wilde vergroten. Een werkje over de hoogheidstitels van Jezus uit 1654 werd weliswaar aan de kerkelijke autoriteiten ter goedkeuring voorgelegd en in orde bevonden, maar kwam nooit in druk⁶⁴).

⁶²) G. VAN HERDEGOM, *De O.-L.-Vrouw-van-Loretokapel*, p. 108 (1645) en (21 december 1645), "si elucidare eum pergas, vitam aeternam haberis", 109-111 (8 december 1647, [1] april 1648, 1 januari 1649, 24 april 1650 en 18 mei 1652) en *Diva virgo candida*, p. [1 en 8-9] en 199. Zie ook AAT IV 43 *Controverse over de paterniteit*, no. 16 (28 mei 1650) en 17 (na 26 mei 1650). De titelpagina van de *Diva virgo candida* was zonder twijfel geïnspireerd op die van J.-C. vander Sterre's *Het leven vanden H. Norbertus*.

⁶³) L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpheerende suyperheydt. Het leven, martelie ende mirakelen vande H. maeght ende martelaressen Dympna*, Mechelen, 1658². Voor Van Craywinckel, zie N.J. WEYNS, 'Craywinckel, Joannes Ludolphus, geestelijk schrijver'. In *NBW* 5, kol. 258-262.

⁶⁴) *Hs. Tongerlo*, no. AAT V 68 (= Corthouts, no. 255), W. BOSSCHAERTS, *Onomasticon sacrum Christi Salvatoris nostri, sive recensio nominum quae in S. Scriptura Christo tribuuntur cum eorum explicatione* [Mechelen, 1654], *Diatribai de primis veteris Frisiae*

Misschien was het in de ogen van zijn abt te studieus van aard en lag het te ver verwijderd van de concrete vroomheidspraxis. Naar aanleiding van een wonder dat zich op 21 oktober 1653 in de kapel van Onze-Lieve-Vrouwe van Goede Wil te Duffel had voorgedaan — een dode keerde terug uit het vagevuur — stelde de ervaren schrijver pastoor Philippus van Hoeswinckel zijn abt voor om dit mirakel te boek te stellen. Wichmans stemde hier graag mee in. Blijkens het voorwoord wilde Van Hoeswinckel met zijn boekje de wijsneuzen en ongelovige spotzuchtigen trotseren, die zich wellicht onder het lezerspubliek bevonden⁶⁵). Ook eerder, namelijk in de *Sabbatismus Marianus* en Van Herdegoms *Diva virgo candida* werd de bestaande kritiek op het wondergeloof besproken⁶⁶).

Door middel van deze publikaties werden ook controverse thema's aan de lezer voorgehouden. Zo werden onderwerpen onder de aandacht van clerus en kerkvolk gebracht, waarvan de realiteitswaarde door de Reformatie werd betwijfeld zoals het geloof in de heiligen- en relikwieverering, de daarmee samenhangende bedevaartspraktijk en het geloof in het vagevuur. Niet alleen de Mariadevotie, maar ook die van plaatselijke, regionale en zogenaamde 'nationale' heiligen, zoals Willibrordus en Bonifatius, werd op deze wijze bevorderd. Misschien werden deze heiligen en geloofsmartelaren gezien als geschikte identificatiemodellen, vooral voor de katholieken in de Noordelijke Nederlanden die onder het gezag stonden van de Zeven Provinciën. Met dit laatste aandachtspunt sloten deze schrijvers aan bij een tendens, die eveneens in de vormgeving van de Katholieke Reformatie boven de grote rivieren aanwezig was⁶⁷).

apostolis, Mechelen, 1650 en *Feria sexta, sive eius dignitas*, Mechelen, 1653. Zie G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 28-45, L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 1, p. 77 en P.P.V. VAN MOORSEL, 'De devotie tot de H. Willibrord in Nederland van ongeveer 1580 tot ongeveer 1750'. In *Ons Geestelijk Erf* 31(1957)360 en 363 en 32(1958)157, 159-161 en 167.

⁶⁵) P. VAN HOESWINCKEL, *Wonderliicke openbaringhe vanden gheest van Elizabeth de Vos geschiedt inde capelle van Onse Lieve Vrouwe van Goeden Wille tot Duffel*, Antwerpen, 1654. Zie M. GIELIS, 'Dood, hiernamaals en terugkerende doden volgens de kerkelijke verkondiging en de exempelliteratuur'. In *Volkskunde* 91(1990)221, 222 en 224-226. In de eerste helft van 1644 bracht Van Hoeswinckel een Nederlandse editie uit van de geschiedenis van de voornoemde Mariakapel: *Onse L. Vrouwe van Duffele*, Antwerpen, 1644¹ [1667² en 1713³].

⁶⁶) Vgl. G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 321-348 en A. WICHMANS, *Sabbatismus Marianus*, p. 117 en 117-118.

⁶⁷) P.P.V. VAN MOORSEL, 'De devotie tot de H. Willibrord'. In *Ons Geestelijk Erf* 31(1957)341-361 en 363 en 32(1958)157, 159-161 en 167 en L.J. ROGIER, 'De cultus van Sint Willibrord bij de Apostolisch Vicarissen', en *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw* 2, Amsterdam, 1946, p. 766-770.

4.3. Ziekte en dood (1657-11 februari 1661).

Vanaf 1657 moet de gezondheid van Wichmans langzaam achteruit zijn gegaan. Sedert juli 1657 hield hij het novicenmeestersboek niet meer bij, vanaf 1660 schreef hij zijn brieven niet meer zelf en na 9 juli 1660 noteerde hij niet langer de sterfdata van zijn kanunniken. Wel keerde hij nog enkele malen naar de abdij terug in verband met de professie van nieuwe koorheren en de jaarlijkse pastoorsvergadering. De pontificale mis kon hij vanaf 1657 niet meer vieren en derhalve hadden de professies plaats in de abtskapel in het bijzijn van het convent. In het najaar van 1659 was hij lichamelijk zodanig verzwakt, dat hij zijn plaats van afgevaardigde in de Staten van Brabant moest opgeven. Daarom kozen de vertegenwoordigers van de tweede stand op 14 september een vervanger voor hem⁶⁸). Sedertdien verbleef Wichmans in het refugiehuis te Mechelen wellicht met het oog op een goede geneeskundige verzorging. Omdat hij langzaam seniel werd, ligt misschien ook hierin een reden waarom hij niet definitief naar de abdij terugging. Op 13 december 1660 keerde abt Wichmans in verband met een professie voor de laatste keer naar de abdij terug. Pas in die maand werd voor hem bij de vader-abt een coadjutor aangevraagd, maar zijn dood trad te vroeg in om nog een opvolger te kunnen aanstellen⁶⁹). Op 11 februari 1661 overleed op vijfenzestigjarige leeftijd Franciscus Augustinus Wichmans te Mechelen. Zijn oud-novice en provisor van de abdij, Siardus de Smet schreef een doodsbrief⁷⁰). Zijn lichaam werd in de abdijkerk van Tongerlo voor het hoogaltaar bijgezet; het grafschrift in het koor luidde als volgt:

DEO OPTIMO MAXIMO
REVERENDUS ADMODUM AC AMPLISSIMUS
DOMINUS
DOMINUS AUGUSTINUS WICHMANS

⁶⁸) AAT II 89 en 90 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 32-33 (14 juli 1657, 31 mei 1659 en 28 juni 1660) en fol. 72^v (9 juli 1660) en IV 86 *Scheiding van abtsgoederen*, no. 52 (14 april 1660), L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpherende suyverheydt*, p. [5-6] en P. LENAERTS, 'Compte rendu des scéances des États'. In *APraem* 30(1954)97-98.

⁶⁹) AAT II 89 *Lijsten betreffende inkleding*, p. 33 (13 december 1660) en IV 55/2 *Abtsverkiezingen*, omslag *Wichmans*, no. 13 (19 december 1660) en H. LAMY, 'L'abbé Hugo d'Etival et la coopération des abbayes belges à son oeuvre historique'. In *APraem* 1(1925)265. "...labore et studii exhausti, senio gravati, et inde, prout habeo a maioribus, nonnihil puerescentis".

⁷⁰) AAT II 90 *Lijsten betreffende inkleding*, fol. 76^r (11 februari 1661). Zie **Bijlage 2**.

ABBAS XXXVIII HIC SITUS EST
 SATIS DIXI.
 DECOR DOMUS HUIUS,
 SCRIPTA PRAECLARA,
 ET VIRI INTEGRITAS
 CAETERA LOQUENTUR.
 OBYT A^o 1661.
 PRAELATURAE XVII.
 REQUIESCAT IN PACE⁷¹⁾.

4.4. Conclusie

In 1644 trad Augustinus Wichmans aan als 38ste abt van de abdij van Tongerlo (1644-1661). Middels dit ambt gaf hij op weer een andere wijze vorm aan de geloofsbeleving en de eer van orde en abdij. Toen hij rond het midden van de 17de eeuw abt werd, trof hij een goed geordende abdij aan, waar de studies zich in goede staat bevonden, waar de norbertijnse vroomheid werd gecultiveerd en waar de pastorale zending van de H. Norbertus — zoals die in het licht van de vroege Katholieke Reformatie werd begrepen — op de voorgrond stond. De abdij van Tongerlo kende in deze periode een grote toeloop van nieuwe kanunniken. Tijdens het abbatiaat van zijn voorganger Verbraecken (1629-1644) werden 57 novicen geprofest en tijdens Wichmans' regime waren dit er 53. Vanaf 1647 trad hij op als afgevaardigde namens de tweede stand in de Staten van Brabant, waartoe hij veelvuldig te Brussel moest verblijven. Het conventsleven werd sedertdien getekend door zijn afwezigheid (1647-1661). De begeleiding van het grote aantal aspirant-koorheren vormde een zware taak, die hij niet altijd naar behoren kon laten verrichten. Ten aanzien van hun kloosterlijke en intellectuele vorming is weinig bekend geworden. De theologische opleiding van de novicen was in elk geval in belangrijke mate positief-theologisch van aard en de visie van Augustinus inzake de genadeleer bleef als voorheen normgevend. Het positief-theologische studieklimaat werd voorzeker versterkt door de herbronning van de

⁷¹⁾ N. VAN DER MEULEN, *Continuatio seu prosecutio Sanderi*, p. 84B. "Aan God de Allerhoogste./ De zeer eerwaarde en verheven/ Heer/ Heer Augustinus Wichmans/ 38ste abt is hier gelegen/ ik heb voldoende gezegd./ De pracht van dit huis./ zijn heldere geschriften./ en de mans rechtschapenheid/ vertellen de rest./ Hij overleed anno 1661./ In het 17de jaar van zijn abbatiaat./ Hij ruste in vrede". Zie ook W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 495.

orde op eigen geschiedenis en gelukzaligen, die ook abt Wichmans' aandacht had. Het niveau van de studies was hoog, alle koorheren dienden de graad van baccalaureus te behalen, een flink aantal werd zelfs licenciatus en drie Tongerlose premonstratenzers verwierven de doctorstitel.

De kloostertucht en de verzorging van de conventualen konden niet altijd goed worden gewaarborgd. Een belangrijke oorzaak van dit probleem was het geringe aantal functionarissen, die verschillende taken gelijktijdig uitoefenden. Ondanks de delegatie van een aantal volmachten aan de prior, bleef het moeilijk om het bestuur van de abdij goed in te richten. Wellicht was Wichmans bang om zijn greep op de abdij te verliezen en hield hij liever, ondanks de problemen die dit opleverde, zijn zeggingsmacht intact. Het viel in dit verband op, dat hij met betrekking tot de kloostertucht minder streng was dan de kloostervisitors en de functionarissen van de abdij. Jammer genoeg zijn er maar weinig bronnen voorhanden — bijvoorbeeld in de vorm van correspondentie tussen abt en abdij — die meer inzicht kunnen verschaffen in de wijze waarop hij vanuit Brussel leiding gaf aan het Tongerlose kloosterleven.

Het spirituele klimaat, waarin de norbertijnen van Tongerlo leefden, kon tot op zekere hoogte worden gereconstrueerd. Naast de eucharistische vroomheid en de gerichtheid op de verering van belangrijke personen uit de ordesgeschiedenis blijkt vooral de mariale devotie en het augustinisme van belang te zijn. Het Tridentijnse offerpriesterschap heeft ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld in de vorming en beleving van de priesterlijke identiteit. Het gegeven dat de eucharistische devotie met name vanuit de ordesoverheid werd gestimuleerd — hiertoe moet althans worden besloten op grond van de voorhanden zijnde bronnen — kan erop wijzen dat zij voor Wichmans persoonlijk van minder belang was. Ook de verering van de norbertijnse gelukzaligen werd door hem bevorderd. De aandacht voor een aantal figuren uit de ordesgeschiedenis in Van Herdegoms *Diva virgo candida* (1650) en de beelden van de H. Norbertus en zaligen van de orde maken dit zichtbaar (1644-1650). Volgens Van Herdegom was zijn boek een aanvulling op de *Brabantia Mariana Tripartita*. Wellicht ervoer Wichmans het ontbreken van een verhandeling over de betekenis van Maria voor de ordesgeschiedenis en -gelukzaligen in zijn hoofdwerk als een manco, dat nu werd verholpen. De mariale devotie zelf genoot als voorheen zijn warme belangstelling en kan derhalve beter worden geschetst. Waarschijnlijk was voor hem — enigszins in tegenstelling tot de eucharistische devotie — met

name de Mariadevotie de belangrijkste pijler van het norbertijnse leven. Zijn persoonlijke devotie en de vele kunstwerken die hij ter ere van haar liet oprichten, leggen hiervan getuigenis af. Maria werd voorgesteld als de middelares van de zondige mens bij uitstek. Daarenboven werd zij vereerd als de patrones van de abdij. Een gepaste mariale devotie bleek ook in verband met de verdediging van Cornelius Jansenius als criterium te kunnen functioneren voor de orthodoxie van het eigen geloof. De oprichting van het standbeeld van de H. Augustinus, het onderschrift daarvan (1644) en de zeven publikaties van Tongerloënses (1644-1647) aangaande het leven en de werken van deze kerkvader laten zien, dat hij een onverholen verdediger van de 'doctor gratiae' was. Dit wil overigens niet zeggen dat hij als 'jansenist' te boek moet worden gesteld, tenzij men hiermee wil aangeven dat hij de onbelemmerde bestudering van Augustinus voorstond. De kerkvader stond in de orde op een hoog voetstuk. Hij had immers de H. Norbertus op bovennatuurlijke wijze voorzien van zijn regel. De betekenis van de verering van de H. Familie en de herinrichting van de altaren in de abdijkerk (1647-1649) kunnen niet eenduidig worden geïnterpreteerd. De relevantie hiervan voor de vroomheidsbeleving van de norbertijnen van Tongerlo kan daarom niet worden geduid. Door de bank genomen handelde Wichmans ten aanzien van het spirituele leven in continuïteit met zijn voorgangers. In het bijzonder valt echter zijn betekenis op voor de bevordering van de mariale devotie. Met betrekking tot deze aspecten van de norbertijnse spiritualiteit is het vermeldenswaard, dat hij de door hem beschreven vroomheidspraktijken zelf beleefde en bevorderde.

Met name de pastoraatsuitoefening door de abdij van Tongerlo in Staats-Brabant in het algemeen en in de Meierij van 's-Hertogenbosch in het bijzonder zal Wichmans ernstig zorgen hebben gebaard. Vooral na 1648 ging een aantal bestaande voorwaarden voor de pastorale zielzorg verloren. De kerken werden genaast, de pastorieën in de Meierij in beslag genomen en het pastorele goed en de beneficiëes waaruit de (seculiere) zielzorgers werden onderhouden, onteigend. Het is dan ook zijn verdienste, dat hij in nieuwe structuren heeft voorzien. Daarnaast wist hij het aantal pastorale bedieningen te vergroten door de verwerving van nieuwe pastoorplaatsen en door de vorming van nieuwe parochies. Ten aanzien van het onderhoud van de zielenherders in de parochies werd zijn beleid sterk afgekeurd. De beschuldiging, dat hij een slechte vader voor zijn kinderen was, was een ernstige aanklacht aan zijn adres. Kritieken aangaande de toeëigening van novale tienden en het verlangen

van de pastoors om zeggingsmacht te krijgen in Wichmans' bouwplannen kunnen erop wijzen, dat hij zijn zielzorgers financieel beknotte om eigen bouwprojecten te realiseren. Verder onderzoek naar de verhouding tussen de pastoors en hun abt kan wellicht meer inzicht geven in deze kwesties. Ook greep hij actief in het pastoraat in door middel van zijn benoemingsbeleid, dat overigens niet zonder kritiek bleef. Het is interessant te zien, dat te Tilburg een zelfbewuste houding van de parochianen zichtbaar wordt. Zij bleken niet genegen te zijn om goede zielzorgers voor onbekenden in te ruilen. Misschien volgde abt Wichmans hier een bepaalde strategie: indien de eigenheid van de premonstratense orde wordt getekend door het streven om het beschouwende leven in het actieve leven te vervolmaken, dan ligt het voor de hand dat beide componenten in het leven van elke norbertijnse kanunnik werden gerealiseerd, tenminste dat dit werd nagestreefd. Wellicht trachtte Wichmans te voorkomen dat er twee groepen koorheren ontstonden, namelijk een die het pastoraat uitoefende en een die de abdij bewoonde en het koorgebed verzorgde. Mede onder invloed van het groeiende aantal Tongerloënses werd het aantal pastorale bedieningen uitgebreid, zodat aan het einde van zijn abbatiaat het aantal zielzorgers met ongeveer een kwart was toegenomen.

Binnen de nieuw geschapen pastorale kaders in Generaliteits-Brabant hechtte Wichmans zijn goedkeuring aan initiatieven, die zich in de lokale kerken zelf ontwikkelden, maar van een duidelijk vooropgezet plan in deze is slechts weinig gebleken. Ten aanzien van de wijze waarop de Tongerloënses werden voorbereid op het pastoraat, kunnen slechts vermoedens worden uitgesproken. Hetzelfde geldt voor de pastoraatsuitoefening zelf. De vormgeving van pastoraat en in het bijzonder de sacramentele zielzorg door de abdij van Tongerlo in het midden van de 17de eeuw verdient dan ook een nadere bestudering. Uit de bijdragen van de pastoors voor het provinciaal-kapittel van 1656 blijkt wel, dat zij hechtten aan een strenge biechtpraktijk. In welke mate dit aanleiding gaf tot rigoristische praktijken is nog niet duidelijk. Het ontstaan van dit pastorale probleem wijst op de toename van de communiefrequentie in de norbertijnse parochies. Hier werd een optie van Wichmans gerealiseerd, die reeds in zijn geschriften in de jaren '20 en ook later werd voorgestaan. De aandacht voor de Mariavroomheid was een duidelijke constante van zijn abbatiaat, ook waar het de pastorale bediening in de Tongerlose parochies betreft. De bevordering van de Mariadevotie en het rozenkransgebed in het bijzonder — zoals te Tilburg — was een streven,

dat reeds onder zijn voorgangers werd gecultiveerd. Indien de gelegenheid zich voordeed, werd deze devotie actief door hem gestimuleerd. Hierbij viel de 'kerstening' van spontane vroomheidsuitingen op.

De vele boeken die de buitenheren tijdens Wichmans' abbatiaat vervaardigden, waren vooral gericht op de bevordering van de vroomheid en daarmee op de verdediging van controvers-theologische thema's. Lokale en regionale heiligen en heilighdommen en onderwerpen als de bedevaart, de heiligenverering en het bestaan van het vagevuur werden onder de aandacht van clerus en gelovigen gebracht. Hier komen tendensen naar voren, die bijvoorbeeld ook in de Hollandse Zending hun invloed deden gelden. Deze constatering doet de vraag rijzen, of en in welke mate de doorwerking van de Katholieke Reformatie in de orde van Prémontré en met name in de abdij van Tongerlo kan worden verbonden met haar lokaal-kerkelijke context. Zo kan ook de vraag worden gesteld, of en op welke wijze de orde van Prémontré zich onderscheidt van de andere reguliere geestelijkheid en de seculieren die zich met de parochiezielzorg inlieten.

Samen met de boeken die het leven en de werken van de kerkvader Augustinus tot onderwerp hebben, laten deze publikaties zien dat Wichmans niet gespitst was op de produktie van theologische traktaten. Eerder stond de concrete vroomheidsbeleving op de voorgrond. Genoemde boeken waren niet zozeer polemisch van aard, maar trachtten juist de 'binnenkant' van de vroomheidspraxis uit te tekenen. Daarmee stonden deze werken op een lijn met die van de abt zelf. De duidelijkste voorbeelden waren de *Diva virgo candida* van Gerard van Herdegom, waarvan Wichmans de anonieme co-auteur was, en *De triumpherende suyverheydt* van Ludovicus van Craywinckel, die het in de jaren '20 door frater Wichmans voorgenomen plan realiseerde om een leven van de H. Dymna te schrijven. Daarmee zijn twee voorbeelden gegeven, waaruit kan blijken dat hij een heel eigen stempel heeft willen drukken op de spiritualiteitsbeleving en de theologische visie van zijn onderdanen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen, of dit een systematisch aspect van zijn abbatiaat was. Indien dit het geval was, zal zijn veelvuldige afwezigheid van de abdij een effectieve uitvoering ervan hebben bemoeilijkt.

Slotbeschouwing

Wichmans ontwikkelde zich in de loop der jaren tot een degelijk en bekwaam theoloog. De nauwkeurigheid waarmee hij zijn publikaties

verzorgde en zijn bezorgdheid om de kwaliteit van de werken van zijn onderdanen, laten iets zien van zijn nauwgezetheid en verantwoordelijkheidsbesef. Dezelfde precisie, gecombineerd met een zekere hardnekkigheid, legde hij aan de dag bij het bestuur van de parochies Mierlo en Tilburg. Illustratief in dit verband is zijn weerstand tegen de Tilburgse schepenbank. Ten aanzien van dit dorpsbestuur trad pastoor Wichmans zelfs zo fel op, dat hier bijna sprake is van naijver. De bewaking van een goed godsdientig en zedelijk leven van zijn gelovigen was volgens hem de belangrijkste taak van een parochieherder. Deze rol heeft hij — ook naar zijn eigen maatstaven geoordeeld — op adequate wijze vervuld. Derhalve kan worden vermoed, dat hij consequent een verbinding wist te leggen tussen ideaal en praktijk. Hij moet worden gezien als een vroom en godvruchtig man, die zijn leven ervoer als een roeping van Godswege. De vroomheidspraktijken die zijn voorkeur hadden en die hij in zijn geschriften beschreef, trachtte hij ook bij zijn parochianen en onderdanen in te voeren. Daarbij was hij zich zozeer bewust van zijn zending, dat hij zich vrijwel geheel met zijn achtereenvolgende functies vereenzelfdigde. Vooral zijn optreden als pastoor en abt gaf hiervan blijk. Zo kon hij zijn strijd tegen het calvinisme in woord en daad omzetten en geneerde hij zich voor zijn (gedwongen) afwezigheid van de parochie Tilburg. Blijkens de verschillende functies, die hij voordien binnen en buiten de abdij had vervuld, moet hij volgens zijn confraters voldoende opvoedkundige kwaliteiten, diplomatieke gaven en bestuurlijke bekwaamheid hebben bezeten om het abbattiaat van de abdij Tongerlo naar behoren te vervullen. Aan deze geschiktheid wist hij echter niet altijd even goed uitdrukking te geven. Als abt van Tongerlo zette hij een koers uit, die getuige de daartegen ingebrachte klachten van buitenheren en conventualen niet altijd als even realistisch of haalbaar werd gezien. Enige ijdelheid kan Wichmans niet worden ontzegd. Dat moge blijken uit de verschillende portretten, die hij van zich zelf liet vervaardigen, het relaas van Van Herdegom over zijn bevordering van de Mariadevotie en de vele met zijn naam gesigneerde opschriften in en rond de abdij. Tegelijkertijd moet hij een zeker gevoel voor humor hebben bezeten. Dat wordt althans zichtbaar in enkele van zijn brieven en werken.

In de ogen van de hervormer van de Lotharingse kring, Servais de Lairuelz (†1631), moet Wichmans op bepaalde punten zeker geen goede abt zijn geweest. De bevoordeling van zijn familieleden, de uitgaven voor zijn persoonlijke verzorging, zijn minder rigoureuze strengheid ten aanzien van het kloosterleven en zijn zeker als barok te karakteriseren

kunstzin waren voor De Lairuelz laakbare gedragingen⁷²). Waarschijnlijk moet Wichmans worden gelokaliseerd op de overgang van het strenge en veeleisende elan van de vroege Katholieke Reformatie (zie zijn werken) naar de uitbundige, enigermate zelfgenoegzame en optimistische barokke vroomheid (zie zijn levenswijze en kunstzin). Zijn publikaties kunnen zowel inhoudelijk als qua vormgeving binnen de Katholieke Reformatie worden gesitueerd. Zij geven blijk van een uitgesproken positief-theologische, met name historiserende benaderingswijze en hebben een duidelijk compilerisch karakter. Het brongebruik dat met deze methode is geïmpliceerd, is in zekere zin eclectisch te noemen: elk werk dat bruikbaar materiaal bevat, wordt zonder onderscheid van stroming of richting gebruikt. Deze karakteristiek werd ook zichtbaar met betrekking tot Wichmans' vorming binnen de abdij en te Leuven. Wellicht moet de Katholieke Reformatie — als een antwoord op de Reformatie — worden gezien als een crisisverschijnsel. In een tijd van ideologische tweespalt en identiteitsverlies zochten rooms-katholieke theologen naar een nieuwe ideologie, naar een raamwerk waarbinnen het rooms-katholieke geloof als verstaanshorizon kon functioneren. Dit maakte het beroep op de traditie noodzakelijk en daartoe werd deze traditie met een zekere willekeur onderzocht en gebruikt.

In het geval van Wichmans is toch wel enigszins duidelijk geworden dat hij binnen het lokaal-geografische kader van zijn arbeidsterrein een bijdrage heeft geleverd tot de uitbouw van die nieuwe confessionele ideologie, een verstaanshorizon die tot Vaticanum II overheersend is geweest. Hij was daarvan overigens eerder een exponent en bevorderaar dan een origineel vormgever. Hij bouwde in dat opzicht veeleer voort op het werk van zijn voorgangers, in het bijzonder Adrianus Stalpaerts. Overigens was zijn uitstraling als schrijver niet bijzonder groot. Zo werden vrijwel al zijn boeken in het Latijn geschreven en beleefden zij althans in de 17de eeuw waarschijnlijk slechts een enkele druk. Alleen de *Sabbatismus Marianus* werd in het Nederlands vertaald, maar deze uitgave kende eveneens slechts één druk.

Sola Dei totum gloria claudat opus.

Twentestraat 99
NL-5018 BD Tilburg

F.J.M. HOPPENBROUWERS

⁷²) Zie E. DELCAMBRE, *Servais de Lairuelz*, p. 16-17.

Bijlage 1. Lijst met werken van Augustinus Wichmans (1615)/1621-1658¹⁾

Handschriften

1. Handschriftelijke notities van Wichmans bij het *Diarium ecclesiasticum* (ca. 1626?)²⁾.

Dit handschrift bevond zich in een exemplaar van de *Apotheca spiritualium pharmacorum*, dat in 1884 te Antwerpen bij een veiling uit het Tongerloose boekbezit werd verkocht. De huidige verblijfplaats is onbekend.

2. Een handschrift over het leven van de H. Dymphna, *Vitam et miracula Sanctae Dimphnae primiceriae Brabantiae virginis-martyris et magnae daemono-mastygis* (voor 1641)³⁾.

Reeds in de periode 1612-1630 had Wichmans zich voorgenomen een vita van deze heilige te schrijven, maar dit plan werd toen niet gerealiseerd. Hij slaagde hierin wel tijdens zijn 'verbanning' uit de parochie Tilburg, maar het handschrift zou circa 1640 bij de drukker zoek zijn geraakt. Het werd later gebruikt door Ludovicus van Craywinckel, die naar eigen bewering zijn materiaal goeddeels daaraan had ontleend⁴⁾. Waarschijnlijk is dit handschrift verloren gegaan.

3. A. WICHMANS, *Syntagma pastorale. De antiquitate et necessitate catechismi, de instructione pauperum, rudium agrorum, ac puerorum. Ad omnes pastores ecclesiasticos eorumque vicarios*, [Alphen, 1641] — 2 delen; fol. 1^v-211^v en 1^r-77^v; in-4^{o5}).

Toen Wichmans gedwongen afwezig was van het pastoraat van Tilburg heeft hij enkele werken vervaardigd waaronder deze *Syntagma pastorale*.

¹⁾ J. CORTHOUTS, *Inventaris van de handschriften in het abdijarchief te Tongerlo*, p. 145-146 en 271 en L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 389-394 noemen nog een aantal handschriften, waarvan echter het bestaan onbekend is gebleven of het auteurschap onduidelijk is.

²⁾ L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 391.

³⁾ AAT V 69 *Syntagma pastorale*, fol. 7^v.

⁴⁾ L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpheerende suyperheydt*, p. [4-6 en 7-8].

⁵⁾ AAT V 69 en 71 *Syntagma pastorale*.

Zijn ballingschap te Antwerpen en Alphen stelde Wichmans in staat om vanaf een afstand na te denken over de aard van de premonstratense pastoraatsuitoefening. Meer dan tien jaar werkzaam als parochieherder zette hij zijn visie op papier. Dit werk was vooral bestemd voor de premonstratense zielzorgers die in het dorpspastoraat werkzaam waren. De inhoud van het boek kan in drieën worden gedeeld. Eerst worden de aard, de oorsprong en de geschiedenis van de catechismus (vanaf de zondeval tot en met Norbertus en de Parijse theoloog Johannes Gerson) uiteengezet, worden de bestaande kerkelijke wetgeving en de broederschappen tot de bevordering van het geloofsonderricht besproken en wordt 'De gulden catechismus' van Gerson tot voorbeeld gegeven (hoofdstuk 1-14 en 33, 37 en 38). Dan komen een aantal formele en inhoudelijke aspecten van het catechismusonderwijs voor de plattelandsbevolking aan de orde, zoals de wijze waarop de zielzorgers hun onderdanen dienen te benaderen, de vergroting van de biecht- en communiefrequentie en de bevordering van de mariale devotie (hst. 16, 21-22, 28-32 en 34). Tot slot geeft Wichmans nog een aantal richtlijnen voor de zielzorgers. Zij moeten een voorbeeldig leven leiden, dat onder andere bestaat in het stichtend converseren met de parochianen, de onthouding van de jacht, de zorg voor het eigen geestelijk leven en zieleheil en voor dat van de parochianen (hst. 15, 17-20, 23-27 en 35). De stof wordt op de voor Wichmans gebruikelijke manier gepresenteerd. Zijn historische en patristische interesse komt ook in dit werk duidelijk naar voren. Zijn verhaal wordt onderbouwd met synodale, diocesane en ordesstatuten, met voorbeelden uit de pastorale praktijk, met dichtverzen van onder andere klassieke auteurs en met contemporaine exempels. Dit werk sloot ongetwijfeld aan op een bestaande interesse binnen de abdij van Tongerlo voor de wijze waarop de norbertijnse pastoraatsuitoefening plaats moest hebben. Het idee van een pastoorshandboek, dat bovendien is toegespitst op de catechese, heeft Wichmans wellicht ontleend aan de Tongerloose koorheer Guilielmus Drunaeus. Misschien dienden echter andere werken als inspiratiebron. De kerkvader Augustinus zelf had een catechismus voor de plattelandsbevolking samengesteld en in opdracht van prelaat Stalpaerts werd het vijftiende-eeuwse boek *De regimine rusticorum* (*Het bestier der Landt-lieden*) van de kartuizer Werner Rolevinck door Jan David Heemssen vertaald⁶).

⁶) *Hs. Tongerlo, Abdijarchief*, no. AAT V 66 (= Corthouts, no. 132), G. DRUNAEUS, "Pastorale: handboek voor de parochiezielzorg (Nederlands en Latijn)", [einde 16de/begin 17de eeuw], AURELIUS AUGUSTINUS, *De catechizandis rudibus*, Turnhout, 1969,

Gedrukte werken

O. J.-B. WILS, *Epigrammata de viris vitae sanctimonia illustribus ex ordine Praemonstratensi*, Leuven, 1615 — 24 [31] p.; in-4^{o7}).

Deze publikatie werd het eerst door W. van Spilbeeck toegeschreven aan Wichmans. Dit deed hij op grond van een notitie gemaakt door een bezitter in een exemplaar van de *Epigrammata*, die Wichmans als auteur aanwees. Een bevestiging hiervan vond hij in het feit, dat een tweetal gedichten uit dit werkje in Wichmans' *Rosa candida et rubicunda* voorkomt. Het auteurschap van Wichmans is echter niet onomstreden. In de eerste plaats was het pseudoniem J.-B. Wils de naam van een bestaand persoon, te weten een karmeliet die te Antwerpen werkzaam was. Daarnaast komt het boekje niet voor in Wichmans' boekinventarissen, waarin wel andere van zijn publikaties figureren. Tevens staat vast dat Wichmans in de periode tussen 1615 en 1625 geen enkel zelfstandig werk heeft geproduceerd, ofschoon hij toentertijd waarschijnlijk veel meer gelegenheid had om literair actief te zijn dan tijdens zijn artesstudie te Leuven. In dit boekje beschrijft de auteur in korte verzen (epigrammen) een groot aantal figuren uit de ordesgeschiedenis. Het werk is opgedragen aan prelaat Stalpaerts en is geschreven naar aanleiding van de bespreking van een aantal gelukzaligen van de orde door de historicus A. Miraeus⁸).

1. Twee lofdichten, zonder titel, in L. LANDTMETER, *Commentarius brevis ad regulam* (1621) — 1 p.; 7 regels en 36 r. in 2 kol.; in-8^{o9}).

In het eerste gedicht spreekt Wichmans zijn lof uit over de inspanningen van zijn confrater Landtmeter om dit werk tot stand te brengen en

p. 115-178 en A. KEERSEMAECKERS, 'Jan David Heemssen (1581-1644). Het Bestier der Landt-lieden (1624). De vertaling van een vijftiende-eeuws boek voor plattelandspastoraal'. In *Bijdragen tot de geschiedenis* 64(1981)167-191.

⁷) A. WICHMANS, *Epigrammata de viris vitae sanctimonia illustribus ex ordine Praemonstratensi*, ed. I. v[AN] S[pILBEECK], Tamines, 1895.

⁸) AAT IV 135/2 *Inventarissen*, no. 306 (1616), 353/1 (1618) en 369/2 (1619), IV 136 *Inventarissen*, no. 389 (1620), 440/1 (1624), 464 (1626), 474 (1628) en 489 (1629) en IV 137/1 *Inventarissen*, no. 513/5 (28 augustus 1635), A. MIRAEUS, *Chronicon ordinis Praemonstratensis*, Keulen, 1613, *Epigrammata*, ed. I. v[AN] S[pILBEECK], p. vi-vii, L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 389-390 en N.J. WEYNS, 'Wichmans (Wychmans), Augustinus Franciscus, abt en geestelijk schrijver'. In *NBW* 5, kol. 1004.

⁹) L. LANDTMETER, *Commentarius brevis ad regulam*, p. 6.

bespreekt hij de daaraan verbonden hemelse beloning. In het tweede gedicht prijst Wichmans de kerkvader Augustinus, die onder andere wordt voorgesteld als de wetgever, leermeester en leider van de koorheren van Prémontré met betrekking tot het kloosterleven.

2. *Dionysio Mudzaert Magnam ab Orbo condito deductam historiam ecclesiasticam publicanti encomiasticum*. (1622) — 1 p.; 23 r. proza en 38 r. poëzie in 2 kol.; in-folio¹⁰).

Bij gelegenheid van de uitgave van een nederlandstalige kerkgeschiedenis door zijn confrater Dionysius Mudzaert schreef Wichmans een lofprijzing in proza en poëzie aan de auteur. In de lofrede prijst Wichmans het werk van de historicus Caesar Baronius, de *Annales ecclesiasticae*, waarop Mudzaert zich met name had geïnspireerd. Het werk van Baronius wordt voorgesteld als de meest betrouwbare voorhanden zijnde kerkgeschiedenis.

3. A. WICHMANS, *Rosa candida et rubicunda, id est: Venerabilis Petrus Calmphoutanus, ex canonico norbertino ecclesiae Tungerloensis pastor in Haren, crudelissimo martyrio a Geusis interemptus anno M.D.LXXII*, Antwerpen, 1625 — 61 p.; in-8^o¹¹).

Dit werk is een zeer beknopt leven van de Tongerlose pastoor Petrus Janssen van Kalmthout, die naar men te Tongerlo meende door de Geuzen was vermoord toen hij zijn geloof niet wilde afzweren. Daarbij ging het Wichmans vooral om de verering van deze pastoor van het Noordbrabantse Haaren. In het voorwoord aan de lezer merkt hij op hoe hij al lezend in het doodboek van de abdij de naam van Janssen tegenkwam en zich beklaagde over het onrecht, dat heiligen weliswaar in de hemel worden geëerd maar op aarde daarentegen in de vergetelheid weggewijnen. Wichmans wil deze geschiedenis vertellen, opdat het leven en de

¹⁰) D. MUDZAERT, *De kerckelycke historie*, p. [5].

¹¹) Vgl. A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 776, A. ERENS, *Tongerloo en 's-Hertogenbosch*, p. 214, TH. GOOSSENS, 'Pastoor Petrus Janssen te Haaren †1572'. In *BB* 10(1929-1930)199-200, É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique* 5: *L'Église des Pays-Bas 1559-1633*, Brussel, 1962, p. 181-182 en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 326-328.

dood van Petrus Janssen de lezer — die zijn leven wil heiligen — tot voorbeeld zijn en tot verering opwekken¹²). Wichmans was er blijkbaar van overtuigd dat Janssen onder de gelukzaligen was opgenomen, want hij schroomt er niet voor over de Zalige Petrus te spreken¹³). Petrus Janssen wordt door Wichmans voorgesteld als een ijverige en waakzame pastoor, die het ideaal van het Tridentijns priesterschap belichaamt en desnoods standvastig de dood ingaat zonder aan zijn geloof te verzaken. In deze hoedanigheid wordt hij tot voorbeeld gesteld aan alle (norbertijnse) pastoors, die bedreigd door calvinistische predikanten en soldaten het rooms-katholieke geloof verkondigen. Wichmans vergelijkt de vervolgingen van zijn tijd met die van Diocletianus (284-305)¹⁴). Zijdellings maakt hij enige historisch-kritische opmerkingen omtrent zijn bronnen, die zijns inziens of sterk overdreven of in tegenspraak waren met de 'feiten' zoals hij die kende. Tevens roert hij thematieken uit de discussie omtrent de aard van de premonstratense orde kort aan¹⁵).

4. A. WICHMANS, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra luem contagiosam et aliosque morbos*, Antwerpen, 1626 en *Diarium ecclesiasticum de sanctis contra pestem tutelaribus*, z.p., z.j. [Antwerpen, 1626] — 422 en 116 p.; in-4°.

Bij gelegenheid van de wijding van de dominicaan Michaël Ophovius tot bisschop van 's-Hertogenbosch in 1626 werd de *Apotheca spiritualium pharmacorum* aan hem opgedragen. De aanleiding voor deze publikatie is waarschijnlijk gelegen in de dood van een drietal confraters van Wichmans, die binnen enkele dagen aan de pest waren overleden. De abdij van Tongerlo bediende een dertigtal parochies in het hertogdom Brabant en daarom vormden besmettelijke ziekten in deze regio een ernstig gevaar en een praktisch probleem voor de norbertijnse pastoraatsuitoefening. Het beleg van Breda door Spinola (1625) wordt door Wichmans in de inleiding aangegrepen om het oorzakelijk verband tussen oorlog, hongersnood en besmettelijke ziekten aan te geven¹⁶). Met dit werk, een "bewaarplaats met geestelijke geneesmiddelen", wil Wichmans zijn

¹²) *Rosa candida et rubicunda*, p. [6 en 7] en 22-23.

¹³) *Rosa candida et rubicunda*, p. 39.

¹⁴) *Rosa candida et rubicunda*, p. 3, 5, 6, 8, 11, 16-17 en 19.

¹⁵) *Rosa candida et rubicunda*, p. [6-7], 3, 10 en 31-32.

¹⁶) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. [5-8 en 10].

lezers — en via hen de gewone gelovigen — ten dienste zijn met gebeden, kerkelijk goedgekeurde amuletten, heiligen en goede werken, die kunnen helpen om ziekten zoals de pest af te wenden¹⁷). Dat juist de besmettelijke ziekten door Wichmans worden besproken, mag ook om een andere reden geen verbazing wekken, want met de besmettelijkheid en daarom de willekeur van deze ziekten stelt zich tevens de vraag naar de redelijkheid van God. Indien zij enkel en alleen op grond van hun overdraagbaarheid mensen treffen, dan zou daarmee de onredelijkheid van Gods heilsbestel zijn aangetoond. Waarschijnlijk is het werk bedoeld voor de parochiepriesters, opdat zij zich zelf en hun gelovigen wapenen tegen besmettelijke ziekten.

De titel van het boek is wellicht ontleend aan het werk van de jezuïet Etienne Binet de *Apoteke der geestelicken medicinen*¹⁸). In een aantal inleidende hoofdstukken bespreekt Wichmans de oorzaken van de ziekten. De erfzonde wordt aangeduid als de 'oeroorzaak' en vervolgens de persoonlijke zonde, die van de ouders en van de vorsten. Omdat de ziekten gegeven zijn met het menselijke bestaan beveelt Wichmans het gebruik van bovennatuurlijke medicijnen in combinatie met natuurlijke geneesmiddelen van harte aan¹⁹). Als de belangrijkste reden van de ziekten ziet Wichmans het opvoedkundig karakter ervan: God handelt als een schoolmeester, die zijn leerlingen bestraft²⁰). Met name de goede werken zijn daarom volgens Wichmans het middel bij uitstek om de besmettelijke ziekten af te wenden. Hierbij gaat Wichmans uitgebreid in op de katholieke opvatting van de goede werken in tegenstelling tot die van de Reformatie²¹). In het vervolg worden allerlei heiligen, amuletten, etcetera opgesomd, die de besmettelijke ziekten kunnen voorkomen.

Het *Diarium ecclesiasticum* is, getuige de titelpagina, bedoeld voor gelovigen van welke levensstaat dan ook. Dit boek vormde de uitwerking van een gedachte, die Wichmans in de *Apotheca spiritualium pharmacorum* had ontwikkeld. Hij meende dat het zeer profijtelijk kon zijn om besmettelijke ziekten te voorkomen, wanneer een gelovige iedere maand een bepaalde heilige als patroon zou kiezen²²). Om deze keuze te

¹⁷) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. [10 en 12-13]. Zie C. CASPERS, 'Duivellbannen of genezen op 'natuurlijke' wijze', p. 63-64.

¹⁸) E. BINET, *Apoteke der geestelicken medicinen, oft vertroostinghe ende verheuginghe voor siecke, droeve ende benauwde personen*, Antwerpen, 1621.

¹⁹) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 1-49 en i.h.b. 6-7.

²⁰) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 49-61 en i.h.b. 57.

²¹) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 61-65.

²²) *Apotheca spiritualium pharmacorum*, p. 369-373 (Cap. LXXVI - 'De eligendo per singulos menses sancto tutelari contra pestem').

vereenvoudigen vervaardigde Wichmans deze ‘kerkelijke kalender van schutsheligen tegen de pest’. Tot voorbeeld diende een werk van de Leuvense theologieprofessor Johannes Molanus, die een kerkelijke kalender van heilige ‘artsen’ had vervaardigd²³).

5. A. WICHMANS, *Dissertatio historica de origine ac progressu coenobii Postulani*, Antwerpen, 1628 — 39 p.; in-4°.

Deze historische verhandeling verscheen naar aanleiding van de installatie van Johannes du Chesne als tweede abt van de abdij van Postel in 1628. Het voorwoord is een lofrede gericht tot de nieuwe abt. Een tweede aanleiding tot dit kleine werk vormde de verheffing van de proosdij Postel — een stichting van Floreffe — tot abdij in 1621. In een veertigtal pagina’s beschrijft Wichmans allereerst de plaats van de norbertijnse orde tussen andere, nieuwe en oude kloosterorden in heilshistorisch perspectief. In zijn ogen zijn bijvoorbeeld de orden der premonstratenzers, dominicanen, franciscanen en jezuiteten ontstaan om de toen heersende ‘ketterijen’ te bestrijden. Hiermee wil Wichmans tevens de actualiteit van de orde van Prémontré aantonen, die met Norbertus als stichter en als eucharistische heilige de Tridentijnse sacramentsopvatting tegen de protestanten verdedigt. Het grootste deel van het boekje behandelt de stichting (1140) en de groei van de proosdij Postel. Hiertoe heeft Wichmans gebruik gemaakt van cartularia en handschriften, die hij zowel te Postel als in de eigen abdij had geraadpleegd. Langs die weg tracht Wichmans vooral inzicht te geven in de juiste ouderdom en de geschiedenis van Postel. In dit verband weidt hij kort uit over de stichtingsdatum van de abdij van Tongerlo en citeert hij uit een valse stichtingskroniek²⁴).

6. A. WICHMANS, *Sabbatismus Marianus*, Antwerpen, 1628 — 278 p.; in-8°.

Met deze publikatie wilde Wichmans in de eerste plaats de mariale devotie en daarmee tevens de naastenliefde tot de medemens bevorderen.

²³) *Diarium ecclesiasticum*, p. [1 en 3] en J. MOLANUS, *Medicorum ecclesiasticum diarium*, Leuven, 1595.

²⁴) *Dissertatio historica*, p. [20]. Zie ook A. ERENS, ‘De valsche stichtingskronijk der abdij Tongerlo’.

Hiertoe laat hij zien op welke wijze de zaterdagse devotie tot Maria moest plaatshebben en toont hij de oorsprong en het nut van deze praktijk aan²⁵). De aanleiding tot deze publikatie is voor Wichmans het gegeven, dat Maria — als de spirituele echtgenote van zijn geestelijke vader, de H. Norbertus — zijn geestelijke moeder is. Bovendien ziet hij de devotie tot de H. Moeder Gods als een noodzakelijk geestelijk tegengif tegen het calvinisme.

Het boekje richtte zich allereerst tot de parochieclerus. Om de mariale devotie te vergroten wijst Wichmans bijvoorbeeld op de noodzaak om bij de gelovigen “Eene soeten mont [te] maecken”, dat wil zeggen om hen tot de verering van Maria op te wekken door bij de preek een Maria-wonder te vertellen. Tevens spoort Wichmans de clerici aan om een grotere devotie tot Maria aan de dag te leggen dan de ongeletterde en eenvoudige leken, die volgens Wichmans enkel het ‘Ave Maria’ bidden²⁶). Dat dit werk in 1633 in een nederlandstalige vertaling uitkwam, getuigt van het succes dat het boekje bij het lezerspubliek moet hebben gehad. Nu konden ook minder geletterde leken kennis nemen van de bijzondere zaterdagse Mariaverering²⁷). Het betoog van de *Sabbatismus Marianus* bestaat uit een combinatie van theologische discussies en historische ‘feiten’ uit klassieke, profane en kerkelijke geschiedenissen en wordt geïllustreerd met middeleeuwse exempels en soms contemporaine wonderen²⁸). De humor die Wichmans her en der in dit toch wel serieuze werk ten toon spreidt, mag opmerkelijk heten²⁹).

7. A. WICHMANS, *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen, 1632 — 1058 p.; in-4°.

De *Brabantia Mariana* is Wichmans' hoofdwerk, waaraan hij in ieder geval sedert 1628 tot en met het najaar van 1632 heeft gewerkt. Blijkens het voorwoord is dit boek bedoeld als een vervolg op de *Sabbatismus Marianus*. Het doel dat Wichmans beoogde, is driedelig. In de eerste

²⁵) *Sabbatismus Marianus*, p. [7, 8 en 9].

²⁶) *Sabbatismus Marianus*, p. 157, 159-161, 162-163, 235 en i.h.b. 158 en 167-168.

²⁷) *Den saterdagh van Onze Lieve Vrouwe*, Antwerpen, 1633 met een voorwoord van de vertaler Johannes Drunaeus.

²⁸) Zie ook C.N.G. DE VOOYS, *Middel nederlandse legenden en exempelen. Bijdrage tot de kennis van de prozaliteratuur en het volksgeloof der Middeleeuwen*, Groningen-Den Haag, 1926, p. 366-367.

²⁹) *Sabbatismus Marianus*, p. 214, 231 en 232-233.

plaats wil hij Maria's eer bevorderen door haar devotie te stimuleren en deze bij 'buitenlanders' aan te bevelen als eigen aan de lokale kerk sedert de apostolische zending van het christendom in de Lage Landen. Vervolgens noemt hij als reden van zijn boek de bestrijding van de 'ketterij'. Tot slot wijst hij op de bijzondere verdiensten die aan deze verering zijn verbonden, want zij geldt als een voorteken van bijzondere uitverkiezing. Daarnaast spreekt hij nog de hoop uit, dat hij voor andere geleerden de weg heeft geopend om hun studies verder voort te zetten³⁰). De verbreiding van de Mariadevotie wordt door Wichmans voorgesteld als de meest eigen pastorale opdracht van de orde van Prémontré³¹). Omdat dit werk in het Latijn is geschreven en in het voetspoor treedt van de *Sabbatismus Marianus* zal de *Brabantia Mariana* vooral een clericaal en geleerd publiek op het oog hebben gehad. Het expliciet theologisch karakter van Wichmans' 'opus magnum' is echter — zo op het eerste oog te oordelen — geringer dan van zijn vorige Mariawerk. In het eerste deel behandelt Wichmans de oorsprong van de mariale devotie in het algemeen, in de Nederlanden en vooral in Brabant. Dan geeft hij in het tweede deel een overzicht van de verschillende steden en dorpen, waar Maria op bijzondere wijze werd vereerd. Tot slot bespreekt hij in het derde deel de kloosters en abdijen, die onder het patronaat van Maria stonden. De structuur van het boek werd waarschijnlijk gemodelleerd naar het voorbeeld van Ferreolus Locrius' *Chronica anacephalaeosis Mariae augustae Virginis Deiparae*³²). Naar eigen zeggen had Wichmans een kritische afweging gemaakt van de voorhanden zijnde bronnen. Desalniettemin deelden degenen, die hem van materiaal voorzagen, niet altijd in zijn goede bedoelingen. Zo blijkt dat Wichmans met betrekking tot O.L.V. van Sterre-Borne te Butsel (België) zich heeft laten misleiden door de vrouwe van het dorp, die de Mariadevotie aldaar wat wilde stimuleren. Daartoe werd een valse kroniek samengesteld, die Wichmans kritiekloos heeft verwerkt³³).

³⁰) *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [18 en 21-22].

³¹) *Brabantia Mariana Tripartita*, p. 680-694.

³²) F. LOCRIUS, *Chronica anacephalaeosis Mariae augustae Virginis Deiparae*, Atrecht, 1606. Deel 3 van dit werk werd uitgegeven, in *Summa aurea de laudibus Beatissimae Virginis Mariae, Dei Genetricis sine labe concepta*, door J.-J. BOURASSÉ, Parijs, 1862, kol. 999-1476.

³³) *Brabantia Mariana Tripartita*, p. [18-19] en F.V. VAN GENECHTEN, 'Kritische analyse van de legende nopens de oorsprong van de eredienst van O.L. Vrouw van Sterre-Borne te Butsel en van historische gegevens die daarmee verband houden'. In *Eigen schoon en de Brabander* 57(1974)112-121.

Blijkens de herdrukken en de waardering, die contemporaine bibliografen en anderen over de *Brabantia Mariana* uitspraken, werd het werk zeer gewaardeerd. Het boek werd in 1644 — bij gelegenheid van Wichmans installatie — waarschijnlijk opnieuw gedrukt³⁴). In 1734 verscheen een geïllustreerde Napolitaanse editie, waarvan nochtans ieder spoor ontbreekt. In 1796 tenslotte werd een herdruk begonnen, maar niet voltooid³⁵). De vele lofprijzingen die naar Wichmans' hoofdwerk uitgingen, betroffen veelal de relevantie van het werk als historische bron. Blijkens de registers van het tijdschrift *Ons geestelijk erf* bijvoorbeeld werd en wordt de *Brabantia Mariana* nog steeds als zodanig geraadpleegd³⁶). De vraag of het werk daartoe is geëigend, kan niet op de voorhand worden beantwoord. Wel is duidelijk, dat dit werk — naast andere publikaties van Wichmans — meer inzicht kan verschaffen in de zeventiende-eeuwse geloofsmentaliteit van de Katholieke Reformatie.

8. Gedichten bij drie glas-in-loodramen van de abdijkerk, die lof spreken over episoden uit het leven van de H. Norbertus (1639) — 3 keer 4 r³⁷).

Van de zes bijschriften, die Wichmans zou hebben vervaardigd, werden er slechts drie bekend. Zij betreffen de volgende onderwerpen: — a) Norbertus ontvangt zijn eerste onderricht van de benedictijner abt Michael Conon; — b) in navolging van Jezus laat Norbertus alle wereldse goederen achter zich; — c) Norbertus vermaant zondaars en onderwijst de clerus.

9. De opdracht aan de nieuwe bisschop van 's-Hertogenbosch, Jozef Bergaigne, in M. GROENENSCHILT, *Lust-hof der godt-vruchtige meditatie op het leven en lyden ons Heeren Iesu Christi*, Antwerpen, 1639² — 13 p.; in-8^{o38}).

³⁴) Zie 4.1.

³⁵) L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 391.

³⁶) A. HEYLEN, *Historische verhandeling over de Kempen* 7, p. 192 noemt een aantal zeventiende-eeuwse auteurs, die hun waardering over dit werk hebben uitgesproken. *Ons geestelijk erf. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden* 1(1927)-68(1994). Vgl. M. WINGENS, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen, 1994.

³⁷) R. VICHET, *Tongerloo sive eiusdem coenobii origo et incrementum*, p. 614 en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 469-470.

³⁸) M. GROENENSCHILT, *Lust-hof der godt-vruchtige meditatie*, p. [5-17].

Deze heruitgave van Groenenschilts mystiek-ascetisch traktaat werd door Wichmans voorzien van een opdracht aan de nieuw gekozen bisschop van 's-Hertogenbosch. Met name de slechte staat van de Meierij en de eventuele rol, die Bergaigne — een diplomaat van formaat — in de verbetering daarvan zou kunnen vervullen, worden uitgewerkt.

10. A. WICHMANS, *Officia sanctorum particularia in ecclesia Beatae Mariae de Tungerlo ordinis Praemonstratensis quotannis peragenda, de novo recognita, et reformato eiusdem ordinis breviario accommodata, iussu Reverendi admodum Domini Theodori Verbraecken (...). Kalendarium, pro parte hyemali en Kalendarium, pro parte aestivali*, z.p., z.j. [1643-1644] — 50 p.; in-8°.

In opdracht van prelaat Verbraecken verzorgde Wichmans, toentertijd coadjutor, een herziening van de liturgische teksten van het feesteigen van de abdij van Tongerlo, dat was aangepast aan het nieuwe *Breviarium Praemonstratense*.

11. Het onderschrift bij het beeld van de H. Moeder Gods boven een inrijpoort van de abdij (1644) — 5 r³⁹).

Hierin prijst Wichmans de bescherming van de abdij door de Moeder Gods die reeds gedurende vijf eeuwen geloofsleer en -leven te Tongerlo bewaakte, en roept haar op dit werk ook in de toekomst voort te zetten.

12. Het onderschrift bij het beeld van de H. Augustinus boven de toegangspoort van het voorplein van de abdij (1644) — 6 r⁴⁰).

Wichmans eert in het bijschrift van dit Augustinusbeeld het universele leraarschap van de kerkvader aangaande de genadeleer. De H. Augustinus wordt tevens voorgesteld als de onvolprezen wetgever van de orde van Prémontré.

³⁹) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 112.

⁴⁰) M.A. BIGATO, *Augustinus humiliatus*, p. [9] en W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 487.

13. Het grafschrift voor Theodorus Verbraecken, 37ste abt van Tongerlo (1644) — 20 r⁴¹).

In dit grafschrift stelt Wichmans het hoge ambt van prelaat van Tongerlo voor als “een gave Gods”, een goddelijke opdracht dus. De lengte ervan en de verwijzing naar zijn auteurschap is ongewoon⁴²).

14. Het onderschrift bij het beeld van de H. Norbertus boven de tweede toegangspoort van de abdij (1644-1650) — 6 r⁴³).

In het bijschrift voor het beeld van de ordesstichter wordt Norbertus door Wichmans voorgesteld als de verkondiger van het Allerheiligste Sacrament in de Nederlanden en de beschermer van de abdij.

15. Het onderschrift bij de beelden van de Z. Godefridus van Kappenberg, de Z. Hermannus-Josephus van Steinfeld en de Z. Siardus (1644-1650) — resp. 8, 8 en 8 r⁴⁴).

In een drietal onderschriften prijst Wichmans monastieke deugden zoals de kuisheid, de onschuld, de armoedebeleving en de opvoeding van de kloosterling, en tevens de wonderdadigheid van de Z. Godefridus.

16. De bijschriften van de reliekhouders van de Z. Godefridus van Kappenberg en de Z. Siardus (1644-1650) — resp. 26 en 21 r⁴⁵).

Naast de verwijzingen naar de heilige staat van de Z. Godefridus en de wonderdadigheid van de Z. Siardus wijst Wichmans in de bijschriften op verschillende monastieke deugden.

⁴¹) W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 477.

⁴²) Voor de grafschriften van enige andere zeventiende-eeuwse prelaten, zie W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerlo*, p. 427 (Mudtsaerts, †1609), 447 (Stalpaerts, †1629), 495 (Wichmans, †1661), 500 (Ursino, †1664) en 526 (Piëra, †1723).

⁴³) A. SANDERUS, *Chorographia sacrae Tongerloensae*, p. 77B.

⁴⁴) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 140, 151 en 184.

⁴⁵) G. VAN HERDEGOM, *Diva virgo candida*, p. 140-141 en 152.

17. Een beoordeling ('approbatie'?) van Mariale gebeden voor de abt van de abdij *Beata Maria Bonae Spei*, Augustinus de Felleries (1653)⁴⁶).

18. Enige latijnse en nederlandstalige verzen in de editie van 1658 van Van Craywinckels werk over de H. Dympna (1658) en een ander werk van dezelfde auteur over de ZZ. Adrianus en Jacobus (1677) — 4, 10 en 16 r⁴⁷).

In het eerste vers speelt Wichmans met de homofonie van Dympna en 'digna' ('waardig'). Dympna wordt voorgesteld als degene, die de onwaardige ('indignus') gelovige door haar bemiddeling waardig ('dignus') maakt het eeuwige heil deelachtig te worden. In een tweede latijnstalig gedicht prijst hij het landleven, als het onschuldige op het goddelijke gerichte leven. Naar analogie met de parabel van de schat in de akker prijst Wichmans in een nederlandstalig gedicht de gelovige, die zich als een landman van de wereld afzondert en het land bewerkt, dat wil zeggen die God zoekt. Op deze wijze verdient hij zich een onderpand in de hemel⁴⁸). Dit laatste gedicht is een zeer vrije parafrase van het tweede.

⁴⁶) A. DE FELLERIES, *Sermons sur l'Ave Maria*, Brussel en Bergen, 1653. Zie L. GOOVAERTS, *Ecrivains* 2, p. 393. *Iudicium Dominus Augustinus Wichmanni, super Mariae sermonibus Domini Augustini de Felleries, abbatis Beatae Mariae Bonae Spei*.

⁴⁷) L.J. VAN CRAYWINCKEL, *De triumpherende suyverheydt*, p. 21 en 286-287 en *Het leven, manieren ende doot van de glorieuse martelaeren Adrianus ende Iacobus canonieken regulieren van Onze Lieve Vrouwe in Zeelandt, der ordre van Premonstreyt, van het gheselschap der 19. martelaeren van Gorcum*, Utrecht, 1677, p. 84 en 85.

⁴⁸) Vgl. Matteüs 13,44.

Bijlage 2. De doodsbrief van Augustinus Wichmans (na 11 februari 1661)¹⁾

Reverendus admodum in Christo Pater et Amplissimus/ Dominus,
Dominus Augustinus Wichmans Antverpiensis/ vicarius in alphen
Sacrae Theologiae Baccalauraeus Formatus Circator et magister novitiorum/

Pastor in Mierlo et archipresbiter helmondanus/

Pastor in Tilburch et archipresbiter bekensis/

Abbas Tungerloensis confirmatus die nona Iulij 1644/ mijtratus die sequenti quae erat dominica ab Episcopo/ buscoducensi Josepho bergaigne minorita/

Deputatus ordinarius statuum brabantiae, anno 1647/ mense maio. cui deputationi primo reluctavit seseque/ excusavit, mortuo nimirum Amplissimo domino/ Joanne masio Abbate Parcensi, defuncto/ vero deputatorum altero, Amplissimo domino Henrico vander heijden Abbate Villariensi/ denuo id munus ei delatum est adhortante et/ premente ad hoc Reverendissimo et Illustrissimo domino/ Jacobo boonen Archiepiscopo Mechliniensi cuius/ autoritate victus onus suscepit quo suscepto/ zelo zelatus est, pro Patriae comuni bono tandem/ defatigatus reversus ad suam Tungerloam altero anno mechliniae in domo nostra diem clausit/ [faebruarii feria sexta] extremum anno aetatis sexagesimo sexto professionis/ 48 Prelaturae decimo septimo cum ante in Coadiutorem/ assumptus anno cum dimidio perstitisset die ii februarii/ anno domini 1661 inter sextam et septimam/ matutinam vir magnarum et multarum qualitatum/ longiori vita dignus cuius animae aeternam prestat/ requiem misericors deus meritis intemeratae matris eius/ mariae cuius cultus et honoris propagator fuit/ singularis. amen amen. fiat. fiat. o maria ei adepta/ Episcopatum Buscidocensem sibi delatum ob causas recusavit/

Requiem aeternam dona ei domine et lux perpetua luceat ei amen/

¹⁾ AAT IV 51 *Doodsbrieven*, no. 2 (na 11 februari 1661). Op de rugzijde van het hier weergegeven stuk stond vermeld: "Schedula (quasi) mortuaria Amplissimi Domini Wichmans (inventa in Computorio Provisoris 1766)". Dat deze kladbrief in de rekeningen van de provisor werd teruggevonden, doet vermoeden dat Siardus de Smet ervan de auteur is.

Vir longiori dignus dignus hic vita fuit/ talem non habebit Tungerloa,
non quod invidiam sed quod/ timeam faxit omnipotens sim falsus
propheta/ conserva Tungerloa te in santitate et sapientia²⁾).

²⁾ “De zeer eerwaarde vader in Christus en zeer verheven heer, heer Augustinus Wichmans van Antwerpen, vicarius te Alphen, *Sacrae Theologiae Baccalauraeus Formatus*, circator en novicenmeester, pastoor te Mierlo en landdeken van Helmond, pastoor te Tilburg en landdeken van Hilvarenbeek, werd op 9 juli 1644 bevestigd als abt van Tongerlo en werd de daaropvolgende dag, een zondag, gemijterd door de bisschop van 's-Hertogenbosch, Josephus Bergaigne, minderbroeder. In de maand mei van het jaar 1647 werd [hij voorgedragen als] gewoon afgevaardigde in de Staten van Brabant. Deze afvaardiging wees hij aanvankelijk af en verontschuldigde zich daarvoor, toen de zeer verheven heer Johannes Masius, abt van Park, was overleden. Toen echter de andere afgevaardigde, de zeer verheven heer Henricus vander Heijden, abt van Villers, overleed werd deze taak opnieuw aan hem opgedragen. Op aansporing en onder druk van de zeer verheven en hooggeprezen heer Jacobus Boonen, aartsbisschop van Mechelen, door wiens gezag hij werd overgehaald, heeft hij deze taak op zich genomen. Met grote ijver heeft hij gewerkt voor het algemeen welzijn van het land en uiteindelijk is hij, hierdoor afgemat, teruggekeerd naar zijn Tongerlo en in het daaropvolgende jaar is hij zaterdag in ons huis te Mechelen gestorven. Tot zijn 66ste levensjaar, het 48ste jaar van zijn professie, het 17de jaar van zijn prelatuur, met zijn coadjutorschap, anderhalf jaar hieraan toegevoegd, heeft hij volhard tot 11 februari van het jaar van onze Heer 1661 tussen zes en zeven uur 's ochtends. Hij was een man met vele en grote kwaliteiten, die een langer leven waardig was. Mag de genadige God voor zijn eeuwige zielenrust borg staan door de verdiensten van zijn onbevleete moeder Maria, wier verering en eer hij een buitengewone bevorderaar was. Amen. Amen. Het zij zo. Het zij zo. O Maria wees hem toegedaan. De bisschopszetel van 's-Hertogenbosch wees hij om redenen af. Heer geef hem de eeuwige vrede en moge het eeuwige licht over hem schijnen. Amen. Hij was een waardig man, die een langer leven verdiende. Zo iemand zal Tongerlo niet meer hebben. Niet dat ik afgunstig ben, maar wat ik vreesde heeft de Almachtige gedaan. Ik ben een valse profeet. Tongerlo beware u in heiligheid en wijsheid.”

Documenta

Les écrits du serviteur de Dieu Pierre-Adrien Toulorge (1757-1793)

**de l'ordre de Prémontré
chanoine régulier de l'abbaye de Blanchelande
réputé mis à mort en haine de la foi
et connu comme «martyr de la vérité»**

Pierre-Adrien Toulorge naquit le 4 mai 1757 à Muneville-le-Bingard. Formé au collège puis au séminaire de Coutances, il fut ordonné prêtre, et devint vicaire de Doville, en décembre 1782, avant d'entrer à l'abbaye prémontrée de Blanchelande créée au XIIe siècle, quelques années après la fondation de l'Ordre de Prémontré par saint Norbert.

Après le vote de la Constitution civile du Clergé, le Père Toulorge poursuivit librement son ministère dans les paroisses des alentours, car il n'était pas fonctionnaire public. Lorsqu'il entendit parler de la loi du 26 août 1792 condamnant à la déportation tous les prêtres fonctionnaires publics qui n'avaient pas prêté serment, il se crut visé et décida, dans sa méprise, de partir pour l'île anglaise de Jersey.

Ayant obtenu son passeport à la mairie de Neufmesnil, il le fit viser à Saint-Germain-sur-Ay, le 12 septembre. Les officiers municipaux ne prêtèrent pas attention à la méprise du Père Toulorge et le laissèrent partir. A Jersey, il apprit qu'il n'était pas visé par la loi de bannissement des prêtres réfractaires et qu'il aurait pu rester en France sans être inquiété. A la première occasion, il débarqua clandestinement à Portbail, puis s'enfonça dans le maquis. L'année suivante, en septembre 1793, le père Toulorge fut capturé et jugé.

Le Tribunal était convaincu de son bref séjour à Jersey, mais n'en possédait aucune preuve. Après quelques hésitations, et au risque de sa vie, Pierre-Adrien Toulorge décida de dire toute la vérité, sachant qu'il était en fait poursuivi parce que prêtre catholique.

La nuit précédant sa mort, il écrivit à son frère: *«Réjouis-toi, mon frère ... de ce que Dieu m'ait trouvé digne de souffrir non seulement la*

prison, mais la mort même pour Notre-Seigneur Jésus-Christ ... Loin donc de t'affliger de mon sort, réjouis-toi et dis avec moi: Que Dieu soit béni! Je te souhaite une sainte vie et le paradis à la fin de tes jours, ainsi qu'à ma soeur, à mon neveu et à toute ma famille».

Guillotiné, le 13 octobre 1793 sur la place de La Croûte à Coutances, il fut inhumé dans le cimetière Saint-Pierre.

Présentation de l'édition

Il n'existe aucun écrit publié par le Père Pierre-Adrien Toulorge de son vivant. Curé de paroisse et religieux, il s'est exclusivement adonné à la vie religieuse dans son abbaye de Blanchelande tant que cela lui fut possible, et au ministère sacerdotal jusqu'à sa mort. Ce n'est pas un écrivain, mais un pasteur d'âmes, dont nous ne possédons que quelques écrits partiellement publiés à ce jour. A part la lettre écrite à son frère dont l'original est conservé aux Archives de l'Évêché de Coutances, et dans l'état actuel des recherches, les autres écrits nous sont parvenus grâce aux copies faites par Dom Pierre-Adrien Marc, o.s.b., petit-cousin du Père Toulorge (les Archives Départementales ayant été détruites en 1944), et grâce à la relation anonyme d'un compagnon de prison du Père Toulorge:

1. un sermon sur l'Enfer.
2. un sermon sur le Bonheur des Justes et le Malheur des Pécheurs.
3. un plan de sermon sur l'Enfer.
4. une lettre à un ami, écrite la nuit précédant son exécution.
5. une lettre à son frère, écrite la nuit précédant son exécution (original).
6. une lettre à une *citoyenne*, écrite la nuit précédant son exécution.

Ces documents furent scientifiquement publiés, mais en partie seulement, par le Chanoine Joseph Toussaint, Archiviste diocésain de Coutances, dans son ouvrage: *Pierre-Adrien Toulorge, chanoine régulier de Prémontré, victime de la terreur coutançaise, martyr de la vérité*, Coutances, Éditions Notre-Dame, 1962, 190 pp. Ils constituent, surtout les trois lettres écrites la nuit précédant son exécution, un matériau essentiel pour démontrer la conscience du Serviteur de Dieu d'être mis à mort en haine de la foi catholique, et de recevoir, malgré son indignité, la grâce du martyre.

Dans la transcription diplomatique de ces écrits — faite sur la copie authentique fournie par l'Archiviste de la Curie diocésaine de Coutances —, nous avons scrupuleusement reproduit l'orthographe du XVIIIe siècle, et apporté seulement quelques modifications à la ponctuation pour permettre une meilleure et plus facile compréhension du texte.

Rome, ce 28 janvier 1995.

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

Bernard ARDURA, O. Praem.

I

Sermon sur l'Enfer. Sans date. Original, Greffe du Tribunal de Coutances, Archives Départementales, District de Carentan: Registre des délibérations, 3e volume: du 1er juillet 1793 au 26 nivôse an II (6 janvier 1794). L 784, détruit en 1944. Copie par Dom Marc O.S.B., collationnée par lui sur l'original, conservée aux Archives de l'Évêché de Coutances, dossier: Toulorge 3.

Ce sermon sur l'Enfer fut trouvé dans le baluchon du Père Toulorge au moment de son arrestation. Ce qui frappe, c'est l'austérité de la doctrine, qu'on ne saurait toutefois jamais taxer de janséniste, car une grande place y est faite à la bonté toute miséricordieuse de Dieu, et jamais surtout aucune fraction d'humanité n'est rejetée hors du salut, comme imperméable à la grâce. Mais cette doctrine met en un relief accusé — dur parfois — l'inexorable justice de Dieu à l'égard du pécheur mort dans son péché, et le feu de l'Enfer y est peint dans sa matérialité avec un luxe impitoyable. La peine de l'enfer ne peut se mesurer que par l'infinité de Dieu: c'est la privation de Dieu même, qui se concrétise dans la peine du Dam, assortie de la peine du sens, pour l'éternité. Le but du prédicateur apparaît clairement dans ces pages hautes en couleurs: faire comprendre à ses auditeurs qu'aucun chrétien n'est à l'abri de la damnation. Par un effet de la miséricorde divine, la condamnation méritée est suspendue, et la vie terrestre est ouverte à la **conversion**. De ce sermon se dégage une très haute idée de la vie morale chrétienne qui conduit à «*posséder Dieu*» pour l'éternité. Débordant de charité, le prédicateur implore la grâce, afin qu'elle éclaire les esprits et rompe le charme qui aveugle les pécheurs: plutôt souffrir sur cette terre pour expier les péchés, afin de mériter de vivre pour l'éternité avec Dieu. Il est difficile de dire quelle est la part d'originalité dans ces sermons. Ils ont dû vraisemblablement être inspirés par les sermons du temps.

Crucior in hac flammâ.

Je suis tourmenté dans cette flamme. S. Luc c.16.

Voilà où aboutit enfin le péché. Voilà le terme funeste de l'audacieuse impiété de ces hommes rebelles qui seront éternellement les objets, les victimes de la redoutable haine d'un Dieu justement irrité. Le pécheur en avait été averti, il en avait été détourné par des inspirations secrètes, des exhortations publiques, des invitations fréquentes qui le rappelloient au devoir, le pressaient de se convertir et lui ouvraient l'azile assuré d'une

facile pénitence. Il a méprisé toutes ces grâces, il s'est obstiné à courir à sa perte; il a continué dans les voyes du crime: voilà où s'est terminée sa course. Il est mort et, après le trépas, il a été livré, abandonné à d'inexprimables rigueurs des flammes vengeresses: Crucior, etc.

Il est étrange que Dieu, pour détruire le règne du péché, ait été contraint de créer, de faire un enfer. Il falloit qu'il vît dans nous un grand fonds d'orgueil et d'ingratitude pour croire que nous fussions capables de nous révolter contre lui s'il ne nous menaçoit d'un supplice éternel; mais ce qui est encore plus étrange, ce qui doit étonner le ciel et la terre, c'est que l'enfer même ne peut arrêter notre fureur: il y a un enfer et il y a des pécheurs! Il y a un enfer, les chrétiens le savent, et cet enfer est plein de chrétiens!

Est-il bien vrai, grand Dieu, qu'il y ait des malheureux qui, à l'heure que je parle, sont tout environnés, tout pénétrés de ces feux terribles! Est-il bien vrai qu'il y ait dans cet auditoire des pécheurs qui y seront un jour ensevelis? Hélas! nous y serions déjà pour la plupart, chrétiens auditeurs, si Dieu n'avoit égard qu'à nos mérites; mais grâce à son infinie miséricorde, l'arrêt de notre condamnation est suspendu pour quelque temps, nous voici encore en état de l'éviter.

Profitons donc d'une si grande faveur, entrons en esprit dans les fournaies éternelles, où l'on jette les arbres infructueux de l'Évangile pour y être dévorés par le feu.

Mais quel feu? un feu dont les plus hardis et les plus abandonnés au crime ont pris l'épouvante quand il y ont fait réflexion, un feu qui n'aura d'autre fin que Dieu même. Oui, c'est dans l'enfer qu'un réprouvé brûlera dans des flammes qui ne s'éteindront jamais; c'est là où tous les supplices imaginables seront réunis. Or, mes frères, pour vous en donner une crainte salutaire, j'avance deux propositions: l'enfer est souverainement terrible par lui-même, 1er point. L'enfer est souverainement terrible par sa durée, 2^d point et tout le plan de mon discours.

Ave Maria.

1er Point.

Qu'est-ce que l'enfer, et quels sont les supplices dont Dieu y accable ses ennemis? L'enfer est la prison de la justice de Dieu, c'est le terme de sa colère, de sa fureur; c'est une région de larmes, un séjour où règnent la confusion, le désordre; c'est le centre de tous les maux. C'est enfin selon l'expression de l'Écriture, un lac de misère, où les réprouvés

endurent les supplices les plus excessifs par leur rigueur, les plus insupportables par leur durée.

Supplices excessifs par leur rigueur, je les résume à deux : la privation de Dieu que les théologiens appellent la peine du Dam; la peine du feu que les mêmes théologiens appellent la peine du sens.

Premier supplice du réprouvé dans l'enfer; peine du Dam, peine terrible, mille fois plus que celle qu'on éprouve dans les brasiers ardents qui ne s'éteindront jamais. Qu'est-ce qu'être séparé de Dieu? C'est-à-dire privé absolument de Dieu; séparé de Dieu. Ah! quelle parole! la comprenez-vous, chrétiens! séparé de Dieu, c'est-à-dire condamné à n'avoir plus de Dieu, si ce n'est un Dieu ennemi, un Dieu vengeur; séparé de Dieu, c'est-à-dire déchu de tout droit à l'éternelle possession du premier de tous les êtres, du souverain être qui est Dieu. Peine, dit St Bernard, qui ne se peut mesurer que par l'infinité de Dieu, puisque cette peine est la privation de Dieu même, et par conséquent elle est grande à proportion que Dieu est grand.

Quelle perte! Qui peut en exprimer toute l'étendue? Perte d'amis, perte de proches, perte de santé, perte d'honneur, qu'êtes-vous en comparaison de celle dont je parle? N'eussiez-vous qu'un fumier comme Job, vous avez tout si vous possédez Dieu; mais si vous l'avez perdu, que peut-il vous rester? Vous êtes dépouillés de tout, tous les biens vous sont enlevés, biens de la nature, biens de la grâce, biens de la gloire. Vous êtes un enfant sans père, un royaume sans trône, une épouse sans époux, un citoyen sans patrie: vous êtes sans ressources dès que vous êtes sans Dieu. Triste état? dont la seule appréhension allarmoît les plus grands saints.

Y pensez-vous quelquefois, mes frères, pendant que nous sommes sur la terre, nous ne sentons pas ce que c'est que cette privation de Dieu; notre âme, esclave de notre corps n'est occupée que des choses sensibles et terrestres; elle ne pense point à Dieu, elle n'aime pas même à y penser.

Mais après la mort, il ne restera que Dieu et l'homme. L'homme qui ne peut être heureux sans Dieu, et Dieu qui sera éternellement ennemi de l'homme pécheur. Cette âme qui vivoit tranquillement au milieu du monde, sans s'embarrasser de son Dieu, sans chercher à le connaître, sentira, mais trop tard, que son bonheur dépendoit de lui. Elle n'ignorera aucune de ses perfection: sa grandeur, sa clémence, sa bonté seront toujours présentes à ses pensées; elle voudra l'aimer et ne le pourra plus; elle le cherchera et il ne sera plus pour elle.

Au lieu de ce torrent de délices dont jouiront les élus dans le ciel, elle n'éprouvera que des fureurs et des vengeance. Malheureuse de n'avoir pas de Dieu, doublement malheureuse d'en avoir un qui la tourmente: Éternellement elle s'élèvera au milieu des flammes pour voler jusqu'à lui, et toujours elle sentira la main de Dieu qui la repoussera dans l'abyme: objet éternel de son amour et de sa haine, de ses poursuites et de ses blasphèmes, les perfections du bon Dieu feront son supplice, elle se consumera de regrets et de soupirs. Elle l'appellera et elle craindra sa présence; elle réclamera sa bonté et elle ne le verra jamais qu'armé de foudres et de tonnerres; contraste surprenant qui jettera les réprouvés dans la rage et le désespoir. Ils diront alors aux flammes de les engloûtir pour ne le point voir, et pour se dérober à la justice de ses reproches.

Mais désirs inutiles! tandis que vous étiez sur la terre, leur dira-t-il, vous me croyiez un Dieu impuissant, parce que je ne me vangeois pas de vos impiétés, de vos scandales, de votre incrédulité. Vous viviez sans frein, sans foy, sans loy, sans mœurs; vous ne pensiez pas à moi et je pensais à vous, maintenant vous voudriez être à moi, mais je ne suis plus pour vous: j'étais heureux sans vous, vous serez éternellement malheureux sans moi. Je n'ai rien épargné pour vous gagner: promesses, menaces, instructions, larmes, sang, crèche, Calvaire; vous y avez été insensibles, vous ne me posséderez jamais.

Alors les yeux du réprouvé fondront en pleurs, il s'abymera dans la tristesse la plus profonde: il se consumera par d'inutiles regrets. C'est donc moi, dira cette âme malheureuse, c'est donc moi qui suis l'auteur de tous mes malheurs. Si je suis privée de l'aimable présence de mon Dieu, j'en suis l'unique cause; combien de fois m'avoit-il prévenu de ses faveurs? mille occasions se sont présentées pour mériter un poids immense de gloire, grâces intérieures, grâces extérieures, inspirations saintes, lumières célestes, vous m'avez mille fois pressé de sortir de l'état de damnation où je me précipitois et je vous ai rejetées comme des pensées importunes qui venoient à contretemps troubler mes plaisirs. Souvenir cruel! que tu es affligeant! trop fidèle mémoire pourquoi sans cesse me rappeler mes égarements monstrueux! Hélas! qui me fera renaître ces beaux jours que j'ai passé. quis mihi det ut sim juxta dies pristinas?

Je suis bannie de la cité des saints, exclue du royaume des cieux! Mais à qui tenoit-il que le malheur ne m'arrivât point? Étois-je née dans un pays idolâtre, dans le fond de quelque île barbare? Ignorois-je ce qu'il falloit faire pour m'assurer cette bienheureuse éternité que j'ai per-

due? Domestique de la foy, élevée dans son sein, instruite par des guides fidèles qui me conduisoient dans le droit chemin, que n'en profitois-je?

Pour me sauver, il devoit m'en coûter quelque chose; ne m'en a-t-il rien coûté pour me damner? que d'obstacles à mes passions? que de contradictions à mes désirs! que d'inquiétudes et d'agitations n'ai-je point eu à souffrir? N'importe, j'ai brisé la barrière qui m'importunait et me lioit encore à mon Dieu et à la divine religion. J'ai vaincu toutes les difficultés, j'ai surmonté tous les obstacles, tout m'a paru plus facile pour me dominer, et tout m'a semblé impraticable pour me sauver!

Je ne puis m'en prendre à d'autres qu'à moi; c'est moi qui ai fabriqué, c'est ma volonté perverse qui a formé les chaînes odieuses de péché qui me retiennent captive. Quelques larmes, quelques jeûnes, quelques soupirs, quelques actes de divin amour eussent expié mes crimes; le sang de J.-C. Sauveur couloit alors sur l'autel, il demandoit grâce pour moi; et maintenant il ne parle plus que pour prononcer l'arrêt formidable de ma séparation: belles années! belles heures! Précieux moments! vous ne reviendrez jamais! Ah! s'il m'étoit donné de reparaître sur la terre, la pénitence n'a rien de si affreux qui pût me rebuter. Ce n'est point un discours imaginé, mes frères, c'est à la lettre ce que l'Écriture met à la bouche des réprouvés: talia dixerunt de inferno qui peccaverunt.

Hélas! mes frères, ne nous étonnons plus de ces plaintes amères que poussoit le Roy David, et de ces larmes intarissables dont il arrosoit son lit lorsque ses ennemis venoient lui demander où étoit son Dieu — Ubi est Deus tuus? Où est le Dieu des damnés, demandai-je à présent? Il est où ils ne seront jamais. Il est dans le Ciel, dans le séjour des élus fermé pour eux. C'en est donc fait, hélas! il n'est plus pour eux de Dieu bon, de Dieu rémunérateur! Periit finis meus!

O rage, ô désespoir des réprouvés! ils ont perdu leur Dieu, leur père, ils avoient commencé à le posséder par la grâce, ils pouvoient en avoir la possession entière par la gloire; c'est pour cela qu'ils étoient nés, ils pouvoient en avoir la possession entière par la gloire; c'est pour cela qu'ils étoient nés, ils pouvoient être rois d'un royaume éternel, ils pouvoient être heureux d'une béatitude immense et infinie, et les voilà dépouillés de tous ces biens, dépossédés, déshérités. Quel adoucissement à leur douleur, si après un million de siècles écoulés dans ce lieu de tourments, ils pouvoient racheter ce qu'ils ont perdu, grand Dieu, ne seroit-ce pas assez pour satisfaire à votre justice; que sont devenus ces jours anciens où vous vous montriez si doux, si miséricordieux, si prompt à pardonner?

Pleurez, infortuné pécheur, plus rien à espérer pour vous, la perte que vous avez faite est une perte irréparable; jamais, non jamais vous ne possèderez Dieu; jamais vous ne le servirez dans la terre des vivants: non videbo Dominum Deum in terram viventium. Premier supplice du réprouvé dans l'enfer: la peine du Dam, peine terrible qui suffiroit elle-même pour faire tout l'enfer.

2° Second supplice du réprouvé dans les cachots ténébreux, peine du sens, peine du feu. Dieu qui vouloit empêcher l'homme de commettre le péché, connoissant bien que la privation de lui-même dont il le menaçoit ne pouvoit l'effrayer parce qu'il étoit accoutumé à se passer de son Dieu, a été obligé de le prendre par les sens et d'ajouter au premier genre de supplice celui qui est le plus capable de le faire trembler; pour cela donc le souffle de sa colère a allumé dans l'enfer un feu réel destiné à brûler éternellement les pécheurs. C'est une vérité que toute l'Écriture atteste et sur laquelle j'ai à parler dans les termes les plus précis, les plus clairs, feu qui surpasse en rigueur non seulement le feu commun qui brûle sous nos yeux, mais les tourments que la barbarie des tyrans a jamais pu inventer. Le feu que nous voyons et dont les moindres atteintes nous causent des douleurs si vives, si cuisantes, ce feu, tout feu qu'il est n'est rien après tout qu'une faible peinture de celui de l'enfer.

Vous êtes saisis d'horreur, mes frères, quand vous lisez dans les histoires saintes par combien de différentes manières la fureur des tyrans a fait agir l'activité du feu sur le corps des martyrs: Vous voyez les uns étendus sur des charbons ardents pour les faire pénétrer insensiblement par un feu également cruel et lent; vous voyez les autres ensevelis, pour ainsi dire, sous des brasiers allumés: ceux-là sont comme dévorés par des tourbillons de feu, ceux-ci sont précipités dans des fournaies ardentes; on applique des lances et des haches ardentes sur la chair de quelques -uns, on en fait servir d'autres comme de flambeaux dans les ténèbres de la nuit. Quel supplice, dites-vous, quel tourment! Et cependant s'il m'étoit permis d'ouvrir tout à coup à vos yeux les prisons ténébreuses, si je pouvois vous faire démêler ce grand que vous voyez si fort respecté, ce riche dont vous avez envié si fort la fortune, ces fausses idoles que votre coeur adoroit, ces compagnons de plaisirs criminels, ces mondains, ces voluptueux, vous reconnaîtriez toute la rigueur de ces flammes vengeresses.

Vous verriez comme ce feu vengeur entre dans les yeux pleins d'adultères, ces yeux qu'on composait avec tant d'art, qu'on passionnoit avec tant de soin, qu'on arrêtoit sur tant d'objets, qu'on promenois avec tant

de désirs; vous l'apercevriez ce feu plein de sagesse et de discernement à entrer à grands flots dans ces bouches qui vomirent si souvent les étincelles de l'enfer en vomissant des chansons lassives, des conversations infâmes, des blasphèmes exécrables, des médisances envenimées. Lingua inflammata a gehennâ.

Vous le verriez, ce feu, comme il s'attache à tous les membres, comme il pénètre jusqu'à la moëlle, comme il coule dans toutes les veines, pour ne faire du réprouvé qu'un charbon ardent; ah! mes frères, qui pourroit sans frémir se représenter un malheureux au milieu des flammes ardentes, qui le pénètrent de toutes parts, qui le brûlent, qui le dévorent sans le consumer; qui pourroit entendre sans horreur ses gémissements, ses clameurs, ses cris de désespoir! qui pourroit soutenir le poids de ce tonnerre redoutable et éternel, qui, à chaque instant, fait retentir de ces effroyables paroles du Dieu des vengeance: *«J'ai allumé un feu dans ma colère, et ce feu brûlera l'âme et le corps, jusqu'au plus profond des enfers»*. Ignis succensus est in furore meo, et ardebit usque ad inferni novissimâ.

Mais, me dira-t-on peut-être, l'âme étant un esprit, il n'est pas possible que le feu qui est matière puisse agir sur elle. Pardonnez-moi, mes frères, si notre âme tandis que nous sommes sur la terre resçoit les impressions de la douleur et du plaisir, ce ne peut être que par les organes du corps: donc si le corps qui est une matière moins subtile que le feu peut occasionner des sensations à l'âme, il s'ensuit que le feu peut avoir le même privilège.

A cette preuve de raison, ajoutez l'autorité de l'Évangile: Jésus-Christ lui-même dit aux réprouvés: *«Allez, maudits, au feu éternel qui a été préparé pour le démon et ses anges»*. Le démon et ses anges sont de purs esprits; donc le feu qui les brûlera éternellement peut aussi brûler les démons et brûlera réellement les âmes des damnés pendant toute l'éternité.

De ces effrayantes vérités, que conclure? que le feu de l'enfer est mille fois plus actif, plus pénétrant, plus aigu que les plus violents incendies de la terre. Il s'ensuit encore que le feu de l'enfer surpasse en rigueur tous les maux de la vie présente, que les douleurs que l'on y endure ne sont que de très faibles écoulements de cette coupe amère que Dieu réserve au jour de ses vengeance.

Justice de mon Dieu, que vous êtes terrible! ô feu, que vous m'épouvantez! Mais du moins ces victimes brûlants ne pourront-elles pas tempérer ces ardeurs qui les dévorent? Ecoutez, mes frères, le mauvais riche

dans ces gouffres enflammés: «*Je ne touche, je ne vois, je ne sens, je ne suis que feu.*» Crucior in hac flammâ. «Ah! père Abraham, si du moins Lazare avec l'extrémité de son doigt trempé effleuroit ma langue desséchée, ce seroit un adoucissement à mes maux.»

Quel adoucissement, mes frères, une goutte d'eau pour une mer entière de flammes! Cependant lui est-il accordé ce faible soulagement? Non, mes frères, plus il s'obstine à le demander, plus on persiste à lui répondre qu'il ne lui sera point accordé, qu'il y a entre le lieu de sa demeure éternelle et le séjour des saints une distance infinie, et que les citoyens fortunés du ciel n'en sortent point pour aller secourir ceux qui gémissent dans les enfers.

«Souvenez-vous, dit Abraham à ce riche malheureux, que Lazare lorsqu'il vivoit a été dans l'affliction pendant que vous viviez dans l'abondance, aujourd'hui les choses sont bien changées, vous souffrez et il est dans la joie»: Recordare. Souvenez-vous que vous avez été comblés de bien; mais vous en avez abusé; vous avez fait servir vos richesses contre Dieu, en les rendant l'instrument de vos passions et il les fait servir à présent contre vous, en les rendant l'instrument de sa justice et de vos tourments. Recordare. Souvenez-vous qu'il n'y a point de miséricorde pour celui qui n'a point fait de miséricorde, que les bienheureux sont sourds dans le Ciel aux prières de ceux qui ont été insensibles à leurs larmes sur la terre. Recordare.

Souvenez-vous qu'il est bien juste que celui qui n'a pas donné une miette de pain qui tomboit de sa table désire éternellement une goutte d'eau et ne la reçoive jamais. Fili, recordare. «Souvenez-vous, mon fils!» Terrible, cruelle, sanglante épithète! L'horrible nom que celui de fils quand c'est Abraham qui le donne et, que celui à qui il est donné est un malheureux qui, du sein des flammes, demande un faible soulagement qui ne lui sera jamais accordé. Fili, recordare.

Souvenez-vous que tout est changé: vous goûtâtes sur la terre tous les plaisirs de la mollesse; il est juste que vous buviez jusqu'à la lie le calice de feu, dont le Seigneur vous avoit menacé dans ses Écritures. Ignis, et sulphur et spiritus procellarum pars calicis eorum. Tel est dans l'exemple d'un seul le supplice de tous.

Réveillez-vous, sortez de votre ivresse, riches de la terre, jetez les hauts cris sur les malheurs qui vous attendent. Ah! C'est à vous, à vous souvenir de ces effrayantes vérités car on ne peut bien vous assurer que les réprouvés ne les oublieront jamais. Vous serez chargés de honte, d'ignominie, vous serez ennivrez d'une coupe de douleur, d'amertume,

vous la boirez, vous la viderez, vous dévorerez jusqu'aux morceaux de ce vase empoisonné; et dans l'excès de votre fureur vous déchirerez votre sein. Ignis et sulphur, etc.

Permettez, mes chers frères, que pour opérer votre salut autant qu'il est en moi, je vous fasse la même question qu'un prophète faisoit aux Juifs: «*Qui de vous pourra vivre dans ces flammes*» dont je viens de crayonner une faible peinture? Consultez vos forces: qui de vous pourra y demeurer? Répondez. Quis poterit habitare de vobis cum igne devorante.

Sera-ce vous, enfants de mollesse, lâche troupeau pour qui tous les exercices de la religion sont rebutants, pleins d'ennuis, qui n'avez aucun goût pour la piété et qui tenez toujours une infirmité toute prête pour vous dispenser des rigueurs salutaires de la pénitence. Quis poterit, etc.

Sera-ce le vindicatif qui n'a jamais pardonné une injure, qui dans l'impuissance de se venger n'attend que le moment de la faire d'une main plus sûre, cet homme de vengeance dont les pieds sont toujours prêts à courir au meurtre de l'innocent, dont la bouche pleine d'amertume, par des discours plus coulants que l'huile, lance des traits dont on ne peut guérir? Quis poterit, etc.

Sera-ce cet hypocrite qui, sous un front étudié, mêle les plus noires passions, qui sous prétexte de charité, viole les loix primitives de la charité, qui damne son prochain par principe de religion? Qui se croit juste lorsque d'un ton gémissant, il a bien prouvé que son frère est coupable? Quis poterit, etc.

Sera-ce cet homme abominable à qui les débauches les plus brutales ne coûtent pas le moindre effort, qui cherche dans des excès que la nature abhorre de quoi réveiller une passion [1 mot illisible laissé en blanc dans la copie] et que le plaisir a tellement amolli, qu'il n'en connoit plus d'autres que celui que donnent les crimes extrêmes? Quis poterit, etc.

Sera-ce cet homme de bonne chère et de belle humeur, parasite de toutes les tables? Sera-ce cette personne qui n'entend qu'avec ennuy dans nos temples, les cantiques de Sion? Comment entendra-t-elle les hurlements affreux dont retentissent ces lieux funestes? Ces personnes qui ne respirent que le plaisir, comment pourront-elles ne respirer que des feux vengeurs? Cette chair est assez faible pour ne pouvoir s'accoutumer à la rigueur des saisons? Sera-t-elle assez forte pour soutenir l'ardeur des flammes? Et comment des sens auxquels on aura tout accordé se plairont-ils dans des feux qui réuniront tous les tourments? Quis poterit, etc.

Seconde peine du réprouvé dans l'enfer, peine du sens, peine du feu, feu réel qui brûle le corps et l'âme sans jamais les consumer. Ajoutez-y la peine du Dam, la privation de Dieu; il est donc bien vrai que l'enfer est souverainement terrible par lui-même.

Mais quoi? Dieu qui est la bonté même, ne se laissera-t-il pas toucher par les cris de tant de malheureux? Ne mettra-t-il pas fin à leurs supplices et à sa vengeance? Non, le Dieu du premier instant sera celui de tous les siècles, l'enfer, terrible par lui-même, le sera encore par sa durée. Respirons un moment.

2^d point.

L'enfer est souverainement terrible par sa durée. Quelque malheureux qu'on soit ici-bas, on a toujours l'espérance de ne l'être pas toujours: plus les maux nous accablent, plus la douleur est vive et plus on est fondé à en attendre la fin.

Il n'en est pas ainsi des supplices de l'enfer, il seront toujours les mêmes, ils ne finiront qu'avec Dieu. Nulle espérance ne restera au réprouvé; après mille ans de supplices les damnés ne seront encore qu'au commencement de leur enfer. Ce qu'ils auront souffert ne diminuera en rien de ce qu'ils doivent souffrir. L'éternité toute entière leur est réservée. Aucun intervalle entre une peine et l'autre. Ils les souffriront toutes au même instant. Point de miséricorde à espérer. Autant de temps que les saints seront heureux, autant ils souffriront et, comme le bonheur des élus sera éternel, le malheur des réprouvés n'aura point de fin.

Ah! mes frères, dans quel abyme allons-nous descendre? Qu'est-ce donc que cette affreuse éternité et que faut-il en penser? C'est un grand mystère de notre religion. Oui, mystère dont on parlera toujours et qu'on ne comprendra jamais: ce ne sont que quatre syllabes, dit St Augustin, mais elles expriment des malheurs qui ne finiront jamais: Tourments continuels, sans intervalle, continuels sans diminution; continuels sans interruption, cahos insurmontable, miraculeux, perpétuité de vengeances, nuit éternelle de flammes implacables, horrible uniformité de souffrances, inépuisable variété de supplices, cruelle immortalité, comment vous nommerai-je? Dieu vengeur du crime, donnez-moi des images, des expressions dignes de votre colère; et vous, chrétiens, appliquez-ici toute votre foy.

Voici en deux mots ce qu'on peut dire de l'éternité: envisagée dans toute son étendue, elle est désespérante; toute son étendue se fera sentir à chaque instant au réprouvé. C'est-à-dire que les damnés souffriront

dans tous les temps et que tous les temps se réuniront à chaque moment pour les tourmenter: Grand Dieu, suspendez votre enfer, et s'il est ici quelques pécheurs qui le méritent, sauvez-les par la crainte même de l'enfer. Reprenons.

L'éternité envisagée dans toute son étendue est désespérante. Pénétrons d'abord en esprit dans cette fournaise embrasée. Considérons un pécheur, ce pécheur qu'on a vu autrefois dans le monde comblé de richesses, d'honneurs; cet homme si admiré, si envié; examinez les horreurs de sa prison, la pesanteur de ses chaînes, la cruauté de ses bourreaux, l'ardeur de l'activité du feu qui le dévore, sa confusion, ses pleurs, ses plaintes, ses regrets, ses gémissements, sa rage, son désespoir, car voilà en deux mots l'histoire de ses malheurs: tout cela est extrême et tout cela est éternel. Jamais aucun adoucissement, toujours nouvel accroissement de supplices, tout est terrible dans l'enfer, mais rien n'est plus terrible que cette immutabilité, que cette affreuse et invariable éternité qui sera toujours annoncée au pécheur réprouvé, annoncée par les démons. Ils le tourmenteront toujours par la prison, il y demeurera toujours; par les flammes, elles le brûleront toujours; par le ver rongeur, il est immortel, il vivra toujours; par ses complices, ses amis, ils le maudiront, ils le détesteront toujours: oui, chaque supplice portera toujours à ses yeux l'affreux caractère d'immortalité.

Je confesse ici mon insuffisance; je ne puis vous donner une idée de cette effrayante éternité. Plus on veut creuser dans cet abyme, plus on se confond, plus on se perd. Quand pour informer dans vos esprits quelques faibles idées, je multiplierais le nombre des années par le nombre des étoiles qui brillent au firmament, en vous imaginant trouver la fin de cette vaste carrière, vous n'en seriez encore qu'au commencement. Je n'exagère point, mes frères, on verroit plutôt l'océan épuisé, quand on en tireroit de son sein qu'une goutte d'eau tous les siècles que de voir la fin de l'éternité. *Ubi putas finem inveniri, ibi incipit.*

O Éternité! Parole courte à prononcer, mais d'un sens impénétrable. Entassez-vous, années sur années, roulez siècles sur siècles, vous appartenez à l'éternité, mais vous n'en faites pas la moindre partie. Vous serez déjà dans l'oubli que l'éternité ne sera pas commencée. C'est un point, un instant qui demeure toujours, qui ne s'écoule jamais, c'est un abyme sans fonds, une distance sans bornes, une carrière sans fin, une révolution de jours et d'années qu'on ne peut épuiser, quelque supposition qu'on puisse faire: *Ubi putas*, etc.

C'est-à-dire que l'infortuné Caïn, le premier des réprouvés, depuis plus de sept mille ans gémit dans les enfers et n'est pas plus avancé que celui qui peut-être à l'instant que je parle, y est précipité: c'est-à-dire que les maisons que vous habitez seront détruites, que les villes qui vous ont vu naître seront en cendres, que les enfants de vos enfants seront au tombeau, que l'univers entier ne sera plus qu'un amas de poussière et que, néanmoins, si vous aviez le malheur d'être damnés — ô mon Dieu, ne le permettez pas -, après une mort que les rides du front vous prophétisent, vos tourments ne seroient plus abrégés d'une minute. Vous auriez à souffrir encore toute une éternité. Ubi putas, etc.

Figurez-vous, mes frères, si cependant vos faibles esprits peuvent aller jusque-là. Figurez-vous qu'après ces millions d'années, ces millions de siècles, le réprouvé se présentera avec son corps déchiré, brûlé, dépecé, avec son âme triste, désolée, gémissante, avec un coeur, ce semble contrit et humilié, Dieu juste, vengeur, êtes-vous content? Non, je ne le suis pas encore, des millions de siècles écoulés, tu ne feras que commencer. Ubi putas, etc.

Mais ce feu ne s'éteindra-t-il point? Jamais, mais nos corps, ne seront-ils pas à la fin consumés par un feu si dévorant? Jamais! Ma bonté a fait pour vous des miracles incompréhensibles, vos corps, vos âmes, tout brûlera, rien ne périra. Ce feu conservera tout ce qu'il consumera. — Mais ne vous lasserez-vous pas, grand Dieu, de nous voir souffrir? Quand on vous parloit de pénitence, c'étoit toujours trop tôt. Encore un jour, encore une année, encore un plaisir, encore un péché, ce n'étoit jamais fait. Je criois en vain, on ne m'entendoit pas; on m'entendait et on ne m'obéissait pas. Les choses sont changées, vous criez présentement: «*Père Abraham!*» Il n'y a plus de père pour vous; vous criez en vain, on vous répondra toujours selon votre sentiment. Encore une année, encore des millions d'années et des millions de siècles, et tu ne feras que commencer. Ubi putas, etc.

Ah! mes frères, ne frémissiez-vous pas à la vue de cette incompréhensible éternité! Jamais avec un Dieu, toujours avec les démons, toujours souffrir, et ne jamais mourir! ténèbres continuelles, remords perpétuels, rage et désespoir qui n'auront d'autre fin que l'éternité! Pleurez, mes yeux, fondez en larmes, sortez soupirs, cris lamentables, exprimez ma douleur. Super hoc plangam et ululabo.

Sort déplorable d'une âme damnée, sort désespérant et à jamais effroyable! Que sera le réprouvé dans cette affreuse situation? A quoi pensera-t-il dans cette mer immense de douleurs? Du moins si après

avoir souffert lui seul plus de tourments, plus de tortures que tous les hommes ensemble n'en ont enduré depuis la création de l'univers; si après tout cela il pouvoit se promettre quelque changement, quelque adoucissement dans son infortune.

Mais inutile réponse. Le réprouvé verra avec une évidence qui ne laissera pas le moindre doute que son état est immuable: il verra qu'après avoir éprouvé tous les supplices, tous les tourments, il ne sera pas susceptible de nouvelles souffrances. Dieu sera aussi irréconciliable, ses bourreaux aussi cruels, ses peines aussi sensibles qu'au premier instant de son enfer.

Peine éternelle et toujours nouvelle! Car l'éternité est le terme fatal où rien ne peut changer, rien ne peut s'altérer, peine d'autant plus insupportable que les réprouvés rassembleront dans leur esprit cet entassement de siècles pendant lesquels ils seront tourmentés. Ils souffriront par avance tout ce qu'ils doivent ressentir dans toute la durée de l'éternité.

Or, concevez quelle impression fera sur leur esprit une si affreuse situation! Souffrir un tourment horrible, universel, n'en voir jamais la fin, toujours dans les flammes et dans les tortures, et voir renaître sans cesse son supplice. O éternité effrayante! qui pourra jamais concevoir combien tu es terrible. Les peines de l'enfer seroient-elles moins vives, moins dures qu'elles ne sont, en effet, leur éternité seule suffiroit pour les rendre insupportables?

2° Je dis en second lieu que cette éternité si désespérante, dans son étendue, l'est encore dans chacun de ses moments. Pourquoi? Parce que dans chacun de ses moments elle se fait sentir tout entière à chaque instant, par une merveille de cette toute puissance qui sait faire des prodiges de haine aussi bien que des miracles de bonté: un réprouvé sent [*ou* sait] par un sentiment réel et effectif toutes les douleurs qu'il a déjà éprouvées, et qu'il doit éprouver encore.

Où, mes frères, les réprouvés seront tourmentés sans relâche. Le premier moment où ils se trouvent dans les abîmes affreux est le tableau de ce qu'ils doivent être pendant l'éternité; le second instant est une parfaite image du premier; le troisième ne perd rien des deux autres. Nulle variation, nul changement, nul intervalle dans les peines du réprouvé: toujours même esclavage, même effroy, mêmes feux, mêmes tourments; toujours même transports, mêmes pleurs, mêmes grincements de dents: toujours même fureur, même rage, même désespoir. Dans cette triste immutabilité, le réprouvé est comme un cercle où il tourne sans cesse, mais où jamais il ne trouve de fin. Plus pour lui de relâche, plus d'alternative, à chaque instant il éprouve tout le passé, tout l'avenir.

Ah! Libertins! ah! pécheurs! on n'y trouve point de fin! et voilà la grandeur de Dieu que vous avez si longtemps combattue; au milieu des flammes, connoissez-la toute entière, non plus cette grandeur bienfaisante, mais effrayante, mais accablante: sentez-en tout le poids, apprenez combien on doit frémir, quand on a le malheur d'en être victime. Apprenez que personne ne peut échapper à ses terribles mains.

Faux grands, nous y voilà; athées, mondains, voluptueux, ivrognes, impies, incrédules, avarés, libertins, vous y voilà dans les mains de Dieu, où vous aviez tant de fois refusé de vous trouver, lors même qu'il vous en tendoit de miséricordieuses. C'est lui qui vous frappe: ces maux qui vous troublent, vous désespèrent, c'est lui qui vous les fait souffrir. Tant de fois, suivant votre caprice, écoutant vos passions, votre libertinage, vous livrant à vos penchants, aux attraites du crime, vous avez refusé d'obéir à sa loi, de reconnoître son autorité souveraine, vous demandiez d'un ton hardi ce qui en arriverait.

Hélas! vous n'avez pas voulu nous en croire, lorsque nous vous le disions; croyez-en maintenant l'expérience. Illustres réprouvés, fameux conquérans, grands de la terre que Dieu tient maintenant dans ces fers, liguez-vous, conspirez contre lui, voyez si vous en échapperez; agissez de concert pour détourner ou abattre le bras furieux qui vous frappe; éteignez, si vous le pouvez, le feu qui vous brûle; dissipez ces noires ombres qui vous environnent, écarterez ces flammes qui vous dévorent, faites tout ce qu'il vous plaira pour vous arracher de ses mains, vos efforts seront toujours vains, toujours inutiles. Dieu est Dieu, partout, en toute occasion, quand il récompense et quand il punit; partout il est maître souverain; vous le sentirez partout, vous le connoîtrez toujours; il n'est point de grandeur, de richesses, de prudence humaine, de politique, d'adresse qui puisse détourner le feu de sa colère. Nemo qui de manu mea possit eruere.

Il n'y a donc plus de rédemption, de salut pour les âmes malheureuses? En vain célébroit-on pour elles pendant des années entières le sacrifice de propitiation; le sang de l'Agneau sans tache ne pourroit les purifier. L'eau sacrée qu'on répand sur leurs tombeaux ne sçauroit parvenir jusqu'à elles. Les prières des prêtres et des fidèles ne diminuent en rien de leurs peines: livrées entre les mains du Dieu vivant, elles éprouvent toute la rigueur de sa justice.

Ah! si jamais le juge terrible pouvoit se laisser toucher! S'il leur accordoit encore quelques années de vie, quelle seroit leur pénitence! Qu'elles jugeroient bien autrement que nous de cette éternité à laquelle

nous ne pensons pas! De quel oeil d'indifférence regarderoient-elles ces occupations auxquelles tant de mondains se livrent! Qu'elles seroient peu touchées de ces spectacles qui nous enchantent! des affaires dont on s'agite, des richesses que l'on amasse avec tant de soin et d'inquiétude.

Hélas! peut-être même à l'heure où je vous parle, que de réprouvés sont occupés de ces tristes pensées! Peut-être sont-ce de nos parents, de nos amis, des personnes avec lesquelles nous avons vécu! S'ils pouvoient se faire entendre que diroient-ils? ou plutôt que ne diroient-ils pas?

Songez à vous, diroient-ils! laissez là les biens qui vous captivent, ils vous perdront, quittez ces plaisirs dont le charme vous aveugle, ils vous conduiront au précipice, renoncez à ces amusements qui vous corrompent, vous n'avez qu'une seule affaire à laquelle vous devez songer: à votre salut. Sauvez-vous, ne perdez pas un moment. Sauvez-vous, vous ne sçavez pas ce que c'est que l'enfer; vous ne sçauriez même le comprendre. Fallait-il pour l'éviter vous réduire à la dernière misère, ne balancez pas, renoncez à tout, sacrifiez tout. Quand vous seriez méprisé, abandonné, rejeté de tout le monde, tout cela n'est pas l'enfer. Fallût-il vous enterrer tout vivant, vous arracher un oeil qui vous scandaliseroit, coupez, arrachez, tout cela n'est pas l'enfer.

Quel fruit de tout ce discours, mes frères, celui même que le Seigneur nous marque quand il dit qu'il vous apprendra qui est celui que vous devez craindre. *«Ne craignez pas ceux qui ne peuvent perdre que le corps, mais craignez celui qui peut perdre le corps et l'âme dans l'enfer.»* Craignez un Dieu courroucé, qui rejette le réprouvé par sa haine, un Dieu puissant qui tourmente le réprouvé par son éternité. Hunc time qui potest animam et corpus perdere in Gehennam.

Hélas! Seigneur, si jamais j'ai formé des vœux, voilà le plus sincère, le plus ardent, c'est que votre grâce nous éclaire et dissipe le charme qui nous aveugle. Partout, hélas! je vois des mondains occupés du monde, enchantés du monde; je les vois amateurs d'eux-mêmes, esclaves de leurs passions. Je le vois désolés, consternés, comme foudroyés au moindre remous qui trouble leurs projets ambitieux, déconcerte leurs intrigues criminelles. Mais sur l'éternité, nulle inquiétude, nulle attention; soit prétendue force d'esprit et impiété, soit confiance présomptueuse et témérité, soit oubli, négligence, aveuglement, quoique ce soit, ils vivent en paix et sans inquiétude. Cent fois on leur a représenté l'horreur d'une éternelle damnation, mais ils nous écoutent comme les enfants de Loth écoutoient leur père, qui de la part de Dieu vint les

menacer d'un incendie général; il semble que ce soit un jeu pour eux. Visus est es quali ludens loqui.

Je n'entends donc partout hélas! que des réponses de mort, je ne vois partout que des préjugés de damnation, ou que des présages presque certains d'une réprobation assurée. En effet, mes frères, rapprochons un moment la terre de l'enfer; comparons l'un avec l'autre: car il y a sur la terre comme dans l'enfer un monde réprouvé; dans l'enfer, que trouverez-vous? Tout ce que vous trouvez encore aujourd'hui sur la terre: mêmes vices, mêmes principes, mêmes maximes, même raffinements.

Dans l'enfer que trouverez-vous encore? Le faste, la mollesse, l'oubli de Dieu, le mépris des choses saintes, la profanation des Sacrements, le sacrilège, l'impureté. Mais la terre vous en montre aujourd'hui autant. Dans l'enfer, que trouverez-vous? L'orgueil, l'impureté, l'avarice, mais ne sont-ce pas là aussi les trois vices dominans du monde, les trois tyrans de la terre? Le portrait de l'un n'est-il pas aussi le portrait de l'autre? Oui, tous les vices qui sont en enfer, je les trouve aujourd'hui dans le monde. De ce côté-là le monde où nous vivons est presque tout semblable à l'enfer que nous craignons.

Voilà une réflexion que peut-être jamais vous n'avez faite. On se figure quelquefois que les réprouvés n'étoient point des hommes comme nous, qu'ils étoient des hommes faits autrement que nous; mais si on pouvoit ouvrir à nos yeux le puits de l'abyme, à combien de chrétiens ne montrerois-je pas de leurs semblables, de même âge, de même caractère, de même condition et surtout de même inclination.

Voilà des réprouvés qui brûlent, voilà leur place; peut-être voilà la vôtre — ... Hélas! vous frémissez; mais répondez, entre le réprouvé et vous quelle différence y a-t-il? Presque aucune. Tout réprouvé qu'il est, il n'est point plus odieux, ni plus cruel que vous; dès que vous êtes pécheur, la seule différence qu'il y a c'est que son péché est déjà puni et que le vôtre ne l'est pas encore. C'étoit un homme fait comme vous, présomptueux comme vous; vous êtes ce qu'il étoit, et je crains que vous ne soyez un jour ce qu'il est. Vous qui portez déjà l'éternité dans votre sein, presque sur votre front, vous ne prétendez peut-être pas vous damner, non plus que lui, mais combien de réprouvés dans l'enfer qui n'ont pas voulu positivement se damner non plus que vous?

Grand Dieu! après ce que je viens d'entendre des peines du monde, ses croix, ses opprobres n'ont rien qui soit capable de m'effrayer. Les austérités, les larmes, la persécution, le dénuement sont la portion la plus précieuse de vos enfants. Frappez-moi donc, Seigneur, mais que ce ne

soit pas dans votre colère! Brûlez-moi, tranchez, coupez, réduisez en cendre, en poussière ce corps malheureux qui a été l'instrument du péché, pourvu que vous pardonniez dans l'éternité. Hic ure, hic ira, hic non parcas, [nunquam in aeternum] parcas.

Ne ménagez point un criminel qui vous a irrité. Réunissez sur moi seul tous les tourments que vous avez partagés entre les Martyrs. Brisez nos os comme ma chair par le feu; frappez, tonnez, éclatez, je bénirai votre main, ô mon Dieu, dans le temps même qu'elle sera plus appesantie sur moi; trop heureux de pouvoir éviter par un supplice de quelques jours les supplices éternels que j'ai mérités. Ce sont ces traits pleins d'une rigueur apparente, mais réellement pleins de miséricorde infinie, que je vous souhaite.

II

Sermon sur le bonheur des justes et le malheur des pécheurs. Sans date. Original, Greffe du Tribunal de Coutances, Archives Départementales, District de Carentan: Registre des délibérations, 3e volume: du 1er juillet 1793 au 26 nivôse an II (6 janvier 1794). L 784, détruit en 1944. Copie par Dom Marc O.S.B., collationnée par lui sur l'original, conservée aux Archives de l'Évêché de Coutances, dossier: Toulorge 3.

Ce texte fut également trouvé en possession du Serviteur de Dieu au moment de son arrestation. La composition en est très symétrique. Ce sermon sur le bonheur des justes et le malheur des méchants comporte les deux parties qu'étaie le titre, mais chacune d'elles se subdivise en trois points: *«Le passé, le présent, l'avenir, voilà trois sources de chagrin et de misères pour le pécheur»*; c'est exactement sous ce même triple aspect du temps qu'est examiné le bonheur du juste. Tromperie, illusion, séduction, aveuglement, esclavage caractérisent la vie du pécheur sur cette terre. Le bonheur des pécheurs n'est qu'apparent et éphémère. Au contraire, la vie des justes revêt souvent l'apparence de la peine et de la souffrance, mais ils connaissent la vraie joie, car ils vivent en Dieu dès cette terre, avant de le *«posséder»* pleinement dans le Royaume des cieux. Même le souvenir de ses fautes ne parvient pas à attrister le juste, car ses égarements passés le conduisent à se représenter en même temps *«l'excès des miséricordes de Dieu à son égard»*. Affranchi de l'esclavage des passions, le juste n'a rien à craindre, car il a embrassé le parti de la vertu, marchant *«dans les déserts, d'une pénitente et mortifiée»*. La **conversion** conduit à rendre témoignage à la facilité de la loi de Dieu et à la douceur de son joug: *«Demeurez fidèles au service de Dieu, vous y trouverez la fin de vos misères, la source du vray bonheur et le germe d'une éternité bienheureuse»*. Le souci de l'éternité exprimé dans ces lignes éclaire magnifiquement la mort du Serviteur de Dieu: *«Je souffre, il est vray, mais bientôt je ne souffrirai plus; je souffre, mais ces souffrances seront payées à un prix infini; Dieu sera lui-même ma récompense; il vivra en moi et je vivrai en lui, je serai heureux d'une félicité, heureuse et éternelle»*.

Le bonheur des justes et le malheur des pécheurs.

Adhaerere Deo bonum est. Il est avantageux d'être attaché à Dieu.

Psal. 42.

Telles sont, mes frères, les paroles que profert une âme qui marche dans les sentiers agréables de la vertu. Sentant à chaque pas des conso-

lations nouvelles, elle s'écrie comme le Roi Prophète dans l'effusion d'un coeur attendri: Adhaerere Deo Bonum est, qu'il est bon, qu'il est avantageux d'être à Dieu! Que le sort de ses serviteurs est heureux, et que ceux-là sont à plaindre qui préfèrent le dur esclavage du monde à la douce liberté de son service.

Ce n'est pas ainsi que parlent et que pensent les mondains aveuglés par les biens sensibles; ils envisagent la piété chrétienne comme un fardeau pesant, comme un joug incommode qui accable ceux qui le portent. Ils regardent les gens de bien, les vrais serviteurs de Dieu comme autant de malheureux qui trâment une vie triste et ennuyeuse, sans joye, sans douceurs, sans agréments. Oui, pécheurs, vous ne pouvez en disconvenir, voilà l'illusion qui vous séduit, mais permettez-moi de vous dire ce que de vertueux Israélites disoient à leurs frères au sujet de la terre promise: *«Vous vous trompez, la terre du Seigneur n'est point telle que vous vous l'imaginiez. Ce n'est point une terre aride et pleine de monstres. C'est une terre délicieuse, le lait et le miel, c'est-à-dire les douceurs, les concolations, y coulent en abondance.»*

Et en effet, mes frères, il seroit bien dur aux justes de n'avoir en partage que les peines et la douleur. La douleur seule seroit capable de révolter des coeurs qui aspirent à la félicité; ne croyez donc pas que la pratique de la vertu ne produise que langueur et tristesse, et ne la regardez pas comme l'ennemie du bonheur et du repos, mais plutôt formez-vous cette idée de l'état des pécheurs. Quoiqu'ils en disent, eux seuls vivent dans le trouble et dans la misère. Car Dieu seul peut faire le bonheur de l'homme. C'est une vérité qu'on ne peut révoquer en doute; par conséquent l'homme ne peut être heureux ici-bas qu'autant qu'il marche dans la voye qui conduit à Dieu, et malheureux qu'autant qu'il s'en éloigne. Or quelle est la voye qui conduit à Dieu? C'est celle de la vertu. Quelle est la voye qui éloigne de Dieu? Celle du vice. Les justes sont donc heureux, les pécheurs sont des malheureux. Mais en quoi consiste ce bonheur et ce malheur? Je vais vous l'exposer dans ce discours en prouvant ces deux propositions:

La vie du pécheur est triste et malheureuse. 1ère réflexion.

La vie du juste est douce et heureuse. 2de réflexion.

Le passé, le présent, l'avenir, voilà trois sources de chagrin et de misères pour le pécheur. S'il jette les yeux sur le passé, sa conscience lui rappelle ses iniquités et lui fait sentir les remords les plus cuisants. Car vous le sçavez les remords sont les suites inséparables du crime. A peine

est-il commis que la conscience qui l'avoit d'abord déconseillé commence à le condamner hautement et à se récrier contre la malice du criminel.

Adam rebelle aux ordres de son Créateur mange du fruit défendu, sa conscience en lui reprochant sa noire ingratitude le punit sur-le-champ, il fuit et se cache, mais il porte partout l'instrument de son supplice. *«Si vous faites le bien, dit Dieu au premier des homicides, vous en serez au plutôt récompensé; mais si vous faites le mal, vous en serez aussitôt puni. Votre péché se présentera partout devant vous, il portera partout, malgré vous, le trouble et l'effroy jusqu'au fond de votre coeur»*. Statim in foribus peccatum cederit (Gen. 4).

Oui, mes frères, le pécheur voudroit bien se dérober à la vue de ses péchés, mais plus il veut le oublier, plus il y pense, il a beau changer de lieux et d'objets, la conscience est un accusateur qu'on ne peut fuir.

Caïn s'éloigne des lieux où il a massacré son frère Abel, mais le sang qu'il a répandu s'élève partout contre lui. Il entend sans cesse cette voix; *«Qu'as-tu fait? Quid fecisti?»* Il voit son meurtre dans les objets qui se présentent. La conscience est un accusateur et un témoin incorruptible, que le plaisir ne peut séduire ni gagner; elle suit le coupable pas-à-pas, elle n'épargne ni les heures de son repos ni le temps de ses occupations; *«Vous l'avez ainsi ordonné, ô mon Dieu, dit St Augustin, et cet arrêt ne manque point d'avoir son exécution que tout pécheur soit son propre bourreau, et tout péché sa propre peine.»* Domine et sic est ut poena sibi sit inordinatus animus.

Voilà, mes frères, quel est le sort déplorable du pécheur, quelque livré qu'il soit aux affaires et aux plaisirs du monde, Dieu permet qu'il soit tourmenté par le souvenir de ses péchés, un trouble importun le suit partout, ses remords cruels vivent sans cesse malgré les efforts continuels qu'il fait pour les étouffer. L'image affreuse de sa vie déréglée vient toujours se présenter à son esprit, et lui fait plus d'horreur que jamais. Ces emportements des passions, ces habitudes honteuses, ces désirs déréglés, tant de grâces méprisées, tant de serments profanés, de confessions sacrilèges, de communions indignes; tant d'excès, d'injustices, d'impiétés. Tous ces crimes comme autant de monstres viennent se jeter sur le pécheur et le déchirent peccator irridebit. Il la voit malgré lui et cette vue lui parle au coeur et le tourmente cruellement.

J'en appelle à vous-mêmes, pécheurs qui m'écoutez, n'est-il pas vrai que celui qui porte l'iniquité dans son sein y porte en même temps et le trouble et l'horreur? Depuis que vous avez abandonné votre Dieu,

n'avez-vous pas perdu votre repos et votre tranquillité? Que de reproches amers, que de remords cuisants n'essuyez-vous pas tous les jours? Combien de fois même votre conscience au milieu de vos plaisirs vous rappelle-t-elle le souvenir affligeant de vos désordres? En vain cherchez-vous à vous aveugler, elle répand sur vous ses vives lumières et vous découvre malgré vous à vous-mêmes. En vain vous tâchez d'étouffer sa voix, vos efforts ne servent qu'à l'aggraver de plus en plus. Le seul moyen de l'apaiser, c'est de porter vos péchés au tribunal de la pénitence, mais, hélas! la seule pensée de cette obligation vous chagrine, vous trouble et vous fait plus souffrir que la douleur de les avoir commis.

Cependant, me direz-vous, ne voit-on pas des pécheurs enivrés de leurs plaisirs qui ne sentent ni les remords, ni les reproches de la conscience? Vous le croyez, mes frères, et sur quel fondement? Etes-vous entré dans le secret de leur âme pour savoir ce qui s'y passe? *«Vous voyez, dit St Ambroise, leurs divertissements et leurs plaisirs, mais vous ne voyez pas les remords qui les déchirent. Ils vous paroissent tranquils et contents, mais, au milieu de vos troubles et de vos chagrins, n'affectez-vous pas souvent vous-mêmes un air de paix et de tranquillité? Ne cherchez-vous pas à dissiper vos peines secrètes à force de plaisirs? Oui, mes frères, mais avouez-le sincèrement, vous n'y gagnez rien; les remords viennent détremper vos plus doux plaisirs de fiel et d'amertume.»*

Sachez qu'il n'y aura point de paix pour l'impie, c'est un oracle que Dieu a prononcé. *«Non est pax impiis»* dicit Dominus. Au contraire, il n'y a, dit l'apôtre, que trouble, qu'agitation pour ceux qui opèrent le mal. Ils ne sçauroient se rappeler leur vie passée sans trouble et sans remords, il n'y a pas même jusques à leurs bonnes oeuvres dont le souvenir ne leur soit importun. Est-ce donc qu'il se repentent de les avoir faites? Non, mais il sont fâchés de les avoir perdues; le repos qu'ils goûtoient dans l'innocence, les douces consolations qu'il éprouvoient au service de Dieu, tout cela n'est plus; mais il leur en reste un triste souvenir qui ne sert qu'à les rendre plus malheureux.

Une autre source de peines et de misères pour le pécheur, c'est son état présent. Il est agité de mille passions violentes, il est réduit à souffrir sans consolation: *«Vous m'avez abandonné, dit le Seigneur par son prophète, et voici ce qui vous arrivera; vous obéirez à des dieux étrangers qui ne vous donneront de repos ni nuit ni jour.»* Servietis diis alienis die et nocte qui non dabunt requiem vobis. Qui sont-ils ces dieux étrangers à qui les pécheurs obéissent? Ce sont leurs passions qui

comme autant de maîtres impérieux les tyrannisent impitoyablement. En effet, si l'amour des richesses les dominent, quels soins empressés pour les acquérir? Quelles peines pour les conserver, quelles fatigues pour les augmenter? Quelle frayeur au moindre danger de les perdre? Quelle douleur, quel accablement, quelle consternation lorsqu'elles leur échappent des mains et qu'une mauvaise affaire ou un accident imprévu les leur enlève. S'ils sont esclaves de la passion honteuse, quelles allarmes de la conscience avant le crime? On peut éviter l'oeil des hommes, pour cela que de mesures à prendre, que de rendez-vous à ménager? La passion est-elle enfin satisfaite, quel trouble, quel repentir: une parole, un regard, tout inquiète, tout fait trembler. On craint que le complice ne devienne infidèle, pour l'engager au secret, que de bassesses, que de prières auxquelles il faut se réduire. Enfin si le crime est découvert, quelle honte, quelle infamie pour une personne à qui il reste encore un peu d'honneur? Que de sanglants reproches, que de duretés fâcheuses n'a-t-elle pas à souffrir? Qui pourroit dire tous les maux auxquels un ambitieux, un vindicatif est livré? En un mot les passions sont comme une tempête furieuse qui tourmente les méchants. Le chagrin, l'inquiétude, la frayeur le précèdent tour à tour dans leur âme, ils sont toujours agités, jamais en repos, tantôt c'est une jalousie qui les dévore, une colère qui les transporte, toujours avides de ce qu'ils n'ont pas, jamais satisfaits de ce qu'ils ont : *«Il n'y a dit le prophète, que malheur et qu'affliction dans leurs voyes»*. *Contritio et infelicitas in viis eorum*. Et comment jouiroient-ils de la paix et de la tranquillité, ils ne savent pas même le chemin qui y conduit. *Et viam pacis non cognoverunt*. Je sais bien qu'ils vont la chercher dans les plaisirs et les joies du monde; mais le monde ne leur fournira jamais que des plaisirs vains et trompeurs, fades et dégoûtants. Ils seront enfin toujours obligés d'en venir à cette triste conclusion: *«Je n'ai trouvé dans les plaisirs des sens que vanité et affliction.»* *Vidi in omnibus vanitatem et afflictionem*.

C'est ainsi, ô mon Dieu, que dès cette vie vous punissez les pécheurs; ils sont libres de se tourner vers vous ou vers la créature, de servir Dieu ou de servir le monde, mais il n'est pas en leur pouvoir de se procurer partout la joie ou le chagrin. Le monde peut leur fournir des biens, des honneurs, des faux plaisirs, mais il ne peut leur donner un repos solide et une joie durable, car vous l'avez dit, ô mon Dieu, et il est vrai, vous seul êtes la véritable félicité de l'homme que vous avez créé; malheureuse est l'âme qui se retire de vous et dont l'aveuglement va jusqu'à croire qu'elle seroit heureuse sans vous. Jusqu'à quand, mes frères, vous

reposerez-vous sur le monde des soins de votre bonheur. «*Le monde n'a pas encore fait d'heureux et n'en fera jamais*». «*Parcourez la mer et la terre, dit St Augustin, allez où vous voudrez, vous ne trouverez partout que misère, si vous cherchez autre chose que Dieu, parce que vous êtes faits pour Dieu, parce que Dieu éternel étant le centre de votre coeur, il est impossible que vous soyez en repos si votre coeur n'est pas uni à Dieu.*»

Mais, me direz-vous, nous voyons souvent de grands pécheurs qui ont tout ce qu'on peut souhaiter en cette vie: ils sont riches, puissants, le monde les honore; on diroit qu'il ne manque plus rien à leur bonheur. Mais sont-ils contents? leur coeur est-il satisfait? ne désirent-ils plus rien? Vous le croyez, chers auditeurs, et moi je vous dis que vous vous laissez tromper par l'apparence. Car il importe peu, dit un ancien, qu'on mette un malade sur un lit de bois ou sur un lit d'or; et il n'y passe pas mieux les jours et les nuits, parce que sa maladie l'accompagne partout. Il en est de même du pécheur, qu'il soit riche ou qu'il soit pauvre, qu'on l'honore ou qu'on le méprise, son état est toujours misérable parce qu'il porte toujours avec lui son mal qui est son péché. Applaudissez donc à son prétendu bonheur tant qu'il vous plaira. Je dirai toujours avec l'Écriture et les Pères que, sans le calme des passions, sans la paix du coeur, on ne peut être content et heureux. Mais ils disent qu'ils ont la paix; il ne le diroient pas mes frères, s'ils parloient sincèrement, et ils ne le disent jamais que leur coeur, par un secret témoignage, ne les convainque de mensonge. Semblables à ces impies dont parle un Prophète, ils se vantent d'avoir la paix et ils se répondent intérieurement qu'ils ne l'ont pas dicentes pax et non est pax.

Il faut l'avouer cependant quoique la prospérité ne puisse rendre heureux le pécheur, elle fournit un adoucissement à ses maux; elle l'empêche de sentir si vivement sa misère. Mais sitôt que l'adversité le frappe, comme il n'a pas établi son repos sur le Seigneur, il se trouble, il s'irrite; vous voyez un homme qui ne se possède plus. Ce n'est que plaintes, que murmures, qu'emportements, que projets de vengeance; tantôt il ose s'en prendre à Dieu de ses malheurs, et au lieu d'apaiser sa colère en se soumettant humblement à ses coups, il l'irrite encore par ses blasphèmes. Tantôt il les reproches aux destins et à la fortune, il maudit son sort, il appelle la mort à son secours, et livré comme en proie aux noirs chagrins qui le dévorent, ses plaintes ne servent qu'à le faire souffrir davantage. Son impatience est un nouveau supplice qu'il ajoute à ses douleurs.

Je ne dis rien ici, mes frères, qu'une triste expérience ne vous apprenne, et s'il est rare de voir des pécheurs qui en viennent à de tels excès, au moins est-il incontestable que dans cette vallée de misère ils ne sauroient éviter de souffrir. Mais pour surcroît de malheur, ils sont conduits à souffrir sans consolation. En effet, à qui auront-ils recours? Sera-ce à leurs parents? Mais ne se trouveroient-ils point enveloppés dans la même disgrâce? N'auroient-ils point eux-mêmes besoin de consolation? Et d'ailleurs ne trouve-t-on pas souvent dans sa famille la source des plus cuisants chagrins? Les livres saints nous en fournissent mille exemples: nous y voyons un Jacob obligé de quitter la maison paternelle pour éviter les emportements et les fureurs de son frère Ésaü; un David affligé, persécuté par ses propres enfants; un Job qui ne trouve dans sa femme et ses proches que des coeurs dénaturés; ne voit-on pas tous les jours l'époux et l'époux, le père et le fils, le frère et la soeur, se déchirer les uns les autres? A qui donc s'adresseront-ils pour adoucir leurs peines? sera-ce à des amis généreux? Mais en est-il de vrais amis? Et un homme qui se livre au péché, qui outrage son Créateur et son Dieu mérite-t-il d'en avoir? Dans le monde, on trouvera assez de flatteurs et d'amis intéressés quand on est dans la bonne fortune, mais devient-on malheureux, il disparaissent aussitôt. Témoin le prodigue de l'Évangile, tant qu'il a de l'argent pour fournir à ses passions et à celles d'autrui, il ne manque pas d'amis ni de compagnons de débauche; mais quand il eut tout dépensé, tous l'abandonnèrent aussitôt. Personne ne subvenoit à ses besoins, il avoue lui-même qu'il mourait de faim, hic fame pereo. Ai-je besoin, après tout, d'autres témoins que de vous, vous-mêmes, pécheurs, qui m'écoutez, et votre propre expérience ne justifie-t-elle pas assez la vérité que je vous prêche? Avez-vous eu jusqu'ici bien des amis qu'aient pris part à vos disgrâces? Et s'il s'en est trouvé, quel soulagement avez-vous tiré de leurs consolations? Peut-être n'ont-elles servi qu'à rouvrir vos playes et augmenter vos douleurs; du moins est-il vrai qu'après avoir entendu tout ce qu'ils ont pu inventer de plus propre à guérir votre coeur affligé, vous avez pu dire comme Job: faibles soulagements, consolations importunes, Consolations onéreuses!

Cependant si le pécheur pouvoit se promettre l'impunité, s'il savoit sûrement que l'Enfer ne fût qu'un songe, qu'il n'y eût point de supplice après la mort, il tempéreroit la violence de ses maux par l'espérance qu'ils finiroient un jour. Mais l'avenir vient se présenter à lui avec toutes ses horreurs; inutilement cherche-t-il à s'aveugler, à s'étourdir dans la dissipation, dans le libertinage; il ne peut en éloigner l'idée. Une voix

importune lui répète sans cesse qu'il faut mourir, que la mort est suivie d'un jugement terrible et d'une éternité malheureuse. Voilà, j'ose dire, ce qui fait le plus cruel supplice des méchants. La pensée de l'avenir est pour eux un tourment furieux qui ne leur découvre qu'abîmes, que précipices, que dangers.

Il faut mourir, peut-être bientôt, peut-être à ce moment: biens, honneurs, plaisirs du monde, il faudra tout quitter pour jamais. Je suis à la merci de la justice d'un Dieu vengeur, il en a surpris tant d'autres et bien moins coupables que moi. Si je meurs à ce moment, je suis perdu sans ressources, l'enfer sera mon partage pour l'éternité. Voilà, mes frères, les plus cruelles réflexions qui tourmentent le pécheur, et qui le font frémir même au milieu de ses plaisirs les plus séduisants. Enfants des hommes, jusques à quand serez-vous insensibles à vos propres intérêts? Ne sortirez-vous jamais d'un état si triste et si malheureux? Souillés de crimes, rongés de remords, agités de mille passions, troublés de mille craintes, environnés de mille écueils, haïs de Dieu, méprisés des hommes, insupportables à vous-mêmes, sans repos, sans consolation, sans espérance, de quelque côté que vous jettiez les yeux, tout conspire à vous rendre misérables. Vous passez d'un malheur dans un autre. Vous vous trouvez tour à tour dans les situations les plus douloureuses. Combien de fois rentrant en vous-mêmes avez-vous fait ces tristes réflexions: Misérable que je suis, puis-je me voir sans frémir? Devant moi quel enchaînement de désordres? Encore si dans le péché mon coeur était heureux; mais, hélas, ma conscience est l'instrument de mon supplice. Je ne puis pécher sans avoir partout des sujets d'affliction et de tristesse, Je traîne partout un coeur inquiet, malade, à charge à lui-même; je travaille beaucoup pour le monde et sans fruit. Je souffre cruellement et sans consolation. Quand donc arrivera la fin de mes maux? Monde ingrat, monde perfide. Quand serai-je délivré de ton esclavage? Quand me verrai-je enfin ... Mais hélas! peut-être trouverez-vous mauvais que je sonde le fond de votre coeur? Peut-être me savez-vous mauvais gré d'avoir entrepris le récit de vos malheurs et de vos misères? Quoiqu'il en soit, permettez-moi de vous le dire avec l'Apôtre: Si contristari, vos non me poenitet. Si ce que je vous dis vous contriste et vous afflige, je n'en suis point fâché, au contraire, je m'en réjouis, parce que j'espère que cette peine vous sera utile, et qu'elle vous portera à faire pénitence. Quia contristati estis ad poenitentiam. Je vous demande cette grâce, ô mon Dieu, Ces pécheurs sont encore vos créatures, faites-les revenir à vous. S'ils ne veulent pas se rendre aux attraites de votre amour, faites-les

revenir par la voye de rigueur. Frappez-les, affligez-les, qu'importe par où vous vous y preniez, pourvu que vous les reteniez de l'abîme. Quand sera-ce donc qu'ils iront chercher en vous la fin de leurs maux? Quand sera-ce qu'ennuyés de la vie triste et malheureuse des pécheurs, ils éprouveront par eux-mêmes que la vie des justes est douce et heureuse? Vous l'allez voir dans mon

2e point

La voie des justes est douce est heureuse, parce que dans le passé, le présent et l'avenir, rien ne les afflige; ils ne voyent partout que des sujets de consolation. Le souvenir du passé leur rappelle des années coulées dans l'innocence, des jours employés au service de Dieu, des sacrements reçus avec piété, des prières faites avec ferveur, en un mot des oeuvres de justice, et cette vue n'excite dans leur âme que des sentiments de joye, de reconnaissance et d'amour.

Il est vrai que le juste se ressouvient aussi des péchés qu'il a commis, mais il n'éprouve point ces remords cuisants que la conscience fait sentir au pécheur. Il pleure encore ses fautes, il en gémit devant Dieu, mais dans ces gémissements et ces larmes il trouve de quoi se consoler, car il ne pourroit se rappeler ses égarements passés sans se représenter en même temps l'excès des miséricordes de Dieu à son égard. A cette vue, son coeur est attendri et dans un s^t transport, il s'écrie: *«O mon Dieu, que ne dois-je point à votre bonté infinie! Dès ma naissance vous m'avez comblé de grâces et de bienfaits, mais tout cela vous a paru encore trop peu de choses: je me suis éloigné de vous avec ingratitude, et vous m'avez fait revenir avec tendresse; j'étois sur le bord du précipice, et plein de compassion pour moi, vous m'en avez retiré. Qui suis-je donc pour que vous ayez versé sur moi tous ces prodiges de faveurs? Quis ergo sum, Domine, ut praestares mihi talia et qu'ai-je fait pour vous plus que tant d'autres pécheurs que vous laissez dans leur aveuglement au milieu du monde inondé de vous? Non, il n'y a qu'un seul Dieu qui puisse pousser l'amour à un tel excès.»*

Tels sont, mes frères, les avantages d'un homme juste, d'un vrai serviteur de Dieu. Si les idées de ses vices et de ses faiblesses viennent se présenter à son esprit, il se rappelle en même temps qu'il en a fait une rigoureuse pénitence. Quel agréable souvenir! Il pense aux inquiétudes sombres, aux troubles fâcheux que lui causoient ses désordres, il voit qu'il en est heureusement affranchi, quelle sensible consolation! Ah! il n'est rien de si doux que le repos d'une bonne conscience. C'est un fes-

tin continuel, dit le Saint-Esprit, secura mens juge convivium, et toutes les joyes du siècle réunies ensemble ne sçauraient égaler cette douceur ineffable que goûte une âme qui n'a rien à se reprocher. Voulez-vous, mes frères, vous en former une idée? Rappelez-vous ces heureux moments où voulant revenir à Dieu, vous vous êtes déchargés aux pieds de son ministre du poids onéreux de vos péchés. Quel contentement au sortir du tribunal de voir tout d'un coup succéder le calme aux troubles d'une conscience tyrannisée de remords? Alors que votre coeur était satisfait! Vous en versiez des larmes, mais c'étaient des larmes de joye, et plutôt à Dieu qu'elles n'eussent pas tari si tôt! Le souvenir des péchés passés n'est donc pas capable d'altérer le bonheur du juste; au contraire, il ne sert qu'à le rendre plus sensible: pouvoir se dire à soi-même: «*J'ai offensé mon Dieu, mais il m'a pardonné mes péchés. J'étais l'objet de sa fureur, et me voici l'objet de sa miséricorde*». S'il y a des réflexions consolantes, certainement, c'est celles-ci.

Je ne dis pas qu'on puisse s'assurer tout à fait pendant sa vie si l'on a conservé ou réparé son innocence, si l'on est en grâce avec Dieu. Non, mes frères, personne ne sçoit s'il est digne d'amour ou de haine, et l'Apôtre lui-même, après une conversion de quatorze ans, n'étoit pas sûr s'il étoit justifié. Mais pour un chrétien fidèle combien de consolants témoignages? Celui de sa conscience qui lui dit intérieurement: «*Soyez en paix, Dieu est content de vous.*» dicite justo quoniam bene. Le témoignage de l'esprit de Dieu qui, selon le même apôtre nous dit que nous sommes enfants de Dieu et héritiers de son royaume, que Dieu habite en nous, et que nous habiterons un jour dans sa gloire. Que faut-il de plus pour rassurer une âme et donner une paix solide? J'ai péché, il est vrai, mais j'ai fait pénitence. Je ne suis pas sûr de ma réunion avec Dieu, mais je ne sache rien qui y mette obstacle. Il veut pardonner et il pardonne en effet à tout pécheur qui retourne sincèrement. J'ai recours à lui dans toute la sincérité de mon coeur, qu'ai-je donc à souhaiter davantage? Il ne m'a pas dit de vive voix comme à Magdeleine: «*Vos péchés vous sont remis*», mais il a donné à ses ministres le pouvoir de les remettre. Je n'ai donc rien à craindre que du côté de mes dispositions, mais ma conscience ne me reproche rien. En un mot j'ai cette confiance en la bonté de Dieu qu'il m'a pardonné mes péchés. Oui, mon Dieu a eu pitié de moi, il s'est laissé toucher à ma douleur, il m'a rendu sa grâce et son amour. Loin de lui j'étois troublé à tout moment, maintenant mon coeur est en paix. Je suis heureux, on ne peut l'être qu'à son service.

Une autre source de consolation pour le juste, c'est son état présent régnant sur soi même et commandant à ses désirs, il se voit affranchi de la tyrannie des passions, il les tient dans un parfait accord avec la raison. Sa foy, sa conscience, n'ayant rien à se reprocher au dedans, ne craignent rien au dehors, il se voit à couvert des craintes et des allarmes qui agitent sans cesse les malheureux mondains. Il regarde avec compassion cette foule d'esclaves gémissant sous l'empire des passions, qui le dominent et soupirant sans cesse après un repos qui les fuit, toujours en proie à la crainte ou à l'espérance, toujours inquiets, jamais contents. Enfin, comme un autre Moïse, il voit d'un air tranquille et assuré l'agitation de cette mer orageuse, où les infortunés Égyptiens après avoir lutté quelque temps contre la fureur des flots, sont enfin engloutis dans le fond de l'abyme. Alors faisant réflexion sur son heureuse destinée, qu'il est content d'avoir choisi un asile aux pieds de Dieu! Qu'il s'estime heureux d'avoir embrassé le parti de la vertu qui lui procure une si douce tranquillité et, transporté de joie de se voir au port, il s'unit aux Israélites pour bénir le Dieu de ses pères et lui chanter des cantiques d'actions de grâces. Y a-t-il une vie plus douce? Peut-on être plus heureux, excepté en possédant Dieu?

O aimable vertu! Que tes avantages sont grands! Que ne sont-ils pas plus connus? On te rechercherait avec plus d'ardeur. Oui, mes frères, les payens l'ont avoué eux-mêmes, si la vertu pouvoit se faire voir aux hommes ce qu'elle est, elle attireroit à elle tous les coeurs, aucun ne pourroit se défendre de ses charmes.

Mais il ne faut rien dissimuler, si la pratique de la vertu a ses douceurs, elle a aussi ses peines. C'est la voye qui conduit au Ciel et, par conséquent, c'est une voye étroite et parsemée d'épines. De plus les disciples du Sauveur ne sont pas à couvert des afflictions de cette vie; au contraire, leur partage est de souffrir à l'exemple de leur Maître. Il semble même se complaire à les éprouver par les croix les plus sensibles; et malgré cela, mes frères, ils sont toujours heureux. Ils portent à la vérité le joug et le fardeau du Seigneur, mais ce joug du Seigneur est doux et son fardeau léger. Jésus-Christ nous le dit lui-même dans son Évangile: Jugum enim suave est et onus meum leve; cette voye du salut est étroite à la vérité; pour y avancer aisément, il faut s'éloigner de celle du monde, c'est-à-dire renoncer aux joyes et aux plaisirs de la terre; mais ce renoncement ne fait rien perdre aux vrais chrétiens, dit St Bernard: Voluptates non perdemus sed mutamus. Dieu leur fait goûter des plaisirs spirituels et divins, plaisirs délicieux dit St Paul, et qui ne sont

accordés qu'à ceux qui marchent dans les déserts d'une vie pénitente et mortifiée.

Ames sensuelles, qui vous donnez du bon temps, qui ne voulez pas vous gêner en rien, qui vous prostituez aux voluptés les plus sales, impies qui traitez de faiblesse l'esprit et de fanatisme la dévotion, vous n'entendez rien à ce langage. Vous vous en moquez peut-être parce qu'il est étranger pour vous: est-ce donc à des gens matérielles à juger des choses spirituelles? Est-ce aux Amorrhéens et aux Chananéens à goûter les douceurs d'Israël? Des prophanes dont l'âme est toujours courbée vers la terre auront-ils jamais une idée de cette rosée céleste dont Dieu nourrit ceux qui lui sont fidèles? Non, mes frères, non, c'est aux âmes épurées, altérées des plaisirs du Ciel et sevrées de ceux de la terre qu'il est donné de comprendre ce que je dis. Tracez-vous donc, âmes chrétiennes, tracez-vous un tableau ressemblant de ces joyes intérieures dont votre âme est si souvent pénétrée: dites-nous ce que vous sentez dans ces doux moments où Dieu se communique à vous, et vous embrase du feu de son St Amour. Ah! ce sont des douceurs ineffables que le coeur a peine à soutenir et que la langue ne sauroit exprimer! L'apôtre des Indes qui les éprouvait au milieu de ses travaux prioit Dieu de les modérer. *«C'est assez, Seigneur, s'écrioit-il, c'est assez»* satis est, Domine, satis. Mon Dieu, qu'il est doux de vous servir et que dès ici-bas vous payez bien cher les services de vos amis!

O mes frères, si vous aviez éprouvé combien l'on est plus heureux sous les rigueurs de la vertu que sous les caresses même du vice. Ah! vous vous repentiriez bientôt d'avoir différé si longtemps à l'embrasser. Mais que dis-je? N'avez-vous pas eu quelques jours de ferveur où, pénétrés des grâces divines, vous promettiez à Dieu de lui demeurer attachés inviolablement; alors, rien ne vous coûtoit, tout vous paroissoit doux et facile, vous embrassiez avec joye vos pratiques de piété, vos exercices de pénitence, et charmés du plaisir que vous goûtiez au service du Seigneur, vous disiez avec le Roy Prophète: *«Qu'on est heureux de servir Dieu, qu'un seul jour avec lui vaut mieux que mille partout ailleurs.»* Melior est die una in atriis tuis super milliâ.

Ce n'est donc pas la pénitence que fait un homme juste qui puisse lui rendre la vie amère; mais ne seroient-ce point les afflictions que Dieu lui envoie? Non mes frères, éclairé qu'il est des lumières de la foy, instruit à l'école du St Esprit, il sçait que tout est entre les mains de Dieu, que toutes les peines qui nous arrivent, nous arrivent par son ordre et pour notre bien. Ainsi rappelant tout à Dieu, se conformant en tout à sa

volonté, il reçoit avec soumission les afflictions qu'il lui envoie; il les supporte avec un courage héroïque. Désabusé des fausses idées que les mondains se forment des biens de cette vie, il en use comme n'en usant pas, il les possède comme ne les possédant pas; et si un revers de fortune, une injuste persécution les lui enlève, il n'y est pas toujours insensible à la vérité, mais il ne s'en trouble point, il adore humblement la main qui le frappe, et bien loin de murmurer de ses coups, il s'écrie tantôt avec le saint homme Job: *«Dieu m'avait donné les biens, il me les a ôtés, que son saint nom en soit à jamais béni.»* Tantôt avec les trois enfants de Babylone: *«Vous êtes juste, ô mon Dieu, et les afflictions que vous m'envoyez sont des justes châtiments de mes péchés»* peccavimus enim. Oui, j'ai péché, j'ai commis l'iniquité devant vous, vengez-vous, Seigneur, punissez un coeur ingrat qui vous a méprisé: heureux et mille fois heureux si pour des supplices éternels que j'ai mérités mille fois, vous daignez accepter des peines passagères. O vous tous qui compatissez à mes disgrâces, ne pleurez point sur moi, je sais quel est le Dieu que j'adore. Témoin de ma douleur, il compte mes larmes, il saura bien les essuyer. Je souffre pour lui, et je ne veux avoir dans ces maux que lui pour ma consolation. Quelle est donc heureuse, mes frères, la condition des enfants de Dieu! Il les éprouve, mais il les éprouve par amour. Il les afflige, mais il leur rend les afflictions aimables; ils souffrent et déjà sa tendresse est émue, et il s'empresse de les soulager. Elle verse dans leur coeur mille bénédictions de douceurs qui les réjouissent, qui les transportent. Oui, mes frères, dans les précieux moments où Dieu se fait sentir, dans les tendres effusions de l'esprit consolateur, on est pénétré d'un plaisir divin, d'une joie ineffable qu'on ne peut exprimer. Les maux changent de nature, on les aime, on souffriroit de n'avoir rien à souffrir, et tout ce que désire une âme fidèle est de perpétuer ou de consommer son sacrifice. Aut pati, aut mori, disait une sainte. *«Que je souffre ou que je meurs! Car la joie sans les souffrances n'est pour moi qu'un supplice.»* «Non, mon Dieu, disoit une autre, ne me faites pas la grâce de mourir sitôt, afin que j'aye le bonheur de souffrir plus longtemps», non mori, sed pati!

Lorsqu'on vous parle de ces consolations que Dieu répand dans les coeurs de ceux qui l'aiment, de ces délices qui leur font goûter par avance les joies du Ciel, vous croyez peut-être que ce sont là de pieuses chimères qu'on imagine pour faire honneur à la vertu. Mais consultez les livres saints: notre Dieu ne s'y fait-il pas appeler le Dieu de toute consolation? Ne donne-t-il pas le nom d'heureux à ceux qui pleurent?

Ne nous assure-t-il pas que ce seroit dans les tribulations qu'il feroit naître les délices? D'ailleurs vous en avez tous les jours des preuves sensibles. Etes-vous donc plus aveugles que les payens? Quand ils considéroient la vie austère et crucifiante que menaient les premiers fidèles: «*Nous n'avons, disoient-ils, jamais vu nation ni plus misérable ni plus insensée*» nunquam vidimus gentem tam fallacem. Mais quand ils voyoient cette joie aimable, cette noble tranquillité qui brilloit sur leur visage, ils ne sçavoient ce qu'ils devoient penser. Sont-ce des fous? Mais ils paroissent toujours contents! Sont-ce des malheureux? Mais ils ne se plaignent jamais; au contraire, ils se plaisent dans leur malheur. Il faut donc, concluoient-ils qu'il y ait un certain enchantement que nous ne connoissons pas qui charme tous leurs maux: vis inventatrix. Et vous, mes frères, vous voyez les gens de bien se soumettre, se glorifier, se plaire même dans la tribulation. Vous voyez sur leur visage une joye modeste, un doux contentement qui vous fait envier leur sort. Combien donc qu'il y a chez eux un charme secret qui dissipe leurs peines et qui les remplit de consolations. Et, si vous en doutez encore, voici tout ce que je puis vous dire, pécheurs incrédules, mettez-vous en état d'en juger par vous-mêmes.

«*Convertissez-vous au Seigneur, vous connoîtrez combien il est doux de le servir.*» Soumettez-vous aux afflictions qu'il vous envoie, pour vous corriger, pour vous purifier, elle n'auront plus d'amertumes; vous y trouverez, comme le grand Apôtre, une surabondance de joye et bientôt vous direz avec le Prophète: «*A proportion des maux que j'ai soufferts, vos consolations, ô mon Dieu, seront répandues dans mon âme.*» Secundum multitudinem dolorum mearum, consolationes tuae laetificaverunt animam meam.

Enfin, si le juste envisage l'avenir, il y trouve encore une source de bonheur. Ce qui rend la pensée de l'avenir insupportable aux mondains, c'est qu'ils voient une mort inévitable. C'est qu'elle leur annonce qu'il faudra se séparer pour jamais du monde et des créatures, qu'il faudra renoncer pour toujours aux biens et aux plaisirs qu'ils aiment; c'est qu'elle leur fait entrevoir un jugement terrible suivi d'une éternité de supplices. Mais le juste s'étant détaché de tout pendant sa vie, ayant fait par vertu ce que les pécheurs feront à la mort par nécessité, l'idée de cette séparation n'a rien qui puisse le chagriner. Il ne craint point la mort, au contraire, il la désire. Heu mihi, s'écrie-t-il avec le Prophète, hélas! Seigneur, quand délivrerez-vous mon âme de ce corps de mort, de ce corps qui lui est à charge? Quand donc me rappellerez-vous du lieu

de mon exil!! O moment précieux, moment de mon départ, que le retardement coûte à mon ardeur: Heu mihi quia incolatus meus prolongatus est!

Oui, mes frères, la pensée de l'avenir qui désole les méchants, met le comble au bonheur du juste. Sur la terre, elle lui dit que ses maux finiront un jour et qu'ils seront payés d'une gloire infinie. Elle lui représente la pompe et la magnificence du séjour des bienheureux, elle lui montre le palais de la céleste Jérusalem où il vivra éternellement avec son Dieu dans la compagnie des anges et des saints. Voilà les biens que le juste aperçoit dans l'avenir, voilà les biens qu'il espère. Quoi de plus capable de lui rendre la vie douce et heureuse. Formez-vous donc si voulez un homme de douleurs, dépouillé de tous les biens, privé de tout secours, sans amis, sans consolation, sans ressource du côté du monde, méprisé des hommes et même en apparence oublié de Dieu. Vous le croirez digne de compassion, vous le plaindrez, mais son bonheur ne sera pas moins réel, car en fait de maux, dit un Docteur, ce sont les sentiments personnels qui décident et non les sentiments étrangers; et vous aurez beau dire, vous ne ferez jamais passer pour malheureux et affligé ceux qui se sentent heureux et contents.

Je conviens qu'il seroit à plaindre s'il ne pensoit qu'à la terre, s'il ne comptoit que sur cette misérable vie; mais il vit, comme le vieillard Siméon, dans l'attente des consolations d'Israël, il sçait aussi bien que Job que son Rédempteur est vivant, que, par sa puissance, il ressuscitera un jour, qu'il verra son Dieu et qu'il règnera avec lui éternellement. Est-il douleur si violente qu'une si douce espérance n'apaise? Je souffre, il est vrai, mais bientôt je ne souffrirai plus; je souffre, mais ces souffrances seront payées à un prix infini; Dieu sera lui-même ma récompense; il vivra en moi et je vivrai en lui, je serai heureux d'une félicité, heureuse et éternelle. Ah! mes frères, ces réflexions, qu'elles sont consolantes! On ne peut les faire et sentir ses maux. Si l'on y pense on s'en réjouit, on les regarde comme des grâces dont on est indigne.

Après cela mes frères, hésiterons-nous à prendre parti entre le vice et la vertu; entre le service de Dieu qui nous fait goûter une paix durable, une joye sainte, un bonheur solide, et le service du monde qui ne produit que trouble, que confusion, qu'amertume? Quand les difficultés seroient égales de part et d'autre, ne voudroit-il pas mieux marcher dans la voye du juste que dans celle des pécheurs! Mais, hélas, qu'il y a de différence? C'est nous, nous diront un jour les pécheurs, mais trop tard, c'est nous qu'avons marché par des voyes rudes et pénibles. Ambulavimus

vias difficiles. Celle du Seigneur étoit douce et facile, et nous n'y pensions pas. Viam autem Domini ignoravimus. Malheur à nous d'avoir préféré le dur esclavage du monde au doux service de la vertu. Lassati sumus in via iniquitatis. Hélas! nous nous sommes lassés dans la voye de l'iniquité, notre vie s'est passée dans les agitations, dans les chagrins, dans les tourments, et tout cela pour nous perdre! Insensés que nous sommes il nous en eût bien moins coûté pour nous sauver. Si nous avions fait pour Dieu ce que nous avons fait pour le monde, nous aurions été heureux et nous le serions pour toujours!

C'est ainsi que les impies rendront témoignage à la facilité de la loy de Dieu et à la douceur de son joug. Ne vous exposez pas, mes frères, à faire cet aveu inutilement avec eux, sortez dès ce moment des voyes de l'iniquité. Pourquoi vous rendre par vos retardements et plus criminels et plus malheureux? Donnez-vous sans réserve à la vertu. Demeurez fidèles au service de Dieu, vous y trouverez la fin de vos misères, la source du vray bonheur et le germe d'une éternité bienheureuse. Amen.

III

Plan de Sermon sur l'Enfer. Sans date. Original, Greffe du Tribunal de Coutances, Archives Départementales, District de Carentan: Registre des délibérations, 3e volume: du 1er juillet 1793 au 26 nivôse an II (6 janvier 1794). L 784, détruit en 1944. Copie par Dom Marc O.S.B., collationnée par lui sur l'original, conservée aux Archives de l'Évêché de Coutances, dossier: Toulorge 3.

Ce schéma de sermon s'inscrit dans la ligne des deux sermons précédents, mais il s'en distingue par son caractère apologétique vis-à-vis des «*des prétendus philosophes de nos jours [qui] s'élèvent contre les oracles de la foi*», et insiste peut-être davantage que les deux autres sermons sur l'argument de raison, utilisant même le vocabulaire des déistes du XVIIIe siècle: le «*Souverain Être*», avec une analyse psychologique du pécheur commettant son acte, qui ne manque pas d'intérêt: «*La mesure [de la punition] est égale au péché si on le regarde dans son principe. dans la volonté qui l'a commis. Cette volonté est éternelle. Chaque passion a ses désirs immortels...*».

Enfer

Livrés au libertinage de l'esprit, parce qu'ils chérissent celui du coeur, les prétendus philosophes de nos jours s'élèvent contre les oracles de la foi; ils attaquent, ils nient tous les points de notre créance qui gênent les passions humaines; et surtout celui qui établit la réalité d'un enfer.

J'ouvre les livres Saints, j'y lis en caractères divins une Éternité de malheurs préparée aux méchants; partout et à chaque page retentissent les cris, les pleurs, les regrets, le désespoir, la rage, les grincements de dents des victimes infortunées de la justice du Dieu fort. Ibi erit fletus et stridor dentium.

Je consulte la saine raison et je découvre la nécessité d'un enfer et de ses supplices. Il y a un Dieu vray, bon, sage, éclairé, juste, tout-puissant, infini dans ses perfections. Principe démontré par l'évidence; vérité incontestable. Il y a donc un enfer, conséquence juste, nécessaire, car il est trop malheureusement vray que Dieu est tous les jours étrangement et impunément offensé dans le monde; or peut-on le croire juste et le voir offensé sans être persuadé qu'il se vengera tôt ou tard de ceux qui l'offensent? Peut-on douter qu'il ne prépare de terribles châtements

après la mort aux prévaricateurs audacieux qu'il laisse tranquilles pendant la vie?

Quoi les roys de la terre sont toujours armés d'une autorité légitime et redoutables pour punir les injures faites à la majesté de leurs couronnes, ou à la sainteté de leurs loyes, et le roy des roys, le distributeur des sceptres et des couronnes, celui qui nous ordonne l'amour et le respect, l'obéissance pour les maîtres du monde, ses images, manquera de réponse et de pouvoirs pour punir les infractions de ses lois adorables? Nous les voyons mourir sans avoir éprouvé aucune disgrâce proportionnée à leurs fautes, et ils n'auroient aucune peine, aucun châtiment à craindre après la mort, et où seroit donc la justice et la puissance du Souverain Être? N'en doutons pas, s'il y a un Dieu, il faut qu'il y ait un enfer. Mais, dit l'impie, il n'y a point d'équité où il n'y a point de proportion: or il n'y en a point entre ce que le pécheur a fait et ce qu'il souffre, ses péchés et son supplice. Je réponds 1° que la mesure est égale entre le péché et la peine, si d'abord on regarde le péché dans son objet, et par rapport au maître offensé, qui est infini en tout: en grandeur, en puissance, en sagesse, en majesté, le péché est donc aussi infini en quelque sorte, en malice et en bassesse. A une malice infinie, il faut une peine infinie, la raison le dicte, il faut une juste compensation, mais une créature bornée ne peut point souffrir une peine infinie. Il faut donc que la durée des tourments supplée à la rigueur. C'est l'ordre de la justice, voilà la proportion.

2° La mesure est égale au péché si on le regarde dans son principe, dans la volonté qui l'a commis. Cette volonté est comme éternelle. Chaque passion a ses désirs immortels, un vindicatif au moment qu'il voudroit se venger, voudroit toujours se venger, éternellement perpétuer sa vengeance, un avare voudroit toujours gagner, un voluptueux que ses plaisirs fussent éternels; il ne faut donc pas réparer le péché seulement par le temps qu'il dure, mais encore par le temps qu'on auroit souhaité qu'il durât. Il est donc juste que ceux qui portent leurs crimes jusqu'au tombeau, jusqu'au tribunal de Dieu, soient toujours malheureux puisqu'ils seront toujours criminels.

D'ailleurs si Dieu ne punissoit pas éternellement le pécheur, l'espérance d'obtenir un jour grâce de son péché l'enhardiroit à l'offenser encore davantage, tout cela prouve la nécessité de l'enfer et son éternité.

IV

Lettre à un ami. 12 octobre 1793. L'original, perdu, était conservé par la famille du Serviteur de Dieu: J. TOUSSAINT, *Pierre-Adrien Toulorge, chanoine régulier de Prémontré, victime de la terreur coutanaise, martyr de la Vérité*, Coutances, Éditions Notre-Dame, 1962, p. 157. Texte publié par Léopold Quenault, sous-préfet de Coutances: L. QUENAULT, *L'abbé Toulorge ou le martyr de la vérité (épisode de 1793)*, 2ème édition, Coutances, chez Salettes, 1869, p. 12-13. Manque l'eschatocole.

Cette lettre, comme les deux suivantes, est d'une importance capitale, car elle manifeste la claire conscience du Serviteur de Dieu de mourir en martyr, pour sa foi et son Dieu. Il se conforme à l'exemple de saint Cyprien, et assimile ainsi son sort à celui d'un martyr connu. Il est certain que par le martyre il ira au ciel. Là il sera comblé par la plénitude de la communion avec Dieu et avec son Église: *«Je quitterai cette terre chargée d'abominations pour aller au ciel jouir de la présence de Dieu et de mon Église»*. Avec humilité il reconnaît son état de pécheur, récuse tout mérite personnel et reçoit le martyre comme une grâce de Dieu. Cette grâce lui est accordée non seulement à lui, mais à tous ceux qui sont demeurés fidèles à la foi catholique, apostolique et romaine, et donc n'ont pas prêté le serment afin de demeurer en communion avec le Pape de Rome: *«C'est le sort de ceux qui ont le bonheur d'être demeurés fidèles à la foi catholique, apostolique et romaine, à laquelle, par la grâce de Dieu, je suis extrêmement attaché»*. Il se confie à la Vierge Marie qu'il vénère comme *«Porta Coeli»*, certain qu'elle l'introduira dans le Paradis, car il a reçu la grâce de la fidélité au milieu de la persécution contre l'Église. Une inébranlable espérance habite cet homme qui vit déjà dans les réalités d'en-haut et pour qui les réalités terrestres ne sont rien en comparaison de la possession de Dieu. Joie, sérénité animent celui qui est heureux de consommer sa fidélité dans la communion divine.

Mon cher Ami,

je vous annonce une bonne et très heureuse nouvelle. On vient de me lire ma sentence de mort, à laquelle suivant saint Cyprien j'ai répondu: Deo gratias! Demain, à deux heures, je quitterai cette terre chargée d'abominations pour aller au ciel jouir de la présence de Dieu et de mon Église: hélas! comment se peut-il faire que, tout pécheur que je suis, j'aie le bonheur d'être couronné du martyre? Je confesse à mon Dieu d'être très indigne d'une telle faveur; mais que dis-je? c'est le sort de

ceux qui ont le bonheur d'être demeurés fidèles à la foi catholique, apostolique et romaine, à laquelle, par la grâce de Dieu, je suis extrêmement attaché. O Mère des chrétiens, qui seule avez droit de présenter des enfants au ciel, quelle joie pour moi d'être resté dans votre sainte maison pendant cette furieuse tempête! Hélas! mon cher ami, ce qui est ma consolation maintenant, c'est que Dieu me donne une joie et une sérénité très-grandes, et ce qui me fortifie, c'est l'espérance, que bientôt, je posséderai mon Dieu; dès mon arrivée, je prierai le Seigneur pour tous ceux qui m'ont rendu service dans ma misère; je prierai principalement pour vous, à qui je dois mille obligations. Enfin, l'heure de ma mort va bientôt sonner, mon temps est passé, mon éternité arrive, je vois d'un oeil tranquille, même envieux, mes jours bientôt finis.

V

Lettre à son frère Jean-Baptiste. 12 octobre 1793. L'original, retrouvé récemment, est conservé aux Archives de l'Évêché de Coutances, carton : P. 364, dossier paroissial de Muneville-Le-Bingard. Cette pièce originale est d'un grand intérêt: elle permet, en particulier, de vérifier la forme et le contenu des deux autres lettres dont on ne possède que des copies. Le style, le vocabulaire, la cohérence des idées entre les trois lettres prouvent l'authenticité de ces trois écrits rédigés à quelques minutes d'intervalle, la nuit précédant l'exécution du Serviteur de Dieu.

Pierre-Adrien exulte de joie et veut faire partager cette allégresse. A plusieurs reprises, l'invitation se fait pressante. Il faut dépasser la douleur de la séparation terrestre pour accéder à la vraie joie, se détacher des biens périssables pour s'attacher à Dieu seul. La foi en la communion des saints doit être la consolation de son frère: *«Tu auras demain un protecteur dans le ciel»*. Il professe ensuite son espérance dans la grâce de Dieu qui lui permettra de demeurer fidèle jusqu'au bout: *«Tu auras demain un protecteur dans le ciel, si Dieu, comme je l'espère, me soutient comme il l'a fait jusqu'ici»*. Le condamné exprime clairement sa conscience de souffrir la prison et la mort pour Jésus-Christ, et donc d'être persécuté et condamné en haine de la foi. Il reconnaît que ceci est *«la plus grande grâce»*. Débordant de charité, il promet à son frère de prier pour qu'il obtienne lui aussi la couronne des élus. Conscient de *«souffrir pour Dieu»*, Pierre-Adrien exhorte son frère à orienter sa vie vers Dieu, à vivre en *«honnête homme»*, et surtout en *«bon chrétien»*, en s'acquittant de ses devoirs de père, et en éduquant ses enfants dans la vraie foi et dans la communion à l'Église *«catholique, apostolique et romaine»*, en se gardant du schisme constitutionnel qui alors divisait l'Église de France, séparée de Rome: *«Tourne donc tes yeux vers le ciel, vis en honnête homme, et surtout en bon chrétien, élève tes enfants dans la sainte Religion catholique, apostolique et romaine, hors de laquelle il n'y a point de salut»*. Sa charité est débordante et met en lumière son caractère surnaturel et pour cela profondément humain.

Mon cher frère,

Réjouis-toi, tu auras demain un protecteur dans le ciel, si Dieu, comme je l'espère, me soutient comme il a fait jusqu'ici. Réjouis-toi de ce que Dieu m'ait trouvé digne de souffrir, non seulement la prison, mais la mort même pour notre Seigneur Jésus-Christ; c'est la plus

grande grâce qu'il pouvait m'accorder; je le prierai pour toi de t'accorder une pareille couronne. Ce n'est pas aux biens périssables à qui il faut s'attacher. Tourne donc tes vües vers le ciel, vis en honnête homme, et surtout en bon chrétien, élève tes enfants dans la sainte Religion Catholique, apostolique et romaine, hors laquelle il n'y a point de salut; regardes toujours comme le plus grand honneur d'avoir, et dans ta famille, un frère qui ait mérité de souffrir pour Dieu. Loin donc de t'affliger de mon sort, réjouis-t-en et dis avec moi: Que Dieu soit béni! Je te souhaite une sainte vie et le paradis à la fin de tes jours, ainsi qu'à ma soeur, à mon neveu et à ma nièce, à toute ma famille. Je suis toujours avec une parfaite amitié ton frère

Je vous embrasse tous.

Toulorge

Le 12 octobre 1793.

VI

Lettre à une citoyenne. 12 octobre 1793. L'original, perdu, était conservé par la famille du Serviteur de Dieu. Le chanoine Toussaint en a publié le texte copié par le chanoine Le Cardonnel (1811-1871), archiviste de l'évêché de 1853 à 1871, sur l'autographe que lui avait transmis M. l'abbé Poret. Texte conservé aux Archives de l'Évêché de Coutances, carton: P 364, dossier paroissial de Muneville-le-Bingard: J. TOUSSAINT, *Pierre-Adrien Toulorge, chanoine régulier de Prémontré, victime de la terreur coutanaise, martyr de la Vérité*, Coutances, Éditions Notre-Dame, 1962, note 15, p. 158-159.

Dans cette dernière lettre, le Serviteur de Dieu exprime sa joie en face de la mort, sa certitude de jouir du bonheur des élus, tout en reconnaissant humblement son indignité personnelle. Il manifeste sa charité, et promet sa prière d'intercession. Une fois encore, il insiste sur la perspective surnaturelle qui éclaire la vie terrestre, à laquelle il convient de ne pas s'attacher, car seule compte la vie éternelle. Il affirme à nouveau l'importance de vivre et mourir dans la foi catholique, apostolique et romaine. Dans cette lettre, il faut cependant relever la mention explicite de l'expression «*mon martyre*», qui exprime formellement de la part de Pierre-Adrien Toulorge la conscience d'être condamné à mourir «*in odium fidei*»: «*Le 12 octobre 1793, la veille de mon martyre*».

Lettre de M^r l'abbé Toulorge de Muneville le Bingard,
la veille de son martyre. 12 8bre 1793

Citoyenne,

J'ai une belle et heureuse nouvelle à vous annoncer, je suis délivré de toutes les misères d'ici-bas, demain je jouirai du bonheur des ailus (sic), je serai couronné du martire; je ne méritais pas hélas une marque si évidente de la bonté de Dieu. Je le prierai de vous combler de toutes sortes de biens, de vous faire vivre et mourir dans la foi Catholique, apostolique et romaine, hors laquelle il n'y a point de Salut. Je vous prie de ne pas vous attacher à cette vie, mais à l'autre, qui sera éternelle. Réjouissez-vous de mon sort. Je vous souhaite la Bénédiction de Dieu.

Toulorge.

Le 12 octobre 1793
la veille de mon martyre.

Miscellaneum

Die Wiederherstellung der unter Kaiser Joseph II. aufgehobenen Prämonstratenser-Propstei Csorna im Jahre 1802

1. Die Aufhebung im Jahre 1786

Im Laufe des 18. Jahrhunderts war die Prämonstratenser-Propstei Csorna unter der Hradischen Regierung wirtschaftlich und geistlich erstarkt. Ihr Aufschwung wurde wie von einem Blitzschlag durch das Aufhebungsdekret Kaiser Josephs II. im Jahre 1786 getroffen. Bereits 1784 war die Aufnahme neuer Mitbrüder durch einen staatlichen Erlaß verboten worden, so daß sich eine Aufhebung schon abzuzeichnen schien. Doch der damalige Propst Augustin Kamenitzky hatte trotz allem die Hoffnung noch nicht aufgegeben.

Kaiser Joseph II. war ganz durchdrungen von den Ideen der Aufklärung. Er hob jene Klöster auf, die seiner Meinung nach keine gemeinnützigen Tätigkeiten ausübten. Er begann mit den Frauenklöstern kontemplativer Orden. Durch kaiserliche Verordnung wurde zum Beispiel am 19. März 1782 das Kloster im böhmischen Chotěšov (Chotieschau) geschlossen, wodurch 44 Prämonstratenserinnen in alle Welt verstreut wurden. Im gleichen Jahr mußten 49 Prämonstratenserinnen das böhmische Kloster Doksany (Doxan) verlassen. Kurz danach ergriff die Aufhebungswelle auch die Männerklöster in Mähren: Am 24. Juli 1784 wurde den Prämonstratensern in Zabrdovice (Obrowitz) die Aufhebung mitgeteilt. Das gleiche Schicksal ereilte am 29. Juli 1784 die 96 Prämonstratenser der Abtei Louka (Klosterbruck) und im Jahre 1785 die 85 Chorherren der Abtei Hradisko (Hradisch).

Unter den ungarischen Propsteien der Prämonstratenser wurde als erste die von Jánoshida am 14. März 1785 aufgehoben. Am 9. Dezember 1785 folgte die Propstei Türje. Am 7. Dezember 1786 war die Propstei Csorna an der Reihe, und am 26. März 1787 die Propstei Jászó.

Nach der Aufhebung Csornas fanden vier Mitbrüder als Kapläne einen Dienst in der Pfarrseelsorge: János Kiss in Egyházaskesző (Komitat Vas), László Szent-Miklós in Farád (Komitat Sopron), Ferenc

Plenár in Endréd (Komitat Sopron) und Norbert Seipel in Pósfá (Komitat Sopron). Sie erhielten eine jährliche Pension von 300 Forint. Propst Augustin Kamenitzky war nach Sopron übergesiedelt. Dort lebte er bis zu seinem Tod am 24. Oktober 1801 mit einer jährlichen Pension von 1500 Forint. Er durfte mit Genehmigung des Kaisers weiterhin den weißen Ordenshabit tragen, während die anderen den schwarzen Talar des Weltpriesters anziehen sollten. Ágoston Csiszár, zur Zeit der Aufhebung erst Kleriker mit Gelübden, fand in der Ungarischen Kanzlei in Wien eine Anstellung. Das Schicksal zweier weiterer Mitbrüder nach der Säkularisation Csornas ist unbekannt.

Die Güter der aufgehobenen Propstei Csorna kamen an den Religionsfonds, über den die Königliche Statthalterei verfügte. In den Gebäuden von Csorna residierte ein Gutsverwalter, der dem Präfekten von Pannonhalma unterstellt war. Dem Gutsverwalter wurden mehrere Beamte zur Verwaltung zugeteilt.

Das Archiv der Propstei Csorna wurde ins Archiv des Domkapitels von Raab gebracht. So ist es dem Brand vom 24. Juni 1790 nicht zum Opfer gefallen, durch den die Klostergebäude vernichtet wurden und auch die Kirche von Csorna großen Schaden litt.

2. Die Wiederherstellung im Jahre 1802

Das ungarische Volk konnte sich mit den Aufhebungsdekreten Kaiser Josephs II. nicht abfinden. Die Vollversammlungen der Komitate verlangten die Wiederherstellung der Orden. Nach dem Tod Josephs II. († 20. Februar 1790) gab sein Nachfolger Leopold II. mit Erlaß vom 7. April 1790 das Versprechen, daß er die Wiederherstellung der gesetzmäßig aufgehobenen Orden zu seinen väterlichen Sorgen zähle. Die Erfüllung dieses Versprechens verhinderte sein bereits am 1. März 1792 eingetretener Tod. Sein Nachfolger Franz I. (1792–1835) wurde zunächst vom Krieg gegen die Franzosen in Anspruch genommen. Erst nach dem Frieden von Lunéville (9. Februar 1801) konnte er an die inneren Angelegenheiten Ungarns denken.

Franz I. hatte die Auswüchse der Französischen Revolution erfahren und empfand Abscheu vor ihren materiellen und moralischen Zerstörungen. Er erkannte in der Wiederherstellung der Klöster eine moralische Kraft, um die neue Generation — im Interesse der Monarchie und des Staates — zu friedlichen Bürgern zu erziehen. So forderte er den unga-

rischen Palatin auf, im Statthalterrat eine Landeskommision zu bilden, die sich mit den Modalitäten zur Wiederherstellung der Klöster beschäftigen und dem König einen fertig ausgearbeiteten Plan unterbreiten sollte. Die Kommission ließ sich von drei Prinzipien leiten:

- 1.) Man muß den Orden, die wiederhergestellt werden sollen, alle Mobilien, Immobilien und Kapitalien zurückgeben oder muß sie aus dem allgemeinen Religionsfonds entschädigen.
- 2.) Die Ordensleute müssen zusätzlich zu ihren Klöstern in den Städten Niederlassungen gründen und Schulen übernehmen. Dort leben sie in Gemeinschaft, wobei der Direktor der Schule zugleich der Vorsteher der städtischen Niederlassung ist.
- 3.) Die Mehrkosten für diese Schulen, die das zur Verpflegung nötige Budget der Ordensleute übersteigen, müssen den Orden aus dem Religionsfonds erstattet werden.

Die Kommission beendete ihre Arbeit gegen Ende des Jahres 1801. Der Budaer Statthalterrat rief mit Schreiben vom 25. November 1801 János Kiss, ehemaligen Prämonstratenser der aufgehobenen Propstei Csorna, nach Buda, um dort mit dem Palatin Verhandlungen zu führen¹⁾. Ähnliche Einladungen erhielten die Prämonstratenser von Jászó, die Benediktiner und die Zisterzienser.

Am 15. Dezember 1801 begannen die Verhandlungen. Nach den Benediktinern wandte sich die Kommission den Prämonstratensern zu. Der Palatin ließ den königlichen Erlaß zur Wiederherstellung des Prämonstratenser-Ordens vorlesen und trug seinen Plan vor: Der Orden bekommt zwei Propsteien in Ungarn, nämlich Jászó und Csorna. Mit Jászó werden die Propsteien Lelesz und Váradhegyfok vereinigt, mit Csorna die Propsteien Türje, Jánoshida und Horpács. Der Orden wird verpflichtet, nach sechs Jahren in den ihm zugewiesenen Gymnasien mit der Erziehung der Jugend durch eigene Ordensmitglieder zu beginnen. Zu jedem Gymnasium gehören zunächst acht Prämonstratenser: Der Direktor als Hausoberer, ein jugendlicher Kanzelprediger und sechs Lehrer. Der Orden muß die Schulen aus den Erträgen seiner Güter unterhalten und den Lehrern Wohnung und Unterhalt gewähren. Für den Propst werden jährlich 4000 Forint, für einen Ordensmann 500 Forint und für den Notar des Ordensarchivs 450 Forint veranschlagt.

Die Verhandlungen über die Einzelheiten des Vertrags gingen Anfang des Jahres 1802 zu Ende. König Franz I. erließ am 12. Mai 1802 das

¹⁾ Propsteiarchiv Csorna, f. 21. no. 4.

Diploma restabilitionis, mit dem Benediktiner, Prämonstratenser und Zisterzienser in ihre früheren Rechte wiedereingesetzt wurden. Gleichzeitig wurden die Pflichten der einzelnen Orden genau festgelegt. Franz I. ernannte am 12. März 1802 *István Harsányi* zum Propst von Csorna²⁾.

Die Wiederherstellungsurkunde vom 12. Mai 1802 bringt für Csorna folgende Konsequenzen:

- 1.) Unter den zugewiesenen Propsteien werden nur Türje und Jánoshida aufgezählt, während Horpács nicht genannt ist.
- 2.) Die Städte Szombathely und Keszthely werden als Standorte der Ordensgymnasien festgelegt.
- 3.) Doch in Szombathely gibt es kein geeignetes Gebäude für ein Ordenshaus, so daß der Unterricht den Weltpriestern überlassen werden müßte. Deshalb wird die Kommission gebeten, eine Stadt zu benennen, in der es ein geeignetes Ordenshaus mit Kirche gibt.
- 4.) Bis zum Wiederaufbau des abgebrannten Klosters Csorna werden Propst und Mitbrüder in Türje wohnen.
- 5.) Der Orden erhält das Gymnasium von Keszthely statt des Gymnasiums von Sopron, das zuvor schon an die Benediktiner vergeben worden war.

Der Statthalterrat erließ am 30. März 1802 ein umfangreiches Dekret an Propst *István Harsányi*³⁾. Darin werden die Bedingungen der Wiederherstellung, insbesondere die Verpflichtungen, die der Orden übernehmen muß, genauestens beschrieben. Dieser Erlaß bekräftigt und ergänzt die Wiederherstellungsurkunde, wobei hier die auf den ersten Punkt folgenden Artikel angeführt werden sollen:

- 2.) Der Orden ist verpflichtet, aus eigenem Einkommen die Lehrer der obengenannten Gymnasien so zu unterhalten, daß ihr Dienst auch dem gläubigen Volk zum geistigen Nutzen gereichen möge.
- 3.) Die Präpste sollen sich verpflichtet fühlen, die Zahl der Mitbrüder ständig zu steigern, damit sie sowohl zur genauen Ausübung des Gottesdienstes, als auch zur Erhöhung des Ansehens des Konvents und zur Erziehung der Gymnasialjugend in ausreichendem Maß zur Verfügung stehen.
- 4.) Hinsichtlich der Gymnasiallehrer und des Direktors wird eine weitere königliche Verordnung erscheinen.

²⁾ Propsteiarchiv Csorna, 21. II. 2.

³⁾ Propsteiarchiv Csorna, 4. I. 3.

- 5.) Der Auftrag der Ordensleute ist der Unterricht an der Jugend. Der Propst soll die Ordensleute so erziehen und ausbilden, daß sie dem hoherhabenen Ziel entsprechen. Darum und zum größeren Nutzen für den Orden hat Seine Majestät veranlaßt, daß die Novizen erst nach Vollendung des 21. Lebensjahres die Gelübde ablegen dürfen.
 - 6.) Der Prämonstratenser-Orden in Ungarn wird von der Verpflichtung zur Einzahlung einer jährlichen Rente an den Religionsfonds befreit.
- Der ernannte Propst István Harsányi wurde am 25. April 1802 von József Pírer, Titularbischof von Tinninia und Propst von Győr, als königlicher Beauftragter in sein Amt als Propst von Csorna eingeführt.

3. Die Mitglieder des neuen Konvents im Jahre 1802

Der erste Konvent der wiederhergestellten Propstei Csorna bestand 1802 aus fünf ehemaligen Prämonstratensern: zwei aus Csorna, zwei aus Túrje und einer aus Jánoshida, wozu noch inoffiziell ein sechstes Mitglied hinzukam. Es waren:

- 1.) *László Szent-Miklósy*, damals 65 Jahre alt, geboren am 4. August 1737 in Veszprém, eingetreten in Csorna am 20. Mai 1764, Primiz am 7. Juni 1767. Bis zur Aufhebung 1786 war er Notar in der Urkundsstelle, Lesekanoniker, Verwalter und Schulinspektor. Nach der Aufhebung war er ab 1786 Kaplan im Bistum Győr in Farád. Im Jahre 1802 nahm er an der Einsetzung des Propstes István Harsányi teil. Dann lebte er in Túrje im Ruhestand, wo er am 15. September 1804 starb.
- 2.) *János Kiss*, damals 70 Jahre alt, geboren am 6. November 1732 in Vágszerdahely, Primiz am 6. April 1755 als Weltpriester im Bistum Győr, 1777 Eintritt zunächst bei den Kamillianern und noch im gleichen Jahr in Csorna. Ein Teil des Noviziats verbrachte er in Jászó, Profeß am 7. Februar 1779 in Csorna. Bis zur Säkularisation 1786 war er Notar in der Urkundsstelle und ungarischer Kanzelprediger, nach der Aufhebung von 1786 bis 1802 Vizepfarrer in Egyházaskesző. Er nahm 1802 an der Einsetzung des Propstes in Csorna teil, war von 1802 bis 1808 Supprior in Túrje, zugleich ein Jahr lang Novizenmeister, und von 1808 bis 1813 Prior in Csorna, wo er bis zu seinem Tod am 31. Januar 1816 lebte.
- 3.) *Izidor Armpruszter*, damals 48 Jahre alt, geboren am 7. September 1754 in Karád (Komitat Somogy), eingekleidet in Túrje an 5.

- November 1778, Primiz am 8. Dezember 1782, bis zur Säkularisation 1786 Seelsorger in Türje. Von 1786 bis 1802 blieb er als Priester des Bistums Veszprém in der gleichen Dienststellung. 1802 nahm er an der Einsetzung des Propstes in Csorna teil, blieb zunächst Seelsorger in Türje, Lesekanoniker und Finanzverwalter. Von 1808 bis 1811 war er Supprior in Csorna, Novizenmeister, Kurator und Notar in der Urkundsstelle, von 1812 bis 1820 Vizepfarrer in Jánoshida. Danach blieb er ein halbes Jahr in Türje. Von 1821 bis 1824 war er Prior und Novizenmeister in Csorna. Danach lebte er als *Senior des Ordens* in Csorna bis zu seinem Tod am 24. März 1837.
- 4.) *Kristóf Tenkovitz*, damals 53 Jahre alt, geboren am 11. September 1749 in Türje, dort Profeß am 18. Dezember 1768 und Primiz am 6. Januar 1772, dort Pfarrer bis zur Aufhebung des Klosters 1786. Danach wirkte er als Priester der Diözese Veszprém als Kaplan in Gyékényes. 1802 nahm er an der Einsetzung des Propstes in Csorna teil. Wegen seiner schwachen Gesundheit wirkte er in Türje als Krankenpfleger bis zu seinem Tod am 25. Mai 1806.
- 5.) *István Harsányi*, damals 55 Jahre alt, vertrat unter den mit Csorna vereinigten ehemaligen Propsteien das Kloster Jánoshida. Geboren am 22. Februar 1747 in Harsány (Komitat Borsod), machte er seine Gymnasialstudien in Eger. Von 1763 bis 1773 war er bis zu dessen Aufhebung Kleriker des Jesuitenordens mit einer Tätigkeit als Lehrer in Pécs und als Theologiestudent in Kassa (1773). Danach trat er in Mähren in Zabrdovice (Obrowitz) in den Prämonstratenser-Orden ein, wo er am 18. Oktober 1775 die Profeß ablegte, Primiz in Innsbruck am 5. Oktober 1777, danach Kaplan in Jánoshida, das damals der Abtei Zabrdovice angeschlossen war. Nach der Säkularisation des Klosters (1785) blieb er Pfarrer in Jánoshida als Priester des Bistums Vác, wurde 1789 Bezirksdechant von Szolnok und kam im November 1790 als Pfarrer nach Kecskemét. Ab 1795 Oberdechant, wurde er am 12. Mai 1798 Tafelrichter des Komitats Pest und 1799 Titularpropst von Aiska. König Franz I. ernannte ihn am 12. März 1802 zum Propst von Csorna, wo er am 25. April 1802 offiziell in sein Amt eingeführt wurde.
- 6.) Zur Zeit der Wiederherstellung 1802 wirkte in Csorna auch *Márton Sánta*. Amtlich ließ er sich nicht ins neue Kloster aufnehmen, um seine Jahrespension von 400 Forint nicht zu verlieren. Geboren in Csikkozmas am 4. Oktober 1740, trat er in Zabrdovice in den Prä-

monstratenser-Orden ein, wo er am 25. März 1765 die Probeß ablegte. Nach der Primiz am 30. September 1770 war er von 1772 bis 1779 Kaplan in Jánoshida, danach Sakristan in Zabrdovice und danach Supprior. Nach der Aufhebung seines Klosters wirkte er in Jánoshida von 1786 bis 1791 als Kaplan. Im Dienst der wiedererstandenen Propstei Csorna übernahm er 1802 das Amt des Supprior in Türje, war Novizenmeister und später Prior. Nach dem Tod des Propstes István Harsányi wurde er Administrator vom 3. August 1803 bis zum 13. April 1804. Während dieser kurzen Zeit nahm er vier neue Mitglieder auf: Ferdinánd Münnich, Ambrus Lents, József Söjtöri und Evermód Dézsenyi. Von 1808 bis 1811 war er Prior in Csorna, danach Supprior bis zu seinem Tod am 5. Mai 1813.

4. Propst István Harsányi (1802–1803)

Nach seiner Amtseinführung am 25. April 1802 begann Propst István Harsányi mit großem Engagement, die wirtschaftliche und geistliche Neubelebung in Angriff zu nehmen. Nach dem Brand von 1790 lag der größte Teil der Propsteigebäude in Csorna noch in Trümmern, nur ein Teil des Westflügels war in Ordnung gebracht und hatte ein Dach erhalten, um dem Provisor, der für den Staat den Klosterbesitz verwaltete, eine Amtsstube zu bieten. Weil in Csorna zunächst kein Bleiben war, zogen Propst und Konvent 1802 nach Türje, wo sie bis zum Ende des Wiederaufbaus von Csorna (1808) blieben.

Der Propst kam bis 1808 aus Türje an den hohen Festtagen nach Csorna, um in der Klosterkirche das Hochamt zu feiern. Wahrscheinlich wohnte auch einer der Mitbrüder ständig in Csorna, um die Bauarbeiten zu überwachen und die wirtschaftlichen Dinge zu beaufsichtigen. In den 16 Jahren der Aufhebung von 1786 bis 1802 waren dem Religionsfonds nur 8000 Forint an Überschüssen aus Csorna zugeflossen. Mit dieser geringen Summe begann Propst István Harsányi, seine Pläne zu verwirklichen.

Im Ostflügel der Klosteranlage hatte vor dem Brand die Prälatur gelegen, die aus einem größeren Raum und drei kleineren Räumen bestanden hatte. Im Erdgeschoß waren Küche und Nebenräume. Im Südflügel lebte der Konvent. In der kurzen Amtszeit des Propstes Harsányi wurde nur am Südflügel gebaut. Dieser Teil wurde zweistöckig.

Ein Jahr nach Einsetzung des Propstes war es noch immer nicht zur Übernahme der Schulen gekommen. Darum trat Graf József Brunswick,

der Beauftragte des Statthalterrats, mit Schreiben vom 19. April 1803 an den Propst heran, er möchte einen Termin angeben, wann er die für Csorna bestimmten Gymnasien übernehmen wolle⁴⁾. Die anderen Orden hatten die Übernahme längst vollzogen. Aus dem Brief Brunswicks ist zu entnehmen, daß sich mittlerweile die zugeteilten Gymnasien geändert hatten: Csorna sollte die Gymnasien von Keszthely und Varasd übernehmen. Auf den Brief antwortete Propst István Harsányi Anfang Mai 1803⁵⁾. Die wichtigsten Punkte seiner Antwort sind:

- 1.) Das zugewiesene Gymnasium zu Varasd liegt jenseits der Grenze des Landes, weitab von Csorna. Seine Versorgung ist kaum zu lösen. Das dort zugewiesene Gebäude ist in einem kläglichen Zustand, und die Renovierung übersteigt die wirtschaftlichen Kräfte der Propstei.
- 2.) Die Muttersprache der Varasdiner ist kroatisch. Es wäre nötig, Mitbrüder aufzunehmen, deren Muttersprache kroatisch ist. Die Zweisprachigkeit würde nicht nur den Csornaer Konvent, sondern auch die Schuljugend spalten und Spannungen zwischen den Nationalitäten hervorrufen.
- 3.) Auch der Propst ist nicht des Kroatischen mächtig. Die Mitbrüder in Varasd müßten ihre Lage als benachteiligend empfinden, woraus wohl Unzufriedenheit innerhalb des Konventes entstünde.
- 4.) Der Propst bittet daher den König, dem Orden statt Varasd ein anderes Gymnasium zuzuweisen, und zwar in Buda. Diese Bitte wurde mit folgenden Argumenten gestützt:
 - a) In Buda werden sie in der Nähe der staatlichen Ämter leben. Die Jugend, welche von der Nähe der Universitäten profitiert, kann sich eine höhere Bildung verschaffen. Sie hätte mehr Möglichkeiten, um Sprachen, Musik und Kunst zu erlernen.
 - b) Die Stadt Buda leidet an Priestermangel. Um diesem Mangel abzuhelfen, bietet der Orden zwei Mitbrüder an, die in ungarischer und deutscher Sprache predigen und auch in der Seelsorge aushelfen.
 - c) In der Nähe von Buda liegt die Propstei Jánoshida, die mit ihren Naturalien eine gute Versorgung gewährleisten könnte.
- 5.) Der Wunsch der Nobilität und der Einwohner von Raabau ist, in Csorna selbst ein Gymnasium zu errichten. Der Propst unterstützt

⁴⁾ Propsteiarchiv Csorna, 11. I. 2.

⁵⁾ Propsteiarchiv Csorna, 11. I. 3.

diese Bestrebungen und bittet den König um Erlaubnis, daß der Orden statt in Keszthely in Csorna ein Gymnasium errichten dürfe.

Propst István Harsányi starb nach kurzer Amtszeit, noch bevor die Antwort eintraf. Diese enthielt die erste Variante der Wiederherstellungsurkunde, und demgemäß bekam der Orden die Gymnasien in Szombathely und Keszthely zugeteilt⁶⁾.

Die Wiederherstellungsurkunde verpflichtete den Propst, die Zahl der Mitbrüder ständig zu erhöhen, um in den Gymnasien Ordenslehrer in ausreichender Zahl zur Verfügung zu haben. So hat Propst István Harsányi mit der Aufnahme neuer Mitbrüder begonnen. Am 21. November 1802 kleidete er Ágoston Buday und Hermann Folly ein, die beide zuvor Weltpriester waren. Am 24. Dezember 1802 wurden fünf weitere Kandidaten angenommen: Norbert Simonyik, Gilbert Wranka, Ignác Molnár, Gábor Harmb und Mihály Hutter. Das Noviziat war in Türje, wo auch der Konvent lebte, bis die Bauarbeiten in Csorna 1808 beendet waren.

Kaum hatte Propst István Harsányi mit der Verwirklichung seiner Pläne begonnen, starb er in seinem 56. Lebensjahr in Csorna am 3. August 1803 an den Folgen einer Krankheit, die sich aufgrund seiner Hand- und Fußgicht entwickelt hatte. Er wurde in der Propstgruft beigesetzt. Die Begräbnisfeier zelebrierte Abt Krizosztom Novák, der Erzabt von Pannonhalma.

Soproni út 65
H-9300 Csorna

A.E. KOVÁCS, O. Praem.

Handschriftliche Quellen: Gregorius ÁRVAY, *Annales V. Praepositurae S. Michaelis Archangeli de Csorna*, 1820, Propsteiarchiv Csorna. — Imre Sebő FLECK, *A Csornai Prépostság visszaállításának története és a rendi konszolidáció kora* (= *Die Geschichte der Wiederherstellung der Propstei Csorna und das Zeitalter der Ordenskonsolidierung*), 1948, Propsteiarchiv Csorna. — Arnold PÁKAY, *Adatok a Szt. Mihály arkangyalról nevezett csornai premontrei prépostság történetéhez* (= *Angaben zur Geschichte der dem Erzengel St. Michael geweihten Prämonstratenser-Propstei Csorna*), 1953, Propsteiarchiv Csorna. — György DRINÓCZY, *Böngészet Sopron vármegye történetéhez* (= *Schmökern in der Geschichte des Komitats Sopron*), 1847, Komitatsarchiv Sopron.

Literatur: *Analecta Praemonstratensia*, Band 6 (1930). — Norbert BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, Band 2¹, Berlin 1983. — CATALOGUS

⁶⁾ Propsteiarchiv Csorna, f. 8. no. 4–12.

Sacri Canonici et Exempti Ordinis Praemonstratensis Almae Circariae Bohemiae eidemque incorporatarum Provinciarum, Olomucii 1781. — József DANIELIK, *A Prémontreiek*, Eger 1866. — Imre KOVÁCS, *A türjei Premontrei Prépostság története* (= *Geschichte der Prämonstratenser-Propstei Türje*), Zalaegerszeg 1991. — A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Jubileumi NÉVTÁRA 1802–1902, Budapest 1902.

Recensio

Charles M.A. CASPERS, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen*, (Miscellanea Neerlandica, dl. V), Peeters, Leuven, 1992, XIV-320 blz., ingen., 1400 BF.

In een lijvige doctoraatsthesis doet Caspers het ontstaan, de ontwikkeling en de doorwerking van het feest van Sacramentsdag uit de doeken. De reden waarom dit werk binnen het kader van dit tijdschrift besproken wordt, is het feit dat Norbertus van Gennep vanaf het einde van de zestiende eeuw als een 'eucharistische' heilige geschetst wordt die de *presentia realis* zou hebben verdedigd tegen de ketter Tanchelm (zie blz. 28-29 van deze studie). Deze postume interpretatie van historisch minder uitgesproken gegevens werd veroorzaakt door de Avondmaalsstrijd ten tijde van de Reformatie. Gebeurtenissen uit vroegere Avondmaalsstrijd werden weer uit de traditie naar voren gehaald en werkten als een soort paradigma.

Caspers schetst in een eerste deel van zijn studie zeer goed de voor geschiedenis van het feest van Sacramentsdag (1246 officieel ingesteld) en de strijd om het juiste verstaan van het *ware mysterie* van de eucharistie. De auteur begint in de negende eeuw waar hij een eerste Avondmaalsstrijd plaatst tussen Paschasius Radbertus en Ratrammus. Hun verschil in opvatting gaat tussen een aanwezigheid van Christus *in veritate* of *in mysterio*. Deze strijd krijgt zijn vervolg in de elfde eeuw tussen Lanfrancus en Berengarius van Tours. Deze laatste wordt tot tweemaal toe veroordeeld.

Uitgebreid beschrijft Caspers de ontwikkeling van de eucharistische vroomheid in de middeleeuwen, met name de 'ogencommunie'. In het monastieke milieu van Cluny heeft deze vorm van eucharistische spiritualiteit een eerste aanzet gekregen. Dit kwam doordat men de hostie ging opheffen en tonen aan het verzamelde kerkvolk. Heel opmerkelijk gebeurde dit aanvankelijk vòòr de instellingswoorden met de (nog niet-geconsacreerde) hostie. Rond 1210 werd het moment van opheffen verplaatst nà de instellingswoorden. De auteur blijft lang bij deze 'schouw-spiritualiteit' staan en lijkt een zekere waardering hiervoor te hebben. Dat door deze vorm van eucharistische vroomheid (zeker later) een ont koppeling komt van het vieren van de eucharistie en het daadwerkelijk communiceren van Brood (en Beker) laat hij minder sterk uitkomen.

In het tweede deel ontvouwt Casper de doorwerking van Sacramentsdag in de laatste drie eeuwen van de middeleeuwen. Hij doet dit aan de hand van de *libri ordinarii* uit kerken in de Nederlanden. Interessant is ook hoe sacramentsprocessies veel vormen hebben gekend. Ze zijn

gehouden binnen verschillende klimaten: kerkelijk, politiek, maatschappelijk (bij voorbeeld bij een pestepidemie). Ook in deze eeuwen zien we dat de *praesentia realis* en de eucharistie als geestelijk voedsel zich stevig wortelen in de beleving van mensen. Er ligt dus een brede basis voor het standpunt van de auteur die zegt dat “de praktijk der veelvuldige communie in de Late Middeleeuwen algemeen was” (blz. 223). Hij doelt hiermee op de ogencommunie en niet op de sacramentele communie, de reële deelname aan het Lichaam en Bloed van Christus, zoals wij vandaag de term ‘veelvuldige communie’ verstaan. Caspers beschouwt dan ook deze middeleeuwse praktijk als een (voor die tijd) authentieke christelijke geloofsbeleving. Dat wij — in onze tijd — hierbij toch enige vragen stellen en de koppeling tussen het vieren van eucharistie en het daadwerkelijk communiceren aan Brood (en Beker) niet willen verlaten, wordt in deze doctoraats thesis minder benadrukt.

De kracht van deze studie ligt in de gedetailleerde beschrijving van de eucharistische vroomheid in de middeleeuwen. Monniken, monialen, clerici, theologen, begijnen en vrome leken beleven de *realis praesentia* van Christus in de eucharistie. De eucharistische vroomheid van de tijd van Norbertus en de volgende eeuwen wordt goed beschreven. Het boek biedt ons de mogelijkheid Norbertus en Tanchelm en de (latere) verhalen rondom hen genuanceerder te beluisteren.

Abdij van Berne
Abdijstraat 49
NL-5473 AD Heeswijk-Dinther

J.H.G.M. JANSEN, O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

Norbertus

1. — W.M. GRAUWEN, *De handschriften van de Vitae Norberti*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 5-101.
2. — M.L. ARDUINI, *Ruperto, san Norberto e Abelardo. Per l'edizione delle Opera minora Ruperti abbatis Tuitiensis*, in *Medioevo e latinità in memoria di Ezio Francheschini*, (Bibliotheca erudita. Studi e documenti di storia e filologia, dl. VII), Milaan, 1993, blz. 51-92. (W.M.G.)
3. — W.M. GRAUWEN, *Bartholomeus van Laon en Norbert op zoek naar een vestigingsplaats, begin 1120*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 199-211; IDEM, *De vestiging te Prémontré, 1120-1121*, *Ibidem*, pp. 212-225; beide artikelen besluiten met een korte samenvatting in het Latijn.
4. — *I Santi Fondatori nella Basilica Vaticana: S. Norberto (1080-1134)*, in *La Basilica di S. Pietro. Notiziario mensile*, VI, 1994, n° 6, pp. 1-2. Brevi cenni della vita di San Norberto. La statua di San Norberto collocata all'interno della Basilica San Pietro, viene così descritta: «... Nella Basilica Vaticana, S. Norberta ha la sua statua, opera di Bartolomeo Cavaceppi, collocata nel 1767. Il Santo, con la cappa e il pallio arcivescovile, innalza con gesto solenne l'Eucaristia, rappresentata dal calice con l'ostia, e confuta l'eresia, una figura femminile che stringe un libro e una serpe». (B.A.)
5. — Zdeněk ŘEHAK, art. *Svatý Norbert*, in Jaroslav KADLEC (ed.), *Bohemia Sancta*, Prague, 1989, pp. 231-235. The life of Saint Norbert of Gennep. Norbert is officially declared one of the patron saints of Bohemia and his name is written in the Saint Wenceslaus Chorale. His remains are interred in the sarcophagus of the Saint Ursula Chapel of Mount Zion's abbey, Basilica of the Assumption, in the Strahov sector of Prague. (J.J.W.)

PARTICULARIA

Antwerpen, Sint-Michiel

6. — Walter L. WAKEFIELD and Austin P. EVANS, *Heresies of the High Middle Ages. Selected sources, translated and annotated*, New York,

1991, XIV-865 pp. Discusses, at length and very objectively Tanchelm, the Tanchelmites and the heresy they were propagating in the settlements of Utrecht and Antwerp. Bishop Burchard of Cambrai enlisted Norbert and his canons to halt the spread of this heresy. Their valiant preaching brought forth good results (pp. 96-101, 672-673). (J.J.W.)

Averbode

7. — P.J.V. DEKKERS, *Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Regime. Analyse van administratie en archivering*, in *Nederlands Archievenblad*, XCVIII, 1994, pp. 143-157.

Na een oppervlakkige schets van de grote lijnen van de abdijgeschiedenis bespreekt de auteur de organisatie van de abdijsadministratie vanaf de dertiende eeuw tot op het einde van het Ancien Regime. Door deze administratie werd een archief opgebouwd dat naast de ontvangen oorkonden ook cartularia, cijnsboeken, leenboeken, kaartboeken, vele registers met rekeningen, losse stukken en nog veel ander materiaal bevat. Vanaf de zeventiende eeuw werd dit archief behalve als bewaarplaats van rechtstitels of getuigen van gewoonterecht ook benut als vindplaats voor historisch onderzoek, waarbij de historisch geïnteresseerden vooral de gebruikers ambtshalve waren: prelaat, camerarius of provisor.

Na de opheffing van de abdij tijdens de Franse overheersing kwam een gedeelte van het abdijsarchief terecht in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Het overgrote deel echter wordt bewaard in het archief van de heropgerichte abdij, samen met belangrijke delen van de kloosterarchieven van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en het norbertinessenklooster Keizersbosch te Neer.

De auteur slaagt erin om — ondanks het ontbreken van een voor bezoekers bruikbare hedendaagse inventaris — een goed algemeen beeld te geven van de zeer rijke inhoud van het archief van de oude abdij van Averbode, vandaag bewaard te Averbode en te Brussel. Af en toe wordt verwezen naar de ontwikkeling van de administratie in vergelijkbare instellingen.

Het abdijsarchief te Averbode is heden enkel toegankelijk na voorafgaandelijke schriftelijke afspraak met archivaris A.F. Caeyers. (H.v.B. en H.J.)

8. — Frans HENDRICKX (ed.), *Pampiere wereld. Litteraria Neerlandica uit het bezit van de Universiteit Antwerpen*, (IDEM (ed.), *Miscellanea Neerlandica*, dl. XI), Leuven, 1994.

Nr. 1: ANTWERPEN, UFSIA, Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 15/1 (olim Averbode A): ROMAN VAN ASPREMONT, fragment, Oost-Vlaanderen of Brabant, waarschijnlijk uit de 13de eeuw, perkament, gedeelte van een dubbelblad, grootste hoogte 95 mm, grootste breedte 168 mm. «Het perkament heeft als bindmateriaal dienst gedaan. Het werd door D.A. Stracke s.j. (1875-1970) ontdekt tussen “een nog al aanzienlijk

getal perkamenten en papieren knipsels”, die hem in januari 1925 bij een bezoek aan de premonstratenzer Abdij van Averbode ter inzage werden gegeven» (pp. 27-28, H. KIENHORST).

Nr. 5: ANTWERPEN, UFSIA, Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 15/3 (olim Averbode C): JAN VAN RUUSBROEC, *Van den geesteliken tabernakel*, fragment, Brabant, tweede helft 14de eeuw, perkament, een dubbelblad, bladgrootte thans 172-177 x 121-123 mm. «D.A. Stracke s.j. vond het Ruusbroec-fragment op het archief van de Abdij van Averbode», afb. 2 (pp. 34-36, H. KIENHORST).

Nr. 6: ANTWERPEN, UFSIA, Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 15/2 (olim Averbode B): KARELROMAN, fragmenten, Westmiddelnederlands, late 14de eeuw, perkament, 2 aaneengepaste stroken uit een dubbelblad (de bovenste 294-298 mm, de onderste 294-296 mm breed, gezamenlijke hoogte 85-86 mm), oorspronkelijke bladgrootte ca. 240 x 165-170 mm. De fragmenten zijn nog niet geïdentificeerd. «De twee stroken zijn midden uit een dubbelblad gesneden. Ze werden waarschijnlijk eind 1926 door D.A. Stracke s.j. ontdekt in 'n ouden band op het Archief der Abdij Averbode. De stroken zaten daarin als 'scharnieren' verwerkt» (pp. 36-37, H. KIENHORST).

Over deze drie fragmenten, zie ook Hans KIENHORST en Herman MULDER, *Middelnederlandse fragmenten van D.A. Stracke in de Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen, in Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap*, XXXV, 1993, pp. 69-70. (H.J.)

9. — *Averbode. Abdijkerk*, [Averbode, 1994], 16 pp. Beknopte gids voor de abdijkerk en het kerkplein, met tekeningen van B. Gailliaerde en grondplan van de kerk. (H.J.)

10. — Poul HVIID en John ENGELBRECHT (ed.), *Hvidbjerg — et andet Skagen. Om Kunst og Kunstnere*, Hvidbjerg, 1994, 99 pp. Blz. 78 wordt Frans L. Vervoort (1896-1976) vernoemd, norbertijn verbonden aan de Sint-Norbertuskerk te Vejle, als schilder van landschappen in Mørkholt, Bindeballe en de heide te Randbøl; van A. Brosens (1914-1970), eveneens als norbertijn werkzaam te Vejle, wordt blz. 91 een schilderijtje vernoemd dat bewaard wordt bij de zusters van het Sint-Mariahospitaal te Vejle. (U.G.)

11. — Bart MESOTTEN, *Duizend kolibries. Haikoe van hier en elders*, Sint-Denijs-Westrem, 1993, 431 pp. (H.J.)

12. — Frans DANEELS, *De tutela iurium subiectivorum: quaestiones quaedam quoad administrationem iustitiae in Ecclesia*, in *Ius in Vita et in Missione Ecclesiae. Acta Symposii Internationalis Iuris Canonici occurrente X Anniversario promulgationis Codicis Iuris Canonici, diebus 19-24 april 1993 in Civitate Vaticana celebrata*, Vatican City, 1994, pp. 175-192. (H.J.)

13. — Fons RAEYMAEKERS, *Vijf Dagen in een Laborint (een tamelijk onbetekenende geschiedenis)*, Antwerpen, 1994, 112 pp. (H.J.)

14. — J. VAN OSTA, *Bio-ethiek en democratie: de Franse Nationale Commissie Ethiek als model*, in *Democratie op het einde van de 20ste eeuw. Onderzoek en probleemgericht denken over democratie bij jonge onderzoekers in Vlaanderen*, (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang LVI, Speciaal nummer), Brussel, 1994, pp. 195-218. (H.J.)

Belval

15. — Simone COLLIN-ROSET, *Une importante bibliothèque de prémontrés: les manuscrits de Belval à la bibliothèque de Charleville-Mézières*, dans *Lotharingia. Archives lorraines d'archéologie, d'art et d'histoire*, III, 1991, pp. 141-172.

«Le scriptorium de l'abbaye de Belval, de l'ordre de Prémontré, fut particulièrement actif entre 1148 et 1170. Parmi les 109 mss. antérieurs à 1500 provenant de cette maison et conservés aujourd'hui à la Bibliothèque municipale de Charleville-Mézières, 56 appartenaient déjà à l'abbaye au XIIe siècle. L'auteur livre ici la 'version correcte' d'une étude parue 'à l'état de composition brute' et partiellement amputée dans les *Actes du 95e Congrès national des sociétés savantes (Reims, 1970). Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, t. I, 1975, pp. 419-458. Elle dresse la liste des mss., avec reproduction des ex-libris des XIIe et XIIIe siècles, réédite celle des ouvrages offerts par l'abbé Baudouin de Beaumont (1314-1347) ainsi que le relevé publié par P. Hugo en 1734 dans les *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*. Suivent les transcriptions d'un catalogue de 1741 (ms. 301), des tables chronologique et méthodique établies en 1765 par dom Delahaut, dernier bibliothécaire (mss. 81a et b), du catalogue révolutionnaire de 1791 (ms. 44) et d'une note anonyme de 1747 relative à la bibliothèque (ms. 26a)» (J.-M. YANTE, dans *Scriptorium*, XLVI, 1992, p. 82*, n° 334). (H.J.)

Berne

16. — *Gelre* is de simpele en weinigzeggende titel van de foto-heruitgave van het doorgaans geheten «Wapenboek van de heraut van Gelre» (Leuven, uitg. Jan van Helmont, 1992). Het handschrift, gecompileerd tussen ca. 1370 en 1414, en bewaard te Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms 15652-56, bevat naast een reeks verzen meer dan 1800 gekleurde afbeeldingen van wapens van de meeste vorsten van Europa en hun vazallen. Op blz. 178 van deze heruitgave — helaas slechts in zwart/wit — staat het wapen van de Abdij van Berne, hier op naam van: «Her Volkout van den Baerle». Het is het oudst afgebeelde wapen van deze abdij, dat zij van haar stichter Folcold van Berne (1134) zou hebben overgenomen. (H.v.B.)

17. — G.M. VAN DER VELDEN, *De plotselinge verandering van inkomsten van de Abdij van Berne in 1648*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 137-146.

18. — In *Brabantse biografieën, levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*, deel 2, uitgegeven onder eindredactie van J. VAN OUDHEUSDEN, Amsterdam-Boom, 1994, schrijft dr. F.E.M. VERCAUTEREN een zeer korte, maar uitstekende schets, blz. 9-13, over *Dr. Jos van Beurden O.Praem. 1878-1945, middenstandsemancipator en onderwijspionier*. (H.v.B.)

Bohemiae circaria

19. — *Litterae autographae Suae Sanctitatis Papae Joannis Pauli II occasione iubilaei Circariae Bohemicae Ordinis Praemonstratensis*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 133-136.

20. — Luděk JIRASKO, *Geistliche Orden und Kongregationen in den Böhmischen Kronländern*, Mount Zion Abbey, Prague, 1991, in either Czech or German editions, multilingual summaries, black/white or colored full page illustrations of male and female religious attire. *Die Prämonstratenser Chorherren*, pp. 41-43; *die Prämonstratenserinnen (Chorfrauen)*, pp. 105-106; *Kongregation der Prämonstratenserinnen-Schwestern vom Svatý Kopeček*, p. 146. This book gives brief histories of all the abbeys, priories and convents, their apostolates and locations, in the present provinces of Bohemia and Moravia. (J.J.W.)

Bonne-Espérance

21. — U. LEINSLE, *Philippe de Harvengt*, in *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, Band VII, Herzberg 1994, Sp. 490-493.

De Pere

22. — Alfred A. McBRIDE, *The Kingdom and the Glory. Meditation and Commentary on the Gospel of Matthew*, pbk. booklet, Huntington, 1992, 155 pp.

IDEM, *To Love and be Loved by Jesus. Meditation and Commentary on the Gospel of Mark*, pbk. booklet, Huntington, 1992, 132 pp.

IDEM, *The Human Face of Jesus. Meditations and Commentary on the Gospel of Luke*, pbk. booklet, Huntington, 1994, 210 pp.

IDEM, *The Divine Presence of Jesus. Meditation and Commentary on the Gospel of John*, pbk. booklet, Huntington, 1992, 181 pp.

IDEM, *Gospel of the Holy Spirit. Meditations on the Acts of the Apostles*, pbk. booklet, Huntington, 1994, 150 pp.

IDEM, *The Second Coming of Jesus. Meditation and Commentary on the Book of Revelation*, pbk. booklet, Huntington, 1993, 172 pp.

IDEM, *Essentials of Faith. A guide to the new Catholic Catechism*, pbk. booklet, Huntington, 1994. (J.J.W.)

Doksany

23. — Jiřina JOACHIMOVA, art. *Svatá Anežka/Česká*, in J. KADLEC (ed.), *Bohemia Sancta*, Prague, 1989, pp. 167-172. Agnes Přemysl was an alumna of the school, operated by the canonesses of Doksany. By birth, she was a royal princess. She later founded the Poor Clare Convent in present day Prague. In her early life she visited and perhaps aided the abbaye of Louka. (J.J.W.)

Europa centralis

24. — M. VAN DE VEN, *Di fronte alla sfida della libertà ritrovata*, in *Jesus-Dossier: I Religiosi e le nuove sfide della storia. Profeti disarmati*, Jesus, XVI, 1994, n° 9, pp. 90-91. (B.A.)

France

25. — Bernard ARDURA, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Nancy, 1993, 734 pp.

Compte-rendus: par D.F. DE CLERCK, dans *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 153-155 et par L.C. VAN DYCK, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXXXIX, 1994, pp. 154-161. (H.J.)

26. — Jean-Marie YANTE, *Prémontrés et métallurgie dans la France médiévale*, dans *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 294-298. L'auteur traite les abbayes de Mureau, Flabémont, Justemont, Jandeures, Jovilliers et Étival dans l'est du pays, l'abbaye de Dilo dans le pays d'Othe et l'abbaye de Combelongue dans le massif pyrénéen. Enfin il mentionne encore les abbayes de Belval dans les Ardennes et de Floreffe dans la Belgique actuel.

27. — Xavier LAVAGNE D'ORTIGUE, *L'Église constitutionnelle et les prémontrés de France de 1790 à 1792*, dans *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 102-132.

Frigolet

28. — Bernard ARDURA, *Monseigneur Du Lau, martyr au Séminaire des Carmes, d'après le procès de canonisation. 2 septembre 1792*, dans Gérard CHOLVY (éd.), *Un évêque dans la tourmente révolutionnaire, Jean-Marie Du Lau, archevêque d'Arles et ses compagnons martyrs (1792-1992). Colloque du IIe centenaire tenu à Arles les 2-4 octobre 1992*, Université Paul Valéry, Centre Régional d'Histoire des Mentalités, Montpellier, 1994, pp. 93-111.

29. — B. ARDURA, *Inculturation de l'Eucharistie et évangélisation. Du Concile Vatican II à nos jours*, in *Christus Lumen Gentium. Eucharistia et Evangelizatio*. XLV Conventus Eucharisticus Internationalis, Sevilla, 7-13.VI.1993, Vaticano, Pontificio Comitato per i Congressi Eucaristici Internazionali, 1994, pp. 526-543.

Gödöllő

30. — Een lovende bespreking door dr. Gabriel SILAGI van het huldeboek voor Astrik L. GABRIEL, *The Paris Studium. Robert of Sorbonne and his Legacy*, Interuniversity Exchange between the German, Cracow and Louvain Universities and that of Paris in the Late Medieval and Humanistic Period. Selected Studies (Texts and Studies in the History of Medieval Education, dl. XIX), Notre Dame, Indiana, Frankfurt am Main, 1992, 541 blz., 32 tab., verscheen in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, XLIII, 1993, afl. 2, blz. 804-805. (W.M.G.)

31. — «En vue d'honorer l'historien bien connu des universités médiévales Astrik L. Gabriel, un prémontré d'origine hongroise qui fut pendant de longues années professeur à Notre Dame University et directeur de son Medieval Institute, la Société internationale de Toronto pour l'histoire de l'Église en Hongrie (METEM) vient de créer un *Astrik L. Gabriel METEM Prize*, destiné à récompenser des travaux de valeur concernant l'histoire de l'Église en Hongrie au moyen âge» (R. AUBERT, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, LXXXVII, 1992, p. 948). (H.J.)

Grimbergen

32. — Op 6 oktober 1994 werd prelaat Werenfried P. Wagenaar (°1929), na beëindiging van zijn ambtsperiode van twaalf jaar, door de abdijgemeenschap opnieuw tot prelaat gekozen. Deze keuze geldt voor het leven met de leeftijdsgrens van 75 jaar. (B.K. en H.J.)

Keizersbosch

33. — F. HENDRICKX (ed.), *Pampiere wereld*, cfr. nr. 8. Nr. 22: ANTWERPEN, UFSIA, Ruusbroecgenootschap, hs. Neerl. 27: PELGRIM PULLEN, *Werken*; andere teksten, ± 's-Hertogenbosch, eerste helft 17 eeuw. «3. *Den Toepad om tot die goddelijcke kennisse te comen* (fol. 55 r° - 96 v°), ingeleid door een "voor reden .N.N." (fol. 55 r° - 57 v°) en gevolgd door een nota, in feite een brief (fol. 80 v° - 81 v°) gericht aan hen voor wie de volgende 10 hoofdstukken bestemd zijn. ... Dit traktaat werd ook aangetroffen in een verzamelcodex uit de eerste helft van de 17de eeuw, die wellicht uit het bezit van de norbertinessen van Keizerbosch te Neer in de Karmel van Boxmeer is terechtgekomen en tijdens de Tweede Wereldoorlog door brand vernietigd werd (een afschrift, vervaardigd in 1938, wordt heden bewaard in het Titus

Brandsma Instituut te Nijmegen)» (p. 89). Zie over het laatst genoemde handschrift *Anal. Praem.*, LXVI, 1990, pp. 294-295, nr. 140. (H.J.)

Leffe

34. — Art. *Leffe*, dans B. ARDURA, *Abbayes* (cf. n° 25), pp. 335-342. (H.J.)

Leliëndaal

35. — Kris VAN HERCK, *Voormalige Norbertinessenpriorij Leliëndaal te Hombeek*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XCVII, 1993, pp. 387-391. Zie *Anal. Praem.*, LXX, 1994, p. 330, nr. 295. Kort verslag van de vrijmaking van een tweede opgravingsvlak. Vooral een waterput en drie beerputten werden onderzocht. Deze laatste hadden een interessante archeologische inhoud. Tevens werd een gedeelte van de buitenmuur van het klooster vrijgelegd. Deze vondst is van enorm belang wat de localisatie van het klooster betreft, daar men zich tot nu toe hiervoor enkel kon baseren op een tekening uit 1580. (H.J.)

Mariënweerd

36. — Recensie: B.J.P. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederen-beheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, Hilversum, 1993, door P.C.M. HOPPENBROUWERS, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 309-313.

Een andere uitvoerige en deskundige recensie van hetzelfde werk door de Nederlandse kloosterkenner J.A. MOL verscheen in het jonge tijdschrift, geheten *Nieuwsbrief Signum*, VI, 1994, nr. 1-2, blz. 18-24. De laatste zin in Mols recensie luidt: «Wie onderzoek doet naar de sociaal-economische ontwikkeling van die regio (stroomgebied van Rijn, Lek, Waal en Maas) of naar de materiële grondslagen van soortgelijke kerkelijke instellingen kan er op alle terreinen zijn voordeel mee doen». (H.v.B.)

Nederlanden

37. — Op zaterdag 7 mei 1994 vond in het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal te Oosterhout de vierde contactdag plaats voor belangstellenden in de premonstratenzer geschiedenis in de Nederlanden. De meer dan vijftig deelnemers ontvingen een brochure met de samenvattingen of de volledige teksten van de lezingen. Onder de algemene titel *Vrouwen in de premonstratenzer orde*, werden de volgende onderwerpen behandeld: E. KOCH, *Norbertinessen in de late middeleeuwen tot circa 1600*, pp. 4-8; J.A. MOL, *De Norbertinessenkloosters van de circarie Friesland: een impressie*, pp. 10-12; L.C. VAN DYCK, *Aan de oorsprong van het "Besloten Hof" te Herentals (1410). De juridische situatie van een vrouwelijke gemeenschap van de orde van Prémontré in de vijftiende eeuw*, pp. 14-22 (vertaling uit het Frans met bibliografische aanvulling

van een bijdrage uit 1991, zie *Anal. Praem.*, LXIX, 1993, p. 272, nr. 53); *Sint-Catharinadal. Geschiedkundig overzicht*, pp. 24-26. (H.J.)

38. — *Nieuwsbrief Signum*, ISSN 0929-7189, is een jonge periodiek, begonnen in 1988, van de contactgroep «Signum», in wetenschap of archiefwezen werkzame onderzoekers rond het onderwerp: «Sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen», zoals de ondertitel van het contactblad luidt. De *Nieuwsbrief*, die viermaal 's jaars verschijnt, registreert eigen activiteiten, recensies, bronnenuitgaven, inventarissen, monografieën, artikelen, enz.

Erg praktisch is een steeds bijgewerkte adressenlijst van het 80-tal leden, voornamelijk Noord- maar ook Zuidnederlanders, met vermelding van hun specialiteit of terrein van onderzoek. Adres voor nadere informatie: Mevr. M. Waldus, Zirkoon 81, NL-6922 NE Duiven. (H.v.B.)

Ninove

39. — Guido HENDRIX, *Bij het overlijden van Anthonius Josephus Fiocco, ex-norbertijn van de abdij te Ninove*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 304-308. A.J. Fiocco overleed in 1774 als prior van de abdij van La Trappe.

Obermedlingen

40. — Rezension: Erhard SCHMIDT und Gilbert VOGT (Hrsg.), *Das Stift Tepl und die Prämonstratenser in Obermedlingen*, Donauwörth 1993, von Ludger HÖRSTKÖTTER, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, S. 314.

Orange

41. — H.C. BARBOUR, *The Byzantine Thomism of Gennadios Scholarios*, Vatican City, 1993, 125 pp. (H.J.)

Park

42. — Luc JANSSENS, *Dubbels van de typografieboeken A en B van de abdij van Park in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: een vijfde groot kaartboek van de hand van Joris en Guiliam Subil?*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 147-152.

43. — F.J.E. RAYMAEKERS, *Het kerkelijk en liefdadig Diest. Geschiedenis der kerken, kapellen, kloosters, liefdadige gestichten, enz., welke in deze stad vroeger bestonden of thans nog bestaan*, Leuven, 1870; anastatische heruitgave: (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. LVII), Brussel, 1994. (H.J.)

44. — Op 5 mei 1994, na het verstrijken van de ambtstermijn van administrator R.G. Smets, werd prior Gustaaf Swarte (°1935) tot admi-

nistrator benoemd van de abdij van Park tot aan het generaal kapittel van 1994. Tijdens het generaal kapittel werd G. Swarte in deze functie bevestigd voor drie jaar, tot 31 juli 1997. (H.J.)

Postel

45. — C. VAN DE WIEL, *Documenten over de orde van reguliere kanuniken van Sint-Augustinus in het Aartsbisshoppelijk Archief te Mechelen. 12de eeuw - 1794*, in *Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen*, XXXIV, 1994, p. 362, nr. 150: Vraag van kanunnik Ludovicus Franciscus Raveschoot [van de abdij Sint-Geertrui te Leuven] of hij in een andere abdij mag gaan wonen wegens zijn onenigheid met de abt; toelating om naar de abdij van Postel te gaan, 16 mei 1709 (Fonds *Mechliniensia*, reg. 38, fol. 305 v° - 306). (H.J.)

Roggenburg

46. — Carol STEYN, *Recent Studies of Mediaeval Music Manuscripts in the Grey Collection* [of the South African Library, Cape Town, South Africa], in *Scriptorium*, XLVI, 1992, pp. 144-145.

«Manuscript Grey 7a27 consists of a Gradual, a Sequentiary, a Kyriale, a Sacramentary and a Calendar, that is, all the chants and a number of the texts and rubrics for the daily Mass service.

Although manuscript Grey 7a27 does not provide us with direct information regarding its provenance, evidence from the liturgical content points to a House of Premonstratensian canons in the bishopric of Augsburg, probably the Abbey of Roggenburg. Manuscript Grey 7a27 is the only Premonstratensian manuscript which has been identified in the Grey Collection up to now and there are only a few liturgical manuscripts from this early period of the Premonstratensian Order in other libraries and even fewer with the melodies» (p. 145).

F.C. STEYN published the same article also in *Mittellateinisches Jahrbuch*, XXVI, 1991, pp. 361-362. (H.J.)

47. — Carol STEYN, *Aspects of the Performance Practice of the Medieval Sequence with Reference to a Thirteenth-Century Sequentiary in the South African Library, Cape Town*, dans *Ars nova. Unisa Musica*, XXII, 1990, pp. 24-42 et IDEM, *Manuscript Grey 7a27 in the South African Library, Cape Town: the Identity of a Liturgical Book*, dans *Samus*. [South African Journal of Musicology], XI, 1991, pp. 107-125.

«Les séquences analysées dans ces deux articles sont tirées du ms. Grey 7a27 de la South African Library de Cape Town, graduel du deuxième quart du XIIIe siècle (dimension: 177 x 138 mm) avec petite notation carrée, les neumes allemands verticaux alternent avec la notation carrée. Ce graduel prémontré est originaire de Roggenburg dans le diocèse d'Augsbourg: il provient de la collection de Sir George Grey. A la p. 108 de *Samus*, C. Steyn transcrit la liste alléluiaïque du ms., et à la p. 122 la liste des 53 séquences. Enfin, l'auteur mentionne les 18 gra-

duels, en majorité prémontrés, qui lui ont servi à l'identification du ms. de Cape Town» (M. HUGLO, dans *Scriptorium*, XLVII, 1993, p. 176*, n°s 710 et 711). (H.J.)

Rot an der Rot

48. — Otto BECK, *Bruderschaftskirche Sankt Johann Rot an der Rot*, (Schnell, Kunstführer Nr. 2157), Regensburg 1994, 20 S. «1989-1994 aus einem fast 200jährigen Aschenputteldasein erlöst, wurde die Bruderschaftskirche Sankt Johann am 26. 6. 1994 durch den Rottenburger Diözesanbischof Dr. Walter Kasper wiedereröffnet» (S. 2). (H.J.)

Rüti

49. — Rolf KÖHN, *Regesten zu den beiden ältesten Registern Herzog Friedrichs IV. von Österreich*, in *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, LIII, 1994, S. 41-99.

II 78 (S. 83): 1405 Jan. [16], Schaffhausen: Friedrich IV. gibt Heinrich Müller, Bürger zu Rapperswil (Kt. St. Gallen), die Mühle zu Rapperswil als Erblehen für eine jährl. Abgabe von 120 Mutt Kernen, die den Klöstern Rüti (Kt. Zürich) und St. Gallen zu geben sind. (H.J.)

Saarbrücken, Sankt Arnual

50. — Art. *Saint-Arnould*, dans B. ARDURA, *Abbayes* (cf. n° 25), pp. 470-471. L'auteur y reprend l'hypothèse de N. Backmund que l'église «*Ecclesia sanctis Annalis in Metensi*» dans le document par lequel le pape Honorius II (ce n'est pas Honorius III comme dit l'auteur) approuvait l'ordre de Prémontré en 1126, est celle de Saint-Arnould, près de Sarrebrück en Allemagne, dans une région dépendant autrefois du diocèse de Metz. Cette collégiale, fondée au VIIe siècle, abandonna rapidement le règle de Prémontré. Elle subsista jusqu'en 1802. (H.J.)

Scotland

51. — Richard FAWCETT, *Scottish Abbeys and Pories*, London, 1994, 144 pp. The author brings to life the rich and varied history and architecture of Scotland's monastic orders, explaining the earliest monasteries, the twelfth-century revival under King David I, the layout of the monastic buildings, the impact of the Reformation and the visible remains of most monastic sites. Premonstratensian monasteries noticed: Dryburgh, Fearn, Tongland and Whithorn (pp. 133-139). In Fearn, the abbey church is said to have been rebuilt between 1338 and 1372. This basically rectangular church, partly truncated at its western end, remains in use as the parish church. Whithorn was a Premonstratensian cathedral priory (diocese Galloway). (H.J.)

Steinfeld

52. — *An Appeal from Eberwin of Steinfeld against Heretics at Cologne*, in Walter L. WAKEFIELD and Austin P. EVANS, *Heresies of the High Middle Ages. Selected sources, translated and annotated*, New York, 1991, pp. 126-132 and 680-683. Canon Eberwin was prior of the Premonstratensian abbey of Steinfeld, ca. 1143. He corresponded with Bernard of Clairvaux. This chapter pertains to a letter of appeal to Bernard and a sermon in reply. The subject matter involved the Cathars, a heretical cult. A second group of Cologne heretics, somewhat different than the first, is also discussed at length. (J.J.W.)

Strahov

53. — William Patrick HYLAND, *John-Jerome of Prague (ca. 1368-1440). A study in Late Medieval Monastic Intellectual Culture*, a doctoral dissertation, submitted to the History Department of Cornell Univ., Ithaca, N.Y., 1992, 314 pp. Dissertation Director: Univ. Prof. Dr. James J. JOHN.

Seldom, does a career demonstrate the interrelatedness of the many forces at work in Western Christendom, during the first half of the 15th century, as well as that of the Premonstratensian canon and later Camaldulensian hermit, John-Jerome of Prague. His life brought him into contact with the major intellectual, theological currents of Western Europe and the Levant. This study begins with an overview of his student days at the Carolinium University in Prague, later, as a canon in the Strahov Abbey. His next venue is in Poland where he serves as a court-chaplain, involvement in the founding of the University of Kraków, and eventually, as founding Abbot of the abbey of the Holy Spirit at Nowy Sącz. Aside from these Polish activities, he served as a missionary and cathedral canon in Vilnius, Lithuania. While in this Principality, he encounters pagans and their adversion to his evangelizing efforts. Prince Vytauldus, rescended his activities. Back in Poland, again, he wrote against the false heresies of the Husites. He wished to lead a more contemplative or eremitical life. He traveled to Italy and joined the followers of St. Romuald. Next we find him in discourse with an Islamic Sultan in the Levant. Finally, in the autumn of his life we find him involved in the reforming of the Camaldulensians, he has a difficult time with the Superior, Traversari. Lastly, at the request of Pope Eugene IV, he is present at the Council of Basel. He is called upon to give his experiences with the pagan Lithuanians. He returns to his hermitage, near Camalduli and later dies.

There is a synergy of sorts, between all the venues of his religious life and his firm convictions to fundamental-theological writings, either to the Husites in Bohemia or the Greek Orthodox Christians in Lithuania. All of which, attest to his sound theological training in Prague and Kraków. A number of his writings or activities may yet be uncovered, from his early years in Lithuania and his founding the abbey at Nowy

Sącz. Due to these location, just recently becoming accesible to outside scholars, more material will surface. Much of the abbey library at Nowy Sącz was transferred to the University of Lviv, Ukraine. Likewise, the archives of the Archdiocese of Vilnius, Lithuania.

In a sense, John-Jerome, reminds this reviewer of St. Norbert of Genep. A great traveler, evangelical missionary, monastic reformer and founder, and profoundly orthodox in his writings. Mr. Hyland has woven a colorfull and masterfully crafted tapestry of a medieval missionary and theologian. (J.J.W.)

54. — U. LEINSLE, *Questenberg, Kaspar von*, in *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon*, Band VII, Herzberg 1994, Sp. 1107-1109.

55. — The Czech Republic's Postal Service has issued a commemorative stamp of the Strahov Madonna. This postage stamp commemorates the founding of Mount Zion Abbey in Strahov. The painting itself, was appropriated for the Czech National Gallery in Prague by the previous government. It now is back, and can be viewed in its rightful home, the abbey's gallery. This postage stamp was issued in January of 1994, and is multicolored. (J.J.W.)

Teplá

56. — Zdeněk ŘEHAK, art. *Bl. Hroznata*, in J. KADLEC (ed.), *Bohemia Sancta*, Prague, 1989, pp. 147-153. Blessed Hroznata is the nobleman who founded and later became a Premonstratensian laybrother at Teplá. He later was imprisoned and martyred at Liberec. Along with his siblings, Voyslava and Jitka, founded the convent of Premonstratensian canonesses at Chotěšov. (J.J.W.)

Thérouanne, Saint-Augustin

57. — C. BOUSSEMART-GOZE, *Recherches sur l'abbaye de Saint-Augustin de Thérouanne (ordre de Prémontré)*, mémoire de maîtrise soutenu dans le cadre de l'U.F.R. d'histoire à l'université de Lille III, 1990, 128 pp., 13 ill. Nom du professeur ayant dirigé le travail: M. DELMAIRE. (H.J.)

Tongerlo

58. — Dans le cadre de la commémoration du millénaire de la commune de Westerlo avec laquelle celle de Tongerlo se trouve fusionnée, l'abbaye norbertine, en collaboration avec la *Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.*, a publié une évocation de sa longue histoire sous le titre: *L'abbaye norbertine de Tongerlo. Images du passé et du présent*. Le petit livre richement illustré de 32 pages retrace surtout les péripéties de l'abbatiate du monastère à travers les périodes consécutives de l'histoire de la région. La brochure parut en néerlandais, en français et en anglais. Un aperçu chronologique en néerlandais, français, anglais

et allemand, accompagne et complète cet exposé historique. Les textes de l'exposé et de l'aperçu chronologique sont de la main de l'archiviste L.C. Van Dyck. Cette même commémoration fournit l'occasion de présenter au grand public, dans la grange à dîmes récemment restaurée, une série de cartes figuratives pré-cadastrales de l'abbaye de Tongerlo et des environs conservées aux archives du monastère. La réouverture de la grange restaurée permet encore de renouveler l'exposition permanente qui pour les visiteurs, fait revivre en images la longue histoire de notre canonie. (E.L.)

59. — Marika CEUNEN (ed.), *Jan I, hertog van Brabant: de dichtende en bedichte vorst. Catalogus. Tentoonstelling naar aanleiding van de 700ste verjaardag van de dood van hertog Jan I van Brabant, ingericht in het historisch stadhuis van Zoutleeuw van 21 mei tot 31 augustus 1994*, Leuven, 1994.

Nr. 6 (pp. 33-37): ANTWERPEN, Stadsbibliotheek, B. 15828, cod. 78: JAN VAN BOENDALE, *Die Brabantse Yeeften*, tweede helft 15de eeuw, perkament, 270 fol.; afb. van fol. 73 v°. Dit handschrift zou geschreven zijn in de abdij van Tongerlo. Uitvoerige bibliografie. (H.J.)

60. — C. VAN DE WIEL, *Documenten* (zie nr. 45), p. 359, nr. 109: Verdediging van de jurisdictie van de abt van Tongerlo door de abt van Sint-Gertrudis, 26 juni 1488 (Leuven, Abdij Sint-Geertrui, nr. 13). (H.J.)

61. — Guido HENDRIX, *Abt Josephus vander Achter van Tongerlo en de Discours moraux van de Italiaanse dominicaan I.C. Ghisi*, in *Anal. Praem.*, LXX, 1994, pp. 299-303.

62. — Le 26 mai 1994, par un *biglietto* de la Secrétairerie d'État (N° 350.014/G.N.), le p. Herman De Mulder, de l'abbaye de Tongerlo, aumonier national de SPORTA-Belgique, fut nommé, pour une période de trois ans, assistant ecclésiastique de la Fédération internationale catholique d'Éducation physique et sportive (FICEP). (L.V.D.)

Urdax

63. — Art. *Urdax*, dans B. ARDURA, *Abbayes* (cf. n° 25), pp. 534-538. (H.J.)

Veurne, Bethanië

64. — G. DALLE, *Een opmerkelijke intrede in het klooster der norberti-nessen te Veurne, 1685*, in *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis*, CXXX, 1993, pp. 35-40. Het betreft hier de 'intrede' als kostganger, niet als kloosterzuster, van Franchoise de Feu. De auteur publiceert in bijlage 1 de annulatie op 4.6.1685 van het intredecontract van 10.3.1685, in bijlage 2 de vernieuwing op 28.9.1685 van genoemd intredecontract. Beide documenten worden bewaard te VEURNE, Stadsarchief, *Oud Archief*, nr. 1110. (H.J.)

La Vid

65. — José Ignacio ALONSO, *El monasterio de santa María de la Vid colegio-seminario de los agustinos filipinos (1865-1926)*, dans *Archivo Agustiniano*, LXXVIII, 1994, pp. 205-248. (H.J.)

Wittewierum

66. — Over de kloosterbouw van Wittewierum omstreeks 1238 handelt Günther BINDING, *Baubetrieb im Mittelalter*, in Zusammenarbeit mit Gabriele ANNAS, Bettina JOST und Anne SCHUNICHT, Darmstadt, 1993, blz. 10-13. (W.M.G.)

67. — Ada VAN DEIJK, *In de voetsporen van Emo en Menko*, Bedum, 1994, 144 blz., ISBN 90.5294.0827.

Het boekje met deze speelse titel brengt de lezer niet direct naar de bekende kronieken van de twee Groningse abten van de abdij Bloemhof te Wittewierum, maar naar een 20-tal middeleeuwse, romaanse kerken en kerkjes in West- en Oostgroningse plaatsen, die genoemd worden in hun kronieken. Nieuwe gegevens of documentatie over de abten en hun geschriften worden dan ook niet gegeven; het keurig verzorgd en met talrijke kleurenfoto's verlucht boek biedt de cultuur-historisch geïnteresseerde toerist een deskundige beschrijving van architectuur en inrichting van deze, nu meest protestante kerken, alsook van hun wederwaardigheden in deze Eems-Dollard-regio. (H.v.B.)

Želiv

68. — Thomas J. ABERCROMBIE, *Czechoslovakia: the Velvet Divorce*, in *National Geographic*, 1993, September, page 19. Reference is written about Želiv's origin, past and present historical developement. The abbatial occupation by the NAZI Divisional Army Headquarters and later, the army of the communist regime. Finally, during the last years of the previous regime, 1956 and onward, it served as a center for the mentally ill. It had about 500 patients. (J.J.W.)

Zwierzyniec

69. — D. DE CLERCK, O. Praem., *La bienheureuse Bronislave, une petite biographie de la bienheureuse Bronislave (1203-1259)*, religieuse de Kraków-Zwierzyniec au XIIIe siècle, béatifiée par le pape Grégoire XVI en 1839, et dont on espère dans un proche avenir le procès de canonisation.

IDEM, *La servante de Dieu Emilie Podoska*, religieuse du même monastère (1845-1889) dont le procès de béatification a été introduit à Kraków le 17 mars 1993 par le cardinal-archevêque Macharski.

Les deux brochures sont publiées cette année 1994 en français, allemand, néerlandais et anglais.

Hisce chronicis conscribendis contribuere: B.A. (B. Ardura, Roma); B.K. (B. Krijnen, Grimbergen); E.L. (E. Lauwers, Tongerlo); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.v.B. (H. van Bavel, Heeswijk); J.J.W. (J.J. Waldmer, Milwaukee, USA); L.V.D. (L.C. Van Dyck, Tongerlo); U.G. (U. Geniets, Averbode); W.M.G. (W.M. Grauwen, Meise).

In memoriam
Dr. Alphonsus W.J.C.C. van den Hurk
(1911-1994)

Lid van de Historische Commissie van de Orde
Lid van de Friese Kerkhistorische Vereniging "Folk en Tsjerke"
Lid van het Nederlands Historisch Genootschap
Ridder in de Orde van Oranje-Nassau

Op 83-jarige leeftijd overleed op 25 juli 1994 in de Abdij van Berne Alphons van den Hurk. Alphonsus was zijn kloosternaam, aldus liet hij zich noemen en zo ondertekende hij zijn geschriften. Na zijn intrede, 1929, en hogere opleiding werd hij priester gewijd in 1935 en studeerde vanaf oktober 1936 aan de Universiteit van Leuven in de Geschiedkundige Wetenschappen van de Faculteit van de Wijsbegeerte en de Letteren. Aan het einde van het derde studiejaar behaalde hij het licentiaat. Het vierde studiejaar moest hij afbreken door oorlogsomstandigheden: in de meidagen van 1940 vluchtte hij te voet en per fiets met de Parcenses tot over de Franse grens (Renty, dep. Pas-de-Calais) en keerde pas na een maand naar Leuven terug. Verdere studie bleek onmogelijk.

Zijn voorliefde voor de historie van de Orde en van zijn Abdij zou zijn gehele leven kenmerken. Zo doceerde hij tijdens de oorlogsjaren ordes- en kerkgeschiedenis voor eigen junioren, maar kreeg weldra ook de zorg voor de abdij-tijdschriften *Het Offer* en *Berne*. Toen hij werd belast met de boekhouding van de abdij, was er geen gelegenheid meer zijn universitaire studie te voltooien. Toch vond hij tijd voor serieuze studie en regelmatige publicatie (zie de navolgende bibliografie), waarvan allereerst te noemen is het artikel *De betekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de Middeleeuwen* (*Anal. Praem.*, 1955). Twee grote studies zagen het licht in de jaren 1966 en 1972; ze betroffen de voor de Abdij van Berne gecompliceerde perioden: *Berne in de branding tijdens de Tachtigjarige Oorlog* en *Berne op weg naar Spaans-Brabant, 1640-1680*. Diepgang, nauwgezetheid en daarnaast een degelijke, heldere stijl maakten deze studies van blijvende waarde. Intussen was hij sinds mei 1950 lid geworden van de Historische Commissie van de Orde en als zodanig mede-redacteur van de *Analecta Praemonstratensia*. Blevens zijn wetenschappelijk geannoteerde artikelen beperkt in aantal, de honderden meer populaire, maar altijd degelijke artikelen betreffende de Orde, de Abdij van Berne en meer plaatselijke historie hebben hem tot een graag gelezen auteur gemaakt.

Na het overlijden van archivaris dr. Hugo Heijman in 1962 zette hij diens werk, het opstellen van biografieën van alle sinds 1857 gestorven Bernenses, voort; niet meer beknopt en puntsgewijze, maar uitvoerig en in verhalende trant. Met de tachtig aldus door hem verzorgde levensverhalen bezit de Abdij van Berne in haar modern *Necrologium Bernense* (getypt ms.) een unieke bron met gegevens over personen en activiteiten.

Een onmisbare ingang op de *Analecta Praemonstratensia* realiseerde Alphons van den Hurk met het vervaardigen van de *Tabulae Generales*,

uitgebreide, algemene registers op de eerste 43 jaargangen (Averbode 1968; 156 blz.).

Onder de leuze 'Late haver komt ook op' zette hij op reeds gevorderde leeftijd een studie op over de merkwaardige periode van de Abdij van Berne, dat zij namelijk weliswaar als instituut van staatswege ten gevolge van de Franse Revolutie was opgeheven, maar in haar leden, als zielzorgers op de parochies, bleef voortleven. Deze studie, met lange aanloop (1240: eerste parochie) en lange uitloop (1857: herstel van het kloosterleven te Heeswijk), getiteld *Het verborgen leven van de Abdij van Berne in haar parochies, 1797-1857*, werd in 1977 (geantidateerd) opgenomen als deel 39 in de Tilburgse reeks *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* en diende als proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Letteren aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. De promotie vond plaats op 3 februari 1978; promotor was prof. dr. M.G. Spiertz.

Als Norbertijn-historicus bleef Van den Hurk gefascineerd door de figuur van Norbertus en vulde een lacune met een eigentijdse, populair-wetenschappelijke levensbeschrijving van de ordesstichter in het verzorgd boekje *Norbert van Gennep en zijn Orde* (Averbode 1984), jammer genoeg niet voorzien van enige annotatie of literatuur-opgave. De editie bleek toch een schot in de roos: de tekst werd heruitgegeven in het Engels, Frans en Spaans.

Al was Alphons meestentijds bezig als kroniekschrijver, biograaf en als hoofdredacteur van *Berne*, toch vermeed hij moeilijke onderwerpen geenszins; we noemen bij voorbeeld de tijdrovende studie over *Norbertijnse zielzorg in Noord-Brabant* (zie bibliografie onder 1984), de wat pijnlijke *Lotgevallen van de boekerij van de Abdij van Berne* (1979), en de vage *Betrekkingen tussen de Abdij van Berne en het Land van Kleef* (1988).

Dat Van den Hurk 50 jaar lang, als inleider, verslaggever, chroniqueur, nauw betrokken was bij het Heeswijks Openluchtspel 'De Kersouwe' en bij de belangrijkste lokale gebeurtenissen van kerkdorp en gemeente, zij hier terloops vermeld. De Abdij van Berne mist nu een trouw en betrouwbaar lid; abdijs, circarie en orde een verrijkend historicus.

Abdijstraat 49
NL-5473 AD Heeswijk

H. VAN BAVEL, O. Praem.

Bibliografie van Alphons W. van den Hurk O. Praem.

«*Qui scribere nescit, nullum putat esse laborem*»

Deze bibliografie is beperkt tot de historische publikaties van belang voor de Orde van Prémontré en de Abdij van Berne. De publikaties met annotatie en/of literatuurlijst en dergelijke zijn voorzien van een asterisk (*).

Niet opgenomen zijn de circa 100 artikelen (1946-1994), meest verschenen in het streek-weekblad *De Brug* over het Openluchttheater De Kersouwe, waarmee Van den Hurk als kroniekschrijver en bestuurslid nauw verbonden was. Wel zijn hier opgenomen 3 historische overzichten uit 1975, 1980 en 1992.

Evenmin zijn opgenomen 150 artikelen (1954-1993), bijna uitsluitend geschreven voor de abdijsperiodiek *Berne*, waarvan hij vanaf 1973 hoofdredacteur was, en welke artikelen betreffen:

- korte In Memoriam's van medebroeders (67 stuks, van 1962-1993);
- abdijsnieuws als jubilea, dorps- en streekgeschiedenis (exclusief van de abdijs), inleidingen op en besprekingen van boeken en studies die niet de geschiedenis van Orde en Abdij betreffen, alsook enige verhalen in Meierijs dialect, enige psychologische beschouwingen, en dergelijke (83 stuks).

1933

'Sint Bonifacius-abdij te Dokkum', in *De Nieuwe Eeuw* (katholiek weekblad), XVI, nr. 805, 5 jan.

* 'Rondom het geboortjaar van Sint Norbertus', in *Pro Nostris* (periodiek Brabantse Circarie), V, 37-41.

'Heiligerlee' (parthenon van Mariëngaarde), in *Het Offer* (periodiek Abdij Berne), XLII, 62-66.

'Galo van de Marne' (menestreel, kruisvaarder, broeder te Lidlum), in *Het Offer*, XLII, 176-181.

1934

'De Zalige Fredericus van Hallum' (Mariëngaarde), in *Het Offer*, XLIII, 53-55.

'1134 — Sint Norbertus — 1934', in *Het Offer*, XLIII, 129-137.

1936

'Officieboek voor de Derde Orde van Sint Norbertus' (onder de auteursnaam "Alphonsus van Berne"), in *Pro Nostris*, VIII, 14-17.

De Norbertijner Derde Orde, Heeswijk, 31 blz.

'De vetweiders van Marken' (uithof van Mariëngaarde), in *Het Offer*, XLV, 110-113.

'De geest van Sint Norbertus in onze tijd', in *Het Offer*, XLV, 147-149.

1941

'De patroon van Houthem-St.Gerlach' (Z. Gerlacus), in *De Tijd* (dagblad), 25 juli.

'De kluizenaar van het Geuldal, Sint Gerlacus', in *De Tijd*, 5 aug.

'Bij de dood van mgr. Thomas Ludovicus Heylen' (Namen, † 27 okt.), in *Het Offer*, L, 269-271.

1948

'De eerste jaren van Prémontré' (samenvatting van Ch. DEREINE, 'Les origines de Prémontré', in *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, XLII (1947), 352-378), in *Pro Nostris*, XIV, 74-78.

1949

De Norbertijnen, (bijzonder in België en Nederland), Heeswijk, 51 blz.
Ook verschenen in 8 afleveringen in *Berne* (periodiek van de Abdij van Berne), VI en VII (1953/4).

'Onze Broeders' (van Berne), in *Berne*, II, 26-29.

- 'Terugtocht volgens plan' (Tepl naar Schönaau), in *Berne*, II, 73-74.
 (Acht populaire heiligenlevens) in *Met de Heiligen het jaar rond* (onder redactie van J. HUYBEN e.a., Bussum 1948/9, 4 delen), namelijk:
 'De H. Gerlacus' (kluizenaar te Houthem), (19 jan.)
 'De Z. Joannes van Terwaan' (bisschop, tijdgenoot van Norbertus), (24 jan.)
 'De Z. Hugo van Fosses' (17 febr.)
 'De Z. Frederik van Hallum' (3 maart)
 'De Z. Dodo van Haske' (kluizenaar op de uithof van Mariëngaarde te Bakkeveen), (31 maart)
 'De Z. Herman Jozef' (7 apr.)
 'De H. Norbertus' (6 juni)
 'De Z. Siardus van Mariëngaarde' (13 nov.).

1951

- 'St. Norbert', in *Berne*, IV, 61-63.

1952

- 'De doopdag van het Klein Brevier' (onder pseudoniem van "Spectator"), in *Verslag van de liturgische dag, gehouden op 29 januari in de Norbertijnerabdij van Berne, ter gelegenheid van het verschijnen van het Klein Brevier*, Warmond, blz. 36-42.

1955

- 'De betekenis van de Reguliere Canonie voor Friesland in de Middeleeuwen', in *Analecta Praemonstratensia*, XXXI, 36-62.

1956

- 'Proefschrift over Pater van den Elsen' (P. HOLLENBERG, over de "Boerenapostel"), in *De Brug* (plaatselijk weekblad, Heeswijk en omgeving), XIII, 22 en 29 dec.

1957

- 'Vanouds geparenteerd...' (vestiging van Berne te Heeswijk in 1857), in *De Brug*, XIII, 19 jan.
'Herboren op het "Slotje"' (idem), in *De Brug*, XIII, 26 jan.
'Heeswijk en Berne: Hou en Trouw' (activiteiten sinds 1857), in *De Brug*, XIII, 2 febr.

1962

- * *Bibliographie van Dr. Hugo Th. Heijman O.Praem., 1890-1962*, (verschenen als bijvoegsel van *Bernensia* (reeks overdrukken van artikelen), VIII, overdruk van artikel van P. HOLLENBERG, 'In Memoriam dr. Hugo Heijman, 2 mei 1890-11 juni 1962', in *Brabantia* (cultureel maandblad), XI, 179-186.

1963

- 'Kasteel van Heeswijk wacht op grote dag van zijn bevrijding' (n.a.v. de opheffing van vreemd beheer krachtens testamentaire bepaling van 1891), in *De Brug*, XX, 29 nov., blz. 1 en 2.
'Norbertijnse nagalm uit Friesland' (verslag van Pinksterbijeenkomst van "Frisia Catholica", Bolsward, 2, 3 juni), in *Berne*, XVI, 136-137.
'Schijnwerper op het "nieuw" Gymnasium te Heeswijk' (n.a.v. staatserkenning en uitbouw), in *De Brug*, XIX, 6 sept.

1966

- * 'Berne in de branding tijdens de Tachtigjarige Oorlog', in *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, VIII, 1-61. Ook verschenen als overdruk in *Bernensia*, X.

1967

- 'De historie van Berne in vogelvlucht', in *Berne*, XX, 83-90. Ook in *Bernensia*, XI.

1968

- * *Tabulae generales, Analecta Praemonstratensia, tom. I (1925) - XLIII (1967)*, Averbode, 156 blz.
- ‘Albertus Gerardus Haselager, stafdrager van Berne tijdens Vaticanum II’, in *Berne*, XXI, 5-11.
- ‘Dr. J. Nouwens, baanbreker van de R.K. Middenstand’ († 22 jan. 1968), in *Berne*, XXI, 76-82.
- ‘Dr. J. Nouwens, rusteloze, onverschrokken avantgardist’, in *Brabants Dagblad*, 23 febr.

1969

- * ‘Bokhoven, vrijheid aan de Maas’ (bij 6de eeuwfeest als parochie van Berne), in *Met gansen trou* (heemkundig tijdschrift, Land van Heusden), XIX, 81-93.

1970

- ‘Dr. Michael van der Hagen, hersteller van Windberg’ († 4 maart 1970), in *Berne*, XXIII, p. 46.
- ‘De vier stamabdijen der Orde van Premonstreit’ (Prémontré, Laon, Cuissy, Floreffe), in *Berne*, XXIII, 99-109.
- ‘Uit de kleine wereld van Abt Jan Moors’ (abt van Berne 1621-1641), in *Berne*, XXIII, 114-115.
- ‘Abdijdrukkerij met Broeder Fulco 50 jaar in actie’ (br. Fulco Nabbe), in *Berne*, XXIII, 123-124.
- ‘Drukkerij van Abdij van Berne en Broeder Fulco samen in ’t goud’, in *De Brug*, XXVII, 27 nov.

1971

- ‘Bronnenpublikatie in verband met de Norbertijnse parochies in Noord-Brabant (Nederland)’ (n.a.v. publikatie van G. BANNENBERG e.a., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakonaat Kempenland*, Nijmegen 1968-1970, 2 delen), in *Analecta Praemonstratensia*, XLVII, 287-292.

- 'Uit het "dagboek" van een dorpspastoor: Paulus van den Dael, 1623-1636' (Berlicum), in *Met gansen trou*, XXI, 153-168.
 'Sint Catharinadal, zeven eeuwen Brabants Norbertinessenklooster', in *Brabantia*, XX, 146-151.

1972

- * 'Berne op weg naar Spaans-Brabant, 1640-1680', in *Analecta Praemonstratensia*, XLVIII, 243-290. Ook in *Bernensia*, XV.
 'Van "Bernse Hoeve" tot "De Efteling"' (te Loon op Zand), in *Berne*, XXV, p. 138.
 'Heeswijk's "Hogeschool" aan haar einde als kostschool' (gymnasium), in *Berne*, XXV, 81-87, en in *De Brug*, XXVIII, 30 juni.

1973

- 'Op zoek naar de Bernse schoolbank' (studieopleiding door de eeuwen), in *Berne*, XXVI, 14-20.
 'Het Bernse studieprogram van 1872', in *Berne*, XXVI, 22-23.
 'De wondere zwerftocht van Berne' (1572-1857), in *Berne*, XXVI, 41-46.
 'Samenspel van Cuneraklooster en Abdij te Heeswijk', in *Berne*, XXVI, 99-103.
 'Profiel van een kunstenaar: Michiel van Helvert' (van Berne), in *Berne*, XXVI, 132-139.
Abdij van Berne, Heeswijk; Nederlands oudste kloostergemeenschap, (medeauteur: H. VAN BAVEL), Heeswijk, 20 blz.; brochure, in 1980 en 1983 in duizendvouden herdrukt.

1974

- 'De memorie van het Bernse voorgeslacht' (necrologia en kerkhoven), in *Berne*, XXVII, 31-39.
 'Vijftig jaar *Analecta Praemonstratensia*', in *Berne*, XXVII, 62-64.
 'Eeuwgetij van "Drie abdijen uit de 12de eeuw"' (van J. HEZENMANS, 1874, over Tongerlo, Postel en Berne), in *Berne*, XXVII, 93.

1975

- * *Dertig jaar Kersouwe-werk in Heeswijk-Dinther, 1945-1975*, (plaatselijke Kunstkring (1945), waaruit 22 maart 1949 de Stichting Het Openluchtspeel ontstond), Heeswijk-Dinther, 44 blz.
- 'Berne's nageslacht in de Nieuwe Wereld' (West de Pere, Wisc.), in *Berne*, XXVIII, 103-110.
- 'Een kwarteeuw Abdijhuis in Heeswijk' (gastenhuis), in *Berne*, XXVIII, 129-136.
- * 'Het Kalendarium van Bokhoven' (aangelegd ca. 1540; tekstuitgave met vertalingen, inleiding etc., met medeauteurs: H. VAN BAVEL en G. VAN DER VELDEN), in *Met gansen trou*, XXV, 149-192. Ook in *Bernensia*, XVI.

1977

- * *Het verborgen leven van de Abdij van Berne in haar parochies, 1797-1857*, (deel 39 in de reeks "Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland"), Tilburg, XXX+280 blz.; dissertatie bij promotie te Nijmegen.
- 'Theophaan Thannickunnel, de nieuwe bisschop van Jabalpur' (India), in *Berne*, XXX, 36-38.
- 'De Abdij van Berne in de loop der eeuwen', in *Berne*, XXX, 99-118. Als overdruk veelal benut.

1978

- "'Zoete Lieve Moeder" 125 jaar terug in Den Bosch' (miraculeus beeld in de St.-Janskathedraal), in *Berne*, XXXI, 131-134.

1979

- * 'Lotgevallen van de boekerij van de Abdij van Berne', in *Varia Historica Brabantica* (jaarboek), deel VIII, 211-242. Ook in *Bernensia*, XVII.
- 'Bernse zielzorgers als bevorderaars van nieuw kloosterleven' (o.a. in Engelen, 1828, en Elshout, 1868), in *Berne*, XXXII, 13-16.

- ‘Frans Brouwers, proost en kloosterstichter’ (van het norbertinessen-klooster te Neerpelt in België), in *Berne*, XXXII, 35-41.
- ‘Witheren van Berne rond het rampjaar 1672’, in *Berne*, XXXII, 79-82.
- ‘Herkomst, opleiding en levenswijze der Bernse Witheren, 1797-1886’ (naar aanleiding van de candidaatsscriptie van mevr. M. ENGELS, Nijmegen), in *Berne*, XXXII, 111-117.

1980

- ‘Brabantse Gilden, were di’ (tekst van toespraak op de Hoofdliedendag in het Provinciehuis in Den Bosch op 25 okt. 1980), in *De Gildetrom* (periodiek), XXVII, 55-59.
- * *Samen verder bouwen aan De Kersouwe, 1976-1980*, (Heeswijks Openluchtspel), Heeswijk-Dinther, 32 blz.
- ‘Ordesleven weerspiegeld in tijdschriften’, in *Berne*, XXXIII, 15-20.
- ‘Norbertus en de Orde van Prémontré’, in *Berne*, XXXIII, 57-65.
- ‘In de ban van Maagdenburg’ (verslag van de herdenking 900ste geboortedag van Norbertus), in *Berne*, XXXIII, 83-92, en later opgenomen in *Pro Nostris*, XLV, 105-116.
- ‘Twee wondere witheren van Schussenried’ (vliegende pater en regenwormkweker in de 17de eeuw), in *Berne*, XXXIII, 103-107.

1981

- ‘“Frigolet”: het fonkelend goud van de Provence’ (likeur), in *Berne*, XXXIV, 111-115.
- ‘Studie over Bernenses van vòòr de Franse Revolutie’ (betr. scriptie van H. KLEIN en W. SMITS, *Norbertijnen van Berne, ca. 1432 — ca. 1800, hun geografische afkomst, studies en functies*, Nijmegen 1981), in *Berne*, XXXIV, 117.
- ‘Norbertus als dierenvriend’, in *Berne*, XXXIV, 135-136.

1982

- ‘Vlijmen in de schuurkerkentijd onder zijn pastoors Siardus Joris (1678-1692) en Martinus Veirdonck (1693-1712)’, in *Met gansen trou*, XXXII, 121-135.

- 'De ridder en de leeuw; Enguerrand sire de Coucy' (legende rond Prémontré; bewerking van hetzelfde getiteld artikel in *De Goede Zaaier*, (tijdschrift voor katholieken, Zwolle, XXVII (1890), 9-20), in *Berne*, XXXV, 17-20.
- 'De Orde van Prémontré; het patroon en de zelfkant' (markante personen), in *Berne*, XXXV, 41-44.
- 'Norbertus en zijn Orde: tot ieder goed werk bereid' (apostolaat), in *Berne*, XXXV, 57-60.
- 'Norbertus als vredestitcher', in *Berne*, XXXV, 81-83.
- 'De Abdij van Berne, tussen gisteren en morgen' (hist.-meditatief), in *Berne*, XXXV, 115-118.
- 'Arthur Ton Baeten, abt van Berne' (bij zijn verkiezing 15 nov. 1982), in *Berne*, XXXV, 124-126.
- 'De Norbertijnen in Nederland', in *Berne*, XXXV, 135-140.

1983

- 'Michaël van Helvert, zijn kunst opnieuw bezien' (Bernensis), in *Berne*, XXXVI, 35-40.

1984

- Norbert van Gennep en zijn Orde*, Averbode, 72 blz., 6 houtsneden, 2 kaarten, ISBN 90-317-0586-1.
- Norbert of Gennep and his order*, Averbode, 1987, 76 blz., uit het Nederlands vertaald door W.J. SMEETS en R. PASENSIE van de Priorij in Kommetjie (Zuid-Afrika).
- Norberto de Gennep y su Orden*, Lima (Peru), 1991, uit het Engels vertaald door C. GUZMAN DE TORRES.
- (Vie de) 'Saint Norbert', uit het Nederlands vertaald door M. DE BRUIN in 10 afleveringen in *Le petit Messenger* (periodiek van Frigolet, Frankrijk), nrs. 428-434 en 436-438, (maart/april 1991 — november/december 1992).
- * 'Norbertijnse zielzorg in Noord-Brabant; achtergronden, overzicht, documentatie', in *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, I, 33-82. Ook in *Bernensia*, XXI.
- Heeswijk-Dinther en de Abdij van Berne; hun ontmoeting*, Heeswijk-Dinther, 80 blz., geïll.

'850 jaar Abdij van Berne (NL.)', in *Toren* (periodiek van de Abdij van Tongerlo), XL, nr.4, 32-44.

1985

* 'Elsen, Godefridus van den -' ("Boerenapostel"), in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, Amsterdam, deel II, 146-147.

1986

'De blijde twintiger jaren', in *Omkijken en doorgaan*, (gedenkboek bij de viering van honderd jaar gymnasium te Heeswijk, 1886-1986), Heeswijk-Dinther, 279-283.

1987

'Johannes van der Meulen, 1819-1902, een sprekende getuige' (Bernensis, pastoor), in *Berne*, XL, 41-45.

'Abt Gerardus Neefs bouwt te Heeswijk een nieuwe abdij, 1857-1859', in *Berne*, XL, 57-64. Ook in *Bernensia*, XXV.

1988

* 'Betrekkingen tussen de Abdij van Berne en het Land van Kleef', in *Analecta Praemonstratensia*, LXIV, 19-44.

'Norbertijnse staalkaart van Nederland' (kloosters in de middeleeuwen), in *Berne*, XLI, 11-16.

'Gillis van Zierikzee, "de witte gendarme"' (kruisvaarder, Abdij Middelburg), in *Berne*, XLI, 73-75.

'Bernse armoedebeleving onder abt Petrus Beckers' (1805), in *Berne*, XLI, 118-120.

'Rond de "Berg Sinäi" te Hylliger Lee' (parthenon van Heiligerlee, Groningen), in *Berne*, XLI, 145-149.

1989

- 'Zingende engelen van norbertinessen in het Friese Bethlehem' (Barthlehiem), in *Berne*, XLII, 15-18.
- 'Guido van Vicogne, een markante norbertijn' (stichter van Vicogne), in *Berne*, XLII, 44-46.
- 'Bernse reeks van vier norbertijnse ordesheiligen' (18de-eeuwse schilderijen van Gilbertus, Fredericus, Siardus en Herman Jozef), in *Berne*, XLII, 113-118.

1990

- * *Berne en Berlicum, gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van de viering van 750 jaar pastorale zorg van Berne over Berlicum*, (met als mede-eindredacteur W. VAN DER HEIJDEN), Berlicum, 140 blz., met 3 artikelen van A. VAN DEN HURK:
- 'De geestelijke verbondenheid van Berlicum en Berne', blz. 21-53,
- 'Berlicum, 1945-1990, een bewuste geloofsbelijdenis', blz. 115-121,
- 'Terugblik op veertig jaar parochie Middelrode' (vanaf 1946), blz. 123-128.
- 'Middelrode, 40 jaar zelfstandige parochie', in *Rondom de Plaets* (heemkundig tijdschrift Berlicum), I, 66-74.
- 'Berne: 750 jaar pastorale zorg over Berlicum', in *Berne*, XLIII, 33-35.
- 'Norbertus, portret van een profeet', in *Norbertijnen. Gehoorzaam saamhorig*, (deel 18 in de reeks "Religieuzen en religieuze gemeenschappen"), Aalsmeer, 11-18.
- 'De Abdij van Berne en haar stichtingen', in *Norbertijnen. Gehoorzaam saamhorig*, 65-88.
- 'Zes norbertijnse ordesheiligen in de Bernse "Zonnekamer"' (17de- en 18de-eeuwse schilderijen van Isfridus, Eelco, Rainerus, Milo, Adrianus en Radulphus), in *Berne*, XLIII, 15-21.

1991

- 'Berne, pionierend tussen Kerk en wereld' (historisch meditatief), in *Berne*, XLIV, 15-18.
- 'Sint-Catharinadal en zijn betrekkingen met Oranje-Nassau', in *Berne*, XLIV, 81-83.

1992

- * 'Honderd jaar tijdschriften van de Abdij van Berne: 1892-1992', in *Een soort onschuldige hobby? Een eeuw liturgisch werk van de norbertijnen in Nederland*, Heeswijk, 63-86.
- 'Abt Ton Baeten keurt alles, behoudt het goede', in *Gehoor geven aan velen*, (een bundel opstellen onder redactie van ds. A. FAFIÉ en J. JANSSEN O. Praem.), Heeswijk, 182-186.
- * *De Kersouwe steeds getrouwe*, (geschiedenis van het openluchttheater, met Bijlagen: repertoire van producties, lijsten van bestuursleden, etc. blz. 66-72), Heeswijk-Dinther, 72 blz.

1993

- 'De Heeswijkse pastorie op het Slotje rond 1622', in *Berne*, XLVI, 38-41.
- 'Berne 100 jaar in Noord-Amerika' (De Pere), in *Berne*, XLVI, 89-92.
- 'Proefschrift over Mariënweerd, de moederabdij van Berne' (B. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, Hilversum, 628 blz.), in *Berne*, XLVI, 139-140.

1994

- 'Het Heeswijks Slotje tussen 1629 en 1648', in *Berne*, XLVII, 20-23.

Abdijstraat 49
NL-5473 AD Heeswijk

H. VAN BAVEL, O. Praem.

De religieuze vorming van Norbert te Siegburg. Was er een ontmoeting met Rupert van Deutz, 1115-1118?

Norberts bekering had als eerste tastbaar gevolg gehad dat hij naar zijn aartsbisshop was gestapt om de hogere wijdingen te vragen. Eenmaal deze stap achter de rug wenste hij, zoals zovele van zijn tijdgenoten, de zekerste weg naar het eeuwige heil te kennen. Voor de twaalfde-eeuwse mens stond het buiten twijfel dat die weg uitsluitend in het kloosterleven was te vinden. Daarom verlangde Norbert een degelijke religieuze vorming te ontvangen en ging daarbij blijkbaar uiterst pragmatisch en doelbewust te werk. Hij richtte zich namelijk tot het best befaamde benedictijnenklooster van zijn streek, tot een eveneens beroemde kanunnikengemeenschap en ten slotte tot een extreem-Gregoriaans kluizenaar. Zodoende stelde hij zich op de hoogte van de drie religieuze levenswijzen die in zijn tijd bestonden. Deze contacten kunnen louter toevallig zijn geweest, maar men krijgt toch de indruk dat zij eerder systematisch werden uitgekozen, vooral wanneer men hiermee het bericht van de *Vitae Norberti* in verband brengt dat Norbert de bestaande religieuze levensvormen wilde bestuderen¹).

Dit onderzoek impliceert reeds dat Norbert zich na zijn bekering niet meer tevreden stelde met de gebruiken die hij te Xanten had leren kennen, dat hij m. a. w. reeds op zoek was naar een stevige basis voor een hervorming, niet alleen in zijn eigen levenswijze, maar zoals alras zal blijken, ook voor zijn Xantense collega's.

Beide *Vitae* vermelden vooreerst dat Norbert de benedictijnenabdij Siegburg²) bezocht, doch de *Vita A* zegt enkel dat hij daar meermaals,

¹) *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 811C, nr. 11: "...et certa religiose vivendi caperet documenta...". Dit onderzoek naar betrouwbare bronnen plaatst de *Vita B* dus te Siegburg, terwijl de *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 673, het meer algemeen stelt: "Praeterea quorumlibet regularium et monachorum et anachoretarum et inclusorum mores et vitam diligenter inquirens, eorum exemplo ad anteriora se extendebat".

²) Rhein-Sieg-Kreis, Nordrhein Westfalen, op een honderdtal km van Xanten en een vijftigwintigtal ten zuidoosten van Keulen, op een alleenstaande rots gelegen.

zowel vóór als na zijn priesterwijding naartoe ging³), terwijl de *Vita B* slechts na de priesterwijding over Siegburg spreekt, maar de abdij en haar monniken wel veel lof toezwaait, die in de *Vita A* niet voorkomt. De abdij krijgt daar namelijk de lof groot en beroemd te zijn en Norbert ging daarheen met een tweevoudig doel: in de eerste plaats wilde hij tussen die heilige monniken de praktijken van het priesterleven aanleren en verder wilde hij daar betrouwbare documenten vinden voor het religieuze leven⁴). De *Vita A* daarentegen vermeldt niet dat Norbert te Siegburg informatie zocht over het religieuze leven.

De gegevens van de *Vita B* hoeven niet noodzakelijk verdacht voor te komen. Siegburg was inderdaad onbetwist het toenmalig religieus centrum van het aartsbisdom Keulen en genoot overal een grote faam⁵). Ook de beide doelstellingen van Norbert kunnen best de waarheid weergeven. Weliswaar had Norbert de praktijk van de priesterlijke bedieningen⁶), — bedoeld wordt waarschijnlijk vooral het celebreren van de H. Mis⁷), — evengoed of beter in het Xantense kapittel kunnen aanleren, aangezien de liturgie in een benedictijnenabdij niet dezelfde was als in een seculier kapittel, maar voor een speurtocht naar betrouwbare kloostergebruiken, alleen vermeld in de *Vita B*, was hij te Siegburg zeker aan het juiste adres. In de twaalfde-eeuwse verhoudingen dient men hierbij

³) *Vita A*, blz. 672: "Compos autem factus desiderii sui, ad Segebergense coenobium rediit et ibi in servitio Dei necnon in executione sacerdotalis officii sese per 40 dies exercuit. - Cotidianis itaque incrementis proficiens, nunc ad Segebergense monasterium, nunc ad religiosorum clericorum ecclesiam, quae Rotha dicebatur, se conferebat...".

⁴) *Vita B*, blz. 811C, nr. 11: "...et contulit se ad Siegebergense quoddam magnae ac praeclarae famae coenobium: ubi inter religiosos ac devotos in omni sanctitate monachos, et accepti sacerdotii addisceret usum, et certa religiose vivendi caperet documenta".

⁵) Zie E. WEISE, *Das Diplom Heinrichs IV. für Siegburg vom 4. Oktober 1071* (St. 2747), in *Festschrift Albert Brackmann*, Weimar, 1931, blz. 258 ("...der geistige Mittelpunkt der Kölner Diözese"). Voor de bronnen zie o. m. de *Gesta abbatum Trudonensium*, MGH., SS., 10, blz. 303, en de *Vita Bennonis II. episcopi Osnabrugensis*, MGH., SS., 30bis, blz. 887. Evenzo b. v. in de oorkonde van 1124 van aartsbisshop Frederik I, uitg. Th.J. LACOMBLET, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins...*, dl. 1, Düsseldorf, 1840, blz. 195, nr. 299: "...quæ ceteris non solum mei episcopatus, verum etiam cunctis fere totius Germaniæ monasteriis religione et monastici ordinis districta observatione preminebat...". E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg, Germania Sacra, Neue Folge*, 9, *Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln*, dl. 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 27, wees er echter op dat deze oorkonde door de bestemming, dus te Siegburg zelf, werd opgesteld!

⁶) Deze doelstelling vindt men in beide *Vitae Norberti*, zie de noten 3 en 4.

⁷) Ten onrechte besloot O. NUSSBAUM, *Kloster, Priestermonch und Privatmesse*, Bonn, 1961, blz. 209, daaruit dat Norbert gedurende de eerste veertig dagen na zijn wijding nog geen H. Mis las. De tekst zegt eerder het tegendeel, aangezien hij zich daarin oefende.

niet in de eerste plaats te denken aan studie van de Siegburgse handschriften door Norbert, maar veeleer aan een meeleven van de dagelijkse religieuze gebruiken van de monniken⁸). Wel komt het verdacht voor dat de auteurs der *Vitae* hieraan toevoegen dat Norbert veertig dagen te Siegburg zou zijn gebleven⁹). Dit is waarschijnlijk een hagiografische gemeenplaats waarvoor de auteurs over geen enkele bron beschikten. Het lag wellicht in hun bedoeling Norbert te vergelijken met Christus, die alvorens zijn openbaar leven aan te vangen, gedurende veertig dagen zich voorbereidde door vasten en gebed in de woestijn¹⁰).

Eveneens moet de mening worden afgewezen dat Norbert in de crypte van Siegburg het voorval zou hebben meegemaakt dat een grote spin in zijn kelk viel na de consecratie¹¹). Wel is het juist dat te Siegburg een grote vroegromaanse crypte bestond¹²), maar het verhaal in de *Vitae Norberti*¹³) komt ook in vele andere *Vitae* voor en verdient geen geloof¹⁴).

⁸) Ook Rudolf van Sint-Truiden bezocht de Keulse abdijen om ter plaatse de observantie te bestuderen, zie *Rudolfi gesta abbatum Trudonensium, continuatio prima*, MGH., SS., 10, blz. 272: "...coepit religiose Coloniensis episcopii coenobia frequenter circuire, interdumque ibi et menses et dimidium annum facere...". Of Norbert als niet-benedictijn het recht kreeg het hele conventsleven mee te maken of dat hij enkel in het gastenkwartier verbleef, is niet uit te maken.

⁹) *Vita A*, blz. 672, zie noot 3; *Vita B*, blz. 811C, nr. 11: "Completis ibi diebus circiter quadraginta, rediit ad patrium solum...".

¹⁰) *Matt.* 4, 2, waarschijnlijk afhankelijk van *Exodus*, 24, 18 en 3 *Reg.* 19, 8 (quadraginta diebus et quadraginta noctibus).

¹¹) Volgens G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. 1, Tongerlo, 1928, blz. 48, en F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 43, vond dat wonder plaats te Kloosterrade; evenzo M.S.P. ERNST, *Histoire du Limbourg*, dl. 2, Luik, 1838, blz. 308-309, en P.C. BOEREN, *Sint Norbertus en Rolduc. Het spinwonder*, in *Rolduc's Jaarboek*, 1955, XXXV, blz. 83; volgens A. ALDERS, *Norbert von Xanten als rheinischer Adliger und Kanoniker an St. Viktor*, in *Festschrift ... Xanten*, Keulen, 1984, blz. 48, wellicht in de Dionysiuskapel onder de Michaëlskapel te Xanten.

¹²) Zie W. SCHORN, *Untersuchungen und Sicherungsarbeiten an der Abteikirche auf dem Michaelsberge bei Siegburg*, in *Rheinische Heimatpflege*, 1935, VII, blz. 325-328; E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg*, in *Germania Sacra, Neue Folge*, 9, Berlijn, New York, 1975, blz. 5-6.

¹³) *Vita A*, blz. 672: "...in crypta quadam..."; *Vita B*, blz. 813C, nr. 18: "...in quadam crypta...". De vage plaatsaanduiding in beide *Vitae* toont aan dat de auteurs zelf het verhaal niet wisten te localiseren.

¹⁴) Zie daarover o. m. de *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Anal. Praem.*, 1984, LX, nr. 1-2, blz. 33-34.

Wanneer Norbert voor het eerst de hoge, alleenstaande rots heeft beklommen waarop Siegburg was gebouwd¹⁵), kan niet worden achterhaald¹⁶). Wellicht geeft de *Vita A* de waarheid weer en bezocht hij zowel vóór als na zijn priesterwijding de beroemde abdij. Zij deed voor hem waarschijnlijk reeds dienst als retraitshuis na zijn bekering. Uit deze voorliefde voor Siegburg mag men nochtans niet besluiten dat Norbert op dat ogenblik zou hebben overwogen het kapittel van Xanten de rug toe te keren en voor zichzelf een andere levenswijze te kiezen. Integendeel, zijn hervormingspoging binnen het Xantense kapittel wijst er op dat hij vooreerst niet streefde naar een andere levensvorm, maar naar een hervorming binnen de eigen gemeenschap.

Door de opvattingen van de Siegburgse monniken kan Norbert er des te meer toe zijn aangespoord om als jong-bekeerde eerst en vooral de hogere wijdingen te vragen. Te Siegburg kende men immers het priesterschap een hoge waarde toe en men eiste voor de monniken het recht op zielzorg¹⁷). Dit was het standpunt van Rupert van Deutz die aldaar vaak verbleef¹⁸) en wiens leer wellicht bepalend was voor de mening van Ruperts gastheer, abt Kuno (1105-1126) en aldus voor de hele abdij.

Vanzelfsprekend blijft uiterste voorzichtigheid geboden bij het aanwijzen van de invloeden die Norbert kan hebben ondergaan. Ten hoogste zal men op dit vlak tot interessante hypothesen kunnen geraken, nooit tot zekerheden. Zo heeft men er wel eens op gewezen dat Norbert sterke invloed moet hebben ondergaan van het organisatorische systeem van Siegburg waarbij de *cellae* volledig afhankelijk bleven van de abt

¹⁵) E. WISPLINGHOFF, *Untersuchungen zu den älteren Urkunden des Klosters Siegburg*, in *Archiv für Diplomatik*, 1963/64, IX/X, blz. 67; A. VERBEEK, *Der salische Gründungsbau der Siegburger Abteikirche und seine Nachfolge*, in *Gedenkschrift Ernst GALL*, uitg. M. KÜHN en L. GRODECKI, Berlijn, München, 1965, blz. 35.

¹⁶) W. BORNHEIM gen. SCHILLING, *Die Familienbeziehungen des heiligen Norbert. Heribertiner und Norbertiner*, in *Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte*, 1978, IV, blz. 44, beweert dat dit in 1105 zou gebeurd zijn, zonder daarvoor enig bewijs te leveren. Alleen de *Vita B*, blz. 814A, nr. 19, weet te melden dat Siegburg op drie mijlen van Keulen lag: "...ad Siebergense quoddam monachorum coenobium, quod tribus a Colonia leucis distat...". Een "leuca" had niet altijd dezelfde lengte. Volgens de bewaarde bronnen zou een afstand van drie mijlen liggen tussen 6,7 en 10,5 km, aldus J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, blz. 597. Zie echter noot 2.

¹⁷) J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg. Ihre Ausbreitung und ihr Reformprogramm im 12. Jahrhundert*, Bonn, 1959, blz. 266-281, vooral blz. 280-281.

¹⁸) J. SEMMLER, o. c., blz. 270-273 en 281; H. SILVESTRE, *La répartition des citations nominatives des Pères dans l'oeuvre de Rupert de Deutz*, in *Sapientiae doctrina. Mélanges Dom Hildebrand Bascour O.S.B.*, Leuven, 1980, blz. 271, noot 1, die stelt dat Rupert daar vaak verbleef vanaf eind 1114 en er woonde van april 1119 tot eind 1120.

van Siegburg. Daarom zou hij zijn eigenkerk Fürstenberg ook in 1118 aan Siegburg hebben overgedragen¹⁹⁾. Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat het helemaal niet zo zeker is dat Fürstenberg ooit een eigenkerk van Norbert is geweest. Zoals elders werd uiteengezet wordt dit alleen in de *Vita A* beweerd²⁰⁾, maar laten de oorkonden een ander geluid horen. Wel is het juist dat Norbert, samen met zijn broer Heribert, aan de stichting Fürstenberg de uithof Eger heeft geschonken en andere heren tot schenkingen heeft aangespoord²¹⁾.

Eveneens heeft men gesteld dat de organisatie van het ordesverband vanuit Prémontré op dat van Siegburg zou zijn gekopieerd, omdat ook de premonstratenzerstichtingen vaak aan Norbert en diens volgelingen worden overgedragen. De orde zou zodoende, evenals de Siegburgse congregatie, als één geheel zijn beschouwd en dus eigenlijk slechts één convent vormen over vele kloosters verdeeld²²⁾.

Op het eerste gezicht lijken dit aanlokkelijke hypothesen, maar toch beantwoorden ze niet volledig aan de werkelijkheid. Vooreerst was Norbert nooit abt van Prémontré zoals Kuno dat te Siegburg wel was. Bovendien bestonden er vanaf de eerste stichting vanuit Prémontré, namelijk Floreffe, reeds belangrijke plaatselijke verschillen in levenswijze tussen de kloosters, bijvoorbeeld inzake zielzorg²³⁾, terwijl de levenswijze binnen een benedictijnencongregatie uiteraard overal tot in de details op identieke wijze verliep. Ook was Siegburg een Keuls eigenklooster en bestond in het Siegburgse congregatie een juridische

¹⁹⁾ Aldus St. WEINFURTER, *Norbert von Xanten als Reformkanoniker und Stifter des Prämonstratenserordens*, in *Norbert von Xanten. Festschrift ... Xanten*, Keulen, 1984, blz. 166.

²⁰⁾ *Vita A*, blz. 673.

²¹⁾ Zie daarover het artikel: *Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118*, in *Anal. Praem.*, 1995, LXXI, nr. 1-2, blz. 5-24.

²²⁾ Aldus eveneens St. WEINFURTER, *Ibidem*, blz. 166 en 170; IDEM, *Norbert von Xanten - Ordensstifter und "Eigenkirchenherr"*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1977, 59, blz. 66-98, en IDEM, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in *Barbarossa und die Prämonstratenser (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst. Band 10)*, Göppingen, 1989, blz. 67-100, met de bespreking daarvan onder de titel: *Norbert en de oudste organisatie van de premonstratenzerorde*, in *Anal. Praem.*, 1990, LXVI, nr. 1-2, blz. 48-53. De mening van St. Weinfurter werd overgenomen in L. HORSTKÖTTER, art. *Prämonstratenserinnen*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 7, afl. 1, München, Zürich, 1994, kol. 146-150.

²³⁾ Zie daarover het artikel *Norbert en de stichting van Floreffe, 1121*, in *Anal. Praem.*, 1995, LXXI, afl. 1-2, blz. 25-36, en bij de behandeling van de oorkonde van 1125.

binding van bijna alle kloosters aan de Ordinarius²⁴). Het parallellisme tussen Siegburg en Prémontré op organisatorisch vlak lijkt dus niet zo opvallend.

Veeleer kan men denken aan een beïnvloeding op religieus en politiek vlak. Siegburg stond, zoals gezegd, gunstig tegenover de zielzorg, ook voor benedictijnen, misschien onder invloed van Rupert van Deutz²⁵). Op politiek vlak schijnt men te Siegburg voorstander geweest te zijn van een neutraliteitspolitiek in de investituurstrijd²⁶). Zelfs Rupert van Deutz, die in zijn Luikse tijd vurig Gregoriaans gezind was, zou te Siegburg voorzichtiger zijn geworden²⁷). Ondanks zijn ascetisch extremisme, zal een dergelijke politieke neutraliteit ook later bij Norbert duidelijk aan het licht treden, voor het eerst wanneer hij eind 1122 de graven van Cappenberg met Hendrik V zal verzoenen²⁸), maar vooral wanneer hij zijn diplomatieke rol zal vervullen tussen Lotharius III en de paus op de Rometocht van 1132-1133²⁹). Hierbij mogen we natuurlijk niet vergeten dat de verhouding tussen Kerk en Staat na de dood van Hendrik V vrij grondig was gewijzigd, hoewel ook Lotharius III nog herhaaldelijk het investituurrecht heeft opgeëist.

De voornaamste invloed echter die van Siegburg op Norbert uitstraalde, was ongetwijfeld van religieus-doctrinele aard. Tenslotte was

²⁴) Aldus J. SEMMLER, art. *Siegburger Reform*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 9, Freiburg, 1964, kol. 740. Te noteren dat de Norbertijnse stichtingen vanuit Maagdenburg wel iets meer op het Siegburgse model gingen lijken door het feit dat zij wel van de aartsbisshop afhankelijk bleven.

²⁵) Zie noot 17.

²⁶) Abt Kuno van Siegburg verkreeg zowel pauselijke bullen als oorkonden van de geëxcommuniceerde Hendrik V, zie G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VII, Leipzig, 1909, blz. 191; J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 258-266: *Die Haltung der Siegburger Reformkloster im Investiturstreit*; W. PETERS, *Studien zu den Beziehungen zwischen kölnischer und römischer Kirche...*, in *Archiv für Diplomatik*, 1971, XVII, blz. 204, en de volgende voetnoot. Op blz. 228 van het bovenstaand artikel legt W. Peters evenwel sterk de nadruk op de pauselijke gezindheid van Siegburg, die eveneens op Norbert invloed kan hebben gehad.

²⁷) J. SEMMLER, o. c., blz. 264-265; R. KOTTJE, *Zum Anteil Kölns an den geistigen Auseinandersetzungen in der Zeit des Investiturstreites und der gregorianischen Kirchenreform*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1977, XLI, blz. 50. De bevolking was de koning gunstig gezind, daarom bleven de monniken neutraal ook al hadden zij veel pauselijke bullen ontvangen.

²⁸) Daarover H. GRUNDMANN, *Der Cappenberger Barabarassakopf*, Keulen, Graz, 1959, blz. 69-77.

²⁹) W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisshop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 517-608.

het voor zijn zelfheiliging dat hij naar de abdij was gegaan en het onderzoek naar de meest veilige levensvorm was slechts middel daartoe. Voorzeker onderging Norbert hier de invloed van enkele grote persoonlijkheden, in de eerste plaats van de abt, Kuno I (1105-1126)³⁰), die de eigenlijke stichter was van het Siegburgse ordesverband. Hij stamde uit de ministerialenfamilie van Raitenbuch te Regensburg³¹) en was dus evenals zijn vriend³²) aartsbisschop Frederik I van Beierse afkomst³³) en evenals Norbert waarschijnlijk van lagere adel. Dit was voor deze laatste wellicht een reden te meer om zich daar thuis te voelen³⁴). Vóór zijn abtswijding was Kuno scholaster geweest en hij beschikte dus over een degelijke theologische kennis. Als abt van Siegburg stond hij bekend als een minzaam gastheer die zijn abdij openstelde voor alle hervormingsgezinden en die ook de begaafde exegeet Rupert van Deutz tot schrijven aanspoorde. Van Kuno zelf bleven geen geschriften bewaard en gezien zijn bekendheid mag men ook aannemen dat hij niet heeft geschreven en zich daartoe niet geroepen voelde. Behalve de hoge lof die hem in alle bronnen te beurt valt voor zijn strenge regeltrouw, blijven zijn opvattingen dan ook in het duister. Zijn levenstaak bestond in het tot bloei brengen van zijn abdij, die omstreeks 1120 tot 120 monniken aangroeide³⁵),

³⁰) Vita A, blz. 671: "...monasterio Segebergensi et sanctae conversationis abbati Cononi familiarem se reddidit, cuius doctrinis et institutionibus optimis in timore et amore Domini profecit"; enigszins anders in de Vita B, blz. 809E, nr. 8: "...in abbatia Siebergensi, cum bonae memoriae Conone abbate, qui tunc praeerat monasterio, mirandae sanctitatis viro, commorans, et Scripturas divinas memoria colligens, exspectabat...".

³¹) J. SEMMLER, o. c., blz. 46; L. WEINRICH, art. *Konrad (Kuno) I.*, in *Neue Deutsche Biographie*, dl. 12, Berlijn, 1980, blz. 523. Zie over Kuno eveneens E. WEISE, *Die Siegburger Gründungsurkunden und die Territorialpolitik Erzbischof Annos II.*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1953, XXXIII, blz. 167-168; W. BEINERT, *Die Kirche Gottes Heil in der Welt*, Münster, 1973, blz. 18-19; E. WISPLINGHOFF, *Die benediktinerabtei Siegburg, Germania Sacra. Neue Folge*, 9, *Das Erzbistum Köln*, 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 64, 157-158 en 202.

³²) Aldus E. WEISE, *Die Siegburger Gründungsurkunden...*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1958, XXXIII, blz. 167, en vele volgende auteurs.

³³) Frederik I stamde uit het grafelijk huis van Schwarzenburg, zie o. m. E. WEISE, *Die Siegburger Gründungsurkunden...*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1958, XXXIII, blz. 167.

³⁴) E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg, Germania Sacra*, dl. 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 61; E. WISPLINGHOFF en H. HAACKE, *Siegburg*, in H. HAACKE, *Die Benediktiner in Nordrhein-Westfalen*, St. Ottilien, 1980, blz. 536: "Siegburg blieb eine Domäne des niederen Adels".

³⁵) E. WEISE, *Die Siegburger Gründungsurkunden...*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1958, XXXIII, blz. 167; J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg. Ihre Ausbreitung und ihr Reformprogramm im 11. und 12. Jahrhundert*, Bonn, 1959, blz. 47; A. VERBEEK, *Der salische Gründungsbau der Siegburger Abteikirche und seine*

en het stichten van zeven afhankelijke priorijen, waaronder als meest noordelijke, Fürstenberg, omstreeks augustus-september 1118³⁶⁾, maar ook werkte hij met aartsbisschop Frederik I samen bij de stichting van een vrouwenklooster, Rolandswerth, op een eiland in de Rijn³⁷⁾. Hieruit, en uit het bestaan van kleinere vrouwenkloosters bij Siegburg en andere kloosters van die groep, mag men besluiten dat Kuno ook de vrouwen in zijn kloostervisie wilde betrekken³⁸⁾, zoals later ook Norbert zal doen.

Wellicht heeft Norbert Kuno reeds zeer vroeg leren kennen. Tussen Xanten en Siegburg bestond immers een gebedsverbroedering³⁹⁾ en wanneer Norbert kapelaan van Frederik I was geworden⁴⁰⁾, kan hij niet alleen zijn aartsbisschop op diens reizen naar Siegburg hebben vergezeld⁴¹⁾, maar eventueel ook boodschappen en opdrachten hebben overgebracht. Het scriptorium van Siegburg heeft immers onder Kuno's abbatiaat voor de aartsbisschop de meeste oorkonden geschreven⁴²⁾. Het is zelfs mogelijk dat abt Kuno, samen met Norbert⁴³⁾, aan de Rometocht van 1110-1111 zou hebben deelgenomen om een bekrachtiging voor de priorij Remagen aan Paschalis II te vragen, maar dit bericht over Kuno

Nachfolge, in *Gedenkschrift Ernst GALL*, uitg. M. KÜHN en L. GRODECKI, Berlijn, 1965, blz. 34; E. WISPLINGHOFF, *Beiträge zur Wirtschafts- und Besitzgeschichte der Benediktinerabtei Siegburg*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1969, XXXIII, blz. 81; E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg, Germania sacra*, dl. 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 22; E. WISPLINGHOFF en H. HAACKE, *Siegburg*, in H. HAACKE, *Die Benediktiner in Nordrhein-Westfalen*, St. Ottilien, 1980, blz. 537.

³⁶⁾ Zie over deze nieuwe datering het artikel: *Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg*, in *Anal. Praem.*, 1995, LXXXV, nr. 1-2, blz. 5-24.

³⁷⁾ *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, dl. I, uitg. Th.J. LACOMBLET, Düsseldorf, 1840, blz. 197, nr. 301 (1126, 1 augustus).

³⁸⁾ J. SEMMLER, o. c., blz. 337-339: *Die Frauenkonvente Siegburger Observanz*.

³⁹⁾ *Das älteste Totenbuch des Stiftes Xanten*, uitg. F.W. OEDIGER, Kevelaar, 1958, blz. XII. Later zullen de monniken van Siegburg collectief vermeld worden in het necrologium van Floreffe, uitg. J. BARBIER, *Necrologium abbatae Floreffensis*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 1876, XIII, blz. 319.

⁴⁰⁾ Daarover het artikel: *Norbert als kapelaan van Frederik I van Keulen, 1112*, in *Anal. Praem.*, 1992, LXVIII, nr. 3-4, blz. 185-195.

⁴¹⁾ Frederik I van Keulen was Siegburg bijzonder goed gezind. Hij verleende aan dit klooster dertien oorkonden, d. w. z. 20% van het totaal, zie E. WISPLINGHOFF, *Friedrich I., Erzbischof von Köln (1100-1131)*, onuitgegeven diss. Bonn, 1951, blz. 57, noot 1.

⁴²⁾ Dit gebeurde tussen 1116 en 1126 volgens W. PETERS, *Studien zu den Beziehungen zwischen kölnischer und römischer Kirche...*, in *Archiv für Diplomatik*, 1971, XVII, blz. 204. Siegburg kreeg in die tijdspanne niet minder dan negen oorkonden, waarvan zeven in de abdij zelf werden opgesteld.

⁴³⁾ De deelname van Norbert aan de Rometocht van 1110-1111 is evenmin duidelijk bewezen, hoewel vrij algemeen aanvaard, zie daarover een artikel dat binnenkort in *Anal. Praem.* zal verschijnen.

stamt slechts uit een vervalste oorkonde⁴⁴). Naar alle waarschijnlijkheid kon Norbert zich dus na zijn bekering in alle vertrouwen tot Kuno wenden en was hij vooraf verzekerd van een goede ontvangst.

Behalve abt Kuno I zou Norbert te Siegburg ook nog Rupert van Deutz hebben ontmoet. Volgens recente studies zou Rupert vanaf eind 1114 af en toe te Siegburg hebben verbleven⁴⁵). Hij zou definitief uit Saint-Laurent te Luik zijn vertrokken na de dood van abt Berengarius, die stierf op 16 november 1116⁴⁶), terwijl diens opvolger op zondag, 19 november 1116, tot abt werd gewijd⁴⁷). Rupert zou dus van december 1116 tot juli 1117 te Siegburg hebben verbleven en de ontmoeting met Norbert zou in die periode hebben plaatsgevonden⁴⁸).

Doch nemen we vooreerst de tekst ter hand waarin Rupert zich beklagt over één van zijn tegenstanders, die door alle auteurs tot op heden met Norbert werd geïdentificeerd. In zijn *In Regulam S. Benedicti*⁴⁹), een werk dat hij in 1125-1126 schreef en opdroeg aan abt Kuno⁵⁰), dus blijkbaar

⁴⁴) Namelijk de vervalste oorkonde van Frederik I voor Siegburg van 1117, *Urkunden und Quellen zur Geschichte von Stadt und Abtei Siegburg*, uitg. E. WISPLINGHOFF, dl. I, Siegburg, 1964, blz. 61, nr. 30. Zie E. WISPLINGHOFF, *Die benediktinerabtei Siegburg, Germania Sacra. Neue Folge*, 9, *Das Erzbistum Köln*, 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 157; W. PETERS, *Studien zu den Beziehungen zwischen kölnischer und römischer Kirche...*, in *Archiv für Diplomatik*, 1971, XVII, blz. 228, aanvaardt dit bericht als waar. Evenzo J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 261.

⁴⁵) H. SILVESTRE, *Que nous apprend Renier de Saint-Laurent sur Rupert de Deutz? in Sacris Erudiri*, 1982, XXV, blz. 50.

⁴⁶) Hij komt nog voor in de oorkonde van Godfried I van Leuven van 1116, *Recueil des chartes de l'abbaye de Gembloux*, uitg. C.-G. ROLAND, Gemblours, 1921, blz. 52: "...abbatibus Berengero, Stephano, Anselmo". Zie H. SILVESTRE, *La tradition manuscrite des oeuvres de Rupert de Deutz*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 340; M. DE WAHA, *Note sur la mort de Bérenger de Saint-Laurent, la charte de Mont-Saint-Guibert et la Carta de villicatione de Gembloux*, in *Le Moyen Âge*, 1981, XCVII, blz. 57-69. Instemmend met dit laatste artikel ook H. SILVESTRE, *Que nous apprend Renier...*, in *Sacris erudiri*, 1982, XXV, blz. 87, noot 42.

⁴⁷) H. SILVESTRE, *La tradition...*, blz. 347; IDEM, *Que nous apprend...*, blz. 87, noot 42.

⁴⁸) H. SILVESTRE, *La tradition...*, blz. 347-348.

⁴⁹) Zie P.L., 170, kol. 490A-492C.

⁵⁰) M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 28 (1125-1126, waarschijnlijk beëindigd in 1126); H. GRUNDMANN, *Zwei Briefe des Kanonikers Meingoz von St. Martin an Abt Rupert von Deutz (nach 1124-Anfang 1128)*, in *Deutsches Archiv*, 1965, XXI, Heft 1, blz. 268 en 275 (1125/1126); H. SILVESTRE, *Les citations...*, blz. 291; IDEM, *À propos de la lettre d'Anselme de Laon à Héribrand de St. Laurent*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1961, XXVIII, blz. 18 (vers 1127); blz. 20 (vers 1127-1128); J. GRIBOMONT en E. de SOLMS, in *Sources chrétiennes*, nr. 131, Parijs, 1967, blz. 33 (après 1126); J. VAN ENGEN, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, (1983), geeft op blz. XIX als datum 1125. M.L. ARDUINI, *Contributo alla biografia di Ruperto di Deutz*, in *Studi medievali*, 1975, XVI, blz. 566: (1125-26);

nog vóór diens verkiezing tot bisschop van Regensburg op 16 mei 1126⁵¹⁾ verhaalt Rupert over een man, die aan Kuno wel bekend was, van goede levenswandel, maar slechts pas bekeerd, die een goede faam genoot, doch wiens opvattingen van twijfelachtig allooi waren, die reeds prelaat en prediker was, maar vrijwel nooit onderdaan noch leerling was geweest. Deze man had hem vriendelijk één van zijn werken gevraagd, zogezegd uit studieijver. Rupert had dan zijn *De divinis officiis*⁵²⁾ geleend⁵³⁾. De man had het meegenomen en gelezen en na vele dagen terugbezorgd zonder een woord commentaar aan Rupert te geven of om uitleg te vragen. Na langere tijd echter hoorde Rupert van vele zijden geruchten en van afgelegene streken werden confraters naar hem toegezonden om hem te ondervragen of het waar was wat die man wijd en zijd over hem rondvertelde, dat Rupert namelijk zou beweerd en geschreven hebben dat de H. Geest uit de maagd Maria was geboren. Daarop ging Rupert op zoek naar de bron van die geruchten en vond ten slotte met de hulp van enkele van zijn confraters, dat de genoemde man⁵⁴⁾ die valse beschuldiging had uitgebracht. Uit het hem geleende boek had hij dit verkeerd geïnterpreteerd bij het lezen over het officie

EADEM, *Neue Studien über Rupert von Deutz. Sieben Beiträge*, in *Siegburger Studien*, XVII, Siegburg, 1985, blz. 172: (1124-25); EADEM, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der "Status christianitatis" seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 499 (1125).

⁵¹⁾ H. SILVESTRE, *Les citations...*, blz. 288, noot 23.

⁵²⁾ Datum van opstellen volgens G.G. BISCHOFF, *The eucharistic controversy between Rupert of Deutz and his anonymous adversary...*, Princeton, 1965, blz. 273 (1111-12); H. HAACKE, uitg. CCCM., VII, Turnhout, 1967, blz. IX (1111); M.L. ARDUINI, *Contributo alla biografia di Ruperto di Deutz*, in *Studi medievali*, 1975, XVI, blz. 562 (tussen 1109 en 1111); EADEM, *Non fabula sed res. Dichtung und dramatische Gestalt in den Carmina Ruperts von Deutz*, Rome, 1985, blz. 177 (tussen 1108 en 1111); EADEM, *Neue Studien über Rupert von Deutz*, Siegburg, 1985, blz. 171: 1108-1111 (1126); H. SILVESTRE, *À propos de la lettre d'Anselme de Laon...*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1961, XXVIII, blz. 17 (1111-1112); IDEM, *La date de naissance de Rupert et la date de son départ pour Siegbourg*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 346 (1111/1112); IDEM, *Que nous apprend Renier de Saint-Laurent sur Rupert de Deutz?*, in *Sacris erudiri*, 1982, XXV, blz. 50 (1110-1111); IDEM, *Le "plus grand miracle" de Jésus*, in *Analecta Bollandiana*, 1982, C, blz. 5 (1111-1112); IDEM, *Le jour et l'heure de la Nativité et de la Résurrection pour Rupert de Deutz*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 624 (publié à la fin de 1111 ou en 1112); J. VAN ENGEN, *Rupert of Deutz and William of Saint-Thierry*, in *Revue bénédictine*, 1983, XCIII, blz. 328 en 329 (came out in 1112).

⁵³⁾ Dat Rupert uit behoefte aan erkenning en aanmoediging meermaals boeken uitlende, blijkt uit het artikel van H. GRUNDMANN, *Zwei Briefe des Kanonikers Meingoz von St. Martin an Abt Rupert von Deutz (nach 1124 - Anfang 1128)*, in *Deutsches Archiv*, 1965, XXI, blz. 264-276, zie blz. 271.

⁵⁴⁾ Een omschrijving om de naam niet te moeten noemen.

van de vierde Adventszondag. Daar had Rupert geschreven: "Iemand kan zich de vraag stellen hoe het Woord een lichaam aannam, hoe de hoogste en levenwekkende Geest in de schoot van een maagd en moeder leven ontvangt, hoe Degene, die geen begin heeft, bestaan ontving en ontvangen wordt"⁵⁵). Hij vermoedt echter dat die man⁵⁶) heeft willen schandaal verwekken en hem ten gronde richten. Hij had het boek ketters verklaard en te verbranden en dat nog wel te midden van de onbekwamen en ongeletterden die hem volgden en naar hem luisterden. En zoals het vaak gaat, zulke mensen tonen meer hartstocht dan geletterden wanneer het gaat om goddelijke en diepzinnige problemen. Vol haat tegen het boek, eisten zij het op en haastten zich het te verbranden.

Rupert beschuldigt dan zijn tegenstander vooreerst van onbekwaamheid, omdat hij niet wist dat de aangehaalde tekst een citaat uit Gregorius de Grote was, en ook van afgunst en ambitie omdat hij niet eerst zijn opmerkingen met de auteur had besproken. Hij bekent echter zelf enigszins schuld te hebben omdat hij niet vermeldde dat hij een citaat uit de H. Gregorius gebruikte. Deze zogenaamde schuldbekentenis kleedt Rupert echter in met een bijbelcitaat dat bepaald sarcastisch klinkt. "In het boek *Exodus*", zo zegt hij, "staat geschreven dat degene die een put graaft en die niet afdekt, zodat een os of ezel daarin valt, de prijs van die lastdieren zal moeten betalen, het dode dier echter zal hem toebehoren"⁵⁷). Indien hij zijn bron uitdrukkelijk had geciteerd, was de put afgedekt geweest; nu is er iemand ingevallen die bijna een godslastering heeft uitgesproken. Hij heeft namelijk de H. Gregorius tot ketter verklaard en bijna ontkend dat het Woord Gods, geest zou zijn. Dat heeft hij gedaan omdat hij te weinig liefde had en een verborgen haat tegen mij koesterde, waardoor het oog van zijn hart verduisterd werd⁵⁸) en hij niet inzag dat God geest is en geen lichaam⁵⁹).

Rupert drijft zijn sarcasme nog verder door te zeggen dat hetgeen in de put viel niet dood was, want degene over wie hij spreekt⁶⁰) heeft zich

⁵⁵) Zie de bedoelde tekst in het *Liber de divinis officiis*, uitg. R. HAACKE, in *Corpus Christianorum. Continuatio Medievals*, dl. 7, Turnhout, 1967, blz. 77, r. 599-602: "Investigare enim quis potest, quomodo incorporatur Verbum, quomodo summus et vivificator Spiritus intra uterum Virginis matris animatur, quomodo is, qui initium non habet, et exstitit et concipitur?"

⁵⁶) Nogmaals een duidelijke weigering diens naam te noemen.

⁵⁷) *Exodus*, 21, 33-34; *P.L.*, 170, kol. 491A.

⁵⁸) Zinspeling op *Matt.*, 6, 22.

⁵⁹) *P.L.*, 170, kol. 491B.

⁶⁰) Voor de derde maal een vage uitdrukking om zijn tegenstander niet te moeten noemen.

gebeterd. Toen hem het citaat van een zo groot doctor werd getoond, heeft hij snel, hoewel verlegen, zijn woorden teruggetrokken. Zo niet zou hij volgens het Schriftwoord, Ruperts eigendom geworden zijn. Want Rupert wilde hem inderdaad als zijn eigendom voor het gerecht opeisen en aan de Kerk zijn veroordeling vragen, zoals hij reeds begonnen was te doen⁶¹).

Verder verklaart Rupert niet te weten waarmee hij zijn tegenstander zou hebben beledigd⁶²), tenzij dan dat het niet helemaal naar zijn zin was en het hem ook niet voorzichtig toescheen dat een jonge man die pas uit het wereldlijk leven was bekeerd en plots het priesterschap had gevraagd reeds de taak van openbaar prediker aanvatte. Diezelfde man beweerde, naar het schijnt, dat hij van de paus elf bisdommen had toegewezen gekregen om die door zijn prediking te verzorgen. "Ik moet toegeven", zo zegt Rupert, "dat het mij en de meeste nog wijzere mannen dan ik, toeschijnt dat die man, gezien zijn leeftijd en zijn recente bekering, beter de normale gang van zaken had gevolgd, die voor iedereen het best past, namelijk niet eerder overste te willen zijn dan onderdaan, maar eerst onderdaan en dan pas overste".

Deze vrij lange tekst van Rupert wordt, voor zover bekend, door alle geleerden op Norbert toegepast⁶³) en inderdaad zal men moeten toegeven dat de beschrijving van Ruperts tegenstander grotendeels op Norbert past. Vooral dan dat Ruperts tegenstander zich onlangs had bekeerd, plots om het priesterschap had gevraagd en daarna in het publiek was beginnen prediken, schijnt wonderwel op Norberts lotgevallen toepasselijk.

Toch schijnen de woorden van Rupert ook enkele bijzonderheden te bevatten die minder op Norberts maat gesneden zijn en om enige uitleg vragen. Het blijft verwonderlijk dat deze elementen nooit naar voren zijn gehaald, al was het maar om uit te leggen hoe ze toch op Norbert kunnen worden toegepast.

⁶¹) *P.L.*, 170, kol. 492A.

⁶²) *P.L.*, 170, kol. 492B.

⁶³) Zie o. m. Ph. JAFFE, in *MGH.*, SS., 12, Hannover, 1856, blz. 626, noot 22: "Norbertum his verbis significari, vitam eius, quae editur infra, legenti patebit"; A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. 4, Leipzig, 1925, blz. 440, noot 6: "Norbert ist nicht genannt; aber nur er kann gemeint sein". G.G. BISCHOFF, *The eucharistic controversy between Rupert of Deutz and his anonymous adversary...*, Princeton, 1965, blz. 10: "Rupert's anonymous opponent in the relatively minor argument concerning the incarnation had already been identified by Mabillon, whose findings were conclusively confirmed by Dom Berlière in 1890. The adversary was none other than Norbert of Xanten..."

Vooreerst stipt Rupert tweemaal aan dat zijn tegenstander een *praelatus* is en wel een die vrijwel nooit onderdaan is geweest⁶⁴). Men ziet niet goed in hoe iemand aan Norbert vóór zijn stichting in 1120 die titel kan toekennen, en zelfs niet daarna, want hij heeft nooit die titel, noch die van abt van Prémontré gedragen. Pas vanaf juni-juli 1126, dus blijkbaar pas na het opstellen van het *In regulam* kon hij terecht aldus worden aangeduid, toen hij aartsbisschop was geworden. Kon hij als kapelaan van Frederik I van Keulen *praelatus* worden genoemd? Zelfs een kapelaan van de keizer kon ten hoogste als kandidaat-bisschop en dus als kandidaat-prelaat gelden. Doch Rupert noemt de ontlener van zijn boekje reeds prelaat⁶⁵). Hoe kon deze titel op Norbert worden toegepast toen hij, als pas-gewijde priester, te Siegburg verbleef tussen 1115 en 1118? In het Xantense kapittel kan Norbert desnoods een of andere functie hebben uitgeoefend⁶⁶), hoewel daarover niets bekend bleef, maar dat kan moeilijk een hoog ambt zijn geweest aangezien de herinnering daaraan niet bewaard bleef en bovendien omdat de hoge ambten in een belangrijk kapittel als Xanten aan priesters voorbehouden waren.

Om de titel *praelatus* op Norbert te kunnen toepassen tussen 1115 en 1118, zou Rupert hem moeten hebben gebruikt in de oneigenlijke zin van leider van een groep volgelingen, zoals de ontlener van zijn boek verder inderdaad wordt beschreven⁶⁷). Het is blijkbaar niet mogelijk dat Rupert bij het gebruik van het woord *praelatus* reeds aan de latere functie van Norbert als aartsbisschop dacht, want zijn *In regulam* werd opgedragen aan abt Kuno van Siegburg⁶⁸), die pas op 16 mei 1126 tot bisschop van Regensburg werd verkozen, terwijl Norbert pas in juni-juli 1126 aartsbisschop

⁶⁴) *P.L.*, 170, kol. 490A en 492B.

⁶⁵) *P.L.*, 170, kol. 490A; uitg. H. SILVESTRE, *La répartition des citations nominatives des Pères dans l'oeuvre de Rupert de Deutz*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, n° spécial 1, Leuven, 1980, blz. 291.

⁶⁶) De hoogste ambten in een kapittel konden wel eens met het woord "praelatus" worden aangeduid, zie C. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, dl. 5, Parijs, 1845, blz. 401.

⁶⁷) *P.L.*, 170, kol. 490C: "...et hoc in medio imperitorum, multorum quoque omnino litteras ignorantium, qui sequebantur et audiebant illum..."

⁶⁸) Hij wordt weliswaar niet uitdrukkelijk abt genoemd, maar Rupert spreekt wel over hun gemeenschappelijke monastieke professie, zie *P.L.*, 170, kol. 478: "...nostrae, id est monachicae professionis". Het onderwerp zelf van Ruperts geschrift, de regel van Benedictus, zal allicht meer Kuno's belangstelling hebben gewekt als abt van Siegburg dan als bisschop van Regensburg.

werd⁶⁹). Bij het opstellen van dit werk was Norbert nog geen aartsbischop. Zelfs indien men het *In regulam* in de tweede helft van 1126 zou plaatsen, blijft de moeilijkheid dat het verhaal omtrent het lezen van het *De divinis officiis*, dan bezwaarlijk tussen 1115 en 1118 te Siegburg kan worden gesitueerd. Het gebruik van de term *praelatus* blijft dus een groot vraagteken.

In de tweede plaats wordt het duidelijk dat Rupert onder geen beding zijn tegenstander met name wil noemen. Driemaal gebruikt hij een gezochte uitdrukking om diens naam te kunnen weglaten⁷⁰). Dit schijnt een vaste gewoonte van Rupert te zijn, hoewel hij toch andere tegenstanders, zoals Anselm van Laon en Willem van Champeaux veel duidelijker beschrijft met hun functies van magister en bisschop⁷¹). Als redenen voor deze voorzichtigheid kan men als hypothese stellen dat de bedoelde prelaat ofwel op Rupert wraak kon nemen, ofwel zo hooggeplaatst was dat Rupert zijn naam niet durfde noemen. Doch waarom kon Rupert Norbert niet bij name noemen of hem in begin 1126 identificeren als de stichter van een nieuwe levenswijze? Ook in de proloog van een ander werk, *Super Mattheum*, of *De gloria et honore Filii hominis super Mattheum*⁷²), richt Rupert zich tot Kuno en spreekt zoals in zijn *In regulam*..., over degene "die Kuno goed kent"⁷³). Rupert had nochtans geen enkele reden om Norbert te vrezen, aangezien deze laatste sedert eind 1118 in Frankrijk verbleef en geen enkele macht bezat om Ruperts leerstellingen te veroordelen.

Uit de context wordt het bovendien duidelijk dat Rupert zich keert tegen degenen die zochten wraak op hem te nemen ter wille van zijn stellingen over Gods wil, nl. het dispuut of en in hoeverre God ook het

⁶⁹) Enkel H. SILVESTRE, *À propos de la lettre d'Anselme de Laon à Héribrand de St. Laurent*, in *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 1961, XXVIII, blz. 18, dateert het werk ca. 1127.

⁷⁰) Zie de noten 54, 56, 60, en 73; *P.L.*, 170, kol. 490AC: "Unus ille, quem nosti...; ...illum esse quem dixi..."

⁷¹) *In regulam*..., *P.L.*, 170, kol. 482A, C en D.

⁷²) Uitg. R. HAACKE, in *Corpus Christianorum. Continuatio Medievals*, 29, Turnhout, 1979, blz. 3.

⁷³) Uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, 29, Turnhout, 1979, blz. 3: "Poteram ego iam hoc in capite sermonis illi, quem bene nosti, respondere iuxta quod meruit: qui quoniam non simplici oculo legit, ambulavit in tenebris et ita offendit, ut semetipsum non solum inviduum, verum etiam demonstravit satis imperitum". Noteren we hierbij, doch enkel als waarschuwing voor de lezer, dat F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 45, stelt dat het *In regulam* werd opgedragen aan "Conon, évêque de Préneste"!

kwaad kan willen of toelaten⁷⁴). Bedoeld zijn hier de magisters van Laon en hun aanhangers te Luik. Heel het eerste boek van zijn *In regulam...* behandelt Ruperts theologische disputen met diezelfde groep tegenstanders. Daaruit haalt hij dan één specifiek voorbeeld dat de hele groep moet typeren volgens het tweemaal uitdrukkelijk aangehaalde Virgiliaans adagium: *ab uno disce omnes*⁷⁵). De ontlener van zijn boekje *De divinis officiis* is dus, volgens Rupert, één van de afgunstigen uit die groep die op wraak belust, zijn werk wilde inzien, niet uit belangstelling, maar om daarin vermeende ketterijen op te sporen⁷⁶). Verderop in zijn derde boek *Super Mattheum* valt Rupert nogmaals uit tegen zijn *aemulus*, die met hem spot en zijn werk alleen leest om hem hinderlagen te spannen. Hier blijkt uit de context dat deze concurrent hem verweet onvoldoende bedreven zijn in de heidense filosofie⁷⁷).

Dit alles past slecht op Norbert, die, voor zover bekend, vóór eind 1119 geen enkel contact had met de school van Laon, noch met haar volgelingen te Luik. Theologische discussies heeft hij blijkbaar nooit gevoerd. Het is best denkbaar dat Norbert, op zijn zoektocht naar authentieke godsdienstigheid, een degelijk werk over de liturgie heeft willen lezen, doch dat hij vlak na zijn bekering en priesterwijding de bedoeling zou hebben gehad ketterijen op te sporen, is minder waarschijnlijk. Uiteraard moet men hier echter kritisch staan tegenover het verwijt van Rupert en terdege rekening houden met diens wantrouwen, misschien mag men zelfs spreken over een achtervolgingscomplex⁷⁸).

⁷⁴) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 492C: "...in vindictam supradicti opprobrii, quod per me injectum sibi quaerebantur in illa controversia de voluntate Dei". Evenzo reeds kol. 483AB: "Qualiter vindictam quaesierunt, quali ultione semetipsos in me consolari desideraverint, postmodum dicam". Ook de context van het werk *Super Mattheum* spreekt over de *velen* die Ruperts werk lazen om hem aan te vallen en gaat pas daarna over op één persoon, zie de uitg. H. HAACKE, in *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis*, XXIX, Turnhout, 1979, blz. 3: "Adde (quod ipse nosti, quod audisti et vidisti) quia scripta mea sic **plerique** legunt, ut insidientur mihi. Unde et contigit **eis** illud quod hic idem Filius hominis glorificandus et honorandus dixit: *Si autem oculus tuus nequam fuerit, totum corpus tuum tenebrosus erit*. Poteram ego iam hoc in capite sermonis **illi**, quem bene nosti, respondere iuxta quod **meruit**: ...".

⁷⁵) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 490A en 492C.

⁷⁶) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 490B: "...quasi pro studio legendi..." Deze uitdrukking insinueert duidelijk de heimelijke bedoeling die van tevoren aanwezig was.

⁷⁷) Uitg. H. HAACKE, CCCM., XXIX, Turnhout, 1979, blz. 72: "Quid igitur, o aemule, subsannas? Quid obtrektor me laceras? ... Subsanna quantum vis, licet scripta mea non nisi insidiando legere velis, et si libet etiam illud dic: *Quomodo hic litteras scit cum non didicerit?*"

⁷⁸) Aldus ook M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 19, noot 18 (mania di persecuzione). Anderzijds was Rupert toch ook

De ontlener van Ruperts boekje over de liturgie had wijd en zijd rondverteld dat daarin een ketterij te vinden was, zodat Rupert uit buitenlandse steden geleerde confraters moest ontvangen die hem kwamen ondervragen of het juist was wat ze hadden horen vertellen⁷⁹). Doch voor zover we weten heeft Norbert tussen 1115 en 1118 de Rijnstreek niet verlaten. Het “wijd en zijd” van Rupert zou dus ten minste een ernstige overdrijving zijn. Norbert heeft zeker gepredikt gedurende die jaren, want hij moest zich daarvoor te Fritzlar verantwoorden op 28 juli 1118, maar in het buitenland heeft hij blijkbaar niet verbleven. Te noteren is in dit verband dat Rupert eveneens over buitenlandse steden spreekt wanneer hij zijn reis naar Laon⁸⁰) en Châlons-sur-Marne⁸¹) verhaalt⁸²). Wellicht bedoelde hij ook hier dus dezelfde Noordfranse steden.

Ruperts tegenstander wordt verder beschreven als een volkspredikant die door een grote groep volgelingen werd begeleid, waarvan velen ongeletterd waren⁸³). Maar al te graag zou men deze beschrijving op Norbert toepassen, doch men zal er wel terdege moeten rekening mee houden dat Rupert dan de enige bron is om Norberts activiteit gedurende de jaren 1115-1118 op die wijze te beschrijven. Geen enkele gezel van Norbert wordt in die tijd vermeld. De *Vitae Norberti* verhalen uiteraard wel Norberts succesvolle prediking, maar een groot gevolg van gelijkgezinden wordt hem nergens toegeschreven, noch in het Rijnland, noch bij gelegenheid van zijn latere prediktochten in Noord-Frankrijk en het huidige België.

Na zijn sarcastische uitweiding over de os of de ezel die in de onbedekte put was gevallen, meldt Rupert ten slotte dat zijn slachtoffer niet

erg vechtlustig. Dat wordt o. m. aangetoond door zijn reis naar Frankrijk in juli 1117 en door zijn uitspraak dat men hem verweet geen clericus te kunnen ontmoeten zonder hem voor ketter uit te maken, zie de *Epistula ad Cunonem* vóór het commentaar op het Johannesevangelie, uitg. H. HAACKE, *CCCM*, IX, Turnhout, 1969, blz. 2 (*P.L.*, 169, kol. 203-204). H. SILVESTRE, *Notules à propos d'une Histoire de la tolérance*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1963, LVIII, blz. 531-544, wees dan weer terecht op de tekenen van tolerantie bij Rupert. Dit alles is niet noodzakelijk tegenstrijdig, gezien de complexiteit van iedere persoonlijkheid.

⁷⁹) *In regulam...*, *P.L.*, 170, kol. 490B: “...ab exteris quoque civitatibus fratres eruditi... quod de me fama longe lateque disperserat...”.

⁸⁰) Dep. Aisne. Voor de discussie met Anselm van Laon, die echter bij Ruperts aankomst overleden was († 17 juli 1117).

⁸¹) Dep. Marne. Voor de discussie met Willem van Champeaux, bisschop van Châlons (1113-1121).

⁸²) *In regulam...*, *P.L.*, 170, kol. 482CD: “Ivi in Franciam...ad exteras tam longe civitates...”.

⁸³) *In regulam...*, *P.L.*, 170, kol. 490C.

dood was. Men had hem de *auctoritas* getoond van de grote doctor die hij had aangevallen en dan had hij dadelijk, hoewel verlegen, zijn woorden teruggetrokken, zo had Rupert althans horen zeggen⁸⁴). Als hij dat niet had gedaan, dan was hij dood geweest en dus, volgens het woord van de H. Schrift, Ruperts slachtoffer geworden. Rupert zou hem voor het gerecht hebben gedaagd en aan de Kerk hebben gevraagd hem te veroordelen⁸⁵). Deze aanklacht was trouwens reeds neergelegd⁸⁶).

Deze passage zou men in verband kunnen brengen met de aanklacht tegen Norbert te Fritzlar op 28 juli 1118, doch echte aanknopingspunten zijn er niet. Norbert werd daar aangeklaagd wegens het feit dat hij predikte zonder toelating, maar niet wegens de inhoud van zijn prediking. Uit de woorden van Rupert kan men eventueel opmaken dat één van de aanklachten, nl. die van beschuldiging van ketterij aan het adres van Rupert, door de aanklager tijdig werd ingetrokken. De enige parallel echter tussen de woorden van Rupert en wat bekend bleef over de aanklacht tegen Norbert te Fritzlar, is dat het in beide gevallen inderdaad om een proces ging dat in het aartsbisdom Keulen werd aanhangig gemaakt, waartoe Norbert behoorde. Ook Rupert kon enkel te Keulen een klacht neerleggen, aangezien hij het gezag van de simonistische Luikse bisschop Otbert (1091-1119) niet erkende.

De tegenstander van Rupert had dus aan zijn gevolg gezegd dat gezien de publikatie van zulke ketterijen, de wereld zou vergaan⁸⁷). Een dergelijke uitspraak nu kan best van Norbert stammen. Men weet immers, vooral uit een brief van Bernard van Clairvaux, dat Norbert wel eens meer stoutmoedige voorspellingen durfde uiten omtrent de komst van de Antichrist en de aanstaande kerkvervolging⁸⁸). Anderzijds stond Norbert met zulke opvattingen natuurlijk niet alleen en misschien mag men ze zelfs als een vaste thematiek van de *Wanderpredigt* beschouwen. Zij kaderen immers volledig in de boeteprediking die bij hen op de voorgrond trad.

Rupert noemt zijn tegenstander verder een jonge man (*iuvenis*). Dit kan passen op Norbert die in 1115 tussen 30 en 35 jaar oud was⁸⁹), terwijl

⁸⁴) *P.L.*, 170, kol. 491D: "...ut audiui...".

⁸⁵) *P.L.*, 170, kol. 491D-492A.

⁸⁶) *P.L.*, 170, kol. 492A: "...sicut jam facere coeperam...".

⁸⁷) *P.L.*, 170, kol. 492B: "...et quod idcirco periret mundus, quia talia scriberentur".

⁸⁸) Zie daarover brief 56, uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAIS, *S. Bernardi Opera*, dl. VII, Rome, 1974, blz. 148.

⁸⁹) Gerekend met een geboortjaar tussen 1080 en 1085.

Rupert zelf, die in 1075-1076 zou geboren zijn⁹⁰), op dat ogenblik 39 of 40 jaar zou geweest zijn, doch het verschil in leeftijd tussen beiden is wel erg klein om een dergelijke uitdrukking in Ruperts mond te verantwoorden. Weliswaar noemt Rupert zichzelf in 1117, bij gelegenheid van zijn reis naar Frankrijk nog een *juvenculus*⁹¹) ondanks zijn 41 of 42 jaar, maar in vergelijking met Anselm van Laon, die op 17 juli 1117 stierf⁹²), was hij inderdaad de jongere en onervaren uitdager. Toch bedoelt Rupert hier niet het bezitten van een min of meer grote ervaring, want hij spreekt ook verder over de leeftijd van zijn tegenstander⁹³). Men kan zich dus terecht afvragen of Rupert geen jongere tegenstander dan Norbert op het oog had, die als pas-afgestudeerde en pas-gewijde ambitieuze nieuwkomer de ervaren Rupert naar de kroon stak.

Een volgende omschrijving van zijn tegenstander leert ons dat deze onlangs uit het wereldlijke leven was bekeerd⁹⁴). Wanneer men *a priori* ervan uitgaat dat hier Norbert wordt bedoeld, kan men natuurlijk vertalen in de pejoratieve zin als een “werelds” leven⁹⁵) waaruit hij zou zijn bekeerd, maar de uitdrukking op zichzelf duidt ongetwijfeld eerder iemand aan die onlangs uit de lekestand tot het kloosterleven is gekomen en daarom inzake vorming nog niet ver staat en dus geen recht van spreken heeft. Vanuit Ruperts situatie, die zelf een oblaat was van jongsaf⁹⁶), waren zulke mensen

⁹⁰) Aldus H. SILVESTRE, *Premières touches pour un portrait de Rupert de Liège, ou de Deutz*, in *Mélanges Jacques Stiennon*, Luik, 1982, blz. 579 (1076); J.H. VAN ENGEL, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1983, blz. XVII (ca.1075); M.L. ARDUINI, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der “Status christianitatis” seiner Zeit. Symbolisch-prophetische Bedeutung der Geschichte*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 23 *et passim*, geeft als geboortedatum 1076. Evenzo in EADEM, *Rupert von Deutz (1076-1129) und der “Status christianitatis” seiner Zeit*, Keulen, Wenen, 1987, blz. 39-50.

⁹¹) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 482D. Zie ook *ibidem*, kol. 496B.

⁹²) Het geboortjaar van Anselm is onbekend, maar wordt vaak omstreeks 1050 geplaatst.

⁹³) P.L., 170, kol. 492B: “...quod aetati et pristinae eius conversationi...”.

⁹⁴) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 492B: “...et de vita saeculari noviter conversus...”.

⁹⁵) Aldus G. VAN DEN ELSEN, *De H. Norbertus en Rupertus*, in *De Katholiek*, 1886, LXXXIX, blz. 227, en 1889, XCV, blz. 362. Hierbij dient men trouwens te noteren dat er voor een zogenaamd “werelds” leven van Norbert geen enkel concreet feit bestaat, doch enkel de algemene uitdrukkingen in de *Vitae Norberti*, die zodoende een scherp contrast willen scheppen tegenover Norberts plotse bekering naar het voorbeeld van Sint-Paulus.

⁹⁶) In dit verband is het wellicht interessant te wijzen op de inhoud van het woord “nutritus”, dat een volledig onderhoud, samen met een vakopleiding betekende, en ook voor de edelknapen werd gebruikt die bij een beroemd ridder hun opleiding in de wapenkunst genoten. Voor Rupert, zie de *Gesta abbatum Trudonensium*, MGH., SS., 10, blz. 303: “Iste Robertus Leodii nutritus fuit in coenobio sancti Laurentii...” Het woord “iste” heeft in het middeleeuws Latijn geen enkele pejoratieve betekenis.

gevaarlijke nieuwkomers. Doch Norbert was wellicht eveneens een oblaat en had in ieder geval een aantal jaren vorming in het seculier kapittel te Xanten achter de rug.

Na zijn bekering had Ruperts tegenstander plots het priesterschap gevraagd en had zich de taak van openbaar predikant toegekend, waarbij hij naar het schijnt beweerde in pauselijke opdracht elf bisdommen te moeten bewerken met zijn prediking⁹⁷). Ook dit alles past vrij goed op Norbert, indien men het althans met de chronologie niet te nauw neemt. Norbert had inderdaad plots het priesterschap gevraagd. Alle twijfel aan de identificatie zou echter uitgesloten zijn indien Rupert hem had verweten de diaken- en priesterwijding op dezelfde dag te hebben ontvangen⁹⁸). Hiermee had hij trouwens zijn tegenstander zwaar kunnen treffen. Wist Rupert het niet of zag hij in daarmee tegelijk zijn beschermer, aartsbischop Frederik I van Keulen, een zware beschuldiging toe te voegen?⁹⁹)

De pauselijke toelating om te prediken past weerom zeer goed op Norbert, hoewel die pas in november 1118 te Saint-Gilles-du-Gard werd gegeven. Wat de elf bisdommen aangaat, dat is slechts een rondverteld gerucht en Rupert stelt het ook als zodanig voor. Hoogstwaarschijnlijk heeft Norbert van Gelasius II een onbeperkte toelating tot prediken gekregen, aangezien hij in feite zowat overal die taak heeft uitgeoefend.

Ten slotte herhaalt Rupert nogmaals zijn "*ab uno disce omnes*" en beweert dat alle tegenstanders die zijn geschriften grondig naspeurden om daarin argumenten tegen hem te ontdekken, handelden uit wraak voor de schande die hij hun had toegevoegd bij de discussie over Gods wil. Hiermee bedoelt hij duidelijk zijn strijd met de school van Laon en dit past dan weer helemaal niet meer op Norbert.

Op 16 mei 1126 werd abt Kuno I van Siegburg verkozen tot bisschop van Regensburg. Rupert gaf hem als geschenk zijn *De divinis officiis*

⁹⁷) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 492B: "...repente expetito sacerdotio publicum arripuit praedicationis officium, asserendo, ut ferebatur, quod cum auctoritate apostolica undecim suscepisset praedicationis remedio curandos episcopatus".

⁹⁸) Volgens J.H. VAN ENGEN, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1983, blz. 337, had Rupert aan Norbert zijn oncanonische toetreding tot het priesterschap verweten, doch dat is een interpretatie die Ruperts tekst o. i. niet toelaat.

⁹⁹) Rupert geeft Frederik I steeds veel lof en noemt hem een engel en een adoptievader in *Supers Mattheum*, uitg. R. HAACKE, in *Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis*, nr. 29, blz. 229, r. 11-14. Pas aan het einde van zijn leven schijnen de betrekkingen met Frederik I te zijn veranderd, aldus H. GRUNDMANN, *Der Brand von Deutz 1128 in der Darstellung Abt Ruperts von Deutz: Interpretation und Textausgabe*, in *Deutsches Archiv*, 1966, XXII, blz. 385-471.

mee, dat hij in 1111-1112 had geschreven, maar waaraan hij nu, in 1126, een opdrachtbrief aan Kuno als proloog toevoegde. Daarin komt hij nogmaals terug op zijn tegenstanders, die zoals Kuno weet en gehoord en gezien heeft, zijn boeken lezen om hem te belagen. Op hen is de uitspraak van Christus toepasselijk: "Indien uw oog slecht is dan zal heel uw lichaam in het duister zijn"¹⁰⁰). Deze tekst haalt Rupert vaak aan in verband met zijn tegenstanders en vooral met de ontlener van zijn *De divinis officiis* die tot zijn vergissing kwam omdat hij het boekje bevooroordeeld had ter hand genomen¹⁰¹). Rupert zou hier, bij het begin van zijn betoog, degene die Kuno goed kent, kunnen van antwoord dienen zoals hij verdiende, want omdat hij niet met een eenvoudig oog heeft gelezen, wandelde hij in de duisternis en zo kwam hij ten val en toonde zich niet alleen afgunstig, maar ook onervaren¹⁰²). "De vermaledijdingen die hij tegen mij opwekte, zou ik hem terecht schriftelijk kunnen teruggeven", zo zegt Rupert, "maar God zegt dat aan Hem de wraak toekomt"¹⁰³).

Hoewel de omschrijving hier nog vager is dan in zijn *In regulam*, mag men wellicht toch aannemen dat Rupert dezelfde tegenstander bedoelde. In beide gevallen wordt hij immers aangeduid als een goede bekende van Kuno. In beide gevallen ook wordt hem naijver en onkunde verweten¹⁰⁴). Vandaar dat de geleerden eensgezind ook hier Norbert als de bedoelde tegenstander hebben aangewezen en dat niet als hypothese, maar als een zekerheid¹⁰⁵). Toch spreekt Rupert vooreerst over een groep vijanden, waarschijnlijk Luikenaars, die zijn werk met slechte bedoelingen lazen. Pas daarna gaat hij over tot één persoon, die hij zou kunnen van antwoord dienen wegens dezelfde fout, hier nauwkeuriger als afgunst en onbekwaam-

¹⁰⁰) *Matt.*, 6, 23.

¹⁰¹) Alle goedmenenden daarentegen, en speciaal Kuno, hebben een "simplex oculus", zie *De divinis officiis*, uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, 7, Turnhout, 1967, blz. 4, r. 117 en blz. 44, r. 438-440. Evenzo spreekt Rupert over zichzelf in *Super Mattheum*, uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, 29, Turnhout, 1979, blz. 381, r. 719, en over Kuno, blz. 366, r. 144.

¹⁰²) Uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, nr. 29, blz. 3: "...ut semetipsum non solum invidum, verum etiam demonstraret satis imperitum". De "invidia" speelt een grote rol in Ruperts werk, zie *De S. Trinitate*, uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, nr. 21, Turnhout, 1971, blz. 120, r. 53 (over Judas) en blz. 121, r. 75 (over zijn vijanden te Luik). Daarover o. m. ook M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 19.

¹⁰³) Uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, 29, blz. 3-4. *Deut.*, 32, 35, enz.

¹⁰⁴) *In regulam...*, P.L., 170, kol. 490D: "Quid magis in hoc asperneris, in scitiam ne an invidentiam?"; *Prologus Super Mattheum*, uitg. R. HAACKE, in *CCCM*, nr. 29, blz. 3, zie noot 102.

¹⁰⁵) Evenzo in de uitgave van R. HAACKE, blz. 3, met verwijzing naar J. SEMMLER, *Die Klosterreform von Siegburg*, Bonn, 1959, blz. 47.

heid omschreven. Men kan zich dus afvragen of hier niet de leider of woordvoerder van de Luikse groep vijanden wordt bedoeld. In beide teksten handelt de context immers over Ruperts discussie met de school van Laon en haar volgelingen te Luik, maar we bezitten geen enkele aanduiding dat Norbert tot die groep behoorde.

Samenvattend moet men stellen dat de beschrijving van Ruperts tegenstander op vele punten zeer goed op Norbert past, doch tegelijk blijven een aantal vraagtekens overeind, die grond bieden voor een ernstige methodische twijfel. Waarom geen woord over Norberts onregelmatige toegang tot de hogere wijdingen; waarom geen zinspelende op zijn dagvaarding naar Fritzlar¹⁰⁶? Dat waren toch gedroomde argumenten tegen zijn vijand indien het Norbert was. Waarom geen woord of zinspelende over Norberts stichting indien het *In regulam S. Benedicti* vier of vijf jaar na de stichting van Prémontré werd geschreven¹⁰⁷? En indien dat werk toch na Norberts verheffing tot aartsbisschop werd opgesteld, dan had Rupert ook hierin, zoals andere tijdgenoten¹⁰⁸), allicht een aanleiding tot kritiek kunnen vinden.

Ook psychologisch lijkt het verhaalde incident niet zo goed bij Norberts karakter te passen. Rupert verwijt zijn tegenstander de discussie met hem gevlucht te hebben, doch achteraf hem heimelijk te hebben aangevallen. Dat past slecht bij Norbert, die vlak na zijn bekering openlijk zijn overste en confraters terecht wees in de kerk en in de kapittelzaal te Xanten en aldus het conflict eerder zocht dan vluchtte. Hetzelfde gebeurde

¹⁰⁶) Verschillende auteurs hebben gemeend dat Rupert daarop zinspeelde, maar dat staat nergens in zijn tekst. Te Fritzlar werd Norbert, voor zover wij weten, enkel aangeklaagd omdat hij predikte zonder toelating, een beschuldiging die overigens niet werd afgestreden, doch niet wegens zijn promotie tot het priesterschap zonder *interstitia*, zoals H.J. VAN ENGEL, *Rupert of Deutz*, blz. 337, meende. Op dezelfde blz. leest men dat Norbert te Siegburg leefde als monnik, terwijl hij er misschien alleen te gast was. Dat het incident tussen Rupert en Norbert moet gedateerd worden aan het einde van het jaar 1124, lijkt eveneens onvoldoende bewezen. Gedurende dat jaar bleef ons in ieder geval geen reis van Norbert naar het Rijnland bekend, doch enkel naar Noyon en Antwerpen.

¹⁰⁷) J.H. VAN ENGEL, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1983, blz. 313 (1125); blz. 336 (early in 1125).

¹⁰⁸) Bijvoorbeeld, inzake de regelkeuze, bisschop Walter van Maguelonne en abt Pontius van Saint-Ruf in hun brieven aan Seher, abt van Chaumouzey. Daarover Ch. DE REINE, *Saint-Ruf et ses coutumes aux XIe et XIIe siècles*, in *Revue bénédictine*, 1949, LIX, blz. 161-182. Een afkeuring van Norberts verheffing tot aartsbisschop vindt men vooral in de *Dialogus duorum monachorum*..., zie W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 12-14. Nu te zien in de betere uitgave van R.B.C. HUYGENS, *Le moine Idung et ses deux ouvrages "Argumentum super quatuor questionibus" et Dialogus duorum monachorum*, Spoleto, 1980 (*Bibliotheca degli "Studi Medievali"*, 11).

te Maagdenburg in juni 1129, waar het conflict over de ontwijding van de domkerk wellicht in alle stilte had kunnen geregeld worden indien Norbert niet gekozen had voor een frontale strijd. Zelfs het verlegen terugtrekken van zijn woorden toen men hem er op wees dat het citaat van Gregorius de Grote kwam, lijkt psychologisch niet zo goed bij Norbert te passen.

Weliswaar dienen hier nog twee teksten vermeld te worden die met het bovengenoemde conflict in verband kunnen worden gebracht. Vooreerst spreekt Rupert elders en nogmaals naamloos over iemand die aan de regel van Augustinus een grotere strengheid had toegevoegd. Deze tekst kan op Norbert toepasselijk zijn aangezien die ook in andere bronnen wordt aangeduid als degene die de Augustinusregel had verstrengd¹⁰⁹).

De tweede tekst is de sarcastische opmerking van Anselm van Havelberg aan het adres van Rupert van Deutz, dat een vette buik geen zacht geluid voortbrengt¹¹⁰). Deze uitlating wordt meestal gezien als een wraakneming vanwege Anselm tegen Rupert die zijn leermeester Norbert had aangevallen¹¹¹). Deze interpretatie is evenwel niet noodzakelijk. Anselm

¹⁰⁹) *In regulam s. Benedicti*, P.L., 170, kol. 532D: “Tu autem regulae beati Augustini adauxisti quidem distractionem...”. Deze tekst werd door Ch. DEREINE, *Vie commune, règle de Saint Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1946, XLI, blz. 397, noot 1, beschouwd als gericht tot een premonstratenzer. Hij zal worden behandeld in het artikel over de eerste professie te Prémontré, Kerstmis 1121, dat in dit tijdschrift zal verschijnen. In Ch. DEREINE, *Les chanoines réguliers du diocèse de Liège avant saint Norbert*, Brussel, 1952, blz. 98, wordt de anonieme tegenstander van Rupert in het vierde boek van het *In regulam sancti Benedicti* geïdentificeerd als abt Richard van Springersbach, die de superioriteit van de Augustijnse discipline boven de regel van Benedictus zou hebben verdedigd.

¹¹⁰) Aldus in zijn brief aan abt Ekbert van Huysburg, P.L., 188, kol. 1120B: “Postremo vero nescio cujusdam Roberti doctrinam adnectis, cuius auctoritas, quia in Ecclesia ignoratur, ea facilitate contemnitur, qua probatur: fortasse tamen apud vos magnus habetur, non ob id, quod aliqua magna scripserit, sed ob hoc, quod monachorum abbas extitit; ego sane quaedam scripta illius, fateor, curiosa novitate legi, ipsum etiam novi et vidi, sed pulchre dictum Graecos proverbium in illo verum reperi: Pinguis venter non gignit tenuem sensum”. Dit citaat haalde Anselm waarschijnlijk uit HIERONYMUS, *Epistolae*, 52, cap. 11, uitg. Is. HILBERG, dl. I, Wenen, Leipzig, 1910, blz. 435: “Pulchre dictum apud Graecos, sed nescio utrum apud nos resonet: pinguis venter non gignit tenuem sensum”. Over deze spreuk o. m. ook A. OTTO, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890, blz. 363-364. Dat Rupert inderdaad een dik mannetje was bekent hijzelf in zijn *In regulam s. Benedicti*, P.L., 170, kol. 579C: “Nam quia sum homuncio ventris pigri et cuilibet Epicuro pene consimilis...”. Zie over deze tekst H. SILVESTRE, *La tradition manuscrite des oeuvres de Rupert de Deutz*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 339, noot 16, die de brief van Anselm ca. 1138 dateert.

¹¹¹) Zie daarover o. m. W. BERGES, *Anselm von Havelberg in der Geistesgeschichte des 12. Jahrhunderts*, in *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 1956, V, blz. 54-55, en H. SILVESTRE, *La tradition manuscrite des oeuvres de Rupert de Deutz. À propos d'une étude récente de Rhaban Haacke*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 339, noot 16. Hier wordt echter de uitspraak van Anselm niet als een wraakneming geïnterpreteerd.

van Havelberg was een zeer scherpzinnige en kritische geest die meermaals genoeg schiep in scherp sarcasme, o. m. ook tegenover Bernard van Clairvaux betreffende de wonderbare genezingen veroorzaakt door een groot geloof¹¹²). Zijn spot aan het adres van Rupert hoeft dus niet noodzakelijk een weerwraak te zijn om Norbert te verdedigen¹¹³).

Deze twee teksten lijken dus onvoldoende bewijskracht te leveren om Norbert als mikpunt van Ruperts aanvallen te identificeren.

Ten slotte nog dit: indien Norbert Ruperts tegenstander was, zou men kunnen veronderstellen dat hij in het benedictijns milieu geen al te beste faam had achtergelaten. Welnu, daarvan merkt men niets in de Siegburgse bronnen. In 1144 wordt hij in een oorkonde van aartsbisschop Arnold I van Keulen (1138-1151) voorgesteld als één van de voornaamste schenkers en tevens propagandist van de Siegburgse *cella* te Fürstenberg. In een valse oorkonde die de datum 1119 draagt, doch in feite na de oorkonde van 1144 werd opgesteld, wordt hij zelfs "*ad omne opus bonum paratus*" genoemd, een uitdrukking die oorspronkelijk op abt Kuno I van Siegburg werd toegepast¹¹⁴). Kortom, de verhoudingen met Siegburg schijnen op- perbest te zijn gebleven¹¹⁵), wat moeilijk verstaanbaar is indien Norbert

¹¹²) Daarover de *S. Bernardi miracula in itinere Germanico patrata*, MGH., SS., 26, blz. 127, en o. m. W. BERGES, *Anselm von Havelberg in der Geistesgeschichte des 12. Jahrhunderts*, in *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 1956, V, blz. 49.

¹¹³) Een meningsverschil tussen Anselm en Rupert kan eventueel hebben bestaan in hun verschillende houding tegenover de scholastiek en in hun stellingname betreffende de twistvragen tussen kanunniken en monniken, alsook in het feit dat Rupert zich keerde tegen de Augustijnse geest. Zie daarover o. m. H. SILVESTRE, *Notes sur la controverse de Rupert de Saint-Laurent avec Anselme de Laon en Guillaume de Champeaux*, in *Saint-Laurent de Liège. Église, abbaye et hôpital militaire*, uitg. R. LEJEUNE, Luik, [1968], blz. 67, en St. WEINFURTER, *Salzburger Bistumsreform...*, Keulen, 1975, blz. 183.

¹¹⁴) Zie daarover het artikel: *Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118*, in *Anal. Praem.*, 1995, LXXI, nr. 1-2, blz. 5-24.

¹¹⁵) Volgens O. OPPERMAN, *Die älteren Urkunden aus Siegburg, Saalfeld und Rolandswerth*, in *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*, 1935, XVII, blz. 170, zou men zelfs te Siegburg de naam Norbert hebben gegeven aan de schrijver van een oorkonde ten tijde van abt Nicolaas van Siegburg (ca. 1150-1156) en dit ter nagedachtenis aan Norbert van Gennep. E. WISPLINGHOFF, *Untersuchungen zu den älteren Urkunden des Klosters Siegburg*, in *Archiv für Diplomatik*, 1963/64, IX/X, blz. 101, noemt deze hypothese "abwegig". In feite bewijst deze naamgeving wellicht enkel dat de naam Norbert in het Rijnland niet zo uitzonderlijk voorkwam. In zijn lijst van Siegburgse monniken vermeldt E. WISPLINGHOFF, *Die Benediktinerabtei Siegburg*, in *Das Erzbistum Köln, Germania Sacra*, dl. 2, Berlijn, New York, 1975, blz. 206-215, namelijk drie Norberti, een eerste is de bekende abt van Iburg, auteur van de *Vita Bennonis*, gestorven op 4 dec. 1117, en verder nog één vóór 1165 (blz. 214) en één na 1165 (blz. 215). Bovendien wordt nog een lekebroeder Erenbert (blz. 206) en een priester Erembert vóór 1165 (blz. 214) vermeld. De -bert-namen waren dus vrij goed vertegenwoordigd.

het intellectuele boegbeeld van de benedictijnen voor ketter had uitgemeakt. Ook de benedictijn Guibert van Nogent loofde Norbert uitvoerig en dan nog wel juist om zijn inzicht in de H. Schrift¹¹⁶).

Men kan en moet zich afvragen of Ruperts robottekening van zijn tegenstander niet nog beter toepasbaar blijkt op een of andere leerling van de school van Laon, die uit de lekestand kortelings in het klooster getreden en dus onvoldoende gevormd, kort na zijn priesterwijding tot *Wanderprediger* was geworden en die meende zijn leermeesters te moeten verdedigen en daarom Rupert aanviel¹¹⁷).

Zal men hier de hypothese moeten stellen dat Rupert wel degelijk Norbert bedoelde en dat deze laatste te Laon of te Luik had gestudeerd? Is het mogelijk dat hij, samen met de benedictijn Drogo, in de kathedraalschool verbleef onder de bekende scholaster Alger van Luik (1101-1121)¹¹⁸? Chronologisch is het niet uitgesloten, maar de uitlatingen van Rupert vormen de enige bron om in die richting te denken.

Indien men van oordeel blijft dat de vage robotfoto van Rupert alleen op Norbert toepasselijk is, dan zou men uit Ruperts woorden enkele nieuwe gegevens omtrent Norbert kunnen putten, nl. dat hij actief betrokken was bij de theologische discussies tussen Rupert en de school van Laon; dat hij tussen 1115 en 1118 in het Rijnland reeds volop als *Wanderprediger* werkzaam was temidden van een groot gevolg dat gedeeltelijk uit ongeletterden bestond. Dat alles is niet onmogelijk, maar het wordt door geen enkele andere bron ondersteund.

Het bovenstaand artikel sluit aldus enigszins aan bij de stelling van V.I.J. Flint, die een korte notitie wijdde aan de datum van Ruperts aankomst te Siegburg¹¹⁹). Deze auteur wees er op dat geen enkel stevig

¹¹⁶) Zie daarover het artikel: *Guibert van Nogent en Norbert van Gennep*, in *Anal. Praem.*, 1983, LIX, nr. 3-4, blz. 206-220.

¹¹⁷) In deze richting schijnt reeds het uitstekend artikel te wijzen van H. SILVESTRE, *Notes sur la controverse de Rupert de Saint-Laurent avec Anselme de Laon et Guillaume de Champeaux*, in *Saint-Laurent de Liège. Église, abbaye et hôpital militaire*, uitg. R. LEJEUNE, Luik, [1968], blz. 63.

¹¹⁸) E. LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, dl. 5, *Les écoles du VIIIe à la fin du XIIe siècle*, Rijsel, 1940, blz. 360.

¹¹⁹) V.I.J. FLINT, *The Date of the Arrival of Rupert of Deutz at Siegburg*, in *Revue bénédictine*, 1971, LXXXI, blz. 317-319. De belangrijkste zin uit deze notitie vindt men op blz. 318: "There is nothing in the passage in the *In Regulam S. Benedicti* to prove that the man was Norbert at all". In onze doctoraatsverhandeling: *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 44, noot 247, werd gesteld dat V.I.J. Flint o. i. ten onrechte twijfelde aan de identificatie van Ruperts tegenstander met Norbert. Na aandachtiger studie van de context bij Rupert en van de elementen in de beschrijving die niet

bewijs kan worden aangevoerd voor een vertrek van Rupert naar Siegburg in 1113, noch in 1116, doch slechts in de lente van 1119. Het enige positieve argument dat in haar kritische bijdrage wordt aangehaald, is dat Rupert moeilijk van Siegburg als een veilig toevluchtsoord kon spreken indien hij van daaruit tweemaal werd gedagvaard om zich te verdedigen. Dit argument lijkt niet zo doorslaggevend aangezien Rupert de rust binnen het klooster kan hebben bedoeld die contrasteerde met de conflicten daarbuiten¹²⁰). Indien echter definitief kan worden aangetoond dat Rupert pas in de lente van 1119 voor het eerst naar Siegburg is gekomen, zal men daaruit moeten besluiten dat Rupert en Norbert elkaar waarschijnlijk nooit hebben ontmoet.

Toch hebben sommige auteurs gemeend op vele conflicten tussen Rupert en Norbert te kunnen wijzen¹²¹). Zij waren immers van oordeel dat ook het werk van Rupert: *Altercatio monachi et clerici quod liceat monacho praedicare*¹²²), door Rupert te boek gesteld tussen 1119 en 1122¹²³), een dispuut weergaf tussen Norbert en Rupert. Een van de vijftien handschriften, afkomstig uit Weißenau, geschreven in de 12de eeuw en nu bewaard te München, draagt de titel: *Conflictus Ruodperti Coloniensis abbatis...cum Noperto clerico, si liceat monacho praedicare an non*¹²⁴).

op Norbert passen, moet dit oordeel worden gewijzigd en moet worden toegegeven dat een methodische twijfel zeker verantwoord is, hoewel een stevige hypothese dat Norbert niet Ruperts tegenstander was, pas zal geleverd zijn wanneer de Rupert-specialisten een andere persoon zullen hebben aangeduid op wie Ruperts beschrijving beter of even goed past.

¹²⁰) Deze gedachte vindt men o. m. zeer vaak bij Bernard van Clairvaux ("Pax est in cella, foris autem plurima bella") in de *arengae* van Sint-Maarten te Laon en van Bartholomeus van Laon en in het hele kloosterliteratuur.

¹²¹) Zie o. m. G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. 1, Tongerlo, 1928, blz. 56: "Ce ne fut pas du reste le seul dissentiment qui s'éleva entre Rupert et son illustre compatriote"; É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. 2, Brussel, 1945, blz. 265: "Entre saint Norbert et Rupert de Deutz les frictions furent nombreuses".

¹²²) Het hs. van Bonne-Espérance met als titel *Disceptatio inter clericum et monachum*, vindt men beschreven in P. FAIDER en FAIDER-FEYTMANS, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Mons*, Gent, Parijs, 1931, blz. 89, nr. 286.

¹²³) Volgens M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 29 (di epoca incerta); J.H. VAN ENGEN, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1983, blz. 311 en 312 (1119 to about 1122); A. ALDERS, *Norbert von Xanten als rheinischer Adliger und Kanoniker an St. Viktor*, in *Festschrift...Xanten*, Keulen, 1984, blz. 48, plaatst de *Altercatio* in 1116 en meent dat Norbert Ruperts gesprekspartner was.

¹²⁴) Aldus J.H. VAN ENGEN, *Rupert of Deutz*, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1983, blz. 311, die het hs. uit Ottebeuron laat stammen in plaats van uit Weißenau. Het hs. draagt nu het nr. Clm 27.129. Zie over dit hs. ook reeds G. VAN DEN ELSEN, *De h. Norbertus en Rupertus*, in *De Katholiek*, 1888, XCIII, blz. 148; M. MAGRASSI, *Teologia e storia nel pensiero di Ruperto di Deutz*, Rome, 1959, blz. 90. Voor het eerst verwees C.L. HUGO, *Ordinis Praemonstratensis Annales*, dl. 2, Nancy, 1736, kol. 299, naar een hs. van

Twee andere hss. echter noemen in hun titel een diaken Willem of een *clericus* Timundus als Ruperts gesprekspartner in dit dispuut¹²⁵).

Over dit dispuut nu bezitten we het getuigenis van Filips van Harveng, die zoals G. van de Elsen reeds opmerkte, een ganse bladzijde daarvan overschreef¹²⁶). Filips noemt geen namen, maar zegt wel dat het dispuut plaats vond tussen een monnik, die hij alleen van naam kende, en een *clericus*, die hij en van gelaat en van naam goed had gekend¹²⁷). Beide opposanten waren uit dezelfde stad¹²⁸) en G. van den Elsen meende dat daarmee ongetwijfeld Keulen werd bedoeld. Nu kan Rupert eventueel wel een *Coloniensis* genoemd worden, o. m. wegens zijn bijna tienjarig abbatiaat te Deutz, doch op Norbert past die bepaling veel minder goed. Ook hier zal men zich moeten afvragen of beiden niet veeleer van Luik afkomstig waren. Bovendien was de *clericus* minder goed vertrouwd met Hiëronymus¹²⁹), doch veel meer dan de monnik beslagen in

Weissenau: "Conflictus Roberti Coloniensis Abbatis cum Norberto. Inique agit resistens in faciem meam etc. in memb. in quarto"; G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert...*, dl. 1, Tongerlo, 1928, blz. 56, geeft twee titels, met verwijzing naar C.L. Hugo. H. HAACKE, *Die Ueberlieferung der Schriften Ruperts von Deutz*, in *Deutsches Archiv*, 1960, XVI, blz. 397-436, zie blz. 420: (Weissenau bei Ravensburg OPraem: Alt [=Altercatio] (Prag Lobkowitz Slg. 494); daarover H. SILVESTRE, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1961, LVI, blz. 524: (een enkel hs. uit Weissenau bij Ravensburg, Wurtemberg, bisdom Konstanz, te lezen Ruperti, niet Roberti); IDEM, *La tradition manuscrite des oeuvres de Rupert de Deutz. À propos d'une étude récente de Rhaban Haacke*, in *Scriptorium*, 1962, XVI, blz. 342: [(P. 420 (Weissenau): P. LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, t. IV, 1961, p. 61 parle à ce propos du ms. Prague Lobkowitz Slg. 496 et non 494. Quid?) U. BERLIERE, *Rupert de Deutz et saint Norbert*, in *Revue bénédictine*, 1890, VII, blz. 456, had reeds opgemerkt dat de titel van deze hss. niet de oorspronkelijke kan zijn, aangezien Rupert nog geen abt was bij het opstellen van de *Altercatio*. F. PETIT, *Norbert et l'origine des Prémontrés*, Parijs, 1981, blz. 21, noot 6, maakt de verwarring compleet door te stellen dat de twee hss. met deze titel afkomstig waren uit "Schäftlarn [sic, i. p. v. Schäftlarn] en Bavière" en dat "U. Berlière conteste cette identification, peut-être légendaire, mais très ancienne". A. ALDERS, in *Festbuch...Xanten*, Keulen, 1984, blz. 48, brengt over de hss. niets nieuws, maar stelt wel dat de *Altercatio* van 1116 tussen Norbert en Rupert plaats vond.

¹²⁵) Aldus J.H. VAN ENGEL, *Rupert...*, blz. 312. Volgens hem blijft de identificatie met Norbert daarom "tentative".

¹²⁶) G. VAN DEN ELSSEN, *De H. Norbertus en Rupertus*, in *De Katholiek*, 1889, XCV, blz. 355.

¹²⁷) *De continentia clericorum*, P.L., 203, kol. 807ABCD.

¹²⁸) P.L., 203, kol. 807B: "Cum ille monachus, quem nequaquam facie, sed nomine tantum novi, disputaret cum quodam suae civitatis clerico, quem et facie et nomine bene novi..."

¹²⁹) P.L., 203, kol. 807B: "Ille autem clericus epistolas Hieronymi, vel non legerat, vel non commendabat memoriae; et quia tanti viri auctoritatibus nequaquam resistere praesumebat, auditis testimoniis tandem assensum tribuebat".

de geschriften van Porphyrius en Aristoteles¹³⁰) en zo ervaren in de H. Schrift dat hij volgens de magisters van Laon de zege behaalde in een dispuut met dezelfde monnik over een tekst van de H. Schrift¹³¹). De beschrijving van de *clericus* door Filips van Harveng past dus zeer slecht op Norbert die noch van Keulen, noch van Luik herkomstig was en over wie geen enkele bron meldt dat hij ooit heidense filosofen zou hebben gelezen. Dezelfde beschrijving past echter opnieuw zeer goed op een of andere ambitieuze Luikse student die te Laon had gestudeerd en die gesterkt door zijn vorming in de moderne dialectiek, en zodoende geoefend in het “*proponere et respondere*”, de “ouderwetse” Rupert naar de kroon stak¹³²). Volgens Filips had de monnik daarna de discussie zelf op een tendentieuze wijze op schrift gesteld, zodat hijzelf als overwinnaar uit de bus kwam. Dat Filips hierbij aan de kant van de *clericus* staat, hoeft geen betoog. De reden daarvan is echter niet dat Norbert de *clericus* zou geweest zijn, maar omdat Filips de stelling van de monnik wenst te weerleggen.

Besluit:

Na Norberts bekering wenste hij de verschillende religieuze levenswijzen te bestuderen. Vooreerst keerde hij zich tot de benedictijnenabdij van Siegburg, waar hij met abt Kuno I contact had. Siegburg, als beroemd religieus centrum, vervulde voor hem wellicht de rol van een retraitshuis. De invloed die Siegburg op Norbert uitoefende, was niet zozeer van organisatorische, dan wel van religieus-doctrinele en politieke aard. Vermoedelijk heeft Norbert te Siegburg tussen 1115 en 1118 behalve Kuno ook de bekende exegeet Rupert van Deutz ontmoet. Deze laatste vermeldt echter nergens Norberts naam, doch geeft een vrij vage beschrijving van zijn tegenstander, die echter niet volledig op Norbert toepasbaar is. De Rupert-specialisten, die tot op heden eensgezind aanvaardden dat Rupert met zijn omschrijving Norbert bedoelde, zullen dit probleem opnieuw moeten onder ogen nemen.

¹³⁰) P.L., 203, kol. 807C: “Quod si quid inter eos de lectione Porphyrii vel Aristotelis ageretur, non dubito quin clericus monacho nequaquam inferior, imo longe superior haberetur, quippe qui et saecularibus litteris erat admodum eruditus, et ad proponendum vel respondendum irreprehensibiliter expeditus”.

¹³¹) P.L., 203, kol. 807C: “Divinarum quoque scientia litterarum non caruit, imo se tam studiosae in illis exercuit, ut cum de eis aliquando cum eodem monacho graviter disceptaret, consulta Laudunensium magistrorum auctoritas, sanioem ejus sententiam judicaret”.

¹³²) Reeds U. BERLIERE, *Rupert de Deutz et saint Norbert*, in *Revue bénédictine*, 1890, VII, blz. 455, aanvaardde niet dat de *clericus* uit de *Altercatio* Norbert was, maar wel een Luikse geestelijke.

Summarium:

Post conversionem suam Norbertus mores diversorum regularium inquirere volebat et imprimis vitam religiosam in abbazia Sigebergense O. S. B., ubi abbatem Cunonem visitavit. Abbazia Sigebergensis Norberto tamquam domus meditationis profuit. In hac domo inter annos 1115 et 1118 probabiliter quoque cum auctore illustri Ruperto Tuitiense collocutus est. Hic numquam in scriptis suis Norbertum nomine nominavit, sed descriptionem alicuius aemuli dedit in quam auctores moderni semper Norbertum videbant. Non omnes partes huius descriptionis tamen de Norberto dici possunt, ita ut peritos operum Ruperti, qui hucusque unanimiter Norbertum tamquam inimicum Ruperti designabant, invitare volumus ut iterum hanc quaestionem pertractarent.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.

De abdijen van Ninove en Jette (Dielegem) en hun geschil over de kerk en het kapittel van Liedekerke (1092-1180)¹⁾

Het conflict tussen de abdijen van Ninove en Jette (Dielegem) over het bezit van de kerk van Liedekerke is de laatste decennia reeds herhaalde malen uitvoerig behandeld. Ik verwijs naar de studies van G. Despy in 1963²⁾, van B. Mersch in 1971 en 1980³⁾ en van J. Verbesselt in 1964, 1980 en 1991⁴⁾.

Het Ninoofse abdijsarchief bezit over deze kwestie niet minder dan tien originele oorkonden, gespreid over de periode 1092-1180, waarvan een gezegelde oorkonde van Bernardus van Clairvaux de grootste bekendheid heeft. De Ninoofse oorkonden zijn in 1841 uitgegeven door J.J. De Smet⁵⁾. Omdat een deel van de oorkonden niet gedateerd is, heeft

¹⁾ Gebruikte afkortingen:

MGH, SS = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*

PL = *Patrologia Latina* (uitgave MIGNÉ)

Veelvuldig terugkerende referenties zijn verkort aangeduid:

DE SMET = J.J. DE SMET, *Recueil des chroniques de Flandre*, 2, Brussel, 1841.

DESPY = G. DESPY, *Chapitres séculiers et réguliers en Brabant. Les débuts de l'abbaye de Diligheem à Jette*, in *Cahiers Bruxellois*, 8, 1963, p. 235-263.

KOYEN = M.H. KOYEN, *Abbaye de Dielegem à Jette-Saint-Pierre*, in *Monasticon Belge. IV. Province de Brabant*, 3, Luik, 1969, p. 687-720.

LAVALLEYE = J. LAVALLEYE, *Le "Liber Mortuorum" de l'abbaye de Diligheem*, in *Analecta Praemonstratensia*, 2, 1926, p. 1-89.

VERBESSELT = J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel 23. Dekenij Halle*, 5, Brussel, 1991, p. 5-110.

²⁾ DESPY, p. 235-263.

³⁾ B. MERSCH, *De vroegste geschiedenis van de premonstratenzerabdij te Ninove (1137-1257)*, licentiaatsverhandeling K.U.L., Leuven, 1971, p. 306-315 en 85-89; B. MERSCH en J. WAUTHOZ-GLADE, *Abbaye de Ninove*, in *Monasticon Belge. VII Province de Flandre Orientale*, 3, Luik, 1980, p. 499-500.

⁴⁾ J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel 3. Tussen Zenne en Dender*, 2, Pittem, 1964, p. 211-222; IDEM, *Problemen rond Liedekerke-Denderleeuw en Srijtem-Borchtlombeek*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 63, 1980, p. 1-28; VERBESSELT, p. 65-105.

⁵⁾ DE SMET, p. 751 e.v. brengt de uitgave van de Ninoofse abdijsorkonden tot 1300 onder de titel *Codex diplomaticus abbatiae Ninoviensis*. De originele oorkonden (BEVEREN, RIKSARCHIEF, *Abdij Ninove*, Dozen De Smet) dragen hetzelfde nummer als in de tekstuigave. De oorkonden met betrekking tot Liedekerke zijn de nrs. I, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XIV, XV, XL.

De Smet zelf een volgorde en chronologie bepaald, die achteraf op verscheidene punten is bijgesteld, onder meer door Despy. Door omstandigheden ben ik opnieuw met het dossier geconfronteerd geworden⁶⁾ en meen nog enkele nieuwe elementen te kunnen toevoegen, zowel inzake de datering als de interpretatie van de oorkonden.

1. De oorkonden met betrekking tot het eerste compromis onder abt Walterus en de datering van de tussenkomst van Bernardus van Clairvaux (1146)

Walterus was abt van de abdij van Jette van 1144 tot 1150⁷⁾. Onder zijn abbatiaat kwam een eerste compromis over de Liedekerkse kwestie met de abdij van Ninove tot stand. Het Ninoofse abdijsarchief bevat omtrent deze episode drie cruciale oorkonden: een niet gedateerde, waarin Bernardus van Clairvaux oorkondt en als bemiddelaar optreedt en twee in 1146 gedateerde oorkonden van de Kamerijkse bisschop Nicholaus van Chièvres⁸⁾, één waarin hij het compromis van Bernardus goedkeurt en één waarin hij de kerk van Liedekerke aan de Ninoofse abdij schenkt. Het gaat om respectievelijk de oorkonden nrs. IX, VII en VI bij De Smet.

Traditioneel plaatst men de oorkonden in volgend verband: eerst was er de schenking van de kerk van Liedekerke door Iwein van Aalst aan de Ninoofse abdij, bekrachtigd door een bisschoppelijke oorkonde, vervolgens ontstond een conflict tussen Ninove en Jette omtrent die schenking en bereikte Bernardus een compromis, ten slotte keurde de bisschop dat compromis goed. Deze visie werd onder meer verwoord door B. Mersch en J. Wauthoz-Glade in het *Monasticon Belge*⁹⁾ en sluit aan bij de versie van twee middeleeuwse, Ninoofse bronnen: de *Historia foundationis*

⁶⁾ Aanleiding was een seminariewerk (academiejaar 1993-1994) van Sandra FAUCONNIER en Lieve VANDENBROUCKE over de abdij van Drongen en van Veerle VAN MELLO over de abdij van Dielegem in het kader van het onderzoeksproject *Premonstratenzerarchitectuur in België* dat onder mijn leiding loopt aan het Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas Gent.

⁷⁾ KOYEN, p. 694.

⁸⁾ Nicholaus van Chièvres (Nicholaus I van Kamerijk), was bisschop te Kamerijk van 1136 tot 1167. Over zijn afstamming zie D. VAN DE PERRE, *Het altaar van Huizingen en de abdijen van Vermand, Terkameren, Ninove en Vicoigne*, in *Analecta Praemonstratensia*, 68, 1992, p. 247-250.

⁹⁾ B. MERSCH, *Abbaye de Ninove*, p. 499-500.

(1199)¹⁰) en het *Chronicon Balduini Ninoviensis* (tweede helft dertiende eeuw)¹¹).

Een nader onderzoek van de *datatio* in beide bisschoppelijke oorkonden laat een preciezere datering ervan toe. In beide teksten luidt de formule identiek:

“Actum anno incarnati verbi MCXLVI, indictione decima, praesulatus domini Nicolai decimo”¹²).

In Kamerijk volgde de bisschoppelijke kanselarij in die tijd voor de berekening van de jaartallen de Kerststijl¹³). Voor de indictiestijl waren er twee mogelijkheden: ofwel volgde men een eigen Kamerijkse, ofwel de Bedaanse stijl¹⁴). Alleen deze laatste stijl is in deze twee oorkonden van toepassing. Nicholaus van Chièvres werd tot bisschop gewijd op 20 december 1136, de terminus voor de berekening van zijn episcopaatsjaren. Op basis van deze gegevens kunnen de twee oorkonden gesitueerd worden tussen 24 september en 20 december 1146¹⁵). Beide zijn vermoedelijk op hetzelfde tijdstip uitgevaardigd. De identieke dateringsformule wijst daarop, maar ook de nagenoeg identieke getuigenlijst en de inhoudelijke samenhang tussen beide documenten. Beide akten moeten na de oorkonde van Bernardus geplaatst worden, niet alleen omdat de tekst daarvan in één

¹⁰) De tekst van de *Historia foundationis* is in het perkamenten manuscript van het *Liber Miraculorum* ingevoegd, maar staat er inhoudelijk en paleografisch los van. W.W. ROCKWELL, *Liber Miraculorum Ninivensium Sancti Cornelii Papae*, Göttingen, 1925, bracht de tekstkritische uitgave. Het oudste gedeelte van de *Historia*, waaruit de bedoelde versie komt, dateert Rockwell in 1199 (p. 91). De auteur ervan is anoniem en beleefde de stichtingsperiode zelf niet mee; zie de inleiding, p. 22-23 en 29-31. Een tekstuitgave is eveneens te vinden in *MGH, SS*, 25, p. 553-554.

¹¹) Uitgave bij DE SMET, p. 587-746, en in *MGH, SS*, 25, p. 521-546. Het *Chronicon* gebruikte als bron de *Historia foundationis* en verhaalt over de twist met de abdij van Jette op twee plaatsen; zie DE SMET, p. 703 en 706.

¹²) DE SMET, p. 757.

¹³) E. VAN MINGROOT, *Kerststijl en Nieuwjaarsindictie in het bisdom Kamerijk (XIde en begin XIIde eeuw)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 141, 1975, p. 47-132.

¹⁴) IDEM, *Indictio secundum stilum Cameracensem*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 143, 1977, p. 139-203.

¹⁵) D. VAN DE PERRE, *De datum van de bisschopswijding van Nikolaas van Chièvres (1136-1167) en de gevolgen voor de datering van zijn oorkonden*, in *Het Land van Aalst*, 47, 1995, p. 143-156. De tiende indictie volgens de Bedaanse stijl loopt van 24 september 1146 tot 24 september 1147, terwijl de tiende indictie volgens de Kamerijkse stijl van 24 september 1147 tot 24 september 1148 loopt. Het tiende episcopaatsjaar van Nicholaus loopt van 20 december 1145 tot 20 december 1146.

van de twee letterlijk herhaald en goedgekeurd wordt, maar ook omdat een nauwkeuriger datering van de oorkonde van Bernardus tot die conclusie voert. Dit heeft tot gevolg dat de bisschoppelijke schenkingsoorkonde van de kerk van Liedekerke aan de abdij van Ninove, niet als een bevestiging van de schenking van Iwein van Aalst, maar als een uitvoering van het compromis van Bernardus moet worden geïnterpreteerd.

Rest de vraag wanneer de niet gedateerde oorkonde van Bernardus is uitgevaardigd. Dat dit te Affligem gebeurde trekt niemand in twijfel, omdat de eerste getuige abt Petrus van de abdij van Affligem is¹⁶). Nog drie andere abten getuigden: Robertus van Ter Duinen, een vriend van Bernardus en zijn opvolger te Clairvaux¹⁷), Balduinus van Châtillon-sur-Seine¹⁸) en Goswinus van Drongen, voor wie Bernardus reeds eerder een geschil regelde¹⁹). Ook de tussenkomst van Bernardus in het conflict tussen de abt van Drongen en Boudewijn van Waas²⁰) is niet gedateerd. Kunnen beide tussenkomsten van Bernardus gelijktijdig gebeurd zijn²¹)? Daar zijn geen aanwijzingen voor. Goswinus (1136-1153) trok immers met zijn opposant ter regeling van het conflict naar Rome. Onderweg — te Clairvaux? — kruisten hun wegen die van Bernardus²²). Bernardus hoorde van hun moeilijkheden en bood met succes zijn bemiddeling aan. Nadien keurde Simon van Vermandois, bisschop van Noyon-Doornik,

¹⁶) Petrus was abt van Affligem van 1136 tot 1147. Zie A. DESPY-MEYER en Ch. GERARD, *Abbaye d'Afflighem à Hekelgem*, in *Monasticon Belge. IV. Province de Brabant*, 1, Luik, 1964, p. 28-29.

¹⁷) Robertus was abt van Ter Duinen van 1139 tot 1153. Zie A. DUBOIS en N. HUYGHEBAERT, *Abbaye des Dunes à Koksijde et à Bruges*, in *Monasticon Belge. III. Province de Flandre Occidentale*, 2, Luik, 1966, p. 375-377.

¹⁸) Châtillon-sur-Seine was een abdij van reguliere kanunniken van de orde van Arrouaise. Boudewijn was er abt in 1146 en werd in 1148 bisschop van Noyon (1148-1167). Over de vriendschapsrelatie tussen Bernardus en Boudewijn, zie *Bernard de Clairvaux*, (Commission d'Histoire de l'Ordre de Cîteaux, 3), Parijs, 1953, p. 278-279 en 640.

¹⁹) Goswinus was abt van Drongen van 1136 tot 1153. Zie N.J. WEYNS, *Abbaye de Tronchiennes*, in *Monasticon Belge. VII. Province de Flandre Orientale*, 3, Luik 1980, p. 542-543.

²⁰) Boudewijn van Waas heb ik op basis van E. WARLOP, *The Flemish nobility before 1300*, Kortrijk, 1976, niet kunnen identificeren.

²¹) De tekst van de overeenkomst is opgenomen in de 17de-eeuwse kroniek van de abdij van Drongen en uitgegeven in J.J. DE SMET, *Recueil des Chroniques de Flandre*, 1, Brussel, 1837, p. 607. De kroniek dateert de overeenkomst ten laatste in 1145: "Haec circa tempora [= 1150] vel saltem pauco ante, ad minus anno MCXLV, non autem post". Over de datering van de kroniek, zie N.J. WEYNS, *L'abbaye de Tronchiennes*, p. 539.

²²) DE SMET, *Recueil des Chroniques de Flandre*, 1, p. 607: "per nos transitum facere".

de tekst van de overeenkomst goed²³). Bisschop Simon werd op 10 maart 1146 bij de splitsing van het bisdom te Doornik door een nieuwe bisschop opgevolgd²⁴). De bemiddeling van Bernardus moet dus vóór die datum gebeurd zijn. De verwijzing naar de Romereis is moeilijk te verzoenen met Bernardus' aanwezigheid te Affligem. Een gelijktijdige afhandeling van beide geschillen ligt niet voor de hand. Ook de datering van het Affligemse compromis sluit dit uit. Wel kan de conclusie getrokken worden dat Goswinus van Drongen en Bernardus van Clairvaux voor elkaar geen onbekenden meer waren, toen ze samen te Affligem vertoefden.

Voor Bernardus' bemiddeling te Affligem is een duidelijke *terminus post quem* aan te geven. In 1145, tijdens de negende indictie en zijn negende regeringsjaar, nam bisschop Nicholaus van Chièvres alle bezittingen en altaren van het kapittel van Jette in bescherming. Daarbij wordt het altaar van Denderleeuw, dat wel in de oorkonde van Bernardus voorkomt, nog niet genoemd. Deze oorkonde moet op basis van de reeds opgesomde criteria gedateerd worden tussen 24 september en 20 december 1145²⁵).

Wanneer reisde Bernardus in 1146 door de Nederlanden? De klassieke bronnen vermelden die reis niet²⁶). In de recentere literatuur kan men omtrent deze reis twee hypothesen vinden. De eerste steunt op een kroniek van de abdij van Villers²⁷). Deze kroniek laat Bernardus door Brabant reizen en te Affligem aanwezig zijn in het vroege voorjaar van 1146. Hij bezocht ook Gembloers en op terugweg beloofde hij in Brabant een cisterciënzerabdij te stichten. Terug te Clairvaux stuurde hij

²³) GENT, RIJSARCHIEF, *Abdij Drongen*, nr. 6, fol. 26 r° en nr. 7, fol. 67 r°, bevat de tekst van de bisschoppelijke oorkonde, waarin de tekst van Bernardus is opgenomen.

²⁴) E. STRUBBE en L. VOET, *Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, 1960, p. 246-247.

²⁵) LAVALLEYE, p. 9-10. De negende indictie volgens de Bedaanse stijl loopt van 24 september 1145 tot 24 september 1146.

²⁶) De reis door Vlaanderen in 1146 komt niet voor in de *S. Bernardi Clarae-vallensis abbatis acta*, in *PL*, 185, Parijs, 1855. Ook E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, 3, Brussel, 1945, p. 399, die Bernardus' reizen in België behandelt, vermeldt ze niet.

²⁷) *Chronica Villariensis monasterii*, in *MGH, SS*, 25, p. 195 e.v. De begintekst van de kroniek luidt: "Cum aliquando sanctus Bernardus causa predicationis Brabantiam intrasset, ut fructum aliquem in ea acquireret, sicut et in ceteris gentibus, cenobium Haffligeniense adiit, duos sermones ibidem faciens ... Et cum inde [= Brabant] transiret ... exoratus a quibusdam personis, ut ad partes Brabantie conventum unum transmitteret, se facturum repromisit. Et cum Claram-vallem ingressus esset, sponsionis sue memor, 12 monachos ... huc transmisit. Et post octavas pasche a Clara-valle exeuntes ...".

met Beloken Pasen twaalf monniken, een abt en vijf broeders uit, die Villers stichtten. De chronologie van dit stichtingsverhaal, dat 150 jaar na datum werd geschreven, is echter niet betrouwbaar²⁸). Toch leverde dit verhaal voor dom Cyprianus Coppens voldoende argumenten op om het bezoek van Bernardus aan Affligem vóór 18 februari 1146 te plaatsen²⁹). In die datering werd hij gevolgd door A. Despy-Meyer³⁰).

Er is echter ook een andere versie, die haar oorsprong vindt in een studie van dom Pitra³¹). In een goed gedocumenteerd betoog reconstrueert deze de reis van Bernardus door Vlaanderen en Brabant in 1146. Op Pasen, 31 maart 1146, predikte Bernardus het begin van de tweede kruistocht te Vézelay. Daarna trok hij noordwaarts, vergezeld door onder meer Boudewijn van Châtillon, zijn secretaris Gualfridus en de monnik Gerardus, die te Affligem aanwezig waren³²). Op basis van oorkonden of kronieken bewijst Pitra Bernardus' aanwezigheid in 1146 te Atrecht op een synode, in de abdij van Sint-Bertinus te Sint-Omaars, te Loos bij Rijsel waar hij een klooster stichtte, te Ieper waar hij getuige was bij een oorkonde van graaf Diederik van de Elzas, te Brugge waar hij eveneens getuige was in een oorkonde van de Brugse kastelein. Al deze oorkonden dragen alleen de jaardatum 1146. Diederik van de Elzas woonde op Pasen 1146 samen met de Franse koning de start van de tweede kruistochtprediking te Vézelay bij. Naar die gebeurtenis verwijst de Ieperse oorkonde³³). Deze oorkonde valt dus na Vézelay. Pitra plaatst het bezoek van Bernardus aan Affligem op 18 oktober 1146, op basis van

²⁸) E. BROUETTE, *Abbaye de Villers à Tilly*, in *Monasticon Belge. IV. Province de Brabant*, 2, Luik 1968, p. 341-343, dateert de kroniek begin 14de eeuw en behandelt p. 362-366 de problematiek van de stichtingsdatum van Villers.

²⁹) C. COPPENS, *Het eeuwfeest van O.L. Vrouw van Affligem*, in *Affligemensia*, 3, juli 1946, p. 1-8. Ik heb de indruk dat de auteur tot de datum van 18 februari komt, omdat hij de terugkeer van Bernardus uit Duitsland (januari 1147) verwart met de reis van Bernardus door Vlaanderen in de zomer van 1146. Op die terugtocht deed Bernardus op 23 januari Villers aan en was hij op 18 februari 1147 te Châlons-sur-Marne. Voor dit reisschema, zie *Acta Sanctorum, Augusti*, 4, Antwerpen, 1739, p. 342-344.

³⁰) A. DESPY-MEYER, *Abbaye d'Afflighem*, p. 28.

³¹) Dom PITRA, *Notre Dame d'Afflighem*, in *Revue Catholique*, 3, 1848. Deze tekst werd hernomen met een uitgebreide toevoeging van bewijspplaatsen in *Documents sur un voyage de S. Bernard en Flandres*, in *PL*, 185, kol. 1797-1832.

³²) Gualfridus van Auxerre was secretaris en biograaf van Bernardus, zie *Bernard de Clairvaux*, Parijs, 1953, p. 717. Voor de aanwezigheid van Bernardus' gezellen in Duitsland te Konstanz, zie *Acta Sanctorum, Augusti*, 4, p. 332.

³³) *PL*, 185, kol. 1826: "cum glorioso Francorum rege Lodevico Iherosolimam profecturus", zie ook *Ibidem*, kol. 1810.

een tekst uit een achttiende-eeuws martyrologium uit de abdij van Villers³⁴). Daarna zou Bernardus, volgens Pitra, nog Villers hebben aangedaan en naar Duitsland zijn doorgereisd waar hij eind oktober aankwam.

Vacandard neemt dit reisschema over, maar plaatst wel vraagtekens bij de aanwezigheid van Bernardus op 18 oktober te Affligem en nadien nog te Villers, omdat Bernardus dan op heel korte tijd van Wallonië naar de Rijnstreek moet zijn gereisd³⁵). Hij situeert het begin van de reis door Vlaanderen na 12 mei, dag waarop Bernardus te Toul verbleef. Th. de Hemptinne dateert in haar uitgave van de oorkonden van de graven van Vlaanderen de aanwezigheid van Bernardus in Vlaanderen tussen 12 mei en oktober 1146³⁶). Zij voegt nog twee documenten toe aan de bewijspplaatsen die Pitra aanbracht: een grafelijke oorkonde van 1146 voor de abdij van Veurne en vooral een tekst die getuigt van de aanwezigheid van Bernardus en graaf Diederik van de Elzas op 14 augustus te Gent in de Sint-Veerlekerk. De graaf verleende het kapittel van de kerk enkele privileges, terwijl Bernardus de graaf loofde voor zijn inzet voor de kruistocht en aan de kanunniken de tekst van het *Salve Regina* schonk³⁷). Deze datum is van groot belang voor een betere datering van Bernardus' aanwezigheid te Affligem. Dom Cyprianus Coppens stelde reeds vast

³⁴) PL, 185, kol. 1813 en 1827.

³⁵) E. VACANDARD, *Vie de Saint Bernard, Abbé de Clairvaux*, 2, Parijs, 1895, p. 273, 279-280, 561. Het verzamelwerk *Bernard de Clairvaux*, Parijs, 1953, p. 602-605, neemt hetzelfde reisschema over.

³⁶) Th. DE HEMPTINNE en A. VERHULST, *De oorkonden der Graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191). II. Uitgave. I. Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128-17 januari 1168)*, (Verzameling van de Akten der Belgische vorsten, 6), Brussel, 1988. Er zijn drie oorkonden bewaard van Diederik van de Elzas, waarin Bernardus optreedt (betreffende schenkingen te Ieper, Veurne en Gent). De auteurs dateren de reis van Bernardus door Vlaanderen in mei-oktober 1146 (nrs. 90, 91, 92, p. 150-152).

³⁷) *Ibidem*, p. 190. Het gaat hier niet om een oorkonde, maar om een bericht uit een kroniek: "... Theodoricus donavit ecclesie et clero ad Sanctam Pharailem multa privilegia, immunitates et franchisias. Ideoque per dominum Bernardum laudatus qui ex Francia advenerat predicaturus Crucem contra Saracenos in Brabantia et Flandria, ex mandato Eugenii pape, secum adferens antiphonam Salve Regina ceptam eam in dicta ecclesia per canonicos, ipsa vigilia Assumptionis Deipare, presentibus multis nobilibus". Het niet gedateerde bericht is geplaatst tussen het jaar 1138 en 1146. De context van de kruistocht en de door oorkonden geattesteerde reis van Bernardus door Vlaanderen in 1146, deed de auteurs besluiten tot een ondubbelzinnige datering op 14 augustus 1146.

Wat het *Salve Regina* betreft, dit werd ca. 1135 in de liturgie van Cluny ingevoerd. Bij de cisterciënzers was het gebruik ervan midden 12de eeuw veralgemeend, zie art. *Salve Regina*, in *Liturgisch Woordenboek*, Roermond, 1965-1968, kol. 2501-2502. Over de legende dat Bernardus de auteur van het *Salve Regina* zou zijn, zie *Acta Sanctorum*, Augusti, 4, p. 248-249.

dat de commemoratie van het Mariawonder ten overstaan van Bernardus te Affligem in de oudere documenten (begin zeventiende eeuw) niet op 18 oktober, maar wel 20 augustus gehouden werd³⁸). Deze datum lijkt op het eerste zicht bevestigd te worden door de aanwezigheid van Bernardus te Gent op 14 augustus. Toch is terughoudendheid geboden.

In zover ik kon nagaan, komt 20 augustus als herdenkingsdag van de aanwezigheid van Bernardus in België voor het eerst ter sprake in het werk *Natales Sanctorum Belgii* van de Leuvense humanist, historicus en theoloog Molanus³⁹). Nu was 20 augustus de sterfdag van Bernardus en de dag waarop de kerk Bernardus op haar heiligenkalender had geplaatst. Molanus verbond beide zaken en vermeldde onder de rubriek van die dag alles wat hij wist over Bernardus en België — de toenmalige Zuidelijke Nederlanden — onder de hoofding *Quid Belgis sanctus abbas Bernardus praestiterit: ex vita, scriptoribus et Belgarum historicis*⁴⁰). Het gaat om meerdere bezoeken op verschillende tijdstippen, onder meer de stichting van Villers in 1146 en de kruistochtprediking door Brabant van dat jaar, naast veel andere gebeurtenissen⁴¹). De aanwezigheid van Bernardus te Affligem wordt door Molanus niet vermeld. Dat verband werd wel gelegd door de Affligemse kroniekschrijver Phalesius⁴²), die veel aandacht schonk aan het Mariawonder dat te Affligem ten overstaan van Bernardus was gebeurd — een legendarisch gegeven dat eerst in de zestiende eeuw opduikt⁴³) — en verwijzend naar

³⁸) C. COPPENS, *o.c.*, p. 6.

³⁹) Johannes Molanus of Jan Vermeulen werd vermoedelijk te Brussel geboren en stierf te Leuven in 1594, zie A. WAUTERS, art. *Molanus*, in *Biographie Nationale*, 15, Brussel, 1902, kol. 48-55. Ik raadpleegde J. MOLANUS, *Natales Sanctorum Belgii et eorundem chronica recapitulatio*, Leuven, 1595, de mij bekende oudste uitgave.

⁴⁰) *Ibidem*, fol. 180 r° en v° en fol. 181 r°. In 1573 publiceerde MOLANUS te Leuven zijn *Usuardi Martyrologium* gevolgd door zijn *Indiculus sanctorum Belgii*. Daarin is een *Calendarium Belgicum* opgenomen — dat werd gevolgd in het aartsbisdom Mechelen — waarin 20 augustus voorkomt als kerkelijke herdenkingsdag van Bernardus van Clairvaux.

⁴¹) *Ibidem*, fol. 180 v°: “Cum autem in Brabantia et aliis in locis ex praecepto Eugenii tertii, crucem praedicaret contra Saracenos et Turcas, Brabantis religiosos aliquot petentibus ex Clarevalle, quibus monasterium construerent, dedit duodecim monachos et quinque conversos, cum abbate Laurentio, viro religioso. Qui constructo oratorio et monasterio, quieverunt in Villario, anno millesimo centesimo quadagesimo sexto (ex chron. Villario)”.

⁴²) Hubertus Phalesius was monnik van Affligem en stierf in 1638. Zijn *Chronicon* schreef hij in 1636-1637. Voor een biografie zie F. DONNET, art. *Phalesius*, in *Biographie Nationale*, 17, Brussel, 1902, kol. 152-154. Een exemplaar van zijn kroniek bevindt zich in BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Hss., nr. 7037-42, en in AFFLIGEM, ABDIJARCHIEF.

⁴³) C. COPPENS, *o.c.*, p. 43. De Affligemse kroniekschrijver Amerius schreef hierover voor het eerst in 1535-1540, zie ook *PL*, 185, kol. 1827. Phalesius behandelt in zijn *Chronicon*, fol. 135-146 (AFFLIGEM, ABDIJARCHIEF) dit Mariawonder en de Mariacultus zeer uitgebreid.

Molanus dit wonder op 20 augustus situeerde⁴⁴). In een volgende editie van de *Natales Sanctorum Belgii* in 1626 door Arnoldus de Raisse⁴⁵) werd onder de dag 20 augustus het Mariawonder te Affligem als eerste gebeurtenis vermeld. Vervolgens werd dan in het *Menologium Cisterciense*, dat in 1630 verscheen, om de kalender wat evenwichtiger te maken, het Mariawonder te Affligem van 20 augustus naar 18 oktober verschoven⁴⁶). Die 18de oktober werd overgenomen in het achttiende-eeuwse martyrologium van Villers, een bron waarop Pitra zich steunde⁴⁷).

Welke conclusies kunnen hieruit worden getrokken? Primo dat de dag 18 oktober zonder enige historische betekenis is in verband met Bernardus' aanwezigheid in Brabant. Secundo dat de dag 20 augustus van Molanus evenmin historische waarde heeft voor de aanwezigheid van Bernardus te Affligem. Molanus heeft gewoon de herdenking van Bernardus' aanwezigheid in België gekoppeld aan de kerkelijke feestdag. Tertio dat breed genomen Bernardus tussen 15 augustus en oktober 1146 van Gent naar de Rijnstreek reisde en te Affligem passeerde, zodat meer precies gesteld een passage te Affligem in de tweede helft van augustus, kort na 14 augustus, zeer waarschijnlijk is. Waar en hoelang verbleef Bernardus in de maanden augustus-september-oktober in Brabant? De kroniek van Villers noemt ook de abdij van Gembloers. Legde hij in deze periode ook de contacten voor de stichting van Villers⁴⁸)? Het lijkt

⁴⁴) Onder de rubriek *Qua occasione vel causa S. Bernardus Affligemium venerit* schrijft hij: "Plures habuit occasiones huc divertendi, cum sub haec tempora (esse Molano in Nat. SS. Belgii 20 Augus.) in Brabantia ex praecepto Eugenii tertii crucem praedicaret contra Sarracenos et Turcas" (AFFLIGEM, ABDIJARCHIEF, *Chronicon Phalesii*, fol. 136).

⁴⁵) A. DE RAISSE, *Ad natales sanctorum Belgii Johannes Molani auctarium*, Dowaaï, 1626, fol. 168 v°. Volgens C. COPPENS, o.c., p. 46, haalde De Raisse zijn informatie bij Phalesius. Over Arnoldus de Raisse, zie L. DEVILLERS, art. *Raisse (Arnould de)*, in *Biographie Nationale*, 18, Brussel, 1905, kol. 610-611.

⁴⁶) Chrysostomos HENRIQUEZ, *Menologium Cisterciense*, Antwerpen, 1630, p. 354.

⁴⁷) *PL*, 185, kol. 1813 en 1827.

⁴⁸) De stichtingsdatum van Villers is onzeker. E. BROUETTE, o.c., p. 364, plaatst het begin tussen einde april en begin november 1146. Zeker is dat Bernardus op terugtocht van Duitsland naar Clairvaux in januari 1147 doorheen Wallonië reisde en passim de wankle stichting van Villers bezocht. Molanus plaatst de stichting van Villers in de zomer van 1146 ter gelegenheid van de kruistochtprediking in Brabant (zie ook noot 41). Een kroniek van de Sint-Bertinusabdij suggereert hetzelfde: "Et quidem S. Bernardus, per Flandriam et Brabantiam pluribus monasteriis constructis et reparatis, in Allemanniam venit crucem Domini praedicare", afgedrukt door Pitra in *PL*, 185, kol. 1824-1825. De bron die Pitra aanhaalt heb ik niet kunnen achterhalen. Wel komt in het *Iohannis Longi chronica S. Bertini* (2de helft 14de eeuw) een gelijkaardige, maar niet identieke passage voor, zie *MGH, SS*, 25, p. 801.

mij aangewezen. Wanneer reisde hij door naar Duitsland⁴⁹)? Vermoedelijk enkele weken vroeger dan Pitra meende.

Er zit een geografische logica in dit vooropgestelde reisschema. Na 12 mei trok Bernardus van Toul westwaarts doorheen het huidige Noord-Frankrijk (Atrecht, Sint-Omaars, Loos). Via de Westvlaamse kust (Veurne, Ieper, vermoedelijk ook de Ter Duinenabdij te Koksijde) ging de reis naar Brugge. In Brugge voerde de baan Brugge-Keulen hem over Gent (14 augustus) en Affligem naar Duitsland, waar hij eind oktober te Worms aanwezig was.

Nu vergezelde abt Robertus van Ter Duinen Bernardus op zijn reis door Vlaanderen. Robertus was samen met Bernardus aanwezig toen de graaf de oorkonde voor de abdij van Veurne uitvaardigde en beide abten waren ook samen te Affligem⁵⁰). Dat Bernardus ook Drongen heeft aangedaan of te Gent de hem al eerder bekende Drongense abt Goswinus heeft ontmoet, ligt in de logica van de dingen. Alleszins vergezelde Goswinus Bernardus naar Affligem. Is het Goswinus die bij Bernardus op diens bemiddeling aandrong in het conflict tussen de abdijen van Jette en Ninove, na de goede ervaringen die hij reeds eerder met hem had opgedaan?

Met deze dateringsgegevens voor ogen, kunnen we de volgorde van de drie oorkonden van 1146 over het conflict om het kapittel van Liedekerke beter bepalen en de inhoudelijke consequenties juist inschatten.

a) *Oorkonde De Smet nr. IX (oorkonde van Bernardus van Clairvaux)*⁵¹)

In aanwezigheid van vier abten beëindigt Bernardus het conflict tussen de abdijen van Ninove en Jette over Liedekerke⁵²). Beslist wordt het altaar en de kerk van Denderleeuw aan de abdij van Jette toe te wijzen⁵³) met de Dender als grens van de parochie⁵⁴). De abdij van Ninove ontvangt al de

⁴⁹) Bernardus was eind oktober te Worms, zie *PL*, 185, kol. 844 en *Acta Sanctorum, Augusti*, 4, p. 192 en 331-342 voor de reis door Duitsland.

⁵⁰) Th. DE HEMPTINNE, *o.c.*, p. 152, zie ook A. DUBOIS en N. HUYGHEBAERT, *o.c.*, p. 376-377.

⁵¹) DE SMET, p. 758-759. Deze oorkonde is ook elders uitgegeven, onder meer door Pitra in *PL*, 185, kol. 1825.

⁵²) DE SMET, p. 758: "dissensionem inter abbatem Ninivensem et Iettensem pro ecclesia de Liedekerke, tali modo in praesentia nostra coram religiosis determinatam".

⁵³) *Ibidem*: "altare et ecclesiam de Lewes cum omnibus appertinentiis suis".

⁵⁴) *Ibidem*: "et sicut Tenera dividit parrochiam de Lewe et eam de Liedekerke".

rest⁵⁵), dit is het gebied over de Dender dat de kerk van Liedekerke toebehoorde, behalve een tiend te Erembodegem. Het is de abt van Jette die van zijn eisen afziet en toegevingen doet⁵⁶). De oorkonde werd in chirograafvorm uitgegeven. Het Ninoofse abdijsarchief heeft nog het origineel met het zegel van Bernardus. Het origineel in de abdij van Jette bestond nog in 1772, maar is thans verloren⁵⁷). Het achttiende-eeuwse *Liber mortuorum* van Jette situeert deze oorkonde in het jaar 1145⁵⁸), De Smet dateert circa 1148. Ik meen dat een datering tweede helft augustus 1146 is aangewezen, gelet op de hoger aangevoerde elementen in verband met de reis van Bernardus door Vlaanderen en Brabant. De datering van de twee volgende oorkonden van bisschop Nicholaus verhogen de plausibiliteit van de aangebrachte datering.

b) *Oorkonde De Smet nr. VII*⁵⁹)

Bisschop Nicholaus van Kamerijk bestendigt de overeenkomst met zijn goedkeuring⁶⁰). De oorkonde moet gedateerd worden na de oorkonde van Bernardus, tussen 24 september en 20 december 1146, zoals hoger aangetoond.

c) *Oorkonde De Smet nr. VI*⁶¹)

Bisschop Nicholaus van Kamerijk schenkt de kerk van Liedekerke en haar afhankelijkheden Borchtlombeek en Strijtem⁶²) aan abt Gerardus en het kapittel van Ninove. Deze oorkonde vormt een inhoudelijke eenheid met de voorgaande. In deze oorkonde specificeert de bisschop, om de

⁵⁵) *Ibidem*: "abbate Ninivense reliqua omnia ad ecclesiam de Liedekerke pertinentia".

⁵⁶) *Ibidem*: "concessit abbas Jettensis suscipere in partem suam".

⁵⁷) Beda Regaus, proost van Affligem, kopieerde in 1772 de tekst naar het origineel in zijn *Afflighemum Illustratum*, 1, fol. 389 (ABDIJARCHIEF, AFFLIGEM). Zie ook de tekstuitgave bij Pitra, in *PL*, 185, kol. 1826.

⁵⁸) Het *Liber mortuorum* van Jette brengt eveneens de tekst; zie LAVALLEYE, p. 8-9. Dit boek is gebaseerd op de werknota's van kanunnik Ambrosius Leeuwet (†1660) van Jette. Ze waren bestemd voor A. SANDERUS, *Coenobiographia sacrae Abbatiae Jettensis*, Brussel, 1659.

⁵⁹) DE SMET, p. 757.

⁶⁰) *Ibidem*: "compositionem illam de Liedekercha inter abbatem Ninivensem Gerardum et abbatem Gettensem Walterum, a domino Bernardo, abbate Clarevallensi, consilio religiosarum personarum ordinatam, ratam fore consensimus".

⁶¹) *Ibidem*, p. 756-757.

⁶²) *Ibidem*, p. 756: "ecclesiam de Liedekercha cum appenditiis suis, videlicet Lumbecha, Strithem".

abdij van Ninove voldoende rechtszekerheid te bieden, het algemene “*reliqua omnia*” uit de vorige oorkonde. Voor alle duidelijkheid somt de hij bij naam (“*nominatim annotare*”) alle bezittingen op, die aan de Liedekerkse kerk en kapittel toebehoren, namelijk een tiendrecht te Meise, een recht op het dagelijks gebruik van hout uit het bos van Liedekerke⁶³) en verder akkers en weiland en al wat het kapittel rechtmatig verworven heeft vanwege Walter van Doornik, Raas van Gavere, Boudewijn en Iwein van Aalst⁶⁴). De oorkonde vermeldt ook nog een recht op twee karren hout per week uit het Liedekerkse bos, geschonken door Iwein van Aalst op verzoek van zijn vrouw Lauretta aan het Ninoofse kapittel⁶⁵). De kerk van Liedekerke wordt vrijgesteld van alle lasten, opdat de kanunniken er ongestoord de goddelijke dienst zouden kunnen verzorgen⁶⁶). Hieruit blijkt dat de bisschop de activiteit van de kanunniken in de Liedekerkse kerk wil gecontinueerd zien, weliswaar onder Ninoofs gezag, en daarvoor het patrimonium van het kapittel voorbehoudt.

d) *Oorkonde De Smet nr. VIII*⁶⁷)

Paus Eugenius III keurt op 21 oktober 1147 te Châlons-sur-Marne de nieuw verworven Ninoofse bezittingen goed. Expliciet worden de kerk van Liedekerke met de volledige tienden, de afhankelijkke kerken van

⁶³) *Ibidem*: “in opus fratrum apud Ledekercham Domino servientium”.

⁶⁴) Voor al deze figuren, zie E. WARLOP, *o.c.*, nrs. 1, 86, 210.

Walter van Doornik (1110-1137), kastelein van Doornik, was de zoon van Evrardus I en Helewidis van Doornik, de stichters van het kapittel van Liedekerke. Hij was gehuwd met Petronella. Tot wanneer de familie Liedekerke in bezit had is niet duidelijk.

Raas van Gavere is vermoedelijk Raas II (1124-1149), hoewel ook Raas III (1130-1150), die huwde met Domison van Chièvres, niet is uitgesloten. Dit huis was ondubbelzinnig vanaf eind 12de eeuw heer te Liedekerke-Denderleeuw.

Iwein van Aalst (1117 - 8 aug. 1145) was de zoon van Boudewijn II van Gent en broer van Boudewijn III (†1127) van Aalst. Hij huwde met Lauretta, de dochter van Diederik van de Elzas. Hij was heer van het Land van Aalst en van Waas en Drongen. Of hij ook heer van Liedekerke was, is, mijn inziens, onzeker. Wel had hij te Liedekerke bezittingen, onder meer in het Liedekerkebos.

⁶⁵) DE SMET, p. 756: “datas in usum fratrum apud Niniven Deo vacantium”.

⁶⁶) *Ibidem*, p. 756-757: “Ut autem fratres quieta devotione inibi divino cultui vacare possint, locum illum perpetua libertate donamus et ab omni exactione tam nostra quam ministrorum nostrorum eum perpetuo absolvimus”. Het “inibi” zou zowel het kapittel van Ninove als dat van Liedekerke kunnen bedoelen. Ik verkies de tweede mogelijkheid.

⁶⁷) *Ibidem*, p. 758. De tekst is ook uitgegeven in *PL*, 180, kol. 1561-1562. De Smet geeft als plaats van uitgifte verkeerdelijk Châtillon aan. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden*, Berlijn, 1933, p. 190, corrigeert dit in Châlons-sur-Marne. Het gaat om het Latijnse *Catalanni*.

Borchtlombeek en Strijtem en een deel van de tienden te Meise ver-
noemd⁶⁸). De abdij van Jette vraagt een analoge bevestigingsoorkonde
van de paus en bekomt die op 24 oktober 1147. Ook daarin is de schen-
king van de kerk van Denderleeuw ("*altare de Lewa*") opgenomen⁶⁹).

2. Het tweede compromis onder abt Henricus (1151 - circa 1158)

Abt Walterus van Jette overleed op 3 december 1150⁷⁰). Zijn opvolger
Henricus (1151 - circa 1158) trad in 1151 aan. De Ninoofse abt Gerar-
dus daarentegen kende een zeer lang abbatiaat en regeerde van 1142 tot
1185⁷¹). Hij bleef, terwijl in Jette de abten wisselden, wat daar telkens
een heropflakking van het conflict veroorzaakte. Achte Henricus zich
niet gebonden door het akkoord dat door zijn voorganger was aange-
gaan? Over zijn verzet tegen de overeenkomst zijn we slechts indirect
ingelicht via een oorkonde van abt Hugo van Prémontré uit 1159⁷²).
Daarin wordt de geschiedenis van het conflict geschetst en de episode
onder Henricus aangehaald. Henricus herbegon het dispuut met Ninove,
maar door de bemiddeling van abt Warinus van de Sint-Martinusabdij
van Laon⁷³) werd het conflict bijgelegd, zowel tussen de abten, als tus-
sen de kapittels⁷⁴). Vermoedelijk hield het compromis een status quo in
en bleef het vergelijk van 1146 gehandhaafd. Onrechtstreeks leert deze
tekst ons dat de abdij van Jette onder het abbatiaat van Henricus zeker
reeds tot de orde van Prémontré was toegetreten.

⁶⁸) DE SMET, p. 758: "Lidekerkensem ecclesiam cum tota decima et appenditiis suis, scilicet Lombeca, Strithem, partem decimae apud Menz".

⁶⁹) De tekst is opgenomen in L'AVALLEY, p. 10-11.

⁷⁰) KOYEN, p. 694. Deze geeft ook 1149 als mogelijke sterfdatum.

⁷¹) B. MERSCH, *L'abbaye de Ninove*, p. 502-504.

⁷²) DE SMET, p. 759, oorkonde nr. X.

⁷³) Warinus was abt van de Sint-Martinusabdij te Laon van 1151 tot 1171, zie N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, 2, Staubing, 1952, p. 512.

⁷⁴) DE SMET, p. 759: "cognovimus etiam ex relatione coabbatum nostrorum qui inter-
fuerunt, quod tempore Henrici, successoris supradicti Walteri, eadem querela orta fuerat
et terminata in praesentia domini Warini abbatis Laudunensis, assensu utriusque abbatis,
scilicet Gethensis et Ninivensis, et assensu utriusque capituli".

3. Het derde compromis onder abt Hildebrandus (1159-1180)

Henricus nam ontslag vóór 1159. Was hij voor zijn medebroeders een te zwakke figuur, die zich niet hard genoeg opstelde tegenover de Ninoofse abdij? De harde houding van zijn opvolger lijkt dit te bevestigen. Hildebrandus was reeds abt in 1159⁷⁵). Hij kende een zeer lang abbatiaat en bleef aan tot 1186⁷⁶). Hij beet zich met grote hardnekkigheid drie decennia lang in het Liedekerkse dossier vast en werd zo een geduchte tegenspeler voor de Ninoofse abt Gerardus. Onder Henricus' abbatiaat ontstonden nog vijf oorkonden over de twist. Ik behandel ze in hun chronologische volgorde.

a) Oorkonde De Smet nr. XIV⁷⁷)

Samson, aartsbisschop van Reims en legaat van de H. Stoel ("*apostolicae sedis legatus*"), vonnist en bevestigt de tekst van het compromis dat in 1146 door Bernardus van Clairvaux in het conflict bereikt werd. De abt van Jette blijft door de instemming van zijn voorganger gebonden en het bezit van Liedekerke door Ninove wordt gerechtvaardigd genoemd en door de aartsbisschop bevestigd en beschermd. De oorkonde werd ondertekend door twaalf leden van de Reimse kanselarij en is uitgevaardigd te Reims in het jaar 1159, tijdens de 7de indictie, het 22ste regeringsjaar van koning Lodewijk en het 19de episcopaatsjaar van Samson. Lodewijk werd gekroond op 1 augustus 1137⁷⁸). De *terminus post quem* is dus 1 augustus 1159. De oorkonden X en XI geven als *terminus ante quem* het einde van het generaal kapittel van oktober 1159⁷⁹).

⁷⁵) KOYEN, p. 695-696. De auteur stelt terecht dat Henricus abdiceerde vóór 1159. In de oorkonde van Hugo van Prémontré van 1159 is sprake van "*tempore Henrici*", zie DE SMET, p. 759. De naam Henricus komt het laatst voor op 26 febr. 1156, zie J. RAMACKERS, *o.c.*, p. 205.

⁷⁶) KOYEN, p. 696.

⁷⁷) DE SMET, p. 762.

⁷⁸) E. STRUBBE en L. VOET, *o.c.*, p. 296 en 343. Samson was aartsbisschop van Reims van 1140 tot 1161.

⁷⁹) Zie punt c. De gebruikte indictiestijl is onzeker. Indien dit de Bedaanse is, voert de zevende indictie ons tot een datum vóór 24 september 1159.

b) *Oorkonde De Smet nr. XV*⁸⁰⁾

Nicholaus, bisschop van Kamerijk, verklaart dat de overeenkomst destijds gesloten door Bernardus tussen Walterus, abt van Jette, en Gerardus, abt van Ninove, over Liedekerke geldig blijft, dit op gezag van Samson, de aartsbisschop van Reims en apostolisch legaat, en na raadpleging van het eigen kapittel⁸¹⁾. Acht leden van het bisschoppelijk kapittel tekenden mee, waaronder de aartsdiaken van Brabant Theodoricus en drie abten, met name Parvinus van het H. Graf van Kamerijk, Gillebertus van Mont-Saint-Martin en Ada van Châtillon-sur-Seine. De oorkonde is uitgevaardigd te Kamerijk in het jaar 1159, tijdens het 23ste episcopaatsjaar. Dit brengt ons tot een datering vóór 20 december 1159 en uiteraard na de oorkonde van Samson.

c) *De oorkonden De Smet nrs. X en XI*⁸²⁾

Het gaat om twee niet gedateerde oorkonden van de abt-generaal Hugo van Prémontré. Beide oorkonden zijn ontstaan op het generaal kapittel. De eerste lange oorkonde is mede ondertekend door elf abten en vermeldt: “*sed et in generali capitulo nostro audivimus*”. Het kapittel neemt kennis van het standpunt van de aartsbisschop van Reims en de bisschop van Kamerijk en roept diengevolge de beide ruziënde abten plechtig op om het conflict te stoppen. De tweede korte oorkonde is persoonlijk gericht aan Hildebrandus, abt van Jette, en uitgevaardigd door de abt-generaal Hugo en het generaal kapittel (“*totusque ordinis abbatum conventus*”). Hem wordt krachtig verbod opgelegd nog tegen de Ninoofse abdij te procederen. Despy dateert de oorkonden respectievelijk in 1159 en 1161⁸³⁾. Die laatste datum is ingegeven door een foutieve kennis van het begin van het abbatiaat van Hildebrandus. Beide oorkonden horen inhoudelijk samen en zijn zonder twijfel tijdens hetzelfde kapittel uitgegeven. Het generaal kapittel van de orde van Prémontré nam elk jaar een aanvang op het feest van Dionysius op 9 oktober⁸⁴⁾.

⁸⁰⁾ DE SMET, p. 762-763.

⁸¹⁾ *Ibidem*, p. 763: “*ecclesiae quoque nostrae consilio*”.

⁸²⁾ *Ibidem*, p. 759-760. De oorkonden worden ook besproken door H. MARTON, *Praecipua testimonia de activitate capitulorum Generalium saeculi XII*, in *Analecta Praemonstratensia*, 39, 1963, p. 230-231.

⁸³⁾ DESPY, p. 244-245.

⁸⁴⁾ Herman van Doornik schrijft in zijn *Liber de Miraculis S. Mariae Laudunensis*: “*Universi abbates singulis annis in festo S. Dionysii ad primam matrem, de qua processerant, id est Praemonstratensem ecclesiam, quasi ad fontem potaturi convenirent, et simul positi generale capitulum tenerent*”, *PL*, 156, kol. 994. Hetzelfde gegeven is aanwezig in

Tijdens het kapittel stelden leden van de Kamerijkse kanselarij en bisschop Nicholaus zelf de verzamelde abten op de hoogte van het vonnis te Reims. Deden ze op terugweg van Reims naar Kamerijk Prémontré aan? Het generaal kapittel was aan de gang kort nadat te Reims het vonnis viel. Het gaat ongetwijfeld om het generaal kapittel van 1159, zodat beide oorkonden van Hugo van Prémontré kort na 9 oktober 1159 kunnen gedateerd worden en de oorkonde van aartsbisschop Samson enkele dagen of weken vroeger.

De beide oorkonden zijn bijzonder interessant omdat ze ons een goede kijk geven op de geschiedenis van het conflict, op het proces dat Hildebrandus de Ninoofse abdij aandeed en op de juridische argumentatie. De eerste oorkonde herhaalt de voorgeschiedenis vanaf de tussenkomst van Bernardus, over de bemiddeling van Warinus, tot het proces dat Hildebrandus voerde. Hij daagde de Ninoofse abt voor het bisschoppelijk hof te Kamerijk⁸⁵). Dit hof wenste zijn vonnis te toetsen bij een hogere instantie en haalde hoofd te Reims⁸⁶). De aartsbisschop vonniste, geassisteerd door de bisschoppen van Noyon en Atrecht. De inhoud van het Reimse vonnis werd direct overgebriefd door de Kamerijkse functionarissen aan het generaal kapittel⁸⁷). De Kamerijkse bisschop zelf kwam het vonnis toelichten⁸⁸) en gaf als kernargument: “*quod ecclesia de Lidekerca ad ecclesiam Gethensem numquam pertinuerat*” en “*quod ecclesia de Lidekercherca ecclesiae de Jet subjecta non fuisset aliquando, sed libera fuisset, sicut et illa*”⁸⁹). Dit standpunt geeft tevens indirect de argumentatie van Hildebrandus weer: hij moet beweerd hebben dat het kapittel van Liedekerke van dat van Jette afhankelijk was geweest.

de premonstratenzer statuten, zie Pl. LEFEVRE en W.M. GRAUWEN, *Les statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle*, (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, 12), Averbode, 1978, p. 45: “Omnes abbates ad colloquium pariter conveniant, in ecclesia Praemonstratensi, in solemnitate Dionisii”.

⁸⁵) DE SMET, p. 759: “pulsatus fuisset abbas Ninivensis super hoc in curia Cameracensi”.

⁸⁶) *Ibidem*: “et ventum esset ad iudicium, electae sunt personae, quae a domino archiepiscopo et a Remensi curia iudicium requirerent”.

⁸⁷) *Ibidem*: “et sicut ab ipsis personis audivimus sententia domini archiepiscopi fuit”.

⁸⁸) *Ibidem*: “sed et in generali capitulo nostro audivimus a domino Cameracensi episcopi”.

⁸⁹) *Ibidem*, p. 759 en 760.

d) *Oorkonde De Smet nr. XL*⁹⁰⁾

Voor Hildebrandus moeten het vonnis van Reims en Kamerijk en het standpunt van het generaal kapittel hard zijn aangekomen. Pas in 1180 erkende hij zijn ongelijk. In een koele verklaring, mede ondertekend door de prior en subprior en twee priester-kanunniken, alsmede door de abten van Grimbergen en Drongen, verklaarde hij dat de abdij van Ninove de kerk van Liedekerke rechtmatig bezat en accepteerde hij de bisschoppelijke goedkeuring van die transactie: "*verissime cognoscen-tes et profitentes Lidekercensem ecclesiam cum suis appenditiis nullius ecclesiae fuisse appenditium, unde nec nostrae, sed penitus per se libe-ram et ab episcopo Cameracensi, ad cuius dispensationem ordinatio hujus et aliarum ecclesiarum pertinet transferri potuisse, et eam a Nini-vensi ecclesia jure et absque calumnia possideri*".

Daarmee viel het doek over een veertigjarig conflict, dat in feite al in 1146 was beslecht.

4. De achtergronden van het conflict

a) *Het kapittel van Liedekerke (1092-1146)*

De originele stichtingsoorkonde van het kapittel is bewaard gebleven⁹¹⁾. Stichters van het kapittel waren Radulfus, bijgenaamd Evrardus

⁹⁰⁾ *Ibidem*, p. 779.

⁹¹⁾ *Ibidem*, p. 751, nr. I. De tekst is ook uitgegeven door M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, (Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands, 1), Brussel, 1950, p. 218-219. Hier is de oorkonde opgenomen als een oorkonde van de Sint-Pietersabdij van Gent. Hoe en wanneer deze oorkonde in dat fonds is terechtgekomen, is mij onbekend. Waarschijnlijk gebeurde dit in de 19de eeuw. Tussen de Sint-Pietersabdij en Liedekerke heeft nooit enig verband bestaan. Thans is het origineel weer ingevoegd in het fonds van de Abdij Ninove (BEVEREN, RIJKSARCHIEF), als nummer I van de Oorkonden De Smet. Oppermann had twijfels over de echtheid van de oorkonde. De auteurs verwerpen dit met klem. Ik sluit me bij hun visie aan, behalve wat hun laatste argument betreft, dat eerder als een boemerang kan werken: "Wij beschouwen deze oorkonde, ook omdat er zo min te Blandinium als te Ninove in de 12de eeuw een spoor van een geschil betreffende Liedekerke is te vinden, als onbetwistbaar echt". G. WILLEMS, *L'abbaye de Ninove de l'ordre de Prémontré. Origine et premiers développements (1137-Début XIVe s.)*, licentiaatsverhandeling geschiedenis U.L.B., Brussel, 1968, p. 101-106, analyseert deze oorkonde en bevindt ze eveneens echt.

van Doornik en zijn vrouw Helewidis⁹²). Zij vroegen in 1092 aan de bisschop van Kamerijk het altaar van Liedekerke vrij te maken van alle lasten en van het personaat⁹³). Bisschop Gerardus II van Kamerijk stond dit toe op voorwaarde dat er een kapittel met een overste werd geïnstalleerd⁹⁴). De kanunniken hadden de vrijheid van keuze van hun overste, de bisschop behield het recht hem aan te stellen⁹⁵). Verder dienden Evrardus en zijn vrouw voor voldoende inkomsten te zorgen uit hun goederen en allodia, opdat de kanunniken het nodige zouden hebben om te kunnen leven.

Hoe moet de uitdrukking "*cura animarum*" in deze oorkonde geïnterpreteerd worden? Betekent dit dat de prelaat tevens ook als pastoor van de parochie werd aangesteld, zoals traditioneel beweerd wordt⁹⁶)? Ik meen van niet. De zorg voor de zielen slaat mijn inziens op de overdracht van de pastorale taak in handen van de prelaat of abt ten overstaan van de kloosterlingen, die direct van hem afhangen en onttrokken worden aan de jurisdictie van de parochie. Dit blijkt duidelijk uit de stichtingsoorkonde van het kapittel van Jette uit 1095, waarin een analoge formule voorkomt, die hier onmogelijk betrekking kan hebben op een parochietaak⁹⁷). Wel werd het parochiealtaar van Liedekerke ("*a persona liberum*") door het kapittel geïncorporeerd. Parochiealtaar en kapittel zijn dus twee te onderscheiden instellingen. De prelaat bezat het personaat van het parochiealtaar, maar

⁹²) Evrardus was kastelein van Doornik van 1078 tot 1110, zie E. WARLOP, *o.c.*, p. 1152.

⁹³) DE SMET, p. 751: "quaerentium quatinus altare de Ledehercis ab omni reditu et a persona liberum facerem".

⁹⁴) *Ibidem*: "ea conditione, ut ibi canonici cum suo praelato ad Deo serviendum constituerentur".

⁹⁵) *Ibidem*: "sic tamen praelato ibidem ex electione canonicorum secundum canonicam auctoritatem constituendo, ut tam successor meus quam ego praelationem daremus et curam animarum".

⁹⁶) Dit is de mening van de Ninoofse abt De Moor, die in 1693 schreef: "Quondam fuit parvula abbatia in Liedekerke cuius abbas simul erat pastor; suberant ei et quattuor capellani", BEVEREN, RIJSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 11, fol. 368. Beda Regaus, in 1775 in zijn *Afflighemum Illustratum*, 5, kol. 1083 (AFFLIGEM, ABDIJARCHIEF) en VERBESSELT, p. 28, volgen deze visie.

⁹⁷) L'AVALLEY, p. 2: "fratrum esse, abbatem libere eligere, et cameracensium pontificis pastorem curam attribuere et benedictionem exhibere". Eenzelfde terminologie komt voor in het Ninoofse *Historia fundationis*. Daar wordt de taak van de abt omschreven als een "*cura pastoralis*", zie W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 91 en 92. Vergelijk eveneens met "et episcopus Noviomensis curam animarum det, cui marchio Flandriae praeposituram dabit" in een oorkonde van 1087 betreffende het kapittel van Drongen; zie J.J. DE SMET, *Recueil des chroniques de Flandre*, 1, Brussel, 1837, p. 704.

oefende daarom niet de pastoorsfunctie uit. Daarvoor kon hij een vicaris, een plaatsvervanger, benoemen⁹⁸).

Over het kapittel weten we verder weinig. De al eerder geanalyseerde oorkonde van bisschop Nicholas van Kamerijk uit 1146 geeft ons de namen van de latere weldoeners: Walter van Doornik, zoon van de stichters, en zijn vrouw Petronella, Raas van Gavere, Boudewijn en Iwein van Aalst. De eerstgenoemden, Walter van Doornik en zijn kinderen samen met Raas van Gavere, blijken in de periode rond 1146 de hoogste wereldlijke macht te Liedekerke te bezitten. De heren van Aalst zijn aan hen ondergeschikt. Bij elke schenking van Iwein van Aalst wordt vermeld dat dit gebeurde met toestemming van eerstgenoemde heren, die Liedekerke allodiaal bezaten⁹⁹).

Was Liedekerke een seculier of een regulier kapittel? De traditie heeft het over een regulier kapittel¹⁰⁰). Despy hield het bij een seculier kapittel¹⁰¹). De zinsnede "*in opus fratrum apud Ledekercham Domino servientium*" wijst in de richting van een regulier kapittel met gemeenschap van goederen. Met de vrije keuze van de prelaat kondigt zich te Liedekerke een eerste element van de Gregoriaanse hervorming aan, die de vernieuwing van het kanonikale leven stimuleerde¹⁰²). De vergelijking met het drie jaar later gestichte reguliere kapittel van Jette is frappant¹⁰³). Ook te Jette was de vrije abtskeuze een essentieel onderdeel van de stichting.

Over de omvang van het kapittel bestaan geen gegevens. De Ninoofse abt De Moor (1685-1698) hield het bij vier kanunniken en hun overste¹⁰⁴). De omvang van de inkomsten kan als volgt worden samengevat: drie altaren (Liedekerke, Borchtlombeek en Strijtem), de volledige tienden te Liedekerke, twee delen van de tienden te Meise en circa 55 bunder

⁹⁸) Voor de uitdrukking "*liberum a persona*" als aanwijzing voor de incorporatie, zie W. PETKE, *Von der klösterlichen Eigenkirche zur Inkorporation in Lothringen und Nordfrankreich im 11. und 12. Jahrhundert*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 87, 1992, p. 34-72 en 375-404.

⁹⁹) DE SMET, p. 751: "*quorum allodium Ledekercha exstiterat*".

¹⁰⁰) *Gallia christiana*, 5, 1877, kol. 31. Deze mening wordt overgenomen door BEDA REGAUS, *Hafflighemum Illustratum*, 5, kol. 1083 en VERBESSELT, p. 66.

¹⁰¹) DESPY, p. 247-248.

¹⁰²) Zie hierover Ch. DEREINE, art. *Chanoines*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 12, 1951, kol. 375-405.

¹⁰³) LAVALLEYE, p. 2: "*ad usus fratrum, in hoc loco Deo famulantium, beatique Augustini regulam observantium*".

¹⁰⁴) Zie noot 96.

grond te Liedekerke¹⁰⁵). Het einde van het kapittel als autonome instelling kwam er officieel in het najaar van 1146, toen bisschop Nicholaus het samenvoegde met de Ninoofse abdij. Of het kapittel circa 1140 reeds had opgehouden te bestaan en door Iwein van Aalst toen aan de abdij van Ninove werd geschonken, betwijfel ik.

b) *De rol van abt Waltelmus te Liedekerke*

Waltelmus (ook Woltelmus) was de eerste abt van het kapittel van Jette, dat in 1095 gesticht werd, niet in de parochiekerk van Jette, maar op een afgelegen plaats op het gehucht Dielegem¹⁰⁶). Waltelmus komt reeds in 1098 als prior van Jette voor in een oorkonde. In 1106 wordt hij abt genoemd, maar in 1108 opnieuw prior¹⁰⁷). Nu liepen in die tijd de termen abt, prior, prelaat nog door elkaar, als benamingen voor de kloosteroverste bij reguliere kanunniken¹⁰⁸). We mogen dus gerust stellen dat Waltelmus van bij de stichting de overste van Jette is geweest. Hij stierf naar alle waarschijnlijkheid op 28 september 1141.

Wat is de relatie van Waltelmus met Liedekerke? In zijn figuur ligt de knoop van het probleem, aangezien na zijn dood het conflict tussen

¹⁰⁵) VERBESSELT, p. 49-51 en 105-106 weet in het centrum van Liedekerke een blok kerkgoed terug te vinden, afkomstig van het vroegere kapittel. Ook de vierkante blok van het kerkhofperceel verwijst naar een vroegere kapittelinplanting, te vergelijken met de situatie in Meerbeke. Het curegoed besloeg in de 18de eeuw 43 bunder, vermoedelijk een restant van het vroegere kapittelbezit. Iwein van Aalst schonk de "terra Abbonis", die één mansus of 12 bunder groot was (DE SMET, p. 783). Te Meise bezat het kapittel twee derden van de parochietienden (*ibidem*, p. 792 en J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, 2, Pittem, 1964, p. 113-119). Deze tienden zijn vermoedelijk door Iwein van Aalst geschonken. Luidens een oorkonde van 1171 zag Rodulfus, deken van Noyon, af van zijn rechten op deze tienden (DE SMET, p. 772). Rodulfus was de kleinzoon van Boudewijn III van Aalst en Lutgart van Grimbergen. Iwein usurpeerde de goederen langs moederszijde van zijn nicht Beatrijs, de moeder van Rodulfus, die gehuwd was met Hendrik I, kastelein van Bourbourg (zie *Historia comitum Ghisnensium*, MGH, SS, 24, 1879, p. 620-621). Zie verder E. SOENS, *De bezittingen van de Abdij Ninove te Liedekerke*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 20, 1937, p. 1-4 en IDEM, *De tienden van de abdij Ninove te Meise en omstreken*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, 18, 1935, p. 113-119. De Ninoofse kroniekschrijver Godfried van Elshoudt schrijft in zijn *Chronotaxis* (1652) de schenking van de tienden van Meise ten onrechte toe aan Radulfus Evrardus van Doornik in 1092 (BEVEREN, RIJKSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 5, fol. 2 v° en 3 r°).

¹⁰⁶) KOYEN, p. 691-694; LAVALLEYE, p. 7.

¹⁰⁷) E. DE MARNEFFE, *Cartulaire d'Affligem*, (Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique, 2de sectie, afl. 1-5), Brussel, 1898-1901, p. 16; LAVALLEYE, p. 4; C. VLEESCHOUWERS, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij*, 2, Brussel, 1990, p. 19-20.

¹⁰⁸) Ch. DEREINE, *o.c.*, kol. 399-400.

Ninove en Jette over Liedekerke losbarste. De Ninoofse *Historia fundationis* biedt de sleutel aan. Deze noemt Waltelmus een voortreffelijk man, tegelijk abt van Liedekerke en van Jette: “*vir opinatissimus, qui letthensis et Lidekercensis ecclesie abbas fuerat*”¹⁰⁹). Despy acht dit onmogelijk, ook al omdat hij in Liedekerke een seculier kapittel ziet¹¹⁰). Het is inderdaad opmerkelijk dat in geen enkele oorkonde Waltelmus zich abt, prior of prelaat van Liedekerke noemt. Maar daartegenover staat dat, indien Jette kon beweren dat het kapittel van Liedekerke onder haar gezag heeft gestaan, dit alleen onder abt Waltelmus kan geweest zijn. Vandaar dat ik aanleun bij de stelling dat Waltelmus op een persoonlijke wijze beide kapittels verenigde, anders is gans de kwestie onbegrijpelijk¹¹¹). Misschien was Waltelmus een figuur met hervormingsideeën, werd hij in 1092 het eerste hoofd van het Liedekerkse kapittel en is hij in 1095 door de stichter van het kapittel van Jette, Onulfus van Wolvertem, naar Jette geroepen om daar een analoge hervorming te starten, met behoud van zijn functie te Liedekerke. In dat geval moet Waltelmus gedurende meer dan 40 jaar beide kapittels in zijn persoon verenigd hebben, zonder dat beide instellingen één werden. Vandaar de verwarring na de dood van Waltelmus over zijn nalatenschap.

Belangrijk in deze hypothese is alleszins dat Evrardus van Doornik, de stichter van het kapittel van Liedekerke, bij de dood van zijn vrouw in 1106, 18 bunder akkerland en drie vierde bunder weiland schonk aan abt Waltelmus en de abdij van Jette¹¹²). Het wijst op de goede relatie tussen Evrardus en Waltelmus en maakt aannemelijk dat Evrardus hem als overste van beide kapittels accepteerde. Gaf Evrardus ook — maar dit blijft een loutere speculatie — als heer van Denderleeuw, Waltelmus persoonlijk, en niet het kapittel van Jette of dat van Liedekerke, het personaat van het altaar van Denderleeuw? Dit kan verklaren waarom, na de dood van Waltelmus, de kerk van Denderleeuw in het conflict betrokken werd. Liedekerke en Denderleeuw vormden van ouds één heerlijkheid, maar de burcht lag bij de Dender op het grondgebied van Liedekerke, wat dan weer verklaart, waarom Evrardus te Liedekerke en niet te Denderleeuw een kapittel stichtte¹¹³).

¹⁰⁹) W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 91.

¹¹⁰) DESPY, p. 248, noot 44.

¹¹¹) B. MERSCH, *Abbaye de Ninove*, p. 500.

¹¹²) LAVALLEYE, p. 4.

¹¹³) Over de verhouding Denderleeuw-Liedekerke zie VERBESSELT, p. 7-34 en J. DE BROUWER, *Geschiedenis van Denderleeuw*, Aalst, 1960.

De opkomst van de nieuwe krachtige orden van reguliere kanunniken maakte dat circa 1130-1140 de rol van kleinere, lokale hervormingen, zoals die van Waltelmus, uitgespeeld was¹¹⁴), zodat zowel het kapittel van Liedekerke als dat van Jette op het einde van diens abbatiaat in een identiteitscrisis kunnen hebben verkeerd. Vraag blijft dan of Waltelmus zelf nog het initiatief heeft genomen om de aan hem ondergeschikte kapittels tot de orde van Prémontré te doen overgaan.

c) *De rol van Iwein van Aalst in de schenking van het Liedekerkse kapittel aan de abdi van Ninove*

Volgens de Ninoofse *Historia foundationis* was Iwein van Aalst de grote figuur achter de schenking van het Liedekerkse kapittel aan de Ninoofse abdi. Hij schonk, volgens deze bron, na de dood van Waltelmus¹¹⁵) circa 1140, de Liedekerkse kerk aan Ninove en wist die schenking te laten bekrachtigen door de Kamerijkse bisschop¹¹⁶).

Hoe betrouwbaar is deze versie, die nergens anders in de bronnen bevestigd wordt, maar tot in de twintigste eeuw de interpretatie van het conflict heeft bepaald? Vooreerst moet gezegd dat de kroniekschrijver sommige zaken verwart en bijvoorbeeld Bernardus tot apostolisch legaat promoveert, terwijl het in feite Samson de aartsbisschop van Reims was, die in 1159 als pauselijk legaat zijn vonnis uitsprak. Vervolgens is er geen enkele oorkonde van Iwein bewaard over deze zaak en wordt in de oorkonden die wel bewaard zijn met geen woord gerept over de schenking van het kapittel van Liedekerke aan Ninove door hem. Juridisch is dit nochtans een te belangrijk element om verzwegen te worden. Verder stelt zich de vraag of het wel klopt dat Iwein van Aalst circa 1140 heer

¹¹⁴) De tijd van het experiment was voorbij. De snelle groei van orden zoals die van Prémontré, was het directe gevolg van de steun die paus en bisschoppen aan die gestructureerde instituties gaven, om zo de hervormingsbeweging te consolideren. Zie L. MILIS, *Ermîtes et Chanoines Réguliers au XIIe siècle*, in *Cahiers de civilisation médiévale*, 21, 1979, p. 39-80.

¹¹⁵) W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 91. De datum van de dood van Waltelmus is in de *Historia foundationis* niet bepaald, wel in de kroniek van Boudewijn van Ninove, die ze onder de gebeurtenissen van het jaar 1137 plaatst, datum die later ook door Beda Regaus werd overgenomen, zie DE SMET, p. 703 en noot 128.

¹¹⁶) ROCKWELL, *o.c.*, p. 91-92: "Dominus Iwanus de Alost, qui apud Liedekercam tunc temporis dominium obtinebat, accersito domno Gilleberto abbate nostro, Liedekercensem ecclesiam cum omnibus suis appertinentiis nobis in elemosinam contradidit et episcopali auctoritate donum suum confirmari obtinuit. Sed illis de Ieth postmodum reclamantibus ... tandem ... consilio et auctoritate domni Bernardi Clarevallensis abbatis, apostolice sedis legati, facta inter nos compositione omnis hec decisa est querela".

van Liedekerke en *advocatus* van het kapittel was¹¹⁷). De bisschoppelijke oorkonde van 1146 noemt Liedekerke immers het allodiaal bezit van Evrardus van Doornik en Raas van Gavere¹¹⁸). Zij waren het die bij elke beslissing over Liedekerke hun goedkeuring gaven. Ten slotte is er het tijdstip van de overdracht, traditioneel circa 1140 geplaatst¹¹⁹). De schenking gebeurde op vraag van de Ninoofse abt Gillebertus. Hij was de eerste abt van de Ninoofse abdij en trad in functie in 1138. Op het generaal kapittel van 1141, dus in oktober, werd hij tot ontslag gedwongen¹²⁰). Waltelmus stierf volgens de bronnen uit Jette op 28 september 1141. Ofwel klopt die sterfdatum van Waltelmus niet, ofwel klopt het verhaal over de gift van de kerk van Liedekerke aan Gillebertus niet¹²¹). De reden van zijn ontslag was juist het protest van zijn medebroeders tegen

¹¹⁷) Behalve in de *Historia foundationis* komt dit gegeven in geen enkele andere bron voor, noch voor Iwein, noch voor diens zoon Diederik. Zeker is dat hij belangen had te Liedekerke, er grond bezat en een voornaam begiftiger van het kapittel was. Hij schonk er de "terra Abbonis" en de tienden van Meise.

¹¹⁸) Zie noot 99.

¹¹⁹) Eigenlijk vermeldt geen enkele bron de juiste datum van de vermeende overdracht. Wel zijn er twee criteria: na de dood van Waltelmus en onder de Ninoofse abt Gillebertus. In de kroniek van Boudewijn van Ninove komt wel de datum 1140 voor, maar deze slaat op de stichting — bedoeld wordt de hervorming — van de abdij van Jette. Traditioneel wordt ook deze datum vooropgesteld als het jaar waarin Iwein de kerk van Liedekerke aan Ninove gaf, zie b.v. *Gallia christiana*, 5, kol. 31 en 112. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Affligemse proost Beda Regaus in zijn *Afflighemum Illustratum*, 5, kol. 1083, de dood van Waltelmus naar het jaar 1137 vooruitschuift (zie noot 129), om zo de schenking van Liedekerke in 1140 mogelijk te maken: "Verum anno 1140 Iwanus Comes Alostanus, et Dominus Liedekercanus, amotis inde canonicis, cessit abbatiae Nino-viens praedictam ecclesiam".

¹²⁰) Voor de abten Gillebertus I en II en Gerardus, zie B. MERSCH, *L'abbaye de Ninove*, p. 501-502. De auteur plaatst het ontslag van Gillebertus I in 1142. Zeker is dat Gerardus aantrad in 1142, vermits hij in twee oorkonden van Diederik van de Elzas van 1142 vernoemd wordt, zie Th. DE HEMPTINNE, *o.c.*, p. 112-113, omdat de indictiestijl onzeker is, dateert zij tussen 1 januari 1142 en Kerstmis 1142. De *Historia foundationis* geeft geen datum voor het ontslag, de kroniek van Boudewijn noemt 1142. Maar indien het generaal kapittel in oktober gehouden werd, is het jaar 1142 quasi uitgesloten, omdat eerst nog abt Gillebertus II gedurende een tweetal maanden fungeerde, vooraleer Gerardus aan het bewind kwam, zie DE SMET, p. 704 en W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 92 en 93.

¹²¹) Hier ligt één van de knooppunten van het verschil in interpretatie van de feiten. In de traditie van Jette en Drongen stierf Waltelmus op 28 september 1141 en hervormde hijzelf nog zijn abdij. Hier is er geen sprake van verval van de abdij of van een schenking van Liedekerke door Iwein van Aalst in 1140. In de Ninoofse versie stierf Waltelmus vroeger, alleszins vóór 1140, hervormde hij zijn kapittels niet en was het Iwein van Aalst die in 1140 te Liedekerke orde op zaken stelde. Deze laatste versie is ook deze van de *Gallia christiana*, 5, kol. 88 en van Beda Regaus. Ze is ook aanwezig in de *Coenobia ordinis Praemonstratensis in Brabantia* (midden 17de eeuw), BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Hss., nr. 22471, fol. 190 v° - 193.

hun materieel armoedig bestaan¹²²). Hun protest drong door tot op het generaal kapittel, waar Gillebertus gevraagd werd ontslag te nemen. Iemand ontslag geven op die gronden, juist nadat hij drie altaren en een kapittel heeft binnengehaald, lijkt vrij onlogisch. De opvolger van Gillebertus werd de succesvolle abt Gerardus (1142-1185). Hij wordt in de *Historia foundationis* eigenlijk de 'eerste abt' genoemd, onder wiens leiding de abdij tot materiële en spirituele bloei kwam. Onder de door hem opgerichte *curiae* wordt onder andere Liedekerke vernoemd¹²³).

In het oudste *obituarium* van de Ninoofse abdij wordt de naam van Iwein van Aalst vermeld, zonder enige toevoeging¹²⁴). Vandaar mijn grote twijfels of de Ninoofse abdij, die zelf in 1140-1141 in crisis verkeerde, toen het kapittel van Liedekerke verwierf door toedoen van Iwein van Aalst.

Wat kan de ware rol van Iwein van Aalst in deze kwestie geweest zijn? Hij stierf op 8 augustus 1145, een jaar voordat Bernardus in het conflict bemiddelde en bisschop Nicholaus van Kamerijk de overdracht van de kerk van Liedekerke goedkeurde. Kernvraag hierbij is te weten, wanneer Jette vanuit Drongen hervormd werd. Gebeurde dit vóór 1145 of later¹²⁵)? Indien Jette vanuit Drongen hervormd werd nog tijdens het leven van Iwein, is het dan zo vanzelfsprekend dat hij in het geschil om Liedekerke partij trok voor Ninove ten nadele van Jette? Iwein van Aalst was de premonstratenzers gunstig gezind. Hij stichtte in 1136 het premonstratenzer kapittel van Zalegem en plaatste dit in 1138 over naar de parochiekerk van Drongen, waar het een seculier kapittel verdrong¹²⁶). Iwein was heer te Drongen en werd begraven in de abdijkerk. Aan het

¹²²) W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 92: "fratres et suae nuditatis et paupertatis incommodatam opposcentes".

¹²³) *Ibidem*, p. 93.

¹²⁴) BEVEREN, RIJSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 8, fol. 113 v°. Dit *obituarium* is ouder dan de *Historia foundationis*. De oudste laag is geschreven circa of vóór de jaren 1180, zie W.W. ROCKWELL, *o.c.*, p. 25-27. Aangezien de oorkonde van Bernardus van 1146 in het oude abdijsklooster nr. 1 draagt, blijkt er geen oorkonde bestaan te hebben in verband met Liedekerke die ouder is dan deze datum. Dit wordt bevestigd door het werk *Chronotaxis* van Godfried van Elshoutd, die in 1652 de vroegste abdijschiedenis reconstrueert op basis van het beschikbare abdijsarchief. In 1140 vermeldt hij de schenking van de kerk van Liedekerke aan de abdij door Iwein, maar geeft als bron geen oorkonden aan, maar de tekst van de *Historia foundationis*, zie BEVEREN, RIJSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 5, fol. 9, 19 en 20.

¹²⁵) Zie punt d.

¹²⁶) Over de stichting van Drongen, zie N.J. WEYNS, *Abbaye de Tronchiennes*, p. 542-543.

hoofd van de abdij van Drongen stond Goswinus (1136-1153), een kanunnik van Laon, van wie gezegd wordt dat hij een familielid van Iwein was¹²⁷). Het was deze Goswinus die in 1146 de oorkonde van Bernardus te Affligem mee ondertekende. Had Iwein van Aalst er belang bij zijn abt Goswinus in diens verantwoordelijkheid voor het kapittel van Jette te dwarsbomen? Diederik van de Elzas, de graaf van Vlaanderen, was de abdij van Ninove gunstig gezind. Ze werd gesticht door Gerardus, zoon van Almericus, de vroegere grafelijke stalmeester. In 1142 begiftigde de graaf de abdij en nam haar onder zijn bescherming. Iwein was toen getuige¹²⁸). Hij was gehuwd met de dochter van de graaf, Lauretta. Het is op haar vraag, dat Iwein in zijn bos te Liedekerke aan de Ninoofse abdij twee karren hout per week schonk. Iwein zat mogelijk tussen twee vuren, tenminste indien Jette in 1140 vanuit Drongen hervormd werd.

Er bestaat een interpretatie over de omstandigheden van de overgang van Liedekerke naar Ninove, die haar wortels heeft in de kroniek van Boudewijn van Ninove. Deze interpretatie werd in de zeventiende eeuw voor het eerst geformuleerd en is in 1775 door de Affligemse proost Beda Regaus zeer uitdrukkelijk in de verf gezet. Volgens deze versie zou Waltelmus vóór 1140 gestorven zijn en vergleden nadien de kapittels van Jette en Liedekerke in moreel verval. In 1140 greep Iwein van Aalst te Liedekerke in, verjoeg er de onwaardige kanunniken, keerde de mistoestanden en bevestigde de vernieuwing door het kapittel aan de Ninoofse abdij over te maken¹²⁹).

¹²⁷) J.J. DE SMET, *Recueil*, 1, p. 603: "Sanguinis necessitudine Ywano conjunctus".

¹²⁸) Th. DE HEMPTINNE, *o.c.*, p. 112-114. Was Iwein van Aalst familie van Gerardus van Ninove, de stichter van de abdij? Volgens de *Historia comitum Ghisnensium*, MGH, SS, 24, p. 620-621, was dit zo. Volgens deze kroniek trouwde Ingelbert IV van Petegem, vader van Gisela, de vrouw van Gerardus van Ninove, met de zuster van Boudewijn II van Gent, de vader van Iwein van Aalst. E. WARLOP, *o.c.*, p. 592 en 1054-1055, plaatst een vraagteken bij dit huwelijk.

¹²⁹) BEDA REGAUS, *Affligthemum Illustratum*, 5, kol. 1079-1085, handelt onder de hoofding *De Abbatia de Thidelgem* uitvoerig over het gezamenlijk verval en de redding van beide abdijen. Hij ziet volgend scenario: in 1137 sterft Waltelmus. Na hem vervallen de abdij van Jette en het kapittel van Liedekerke. Om dat te verhelpen wordt de abdij van Dielegem aan Affligem geschonken, die ze na 1167 aan de orde van Prémontré overmaakt en grijpt parallel Iwein van Aalst in door het kapittel van Liedekerke, waar hij de kanunniken verjoeg, aan de abdij van Ninove te schenken. Bij Beda Regaus is er dus geen plaats voor een hervorming van Jette in 1140 onder abt Waltelmus: "Quod Waltelmo abbate anno 1137, non 1140 defuncto, canonici ipsius tam Jettenses quam Liedekerkae morantes male vixerint, dilapidantes patrimonium ecclesiae ...; quodque ideo Iwanus, qui jam praemonstratensibus favebat in Trunchinio ejecerit canonicos ex Liedekerka, eamque ecclesiam dederit Ninoviensibus ...".

Zijn negatieve kijk op de evolutie te Liedekerke en Jette haalde Regaus uit een twijfelachtige Affligemse oorkonde¹³⁰), de positieve waardering voor Iwein uit de Ninoofse kronieken. Hij poneerde vervolgens een parallellisme tussen het optreden van Iwein te Drongen en te Liedekerke. Beda Regaus' uitleg steunt echter op wankelende gronden en strookt niet met de Jetse gegevens over Waltelmus¹³¹). De Ninoofse abt De Moor formuleerde een eeuw voordien een totaal andere, nog fantasierijkere hypothese, waarin niet Iwein van Aalst, maar Raas van Gavere de hoofdrol speelde¹³²).

De oorkonden zelf zeggen weinig of niets omtrent motieven en personen achter de overgang van het kapittel van Liedekerke naar Ninove. Wegen voor speculatie en invulling achteraf stonden en staan dus weid open. Welke rol heeft Iwein van Aalst in feite gespeeld? Heeft hij zich eerder afzijdig gehouden en is die houding door de Ninoofse abdij achteraf aangedikt tot een positieve houding, in een poging steeds nieuwe en sterkere argumenten te vinden, om de aanspraken van Jette op het kapittel van Liedekerke, een ware nachtmerrie voor de Ninoofse abten, af te wentelen?

d) *Het jaar 1140 als omstreden datum van de toetreding van het kapittel van Jette tot de premonstratenzer orde*

De traditionele stelling luidt dat in 1140 enkele kloosterlingen door de Drongense abt Goswinus op verzoek van Waltelmus naar Jette werden gestuurd om daar de hervorming van Prémontré te helpen realiseren. Zowel de bronnen uit Drongen als uit Jette huldigen deze visie, maar het gaat om teksten die eeuwen na de gebeurtenissen geschreven zijn¹³³).

¹³⁰) Zie volgend punt.

¹³¹) Ook in de kroniek van de abdij van Drongen is het verhaal over de vervanging van het seculier kapittel in zwart-wit termen gesteld en is de rol van Iwein van Aalst sterk aangedikt, tenminste indien men vergelijkt met de teksten van de oorkonden die over hetzelfde handelen, zie J.J. DE SMET, *Recueil des chroniques de Flandre*, 1, p. 604.

¹³²) Bij afwezigheid van Raas van Gavere, hadden zijn erfgenamen zonder zijn instemming de kerken van Denderleeuw en Liedekerke aan Jette geschonken. Eens terug, wilde Raas van Gavere laten zien wie de baas was, annuleerde hij de schenking en gaf de kerk van Liedekerke aan Ninove (BEVEREN, RIKSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 11, fol. 368).

¹³³) LAVALLEYE, p. 7. Het *Liber mortuorum* van Jette ziet Waltelmus duidelijk als initiatiefnemer. De 17de-eeuwse Drongense kroniek vermeldt: "MCXL. Hoc anno, monasterium Jettense, quod Dilighemium hodie nuncupatur, in pago Jette fundatur, ad quod reverendus dominus Goswinus, aliquot e fratrum suorum congregatione, pro religionis nostrae jaciendis fundamentis, transmisit eisdem, in abbatem constituto Waltelmo"; J.J. DE SMET, *Recueil*, 1, p. 605. In de *Coenobia ordinis Praemonstratensis in Brabantia* (ca. 1650), wordt de datum 1140 vermeld met verwijzing naar A. WICHMANNUS, *Brabantia mariana*

Despy zette deze datum op losse schroeven en stelde 1159 voor, een datum die goed paste in zijn algemene visie op de weinig succesvolle ontwikkeling van reguliere kapittels in het twaalfde-eeuwse Brabant¹³⁴). Koyen handhaafde de datum 1140 met als argument dat de namen van de meeste abten van vóór 1159 in premonstratenzer obituaria zijn opgenomen¹³⁵). Op één punt is het pleidooi van Despy zeker onhoudbaar. Hij vergiste zich in de datering van het abbatiaat van Henricus, dat hij tot 1161 laat lopen¹³⁶). Nu was Henricus in 1159 geen abt meer, zoals Koyen aantoonde. Onder Henricus (1151 - circa 1158) maakte Jette reeds deel uit van de orde, omdat het geschil met Ninove toen binnen de orde door de abt van Laon geregeld werd, een episode die door Despy verkeerd is ingeschat. Henricus wordt trouwens door de traditie als één van de vier kloosterlingen aangewezen die vanuit Drongen naar Jette gestuurd werden¹³⁷). Despy noemde de datum 1140 een zeventiende-eeuwse uitvinding, maar in de kroniek van Boudewijn van Ninove uit de tweede helft van de dertiende eeuw komt die datum ook voor, wat echter nog geen bewijs voor de juistheid ervan is¹³⁸). Belangrijk acht ik het argument van Koyen. De naam van abt Theodoricus (1141-1144) komt in het merendeel van de Belgische premonstratenzer necrologia voor¹³⁹). En ook het gegeven dat abt Goswinus van Drongen in 1146 betrokken was bij het compromis dat Bernardus tussen Ninove en Jette sloot, wijst in de richting dat Drongen toen reeds in de problematiek van de abdij van Jette verwickeld was. Een hervorming circa 1140 lijkt zeer plausibel. Kernvraag is: gebeurde de hervorming nog onder Waltelmus, of direct na hem? Uiteraard is de vraag naar de juiste sterfdatum van Waltelmus in deze discussie een belangrijk gegeven.

In de argumentatie van Despy speelt een merkwaardige Affligemse oorkonde, die we slechts kennen via enkele afschriften¹⁴⁰), een belangrijke rol.

tripartita, Antwerpen, 1632, p. 746. Wichmans was een kanunnik van de premonstratenzer abdij van Tongerlo. Blijkbaar bezat het archief van Dielegem zelf, begin 17de eeuw, geen bewijsmateriaal over deze overgang.

¹³⁴) DESPY, p. 241-245.

¹³⁵) KOYEN, p. 692.

¹³⁶) DESPY, p. 244, noot 37 en p. 245, noot 41.

¹³⁷) LAVALLEYE, p. 12.

¹³⁸) DE SMET, p. 703: "Jettensis ecclesiae, quae anno Domini MCXL fundata erat".

¹³⁹) R. VAN WAEFELGHEM, *Liste chronologique des abbés des monastères Belges de l'ordre de Prémontré*, in *Analecta Praemonstratensia*, 12, 1936, p. 125.

¹⁴⁰) DE MARNEFFE, *o.c.*, p. 87-88.

De oorkonde vermeldt dat door Gerardus, deken van het Kamerijks kapittel, en drie van de aartsdiakens, de gewezen abdijs ("quondam abbatiam") van "Thidelgem" aan de abdijs van Affligem geschonken wordt, met als motief dat de abdijs verwoest en verlaten is en zonder cultus omwille van de nalatigheid van de bewoners en de oorlogen van de streek¹⁴¹). Merkwaardig in de oorkonde is de vermelding: "*domnus Nicholaus, piae memoriae, praesul Cameracensis*".

De discussies rond deze oorkonde zijn legio. Is met "Thidelgem" al dan niet Dielegem, dus de abdijs van Jette, bedoeld? De meesten beantwoorden dit positief¹⁴²). Slaat het "*piae memoriae*" met betrekking tot Nicholaus op de dood van deze laatste? Zo ja, dan is de oorkonde na 1167 geschreven en een vervalsing, zo neen, dan dringt zich logisch een datering op in 1136, in de periode tussen de verkiezing en de wijding van Nicholaus¹⁴³). Dekan Gerardus was immers hoofd van het kapittel te Kamerijk van 1134 tot 1145. Verwijzen de oorlogen van de streek naar de Grimbergse oorlogen? Zo ja, dan is de oorkonde te dateren circa 1142-1145, zoals Despy voorstelt¹⁴⁴). Maar dan is een overgang van Jette naar de orde van Prémontré in 1140 uitgesloten, wat Despy er graag bijneemt. Despy aanvaardt dat de oorkonde echt is, dit wil zeggen werkelijk uitgevaardigd door degenen die oorkonden, maar bedrieglijk, dit is uitgevaardigd met oneerlijke, met kwaadwillige bedoelingen¹⁴⁵). In elk geval heeft de oorkonde in de tijd waarin ze zou zijn uitgevaardigd geen uitwerking gehad, in die zin dat Jette nooit in handen van Affligem is geweest. Indien de oorkonde bedrieglijk is, moet dan die redenering niet radicaal doorgetrokken worden en ook de inhoud ervan als onbetrouwbaar beschouwd worden, zodat hij geen geldig argument vormt om

¹⁴¹) *Ibidem*: "Propter cohabitantium insolentiam, et enormitatem terrae illius vastatam".

¹⁴²) KOYEN, p. 693, wijst die identificatie af. DESPY, p. 246-256, geeft een uitgebreid overzicht van alle interpretaties van deze oorkonde.

¹⁴³) Dit is het standpunt van DE MARNEFFE, *o.c.*, p. 87. Dat het kapittel in 1136 inderdaad oorkonden uitgevaardigde blijkt uit E.A. ESCALLIER, *L'abbaye d'Anchin 1079-1792*, Rijsel, 1852, p. 89, waarin een oorkonde is opgenomen uit 1136 van het kapittel onder de leiding van proost Guido. Deze oorkonde lijkt inhoudelijk en vormelijk geen problemen op te leveren.

¹⁴⁴) De oorlogen verliepen van 1142 tot 1159, zie A. WOUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, 5, Brussel, 1972 (nieuwe editie), p. 15-26; DESPY, p. 255-256.

¹⁴⁵) *Ibidem*, p. 256: "Reste une solution ultime qui est celle de voir dans cette chartre un acte subreptice et je crois que, seule, cette interprétation permet une utilisation efficace du document". De interpretatie van J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant*, 3, p. 215-222, waarin hij de oorkonde plaatst circa 1154, is onmogelijk, gelet op de periode waarin Gerardus deken was van het kapittel van Kamerijk.

te besluiten dat Jette gedurende enkele jaren had opgehouden te bestaan. Dat het kapittel van Jette ononderbroken bestaan heeft, blijkt uit de bronnen. Nog in 1135 getuigde Waltelmus met zijn kapittel ("*et suorum fratrum*") in een oorkonde van de abdij van Affligem¹⁴⁶). Het bestaan van abt Theodoricus (1141-1144) wordt geattesteerd door meerdere necrologia. In 1145 vaardigde de Kamerijkse bisschop een oorkonde uit voor de abdij van Jette¹⁴⁷).

Blijft de hypothese, waartoe ik overhel, dat de oorkonde een vervalsing van latere datum is. Er zijn daartoe enkele aanwijzingen: de voor die tijd ongebruikelijke benaming "*Thidelgem*" voor de abdij van Jette, het "*piae memoriae*" met betrekking tot bisschop Nicholaus, het ontbreken van de naam Theodoricus, als aartsdiaken van de betrokken kerk¹⁴⁸), het "*praesul Cameracensis*", terwijl "*Cameracensium*" in die tijd in de bisschoppelijke kanselarij gebruikelijk was¹⁴⁹). Tevens is het moeilijk denkbaar dat in 1146 abt Petrus van Affligem in zijn abdij de verzoening tussen Jette en Ninove organiseerde, als hij net voordien zou gepoogd hebben op een slinkse wijze de abdij van Jette binnen te rijven. Blijft dan de vraag wanneer die vervalsing gemaakt is, door wie en waarom? Is er een verband met het conflict Ninove-Jette?

Wat wel bewoog en veranderde in het tijdsbestek circa 1135-1145 voor de abdijen en kapittels van de Denderstreek, was het algemeen religieus klimaat en de onmiddellijke concurrentiecontext. Kleine kapittels verdwenen en gingen op in grotere ordeverbanden¹⁵⁰). Met de stichting

¹⁴⁶) DE MARNEFFE, *o.c.*, p. 86.

¹⁴⁷) LAVALLEYE, p. 9-10.

¹⁴⁸) Bij de *intitulatio* van de oorkonde komen de namen van drie aartsdiakens voor (Johannes, Theodoricus, Alardus), op het einde bij de getuigen zijn het er slechts twee (Johannes, Alardus). In die tijd waren er naast de deken nog vier aartsdiakens die tekenen, waaronder twee met de naam Theodoricus. Eén daarvan, de aartsdiaken van Brabant, wordt steeds eerst en afzonderlijk als getuige vermeld, wanneer het om schenkingen in zijn aartsdiaconaat gaat, met de toevoeging: "*eiusdem altaris (ecclesiae) archidiaconus*" (b.v. DE MARNEFFE, *o.c.*, p. 89 en 93 en DE SMET, p. 755). Zijn naam ontbreekt hier.

¹⁴⁹) E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt in de geschiedenis van Dikkelvenne. Het Kamerijkse vonnis uit het jaar 1117*, in *Liber Amicorum De Vos*, Evergem, 1989, p. 243, wijst het "*Cameracensium*" als een typisch taaleigen aan van de toenmalige kanselier Werinbald (1100-1148), wiens naam als opsteller van de akte niet voorkomt, omdat de *recognitio* ontbreekt, terwijl dit gewoonlijk wel het geval is.

¹⁵⁰) Zo ging ook in 1128 het kapittel van Grimbergen over tot de orde van Prémontré, wat volgens het *Liber mortuorum*, voor Jette aanstekelijk zou gewerkt hebben, zie LAVALLEYE, p. 7. Het verhaal als zou Grimbergen een hand gehad hebben in de hervorming van Jette wijst KOYEN, p. 693, als ongefundeerd van de hand.

van de abdij van Ninove in 1137 kwamen de kaarten voor Jette te Liedekerke plots anders te liggen. Heeft Waltelmus die tekenen des tijds begrepen en de toekomst van zijn abdij willen veilig stellen door zelf het initiatief te nemen voor de overgang van zijn abdij naar de orde van Prémontré? Wou hij zo Jette sterker en aantrekkelijker maken als mogelijke fusiepartner voor het kapittel van Liedekerke? Zocht hij, om zijn concurrentiepositie tegenover de pas gestichte abdij van Ninove te versterken, uitgerekend contact op met de abdij van Drongen, een Vlaamse abdij met sterke banden met de grafelijke omgeving? Accepteerde het kapittel van Liedekerke dezelfde hervorming onder Waltelmus circa 1140, maar wenste het zich na zijn dood met de abdij van Ninove en niet langer met die van Jette te verbinden? Ligt daar de knoop van het conflict, dat twee reguliere kapittels, die gedurende meer dan veertig jaar onder één gezag verenigd waren maar ook hun autonomie hadden bewaard, dezelfde hervorming langs andere wegen wensten te realiseren: Jette via een hervorming vanuit Drongen, Liedekerke via een fusie met Ninove? Verklaart dat de ontgoocheling en verbittering, haast de wrok die de abdij van Jette tegenover die van Ninove decennia lang koesterde¹⁵¹?

e) *De vrijheid van de Liedekerkse kerk*

Het kernargument waarmee de Kamerijkse bisschop de geldigheid van zijn beslissing om het kapittel van Liedekerke aan de abdij van Ninove over te dragen ondersteunde, was dat van “de vrijheid van de kerk van Liedekerke zoals ook de kerk van Jette haar vrijheid had”¹⁵², een argument dat de abt van Jette in 1180 uiteindelijk accepteerde¹⁵³.

Wat betekenen de termen “*ecclesia*” en “*libera*” in deze context? Ik meen dat “*ecclesia*” hier niet als parochiekerk of parochiealtaar moet begrepen worden, zoals sommige interpretatoren doen, maar als kapittel,

¹⁵¹) De vaststelling dat er in de streek te veel kapittels en abdijen waren om leefbaar te zijn (Grimbergen, Jette, Liedekerke, Haaltert, Ninove, Meerbeke, Affligem) en dat dit de oorzaak is voor de afschaffing van Liedekerke, is juist — zie G. VANDE WINKEL, *De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1796)*, Ninove, 1985, p. 7 en VERBESSELT, p. 71 — maar verklaart de grond van het conflict niet: waarom is Liedekerke met Ninove gefusioneerd en niet met Jette, de voor de hand liggende en gelijkwaardige partner uit dezelfde orde?

¹⁵²) DE SMET, p. 760: “quod ecclesia de Liedekerca ecclesiae de Jet subjecta non fuisse aliquando, sed libera fuisse, sicut et illa”.

¹⁵³) *Ibidem*, p. 779: “Lidekersensum ecclesiam nullius ecclesiae fuisse appenditium, unde nec nostrae, sed penitus per se liberam”.

kloosterinstelling of abdij¹⁵⁴). Het "*ecclesia de Jette*" slaat zeker op de abdij van Jette, niet op de parochiekerk. Analooq slaat dan het "*ecclesia de Liedekerke*" op het kapittel, niet op de parochiekerk van Liedekerke¹⁵⁵). Het gaat om de vrijheid van het kapittel, niet om de bevestiging dat de parochiekerk een onafhankelijke kerk en bij voorbeeld geen afhankelijkheid van Denderleeuw was. Over welke 'vrijheid' gaat het hier? Ik meen op het recht van het kapittel op een vrije abts- of prelaatskeuze¹⁵⁶). Dit recht werd bij uitstek als een nieuwe vrijheid van de kapittels door de bisschoppen toegekend en is zowel in de stichtingsoorkonde van Liedekerke als van Jette expliciet vermeld¹⁵⁷). Daardoor werden de kapittels vrij van lekeninmenging, zoals de oorkonde voor Jette het duidelijk vernoemt¹⁵⁸). Maar deze vrijheid onttrok het kapittel niet aan de jurisdictie of het gezag van de bisschop, die het recht behield de abt of prelaat aan te stellen¹⁵⁹). In de Ninoofse bevestigingsoorkonde van bisschop Nicholaus van Kamerijk van 1139 wordt die vrijheid treffend als volgt omschreven: "*Item ecclesiae beatorum martyrum Christi, Cornelii et Cypriani hujusmodi libertatem concedimus, quatinus abbas electus ad consecrandum iturus, baculum pastorem super altari propria manu accipiat*"¹⁶⁰).

Twee instanties hadden over de toekomst van het kapittel van Liedekerke te beslissen: het kapittel zelf én de bisschop — geen lekeheer, want van diens tussenkomst was het kapittel bij de stichting juist vrijgemaakt!

¹⁵⁴) H. MARTON, *Status iuridicus monasterium "ordinis" Praemonstratensis primitivus*, in *Analecta Praemonstratensia*, 38, 1962, p. 231 zegt hierover: "Terminus "ecclesia" multiplicem sensum habet quidem, sed in relatione generalim, in chartis episcopaliibus et bullis pontificis, in relatione ad monachos vel canonicos regulares, communitatem significat per se stantem, sub proprio superiore, iuxta Regulam viventem, quae nomine venit monasterii sive abbatiae cum proprio patrimonio".

¹⁵⁵) De 'vrijheid' van een parochiekerk slaat eerder op het "*liberum a persona*" of het vrijgesteld zijn van allerlei bisschoppelijke lasten en taksen.

¹⁵⁶) DE SMET, p. 751: "Praelato ex electione canonicorum constituendo".

¹⁵⁷) Ch. DEREINE, *o.c.*, kol. 400, noemt deze vrijheid een van de voornaamste verwezenlijkingen van de Gregoriaanse hervorming: "Elaboré en pleine époque grégorienne par des papes réformateurs, le statut des chanoines réguliers contient entre autres privilèges celui d'élire librement leur supérieur".

¹⁵⁸) LAVALLEYE, p. 2: "remota omnium laicorum potestate".

¹⁵⁹) DE SMET, p. 751; LAVALLEYE, p. 2: "tam successor meus quam ego praelationem daremus".

¹⁶⁰) DE SMET, p. 754. Ook in de bevestigingsoorkonde van Drongen (1138) gebruikt de bisschop van Doornik de term "*libertas*", die slechts beperkt wordt door zijn prerogatief om de abt te wijden en de clericale orden toe te dienen, zie J.J. DE SMET, *Recueil*, 1, p. 708.

Na de dood van Waltelmus moet het kapittel van Liedekerke van zijn vrijheid gebruik gemaakt hebben om te beslissen de volgende abt van Jette niet meer als zijn overste te erkennen, maar de abt van Ninove te verkiezen¹⁶¹). Dat die keuze door Iwein van Aalst zou zijn opgelegd, is onwaarschijnlijk en in tegenstrijd met het basisbeginsel waarop de bisschop zich steunde om zijn beslissing te rechtvaardigen¹⁶²). Indien de beslissing om de hervorming van Prémontré te aanvaarden in de kapitels van Liedekerke en van Jette nog genomen is onder Waltelmus — hierbij kan Iwein van Aalst wel een stimulerende rol gespeeld hebben — dan was een van de gevolgen hiervan, dat Liedekerke als zelfstandig kapittel moest verdwijnen, omdat de ordestatuten verboden dat twee abdijen te dicht bij elkaar lagen, wat met Liedekerke en Ninove het geval was¹⁶³). Omwille van de vrije abtskeuze kon Liedekerke, zonder inmenging van Jette¹⁶⁴), na de dood van Waltelmus, zelf zijn nieuwe abt en fusiepartner kiezen. Tussen 1141 en 1146 moet er tussen Ninove en Jette voortdurend geredetwist zijn over de rechtsgeldigheid van de keuze van Liedekerke, tot in 1146 Jette uiteindelijk voor het eerst, dank zij het compromis dat Bernardus tot stand bracht, het Ninoofse gezag over Liedekerke

¹⁶¹) De vergelijking met de fusie tussen het kapittel van Nevele en dat van Drongen in 1146 kan als analoog en verhelderend voorbeeld fungeren. Dit seculiere Nevelse kapittel ("ecclesiam de Nivella a clericis non regularibus hactenus possessam") verkoos vrijwillig en eenparig de abt van Drongen als haar proost te erkennen en haar inkomsten ter beschikking van de abdij van Drongen te stellen ("quod ego Erardus, praepositus Nivelensis, curam ecclesiae Nivelensis ac praeposituram, sane habito canonicorum fratrum meorum consensu, D. abbati Trunchiniensi Gosuino tradidi, ipsumque abbatem ego et caeteri canonici concorditer in praepositum eligimus, canonice ac devote suscepimus, hoc siquidem constituto, ut canonici in vita sua praebendas suas, ut hactenus habuerunt, et deinceps haberent, quae ipsis obeuntibus ad manum praefati abbatis et ad fratres ejus cederunt", zie J.J. DE SMET, *Recueil*, 1, p. 710. Te Liedekerke is er evenwel geen sprake van het behoud van prebendes, wat mijn inziens een supplementair argument is, om te stellen dat Liedekerke geen seculier kapittel was.

¹⁶²) De vergelijking tussen het optreden van Iwein van Aalst in Drongen en Liedekerke loopt mank. In Drongen ging het om een seculier kapittel, waar de graaf van Vlaanderen de proost benoemde ("ut ego et posteri mei praeposituram daremus, et episcopus curam animarum det"). Naar dat recht verwijst de graaf in 1138 wanneer hij de overgang van het kapittel van Zalegem naar Drongen, op vraag van Iwein die te Drongen advocaat en heer was, goedkeurt. De proost stond zijn ambt af in handen van de graaf, maar bleef levenslang zijn prebende behouden. Te Liedekerke hadden de wereldlijke heren die vóór-gregoriaanse machtspositie niet! Zie J.J. DE SMET, *Recueil*, 1, p. 704 en 706.

¹⁶³) P. LEFEVRE en W.M. GRAUWEN, o.c., p. 46. De ordestatuten bepalen een afstand van 9 km ("quatuor leugas"). Een *leuga* is volgens J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, gelijk aan 1500 passen, anderhalve Romeinse mijl of 2250 meter.

¹⁶⁴) DE SMET, p. 760: "Abbati de Jet tanquam ei qui nihil juris in praedicta haberet ecclesia".

aanvaardde. Zo kon Jette uit de nalatenschap van Waltelmus te Denderleeuw-Liedekerke alleen het altaar van Denderleeuw, dat niet in het Liedekerkse kapittel geïncorporeerd was, verwerven en bekam de Ninoofse abdij het kapittel en al wat erbij hoorde, dit is de parochie en het altaar van Liedekerke en de afhankelijke kerken van Strijtem en Borchtloombeek. De bisschop van Kamerijk heeft van zijn aanstellingsrecht gebruik gemaakt, om de keuze van het Liedekerkse kapittel voor de Ninoofse abdij te bekrachtigen. Abt Hildebrandus erkende uiteindelijk in 1180 die bisschoppelijke bevoegdheid¹⁶⁵).

Daarmee verwerp ik zowel de interpretatie die Despy aan de grond van het conflict gegeven heeft, als zou het gaan om een grensconflict tussen de parochies van Liedekerke en Denderleeuw, dat gevoerd werd tussen de beide abdijen als bezitters van het personaat van de respectievelijke parochiekerken¹⁶⁶), als de interpretatie van Verbesselt, die, in navolging van Beda Regaus, de aanspraken van Jette op Liedekerke fundeert op de veronderstelling dat Jette, die reeds vóór 1146 in het bezit van de parochie Denderleeuw zou zijn geweest, Liedekerke als een afhankelijke parochie van Denderleeuw zag¹⁶⁷).

In de Ninoofse traditie is de opslorping van het kapittel van Liedekerke niet gepercipieerd als de afschaffing van dat kapittel, maar als een samenvoeging van twee gelijkwaardige instellingen. De abdijspreuk *Felix concordia* en het abdijschild, dat twee gekruiste staven voorstelt, symboliseren die fusie, aldus abt De Moor¹⁶⁸). De aanwezigheid van kanunniken in

¹⁶⁵) *Ibidem*, p. 779: "Ad cuius dispensationem ordinatio hujus et aliarum ecclesiarum pertinuit".

¹⁶⁶) DESPY, p. 243-244, 248: "La querelle entre Ninove et Dilighem avait pour objet les limites entre Denderleeuw (qui appartenait à Dilighem) et Liedekerke (qui appartenait à Ninove) et sur laquelle Jette ne prétendait jamais avoir aucun droit", aldus een nogal verrassende uitspraak van de auteur. Deze interpretatie is onhoudbaar, aangezien nog in 1210 over die grensafbakening gedebatteerd werd, alhoewel dan het conflict over het kapittel al van de baan was; zie DE SMET, p. 826-827.

¹⁶⁷) VERBESSELT, p. 26-34 en 71. De auteur volgt hierin Beda Regaus, die in zijn *Afflighemum Illustratum*, 1, kol. 288, schreef: "quod Lidekerca esset appendix suae parochiae de Leeuwe". Volgens Verbesselt draaide het conflict om de parochiekerk en beschouwde de bisschop, tegen de opvatting van Jette in, de parochiekerk van Liedekerke als een vrije, niet van Denderleeuw afhankelijke kerk.

¹⁶⁸) BEVEREN, RIJKSARCHIEF, *Abdij Ninove*, nr. 11, fol. 368: "Parvula abbatia de Lidekercka coniuncta est abbatiae nostrae Ninhoviensi; exinde pro insigniis habemus duo peda, cum lemmatae Felix concordia". De oorsprong en ouderdom van schild en spreuk zijn mij onbekend. De tekst van De Moor dateert van 1693.

de parochiekerk van Liedekerke werd gecontinueerd, zoals de bisschop het vroeg in zijn oorkonde van 1146. In twee parochiekerken kreeg de abdij van Ninove van de Kamerijkse bisschop in 1189 het privilege eigen kanunniken als parochiepriester aan te stellen, namelijk in de kerken van Ninove en van Liedekerke¹⁶⁹). Beide parochiekerken waren gewezen kapittelkerken. Daardoor behielden deze kerken iets van hun vroegere belangrijkheid en luister. Te Liedekerke behield de abdij een *curia* met een *magister* aan het hoofd, een instelling die de bezittingen van het vroegere kapittel overnam¹⁷⁰). De parochiebediening, later ook nog de dienst in de burchtkapel, samen met de exploitatie van het hof, moeten te Liedekerke gezorgd hebben voor de permanente aanwezigheid van enkele religieuzen van de abdij van Ninove.

Besluit

Van zeven oorkonden over het conflict tussen de abdijen van Ninove en van Jette betreffende het kapittel van Liedekerke is de chronologie en de datering preciezer bepaald:

- de niet gedateerde oorkonde van Bernardus van Clairvaux: kort na 14 augustus 1146 te Affligem
- de twee oorkonden uit 1146 van Nicholaus, bisschop van Kamerijk: tussen 24 september en 20 december 1146
- de oorkonde uit 1159 van Samson, aartsbisschop van Reims: kort vóór 9 oktober 1159 (het generaal kapittel)
- de oorkonde uit 1159 van Nicholaus, bisschop van Kamerijk: kort na die van Samson en vóór 20 december 1159
- de twee niet gedateerde oorkonden van Hugo, abt van Prémontré: kort na 9 oktober 1159 tijdens het generaal kapittel.

Van twee abten is het einde van het abbatiaat juist bepaald:

- van Gillebertus, abt van Ninove: oktober 1141 tijdens generaal kapittel en niet 1142
- van Henricus, abt van Jette: vóór 1159 en niet tot 1161.

¹⁶⁹) DE SMET, p. 800-801.

¹⁷⁰) *Ibidem*, p. 873: “magister curiae, quam apud Liedekerke habet dicta ecclesia”. Het is ook interessant vast te stellen dat de inkomsten die volgens de oorkonde van 1146 eertijds aan het Liedekerkse kapittel waren geschonken (“ad opus fratrum”), in de kroniek van Boudevijn van Ninove aan dit hof (“ad opus curiae”) worden toegekend; zie DE SMET, p. 706. Het wijst op de continuïteit tussen de goederen van het kapittel en het latere hof.

Ik meen dat Despy ten onrechte de toetreding van de abdij van Jette tot de orde van Prémontré in 1159 heeft geplaatst en dat de datering van deze overgang circa 1140 onder Waltelmus een werkbare hypothese blijft, waarin echter het ontbreken van het harde bewijs van de juiste sterfdatum van Waltelmus een zwakke schakel blijft. Ten slotte heb ik mijn scepticisme geuit over het gegeven als zou Iwein van Aalst circa 1140 het kapittel van Liedekerke aan de Ninoofse abt Gillebertus hebben geschonken. De vereniging van beide kapittels gebeurde formeel pas in 1146 op gezag van de bisschop van Kamerijk, na een compromis bereikt door Bernardus van Clairvaux. De vrijheid van het kapittel van Liedekerke, door mij geïnterpreteerd als de vrijheid van abtskeuze, vormde de juridische basis voor de geldigheid van de vereniging van het kapittel van Liedekerke met de abdij van Ninove.

Résumé

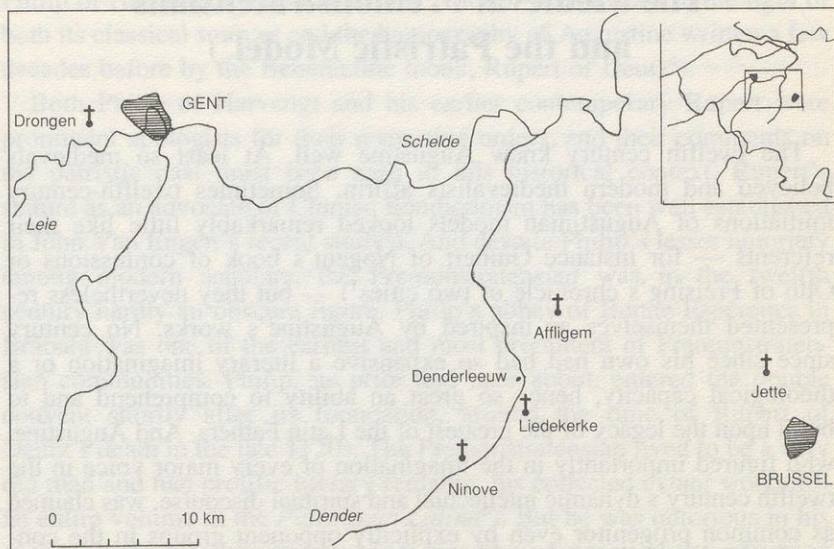
Nous connaissons plus précisément la chronologie et la date de sept documents concernant le conflit entre l'abbaye de Ninove et celle de Jette au sujet du chapitre de Liedekerke:

- le document non daté de Bernard de Clairvaux à Affligem: peu après le 14 août 1146
- les deux chartes de 1146, de Nicholas, évêque de Cambrai: entre le 24 septembre et le 20 décembre
- le document de 1159 de Samson, archevêque de Reims: peu avant le 9 octobre (le commencement du chapitre général)
- la charte de 1159 de Nicholas, évêque de Cambrai: peu après la charte de Samson, citée ci-dessus, et avant le 20 décembre
- les deux documents non datés de Hugues, abbé de Prémontré: lors du chapitre général d'octobre 1159.

Nous avons déterminé plus précisément la fin de l'abbatiate de deux abbés. L'abbatiate de Gillebert, abbé de Ninove a pris fin lors du chapitre général d'octobre 1141 et pas en 1142. L'abbatiate de Henri, abbé de Jette, a pris fin avant 1159 et pas en 1161.

J'estime que la datation par Despy de l'affiliation de l'abbaye de Jette à l'ordre de Prémontré en 1159, n'a pas de base historique solide. La datation de cette affiliation vers 1140, sous l'abbatiate de Waltelm, reste par contre une hypothèse utilisable. Le manque de la date exacte du décès de l'abbé Waltelm en constitue toutefois le point faible. Enfin je suis sceptique sur ce que Iwein d'Alost aurait donné le chapitre de Liedekerke à l'abbé Gillebert de Ninove, vers 1140. Formellement, l'union des deux chapitres n'eut lieu qu'en 1146, sur mandat de l'évêque de Cambrai, après le compromis, fait par Bernard de Clairvaux. La

liberté du chapitre de Liedekerke, interprétée comme liberté d'élection de l'abbé, était la base juridique de la validité de l'union du chapitre de Liedekerke et de l'abbaye de Ninove.

Jette maakt thans deel uit van het Brusselse hoofdstedelijke gewest. Liedekerke ligt in de provincie Vlaams-Brabant, maar tijdens het Ancien Régime was het onderdeel van het graafschap Vlaanderen. Denderleeuw, Ninove en Drogen (thans stad Gent) zijn alle in Oost-Vlaanderen gelegen.

Hoogstraat 23
B-9401 Ninove

Dirk VAN DE PERRE
Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas
Gent-Brussel

Philip of Harvengt's *Vita Augustini*: The Medieval Premonstratensians and the Patristic Model*)

The twelfth century knew Augustine well. At least so medievals believed and modern medievalists affirm. Sometimes twelfth-century imitations of Augustinian models looked remarkably little like their referents — for instance Guibert of Nogent's book of confessions or Otto of Freising's chronicle of two cities¹⁾ — but they nevertheless represented themselves as inspired by Augustine's works. No century since his own had had so expansive a literary imagination or a theological capacity, hence so great an ability to comprehend and to build upon the legacy of the greatest of the Latin Fathers. And Augustine, who figured importantly in the imagination of every major voice in the twelfth century's dynamic intellectual and spiritual discourse, was claimed as common progenitor even by explicitly opponent groups in the contemporary reformation of religious life²⁾.

How authors from different monastic and canonical camps appropriated Augustine's experience as a priest and as a member of a religious community — his practices rather than his theology — is less clear. Medieval *vitae* of Augustine, hagiographical works whose composition was separated from their subject's death by some seven centuries, have gone unexamined in recent scholarship on the Augustinian tradition in the Middle Ages. Such works are biographically unoriginal and theologically unpretentious, but while they have little fresh to contribute about their stated subject, they have much to suggest about the medieval uses of the

*) Many thanks are due to the community of Abdij Grimbergen, especially to Fr. Mohan Sawhney, for their hospitality during March of 1994, in which manuscript work toward this article was completed at the Bibliothèque Royale, Brussels. A paper based on the same materials was presented to the Medieval Academy of America at its April 1994 meeting in Knoxville, Tennessee.

¹⁾ Guibert de Nogent, *De vita sua*, ed. and trans. Georges Bourgin (Paris, 1907); Otto of Freising, *Chronica sive historia de duabus civitatibus*, ed. Walther Lammers, trans. Adolf Schmidt, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 16 (Berlin, 1960).

²⁾ Among many recent discussions of the conflict among orders and participants' use of patristic sources, see esp. Caroline Walker Bynum, *Jesus as Mother* (Berkeley, 1982) 46-58.

patristic past. Here, one of the two lives of Augustine written by prominent figures in the twelfth-century controversy about the conduct of religious life will be centrally at issue. The *vita Augustini* of the Premonstratensian Philip of Harvengt, composed in the 1130s³), will be seen in the light of both its classical sources and the hagiography of Augustine written a few decades before by the Benedictine monk, Rupert of Deutz⁴).

Both Philip of Harvengt and his earlier contemporary Rupert were prominent apologists for their respective orders, and their comments on the patristic past must be seen in this historical context. Rupert's stature as an advocate of Cluniac Benedictinism has been well established in John Van Engen's recent study⁵). And despite Philip's lesser notoriety among modern scholars, the Premonstratensian was in the twelfth century hardly an obscure figure. Philip's abbey of Bonne Espérance in Brabant was one of the earliest and most prominent of Premonstratensian communities. Philip, its prior and later abbot, entered the double convent shortly after its foundation, around the time of Rupert of Deutz's death in the late 1120s. The Premonstratensian lived to be a very old man and had prolific literary remains; his collected extant works fill an entire volume in the *Patrologia Latina*⁶). But he was notorious in his own times for another reason, his terrier-like advocacy of the reform of clerical communities according to the Augustinian Rule. In the 1140s, more than ten years after he wrote his own version of Augustine's *vita*, Philip took issue with Bernard of Clairvaux over whether a regular canon might properly leave his own Premonstratensian foundation in order to join the Cistercians⁷). Unsurprisingly, Philip lost this battle and suffered bitterly for having come into conflict with the holy chimaera, but he left no question of his own conviction on behalf of the ascetic common life for regular clerics founded by Norbert of Gennepe, a posture he developed extensively in his *De institutione clericorum* a decade

³) See Carol Neel, "Philip of Harvengt and Anselm of Havelberg: The Premonstratensian Vision of Time", *Church History* 62 (1993) 487.

⁴) John Van Engen, *Rupert of Deutz* (Berkeley, 1983) xvii, 47.

⁵) Van Engen, esp. 370-5.

⁶) The basic study of Philip's career remains G. Sijen, "Philippe de Harvengt", *Analecta Praemonstratensia* 14 (1938) 37-52.

⁷) Philip's conflict with Bernard is analyzed by Douglas Roby, "Philip of Harvengt's Contribution to the Question of Passage from One Order to Another", *Anal. Praem.* 49 (1973) 69-100. On this matter's practical and intellectual repercussions for Philip, see esp. 73-87.

later⁸). Philip's life of Augustine, like that written by Rupert of Deutz some twenty years before, thus emerges from a specific niche in the twelfth-century debate over forms of religious community.

Each of the two twelfth-century hagiographers, as their respective texts demonstrate, approached his task in awareness of and in particular indebtedness to Augustine's autobiographical account of the experiences leading up to his baptism and return to Africa in *Confessions*, and to the biographical sequel completed by Possidius, one of Augustine's disciples, after the bishop's death. Moreover, Rupert and Philip shared a certain literary temerity; their works are the first new lives of Augustine of Hippo to have been written since Possidius's⁹) — at least the first that survive — and these authors' willingness to undertake the exposition of a life so formative of later Christian experience itself bespeaks both a need and a willingness to replace ancient with contemporary interpretations.

Neither twelfth-century life of Augustine, as it turned out, effectively supplanted Possidius' in medieval libraries¹⁰). Rupert's hagiography survives in just two copies, one of which has only recently been identified; this *vita Augustini*, probably composed around 1100 when the young Benedictine remained at his home monastery of St. Lawrence in Liège and well before he undertook his prelatecy at Deutz, with which place-name he is typically identified, remains unedited¹¹). Philip's *vita Augustini*

⁸) The fourth section of Philip's *De institutione*, titled *De continentia*, is specifically directed to the conflict among orders: PL 203, cols. 665-1206, esp. 765-840.

⁹) *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis* (hereafter BHL), ed. Society of Bollandists (Brussels, 1898-1901) 1:126-7, nos. 791 (Rupert), 793-4 (Philip).

¹⁰) For instance, a thirteenth-century codex of saints' lives from the Premonstratensian abbey of Park (Brussels, Bibliothèque royale MS 11550-55), contains a copy of Possidius' life (fols. 123r-134v). Late rebinding has added to the volume a virtually contemporary fragment of Philip of Harvengt's *vita*, apparently also from Park. See *Catalogus codicum hagiographicum bibliothecae regiae Bruxellensis* (hereafter *Cat. hag.*), ed. Society of Bollandists, *Analecta Bollandiana* 2-8 (Brussels, 1886-9) 1, pt. 2:399-405.

¹¹) Brussels, Bibl. roy. MS 9368. See *Cat. hag.* 2:326-328. References below to Rupert's *vita* are to this fifteenth-century manuscript. See also John Van Engen, *Rupert of Deutz* (Berkeley, 1983) xvii, 47 and n. 143. The second copy is Yale Marston 267 (thirteenth century). See François Dolbeau, *Revue des études augustiniennes* 29 (1983) 43. An edition of this text is currently in preparation; see *Speculum* 69 (1994) 310-1.

The attribution of the *vita Augustini* represented in the Brussels and Yale copies is at last confirmed, although as recently as twenty years ago it was questioned. Hubert Silvestre, whose work on the attribution of the chronicle of St. Lawrence, Liège, demonstrated that this historical work was not indeed Rupert's, suggested in the early 1980s that the *vita Augustini* at issue here might be similarly misattributed. To Silvestre, the saint's life known to him then only from a fifteenth-century manuscript from St. Lawrence attributing it to "Master Rupert, abbot of Deutz and monk of this place", (Brussels, Bibl.

was circulated more widely than Rupert's in the middle ages, but it too failed to take the place of Possidius' life even among twelfth- and thirteenth-century collections with access to its text. The early modern edition of the Premonstratensian's work, like Rupert's a composition of its author's early career, is reprinted in the PL. This *vita Augustini*'s truncation in many of its extant manuscript copies, along with the difficulty of disentangling its identification from later versions which borrow from it, has thus far discouraged its discussion as a source on twelfth-century patristic study¹²).

Indeed, Philip's hagiography of Augustine has attracted virtually no scholarly notice and Rupert's has found little more, despite lively recent attention to the two abbots as advocates of their respective religious orders¹³). Yet Philip's life became the basis for the *vita Augustini* of the fourteenth-century scholastic preacher Jordan of Quedlinburg¹⁴), and so presumably made its way into the perceptions of the patristic age of many, many university-trained Europeans of his and the following century. More importantly here, together with Rupert of Deutz's life of Augustine, Philip of Harvengt's *vita Augustini* provides specific insight on the meaning of the great Father's experience in the Church for principals in the twelfth-century debate over the ideal religious life.

roy. MS 9368, fol. 73v: "vita sancti augustini ypponensis episcopi, quam composuit magister robertus abbas tuicensis et monachus huius loci") seemed not to be in Rupert's typically polished style; it blended passages from Augustine's *Confessions* and a précis of Possidius' *vita* with inelegance unimaginable, for the Belgian paleographer, in the work of the Belgian black monk ("Que nous apprend Renier de Saint-Laurent sur Rupert de Deutz?", *Sacris erudiri* 25 (1982) 75-77). But in his review of John Van Engen's biography of Rupert a few years later, Silvestre acknowledged that the identification of a twelfth-century manuscript of the same *vita* in a Yale codex argues compellingly for the hagiographical text's attribution to Rupert. According to Silvestre, this life of Augustine must now be considered a work of the Benedictine's youth (*Scriptorium* 40 (1986) 141-4).

¹²) For a survey of extant copies of Philip's *vita Augustini*, see G. P. Sijen, *Anal. Praem.* 15 (1939) 155-6. The first edition was in N. Chamart, *Domini Philippi abbatis Bonae Spei opera omnia* (Douai, 1621); it is reprinted in J. P. Migne, *Patrologia Latina* (hereafter PL) (Paris, 1841-64) 203, cols. 1205-34. Confusion about whose life of Augustine is whose is evident even in *Cat. hag.* 1:290-2, where Philip's and Jordan's lives are impossible to distinguish.

¹³) On Rupert, see Van Engen esp. 370-5; on Philip, see Bynum esp. 36-40.

¹⁴) BHL 795. Jordan's life is edited by J. Hommey, *Supplementum patrum* (Paris, 1684) 596-625. On Jordan's text, see Rudolph Arbesmann, "Jordanus of Saxony's *Vita s. Augustini*: The Source for John Capgrave's Life of St. Augustine", *Traditio* 1 (1943) 345-6. See also *Cat. hag.* 1:291, where Jordan is quoted as acknowledging his indebtedness to Philip; see also Brussels, Bibl. roy. MS 1351-72, fol. 47v.

The general shape of Rupert's hagiographical text provides numerous points of contrast with Philip's work. Even cursory reading shows that the Benedictine's life of Augustine tends rather to epitomize its principal sources, Possidius and *Confessions*, than to redirect their impact on their readers' sense of the contemporary meaning of the patristic model. As the Benedictine hagiographer's later contemporary Hugh of St. Victor pointed out about the craft of history, the material of the past is virtually infinite; the historian's task is not to rehearse it all, but to spin out enough detail to weave a coherent pattern¹⁵). In anthologizing Augustine's own memoirs and summarizing comments by his contemporary biographer, Rupert of Deutz was defining just such a pattern; the medieval hagiographer's choice of particular aspects of his subject's life effectively maps his critical perspective. At the moment of the young Rupert's composition of a *vita Augustini*, of course, he is unlikely to have anticipated either that communities of regular canons and reformed monks would proliferate rapidly throughout the rest of his life, or — much less — that he would himself in the 1120s take the offensive against these new religious groups' self-promotion in his literary *Altercatio monachi et clerici* or the historical altercations that lay behind it¹⁶). But in the earliest 1100s there was no such need. Rupert's work thus reflects a Benedictine reading of the saint's experience in the relative calm before the full onslaught of monastic reform.

Comparison of Rupert's text on Augustine with these principal resources shows immediately that he drew about half of his material from Augustine's account of his youth and the latter from Possidius' record of the saint's life as a Christian¹⁷). In both cases Rupert borrowed heavily, tending simply to lift passages from *Confessions* and to emend and paraphrase material from Possidius. His imagery for his subject is itself heavily Augustinian. The saint becomes for the Benedictine author, as he opens his work, the pillar of cloud guiding the Israelites through the desert. He finally rains his wisdom on the land in a curious transformation of *Confessions'* early books' less unambivalently positive

¹⁵) W. M. Green, "Hugo de St-Victor *De tribus maximis circumstantiis gestorum*", *Speculum* 18 (1943) 491.

¹⁶) PL 170, cols. 537-42. See Van Engen (310-334), who holds, arguing from Philip of Harvengt's later testimony, that Rupert's opponent in an actual debate was Norbert, the Premonstratensian founder himself (311).

¹⁷) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fols. 74r-76r are based on *Confessions*, fols. 77v-80v on Possidius.

water imagery¹⁸). Rupert borrows from Augustine's own account to follow his conversion and early career as a Christian. At great length, considering the brevity of his *vita*, Rupert repeats his subject's comments on the spiritual states of those closest to him. The hagiographer includes extensive passages on Alypius, retelling the stories of Augustine's young friend's fascination with the circus¹⁹) and his false accusation as a thief²⁰); Rupert incorporates another long passage on Augustine's pride and pain over his young son Adeodatus²¹). Throughout, in his indebtedness to *Confessions*, the twelfth-century author seems chiefly concerned that his reader appreciate the illusory quality of worldly happiness as exposed in Augustine's and his intimates' lives.

Similarly, in his borrowings from Possidius' *vita Augustini* as in the original commentary he attaches to them, Rupert dwells on the perils of heresy in the late ancient world — again urging flight from dangerous secular circumstances. Rupert shows Augustine, as Possidius had likewise emphasized, surrounded by Manichees, Donatists, Circumcellions, Pelagians, and finally Arians, against all of whom he battles indefatigably²²). In this context, the saint's private habits and his work as a monastic founder recede into the background. Rupert mentions that in Augustine's early retirement in Africa the saint began a "monastery" for which he wrote a "rule, a short statement but with important precepts"²³). Later, as heresy raged, Rupert's Augustine sent out "priests and bishops" against the enemies of orthodoxy from this monastic center²⁴).

Effectively, however, Rupert of Deutz limits his references to Augustine's religious community to these few instances, thus minimizing Possidius' definition of the saint's personal life as specifically monastic and understating the linkage of clerical and regular life which the earlier hagiographer had explicitly described in that community. For instance,

¹⁸) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fol. 73v: "Ipse est enim columna nubes in qua thronum suum posuit sapientia dei, de cuius ore tanquam de nube plena aquis".

¹⁹) Brussels, Bibl. roy. 9368, fols. 74v-75r. Compare *Confessions* 6.8, ed. M. Skutella, rev. H. Juergens and W. Schaub (Stuttgart, 1981) 111-2.

²⁰) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fols. 75r-76r. Compare *Conf.* 6.9, ed. Skutella 112-4.

²¹) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fols. 76v-77r. Compare *Conf.* 9.6, ed. Skutella 190-1.

²²) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fols. 78v-80r. Compare Possidius, *Vita sancti Aurelii Augustini*, PL 32, cols. 40-49.

²³) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fol. 77v: "... construxit monasterium ad habitandum cum pusillo grege fratrum ... quibus eciam scripsit regulam sermone brevem preceptis gravem".

²⁴) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fol. 79v: "... ex eo monasterio quo presbyter factus constituerat multis ecclesiis presbyteros episcopos rogatus dederat".

Possidius had clearly stated that “those who lived with and under St. Augustine, serving God in the monastery, were ordained clerics of the church at Hippo”²⁵); again he recorded that Augustine shared his home and his table with “clerics”²⁶), whom he held to his “firm *regula*”²⁷). But Rupert never connects the term *clericus* or any attention to Augustine’s companions’ priestly status with his passing references to the saint’s religious community. Overall, in spite of his own monastic profession and concerns, Rupert generally fails to present Augustine as a model for the regular religious life. To the extent that Rupert’s life of Augustine encourages monasticism, it does so by stressing the vanity of secular experience. The Benedictine’s reading of Augustine’s career as a priest and bishop thus demonstrates unconcern with the meaning of the saint’s dual role as a secular cleric and a monastic leader for forms of regular religious life in the twelfth-century world.

On almost every level — in terms of its imagery, content, and tendentiousness — Philip of Harvengt’s life of Augustine contrasts sharply with Rupert of Deutz’s. Philip made virtually no use of Rupert’s text, if indeed he knew it; the only suggestion that he may have been familiar with his predecessor’s *vita*, despite the Premonstratensian’s demonstrably extensive knowledge of the work of the Benedictine theologian²⁸), lies in Philip’s development of an image buried in Rupert’s text. Augustine had himself likened the renewed youth of Psalm 102’s eagle to the revived soul of a Christian in both his exegetical work and *Confessions*²⁹). Rupert applies this among many other scriptural figures to Augustine’s own conversion: “when his youth was renewed like the eagle’s, his sharp eyes illumined by the light of Christ, he flew up toward the clouds”³⁰). The same image, the figure of the eagle in his youth, becomes in Philip of Harvengt’s life of Augustine the central metaphor not

²⁵) PL 32, col. 42: “... sub sancto et cum sancto Augustino in monasterio Deo servientes, Ecclesiae Hipponensi clerici ordinari coeperunt”.

²⁶) PL 203, col. 54: “Cum ipso semper clerici una etiam domo ac mensa sumptibus communibus alebantur et vestiebantur”.

²⁷) PL 32, col. 56: “Indisciplinationes quoque et transgressiones suorum a regula recta et honestate, arguebat ...”.

²⁸) See Roby 83; PL 203, cols. 765-1206, where Philip responds directly to Rupert’s *Altercatio*.

²⁹) Cf. Augustine, *Ennarationes in psalmos* 102.9, Corpus Christianorum, Series Latina 40 (Turnhout, 1956) 1459; *Conf.* 11.9, ed. Skutella 272.

³⁰) Brussels, Bibl. roy. MS 9368, fol. 76v: “O quantum erat in celo gaudium angelis dei in inventione dragine tam preciose tamquam fulgentis, cum renovaretur iuventus aquile que acutis oculis et illustratis christi lumine usque ad nubes evolaret”.

only for the saint's personal conversion, but for the illumination communicated by him to the clerics living in community around him, and by extension to their heirs in the church throughout time. Describing an Augustine lingering painfully on the fringes of the church in Milan, Philip characterizes his subject as "struck by weakness, so that he was not yet strong enough to train his eye on the light of the eternal sun"³¹). But by the time of his death, in Philip's account, he could direct "his eagle-like gaze on the radiance of God's word"³²).

Philip's departure from his source texts and from Rupert's stodgy hagiographical pattern is suggested in these figurative passages and evident throughout his text. Augustine remains for Philip of Harvengt as for Rupert of Deutz a theological prodigy and antiheresiarch, but the later hagiographer embraces his subject's experience in his own. His proem addresses his *vita Augustini* specifically to his own confreres, whom he describes as interested in the nuggets of Augustine's "actions and habits" more than Possidius' prolixity³³). In the sequel, Philip's Augustine, liberated in large part from his self-description in *Confessions* or Possidius' eyewitness evidence, emerges as a figure remarkably resembling the Premonstratensians of the twelfth century.

Philip's approximation of Augustine's life to the Premonstratensian pattern of common life, mixed contemplation and activity in the secular church, and double communities of men and women is thoroughgoing. Again and again Philip emphasizes that Augustine lived in a community of regular clerics, "a monastery of clerics ... under a rule"³⁴). Philip describes Augustine's rule for these clerics in detail, stressing the urgency with which the author enforced it among his companions³⁵). The Premonstratensian hagiographer portrays Augustine as committed to the notion that the most effective pastorate was of regular religious.

³¹) PL 203, col. 1210: "Reverberatus enim infirmitate proprie, in Solis aeterni radium defigere non praevalerat oculus, et cum eniteretur, recedebat horrore".

³²) PL 203, col. 1230: "... in ejus radiis aquilinum intuitum fixit, et quamvis in terris corpore versaretur, tamen spiritu in coelestibus vixit".

³³) PL 203, col. 1205: "Quia enim fratres ... actus ejus et mores memoria volebant claudere, et libellum, qui de vita ejusdem scriptus est, propter prolixitatem ... gravabantur ...".

³⁴) PL 203, col. 1221: "... voluit in ipsa episcopali domo monasterium habere clericorum, ut qui presbyter in horto regulariter vixerat, in episcopatu nihilominus pauper cum pauperibus Deo sub regula deserviret".

³⁵) PL 203, col. 1225: "... sanctae institutionis regulam eis studuit scribere, in qua eleganter expressit quid facere debeat subditus, quid vero praepositus, quid omnibus conveniat generaliter, quid singulis specialiter".

According to Philip, the bishop of Hippo left behind not only many houses of clerics, but also many communities of women governed by the same rule³⁶). Finally, at Augustine's death, Philip comments: "indeed [St. Augustine] is both the ornament and the model of our own [religious] profession, the mirror and the measure of our form of religious life"³⁷).

Throughout his *vita Augustini*, Philip of Harvengt stresses Augustine's eminence as a preacher, effectively arguing the primacy of what Caroline Bynum has found best expressed in the phrase *docere verbo et exemplo* — teaching by word and example — in the lives of twelfth-century Augustinian canons³⁸). Philip's portrayal of his saintly model as regular priest, however, extends beyond Bynum's characterization of the distinctiveness of reformed canons to a specifically Premonstratensian spirituality. In apparent reference to the Premonstratensian founder Norbert's institution of white canons in his own eventual cathedral at Magdeburg, Philip represents Augustine at Hippo as "wishing to have a monastery of clerics in the episcopal church itself, so that he who had lived as a priest in rural seclusion might even as bishop serve God under a rule — as a poor man among other poor men"³⁹). The hagiographer implicitly likens Augustine's activity as a founder of religious life to Norbert's departure from the wilderness at Prémontré, with its new community of canons, and his transformation of Magdeburg's cathedral chapter into a community like his earlier foundation⁴⁰).

Again, Philip claims for Augustine the unification of fulfillment of both Mary's and Martha's scriptural roles. In the hagiographer's representation, Augustine's encouragement of his first companions' study, so that they might "read, fulfill, and teach divine scripture", "fulfilled the duty of Martha as of Mary — with Martha teaching those close to him, that is feeding the Lord; with Mary reading and meditating, that is listening to the Lord"⁴¹). The relative merits of Mary's and Martha's respectively

³⁶) PL 203, col. 1228: "Monasteria tam virorum quam feminarum plene continentibus reliquit ...".

³⁷) PL 203, col. 1229: "Ipse quippe est decus et forma hujus nostrae professionis, ipse speculum et regula nostrae religionis".

³⁸) See *Jesus as Mother* 36-58, esp. 53-8.

³⁹) PL 203, col. 1221: "... voluit in episcopali domo monasterium habere clericorum, ut qui presbyter in horto regulariter vixerat, in episcopatu nihilominus pauper cum pauperibus Deo sub regula deserviret".

⁴⁰) Norbert founded the order's original house in 1121. He was called to the archiepiscopate at Magdeburg in 1126, and immediately established his order in Germany. See Norbert Backmund, *Geschichte des Prämonstratenserordens* (Grafen, 1986) 29-33.

⁴¹) PL 203, col. 1218: "His igitur impendens studium, Marthe et Mariae implevit officium, cum Martha docendo proximos, cum Maria, legendo, meditando, audiens Dominum".

contemplative and active religious lives were, as Bynum has emphasized, a commonplace of the conflict between the monks and the canons throughout the twelfth century⁴²). The claim of superiority by virtue of conjoining the two paths seems, however, to have been a peculiarly Premonstratensian claim; Anselm of Havelberg, the order's outstanding theologian of history, asserted that Norbert's order followed the apostle John in sharing the fruits of contemplative experience by preaching widely to God's churches⁴³). Similarly, Philip in his *vita Augustini* associates Augustine, his order's effective first founder, in the aquiline imagery suggestive of the archetypal contemplative, John, so expressing the shape of Augustine's religious life in the language of Premonstratensian apologetic⁴⁴).

Philip of Harvengt's linkage of his and his confreres' experience to this reformulated patristic model is comprehensive, extending beyond the detail of his record of Augustine's canonical life to the familiar tone of his *vita*. For instance, Philip includes a humorous story about the saint's relationship with his devotés. The hagiographer claims to have found out in "the text of a certain story" about an old man who, having venerated Augustine all his life, was about to die in the hope that the saint would welcome him to heaven. The man fell asleep, and dreamed that he arrived at heaven's gate, but when he looked about for his special patron he saw no Augustine. The man then anxiously inquired of an angel where the saint might be found; he was answered that Augustine, always preoccupied with seeking the divine when he lived on earth, was that much more unable to break his contemplation now that he was in God's presence. According to the angel, such a saint cannot be expected to show up to welcome even the most faithful among the recently arrived, but he cares about them nonetheless⁴⁵). Philip of Harvengt's gentle witicism encircles his Premonstratensian audience in the confidence of their apparently distant model's support.

The novelty and interest for twelfth-century readers in Philip's hagiographical work, in comparison to Rupert of Deutz's, is confirmed in the

⁴²) Bynum 32, 52.

⁴³) Anselm, *Epistola apologetica*, PL 188, cols. 1131-2. Compare Bynum (34), whose sensitive analysis of canonical spirituality nevertheless fails to unlock the meaning of these figures in the Premonstratensian idiom.

⁴⁴) See again Neel, "Anselm ... and Philip" 492-3. This image likewise appears as associated specifically with the followers of Norbert in *Vita Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, Acta Sanctorum*, ed. Society of Bollandists, Junii I (Paris, 1867) 823.

⁴⁵) PL 203, col. 1229-30: "... quae in textu cujusdam invenitur historiae".

two lives' histories in their and the following century. Rupert's is likely to have remained unknown outside his own monastic house⁴⁶). Philip's, on the other hand, found its way among Premonstratensian and closely associated Cistercian and Augustinian communities, as the provenances of extant manuscripts attest⁴⁷). Long before its copies were catalogued for modern libraries, however, an astute medieval observer remarked on the availability of Philip's work. Jordan of Quedlinburg noted that this version of Augustine's story is found "in many old monasteries of the regular canons and the Premonstratensians"⁴⁸).

Certainly Philip's *vita Augustini* was well-crafted for the use to which Jordan found it put — to undergird the self-perception of medieval regular canons. As such, it was copied and bound with compatible texts to form volumes amounting to self-justificatory omnibuses on the canonical life. So, for instance, one of the Brussels volumes containing a manuscript of a part of Philip of Harvengt's *vita* also includes a full copy of Jordan of Quedlinburg's based on Philip's, as well as Hugh of St. Victor's *Soliloquies* and some sermons of Augustine there described as "for his brother hermits"; the manuscript was made for the monastery of Rougeval, where the Augustinians there might well have used it to remind themselves of their own distinctiveness among the Church's orders⁴⁹).

The tendentiousness of the two twelfth-century lives of Augustine seems thus to have been appreciated by their readership. Both twelfth-century hagiographers, Rupert of Deutz and Philip of Harvengt, called into service the idioms of their respective communities to describe the life of the fourth-century bishop of Hippo. Rupert's account presents Augustine as a model for retreat from the secular world even though specific aspects of his life in community go unexplored. Philip of Harvengt's *vita Augustini*, on the other hand, projects the Premonstratensian

⁴⁶) The provenance of the Yale copy of Rupert's work is unclear, but likely to have been St. Lawrence; the Brussels copy is certainly St. Lawrence's. See Brussels, Bibl. roy. 9368, fol. 1r: in a fifteenth-century hand, "liber monasterii Sancti laurentii prope Leodium".

⁴⁷) Among manuscripts thus far examined for this project, for instance, Brussels, Bibl. roy. MS D. Phillipps 4768 belonged to the Cistercians at Cambron, MS 11550-55 to the Premonstratensians at Park, and MS 1351-72 to the Augustinians at Rougeval.

⁴⁸) Brussels, Bibl. roy. 13511-72, fol. 47v: "Et habetur illa legenda in multis antiquis monasteriis canonicorum regularium et Praemonstratensium". See *Cat. hag.* 1:290-2.

⁴⁹) Brussels, Bibl. roy. MS 1351-72; see J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique* (Brussels, 1901-9) 2:163-5.

founder Norbert's prescriptions for his own followers back into the fourth century, emphasizing immediacy of descent from Augustine.

The two lives of Augustine considered here present in a straightforward way what twelfth-century religious of different perspectives believed essential for their confreres to know about the life of one of the greatest of historical Christians. More importantly for this study, Philip of Harvengt's *vita Augustini* illumines the twelfth-century Premonstratensians' sense of their relationship to monastic and canonical tradition. The identification of Philip's hagiographical posture accomplished here, however, carries with it more than intrinsic interest. The white canons of Prémontré, despite their explosive numbers and geographical extent by the end of the twelfth century, and despite the distinctiveness of their social organization and apocalyptic thought⁵⁰), remain for modern scholars a curiously elusive historical phenomenon. Norbert himself, although a famous preacher and ascetic, left behind no written word. The relationship between his career and the canonical order he began thus far remains indistinct⁵¹). Here, however, Philip of Harvengt's life of Augustine of Hippo, seen against the backdrop of Rupert of Deutz's nearly contemporary Benedictine account, is shown to suggest Norbert's early followers' concerns in recasting the model of their effective first founder, the patristic author of their own rule for common life. The twelfth-century Order of Prémontré begins to emerge from among the proliferation of contemporary religious groups in Philip's portrayal of Augustine as a virtual white canon.

The Colorado College
14 East Cache La Poudre
Colorado Springs, CO 80903-3298
U.S.A.

Carol NEEL

⁵⁰) See, for instance, Guntram Bischoff, "Early Premonstratensian Eschatology: The Apocalyptic Myth", in *Spirituality of Western Christendom*, ed. E. Rozanne Elder, Cistercian Studies 30 (Kalamazoo, Mich., 1976) 41-71; Carol Neel, "The Origins of the Beguines", *Signs* 14 (1989) 321-41.

⁵¹) Wilfried M. Grauven, "Die Quellen zur Geschichte Norberts von Xanten", in *Norbert von Xanten: Adliger, Ordensstifter, Kirchenfürst*, ed. Kaspar Elm (Cologne, 1984) 15-34.

Bezitsverwerving door de abdij van Averbode in de middeleeuwen¹⁾

Wie zich vandaag de dag voor de taak zet om het goederenbezit van de abdij van Averbode in de middeleeuwen uit te tekenen, ziet zich geplaatst voor een moeilijke opgave. Hoe kan immers de geschiedenis van de Averbodense bezitsverwerving geschreven worden, als nog maar een fractie van de Averbodense oorkonden is uitgegeven — en steeds dezelfde — en een groot desideratum als het uitgeven van het cartularium van Averbode almaar op zich laat wachten? Dit gezegd zijnd, zullen wij ons hier beperken tot hetgeen de literatuur oplevert en wat ik na archief-onderzoek daaraan kon toevoegen. Voor wat de periode tot 1200 betreft beschikken wij gelukkig over de licentiaatsverhandeling van H. Janssens, voor de periode erna raadpleegden wij met name de publicatie van M. Koyen en afschriften van de Averbodense oorkonden in een 'cartularium' van de abdij op het Algemeen Rijksarchief van Brussel²⁾.

Er bestaat een gecompliceerde verhouding tussen de spiritualiteit van de norbertijner abdijen enerzijds en de goederenverwerving en -uitbating anderzijds. Het economische gedrag van kloosters werd zowel door factoren van binnen de orde bepaald als door de sociaal-economische verhoudingen in de middeleeuwse wereld.

¹⁾ Afkortingen:

AAA = Archief Abdij van Averbode

ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke Archieven Brabant.
Toegang: A. D'Hoop: *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant. Tome 3: Abbayes*. Brussel 1922.

²⁾ ARAB, inv. nr. 4947. Dit is een verzamelband met afschriften uit de 17de en 18de eeuw van oorkonden van de abdij; M. Koyen: *Abbaye d'Averbode*, in: U. Berlière (ed.): *Monasticon Belge. Tome 4, 3me volume: Province de Brabant*, 621-676. Luik 1969; H. Janssens: *De premonstratenzer abdij van Averbode, ontstaan en vroegste ontwikkeling (1134-1190)*. Leuven 1988 (onuitgegeven licentiaatsthesis Katholieke Universiteit Leuven); een bewerking van hoofdstuk 1 hieruit is gepubliceerd in *Analecta Praemonstratensia* 66 (1990) 5-47: 'De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw'.

Deze bijdrage is een bewerking van hoofdstuk 5 uit mijn doctoraalscriptie, verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, *Sterksel 1197-1653. Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late middeleeuwen*. Amsterdam 1994³⁾.

Over de rol van de abdij van Averbode in de Noordbrabantse Kempen is vrijwel niets geschreven buiten het *Kempenproject* 3³). Dit is vreemd omdat de belangrijke rol van Averbode als ‘ontginner van de Kempen’ wel vaak geroemd is, zonder echter gebaseerd te zijn op bronnenonderzoek. Dit beeld van de abdij van Averbode, dat de laatste tijd aan het wankelen is gebracht, is verspreid door A. Heylen: “...immers als in dit tyd-perk, door de Goddelyke schikkinge, aldaer in de slegte bosschen, zandige heyde en vuyle moeragtige gronden zyn gestigt geweest de kloosters Averbode, Tongerloo en Postel, zoo hebben aenstonds de religieusen der zelve, met allen iver en neerstigheyd die woeste, slegte en verlaete plaetsen hunner stigtinge en de andere, aen hun gegeven, opgedragen oft anderzints door hun verkreegen, gepoogt te brengen tot beteren staet. Zy ontzagen nog moyte, nog arbeyd, maer bragten alengskens het een naer het ander onder hak of byl, schup of ploeg en bekeerden dus door eenen geduerigen arbeyd, gestaedigen iver en gelukkige ondervindinge ontallyke zandige heyden in bosschen, moerassen in vyvers, vroenten in bempden, slegte bosschen en schommen in schoone wouten of akkers”. Dit is hem nadien talloze malen nagezegd⁴).

1. De Abdij-administratie⁵)

Als het oudste rekeningenboek van de abdij geldt dat van abt Arnold van Tuldel, dat loopt vanaf 1370⁶). Ook het oudste cijnsregister begint in 1370⁷). Daarnaast zijn er nog twee andere rekeningenboeken van vóór

³) A. Verhoeven en F. Theuws (red.): *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Waalre 1989.

⁴) Recent nog door Theuws/Verhoeven (noot 2) 198. A. Heylen: *Historische verhandeling over de voornaemste opkomste en voordgang der landbouwkonst in de Kempen, bewyzende het nut en profyt daerdoor toegebracht aen den Staet, door de abdyen en kloosters der gemelde landstreek*. 's-Hertogenbosch 1789, 4-5. Recent onderzoek ziet de norbertijnen daarentegen niet langer als noeste ontginners. G. Despy: *Les richesses de la terre: Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles*, in: *Problèmes d'histoire du Christianisme* 5 (1974-1975), 58-80; Idem: *L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300*, in: W. Janssen en D. Lohrmann (ed.): *Villa-curtis-grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*. München 1983, 185-204.

⁵) Voor een uitvoerige analyse van de abdij-administratie verwijs ik naar mijn artikel ‘Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Regime. Analyse van administratie en archivering’ in: *Nederlands Archiefblad* 98 (1994) 143-157.

⁶) ARAB, inv. nr. 5215 (1370-1390); AAA, I, reg. 32 (1379-1388); reg. 122; reg. 201.

⁷) ARAB, inv. nr. 5215 (1375).

1400 over⁸). Dit zijn de vroegste optekeningen. In het Algemeen Rijksarchief in Brussel ligt een inkomstenregister dat loopt vanaf 1361, maar dit bevat slechts oorkonden en rechtstitels van erfciijnzen⁹). Het vroegste pachtregister, met daarin kontrakten voor alle hoeven van de abdij, begint in 1375¹⁰). Afgezien van het opstellen van een primitief cartularium in 1221 heeft er pas omstreeks 1365 een grote ommezwaai in het beheer en de administratie van de abdijgoederen plaats gehad. Ik geloof daarom niet dat vóór 1370 registers zijn opgemaakt, die nadien verloren zijn gegaan.

Traditioneel wordt deze administratieve hervorming toegeschreven aan abt Arnold van Tuldcl, maar deze trad eerst in 1368 aan, terwijl het voorgaande er op wijst dat deze ontwikkeling ten minste al onder zijn voorganger, abt Hendrik van Winksele (1360-1368), in gang is gezet. Daarmee was Averbode aan de late kant: een eeuw eerder was de abt van Sint-Truiden, Willem van Ryckel, hem al voorgegaan in de hervorming van de abdij-administratie. Het eerste wat Arnold van Tuldcl na zijn aantreden deed, was het opstellen van een lijst van alle inkomstenbronnen van de abdij¹¹). Daarna heeft hij zijn naam als administrateur van de abdij definitief gevestigd door een groot cartularium te laten aanleggen in twee dikke, zware delen¹²). Dit cartularium is degelijk en systematisch van opzet. Bovendien schreef Arnold een voorwoord met daarin een verantwoording van zijn werk en een vermaning aan zijn opvolgers met het oog op hun persoonlijk gedrag en het moreel van het konvent. Tevens gaf hij een handleiding voor het nauwkeurig beheer van de abdij¹³). Zijn aanwijzingen gaan gedetailleerd in op de agrarische bedrijfsvoering van de abdij in die tijd. Van de kwart eeuw dat Arnold de prelatuur voerde, zijn ruim 150 oorkonden over¹⁴). Na Arnolds prelatuur begon een lange periode van (ekonomische) stagnatie, die eigenlijk pas onder abt Mathias Valentijns (1591-1635) ten einde kwam¹⁵).

⁸) AAA, I, reg. 32 (1379-1388) en reg. 33 (1396-1403).

⁹) ARAB, inv. nr. 5008: inkomsten te Bergeyk, Bladel, Hapert, Hogeloon, Nuenen, Oerle, Waalre, Wetten, Zonderwijk, 1361-1519. De archiefinventaris van D'Hoop geeft abusievelijk 1367 als beginterm.

¹⁰) ARAB, inv. nr. 5017.

¹¹) AAA, I, reg. 201 (1370): *Tabula censuum et reddituum Averbodiensium in hoc libro seu cartario anno XIII^oLXX^{mo}, tempore reverendi patris domini Arnoldi de Tuldcl, abbatis huius monasterii Averbodiensis scripto contentorum.*

¹²) AAA, I, reg. 2 en 3 (1380): *Cartarius magnus.*

¹³) P.F. Lefèvre: Documents relatifs à la gestion d'Arnould de Tuldcl, abbé d'Averbode de 1368 à 1394, in: *Analecta Praemonstratensia* 31 (1955) 305-314.

¹⁴) AAA, I, karters nrs. 950 tot 1087.

¹⁵) Koyen (noot 1) 648-665.

In Averbode bestond in theorie een onderscheid tussen de tafel van de abt en de tafel van het konvent. In de twaalfde eeuw was dit onderscheid, dat in de negende eeuw in West-Francië was ontstaan om konventen te beschermen tegen de commend-abten, gemeengoed geworden in de West-europese abdijen¹⁶). In Averbode was deze tweedeling echter niet van praktische betekenis. In de praktijk werd er namelijk geen onderscheid gemaakt tussen abtsgoederen en konventsgoederen. Maar de geschiedenis verklaart zodoende waarom schenkingen soms, bij wijze van konventie, aan 'abt en konvent' van Averbode werden gedaan. De administratie van de abdij van Averbode was, zoals gebruikelijk in premonstratenzer abdijen, een abtsadministratie. De abt kon geen grote transacties plegen zonder het konvent te raadplegen; dan waren de zegels van abt én konvent vereist.

2. De ontwikkeling van het goederenbezit van de abdij tot circa 1400

Het goederenbezit van Averbode is tot nog toe karig bestudeerd. Er zijn op dit moment nog slechts oppervlakkige studies gewijd aan de Averbodense domeinen van Wahanges, Sint-Jansberg, Lommel en Hechtel¹⁷). Bovendien is er een informatief, maar beperkt overzicht van T. Gerits over het goederenbezit van Averbode¹⁸). Een beknopt overzicht van de goederenaanwas der abdij tot 1400 heb ik opgenomen in bijlage 1, slechts gebaseerd op uitgegeven bronnen. De Averbodense inkomsten-

¹⁶) E. Lesne: *L'origine des menses dans le temporel des églises et des monastères de France au XIe siècle*. Parijs/Rijsel 1910.

¹⁷) J. Schayes: La ferme de Wahanges à l'Écluse, in: *Mededelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving* 7 (1967) 235-247; T.J. Gerits: Sint-Jansberg, van abdij tot kloosterhoeve, in: *Sint Jansberg* 6 (1964/65) nr. 3, 2-28; G. Mersch: Het kloosterdomein van de abdij van Averbode op St. Jansberg te Maaseik in de dertiende eeuw in het licht van cartografisch materiaal uit de 17de en 18de eeuw, in: *Limburg* 66 (1987) 113-120; V. Mennen: Toponymische kanttekeningen bij de twee abdijhoeven van Averbode te Lommel, in: *Naamkunde* 5 (1978) 170-190; E. Jacques: Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel, in: *Het oude Land van Loon* 16 (1961) 339-395 en 17 (1962) 33-101. Zie voor een overzicht voor de literatuur met betrekking tot het Averbodense bezit: N. Backmund: *Monasticon Praemonstratense*. Straubing 1952 en J. Breugelmans, M. De Kerpel en C. Merckaert: *De orde van Prémontré*. Dl. I: *Bibliografie* (1950-1986). Brussel 1987. (Inleiding tot de geschiedenis van het kloosterwezen in de Nederlanden A.II.1b; Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr. 30).

¹⁸) T.J. Gerits: Abdijen en landbouw, cisterciënzers en premonstratenzers in de zuidelijke Nederlanden, in: *Ons Heem* 27 (1973) 209-218; Idem: Figuratieve kaarten, een spiegel van de kloosterdomeinen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 243-250; Idem: De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 219-235.

registers maken een onderscheid tussen (allodiale) hoven of pachthoven, broeken, bossen, cijnzen (hoeven en weiden) en *ecclesiae*, kerkelijke rechten, waarmee soms patronaatsrechten en soms tienden worden bedoeld.

Als wij het goederenbezit van Averbode in de middeleeuwen willen bestuderen, moeten wij daarbij ook het bezit van het klooster Keizerbos betrekken. Na een eeuw een dubbelklooster te hebben gevormd, moesten de zusters van Averbode omstreeks 1230 verhuizen naar Keizerbos, waar de abdij na 1185 een uithof bezat in de parochie Neer, aan de Maas¹⁹). Formeel behoorde het bezit van Keizerbos tot Averbode en het vrouwenkonvent ontving van Averbode diverse bezittingen, die vermoedelijk reeds tevoren, bij de schenking aan Averbode, voor de vrouwen bestemd waren²⁰). Het oorkondenboek van Noord-Brabant noemt enige directe schenkingen aan dit vrouwenkonvent: het patronaatsrecht van Heeze en Leende en een erfcijns, geschonken door Katharina van Cranendonk²¹). Deze Katharina schonk het konvent ook nog haar huis in Keizerbos om te verkopen en uit de opbrengst een erfcijns te kopen; een kelkaureool en al haar vee (schapen, ossen, koeien en varkens) om eveneens verkocht te worden voor een erfcijns²²). Overigens waren de zusters van Averbode aanvankelijk net zo goed als de broeders in de uithoven van de abdij werkzaam²³). Volgens G. Despy hadden cisterciënserinnenkloosters minder grondbezit dan mannenkloosters van deze orde. Het bezit van de vrouwen was ook anders geaard: tienden, molens en dergelijke, waarvan de opbrengsten 'moeiteloos' afgewacht konden worden. Bovendien deden de vrouwen hun landbouwbedrijven gemakkelijker in pacht dan de mannen²⁴). De vrouwenkloosters waren dan ook contemplatiever ingesteld. Hetzelfde kan gezegd worden van de norbertinessenkloosters.

Er waren kort gezegd vier manieren waarop een abdij haar goederenbezit kon uitbreiden: door schenking, door legatering, door inbreng door een intredende broeder, zuster of convers en door aankoop. Verwerving

¹⁹) Janssens 1988 (noot 1) 38-41 verklaart deze oorkonde op formele gronden voor vals; mogelijk moet ze later worden gedateerd.

²⁰) AAA, II, nr. 29, Cartularium van Keizerbos: de kerken van Nunhem, Buggenum, Halen, Helden en Roggel.

²¹) H.P.H. Camps: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. 's-Gravenhage 1979, nrs. 413 (1285), 461 (1290), 484 (1292), 573 (1298), 636 (1303), 651 (1303), 717 (1306), 755 (1308).

²²) T. Klaversma: *De heren van Cranendonk en Eindhoven 1200-1460. Genealogie en beschrijving van de vroegste heren van Eindhoven*. Eindhoven 1969, 80.

²³) G.M. van der Velden: *De uithoven van de Premonstratenzers of Norbertijner Abdijen*, in: *Brabants Heem* 38 (1986) 8.

²⁴) Despy 1983 (noot 3) 195.

door aankoop gebeurde vaak als een klooster zijn goederenbezit wilde uitbreiden of afronden, bijvoorbeeld als men ergens een tiende slechts gedeeltelijk bezat²⁵). Men verwierf namelijk in de twaalfde en dertiende eeuw delen van uiteengevallen domeinen en men trachtte de schenkingen uit te breiden en af te ronden tot een bedrijfseenheid. Zo gebeurde dat bijvoorbeeld in Hooge Mierde, waar de abdij in 1200 een hoeve verwierf en in 1212 daar nog het een en ander bij kreeg en kocht.

Slechts enkele goederen verwierf Averbode via bij haar ingetreden conversen (in 1200): Opitter, Blaardonk en Varenriet²⁶). Schenking en legatering vonden ook zelden plaats. In feite stond er bij de meeste verwervingen steeds op een of andere wijze een verplichting voor de abdij tegenover. Ten aanzien van haar grootste domein, Sterksel, moest de abdij dit allodium eerst in dienst van aartsdiaken Otto uitbaten zolang hij leefde, voordat de abdij het in bezit kon nemen²⁷). Ook bij goederen, waar deze 'betalingsverplichting' achteraf niet zo duidelijk blijkt, mag men niet zonder meer uitgaan van een schenking om niet. Doorgaans hield deze betalingsverplichting voor de abdij in dat zij voor het zieleheil van de familie moest bidden. Soms staat de schenker dan inderdaad vermeld in het overgebleven necrologium van de abdij, maar niet altijd. Dit necrologium dateert pas van de dertiende eeuw, zodat verwervingen van voor die tijd hierin niet terug te vinden zijn. Bij de meeste verwervingen van Averbode, die wij bestudeerden, was sprake van een (gedeeltelijke) wedergave door de abdij in de vorm van een memoriemis of officiegebeden volgens het necrologium van de abdij.

Legatering was eveneens zeldzaam. Sprekende voorbeelden zijn de verwervingen na genezing door een medicus van de abdij, broeder Hidolphus. Toen Reinier van Westerlo omstreeks 1150 zwaar ziek te bed lag, consulteerde hij deze medicus. Eenmaal weer beter, gaf hij de abdij zijn allodium in Oosterwijk (onder Houtvenne bij Aarschot) "bewogen door een vroom gemoed en omdat onze levenswijze hem beviel"²⁸). Ook hieraan zat echter een voorwaarde, namelijk dat nakomelingen van Reinier, die de abdij kwamen bezoeken, in de gebeden van het konvent

²⁵) F. Daelemans: De vorming van het domein van de norbertijner abdij van Grimbergen (vanaf haar stichting tot ongeveer 1300), in: *Eigen Schoon en de Brabander* 61 (1978) 59; B.J.P. van Bavel: *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*. Hilversum 1993, 275.

²⁶) AAA, I, karters 61 en 62 (1200).

²⁷) Camps (noot 20) nrs. 87 en 88.

²⁸) J. Evers: *Cartularium Averbodiense*. z.p., z.j., nr. 23 (voor 1166): "Tactus spiritu pietatis ac nostra conversatione delectatus".

herdacht moesten worden. Omstreeks dezelfde tijd gaf de ridder Geroldus na genezing zijn hoeve Garth in Tessengerlo aan de abdij²⁹).

De generale kapittels van de orde stelden de statuten vast, maar daarin werd het goederenbezit van de premonstratenzer abdijen niet of nauwelijks geregeld. De oudste statuten van de orde verboden het bezit van tollen, cijnzen, onvrijen, voogdijen of "altaren met zielzorg", behalve voor de stichting van vrouwenkloosters³⁰). Een aantal pauselijke bullen was eveneens van belang voor de inrichting en aanwas van het goederenbezit van de premonstratenzer abdijen. Paus Bonifatius VIII vergunde in 1295 de norbertijnen echter om novale tienden te mogen heffen in die plaatsen, waar zij reeds oude tienden bezaten³¹). Hoewel dus bij de oprichting van de orde besloten was af te zien van tienden, bleken de kloosters toch al gauw de tienden te verzamelen, zoals ook uit de inkomstenregisters van Averbode blijkt³²). Het houden van toon- en jachtdieren was eveneens verboden en dit hield verband met de opname in de orde van gewezen wereldkanunniken die een werelds leven gewend waren³³).

De twaalfde-eeuwse statuten verboden eveneens om ergens de zielzorg te aanvaarden, tenzij men er een abdij kon stichten³⁴). De verzameldrift van patronaatsrechten gaf ook hieraan een andere wending. De abdij van Averbode werd juist gesticht door middel van de schenking van de kapel aldaar en het patronaatsrecht van Tessengerlo. Ideaal en praktijk waren kennelijk moeilijk te verenigen ofwel betekende de verwerving van het patronaatsrecht niet dat de abdij daar ook de parochie zou gaan bedienen? Paus Urbanus IV stond de norbertijnen in 1262 toe in al hun uithoven kerken te bouwen en hij stond hen toe in parochies de zielzorg waar te nemen³⁵). De uithoven van Averbode hadden inderdaad in de meeste gevallen een kapel, doorgaans bestemd voor de laten, want slechts in enkele uithoven woonden conversen. Deze kapellenbouw was

²⁹) Koyen (noot 1) 629.

³⁰) R. Van Waefelghem: Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré, in: *Analectes de l'ordre de Prémontré* 9 (1913) 45.

³¹) J. Le Paige: *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis omnibus religiosis*. Parijs 1633, 692.

³²) AAA, I, reg. 41 en reg. 201.

³³) B. Krings: Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227, in: *Analecta Praemonstratensia* 59 (1994) 193; Le Paige (noot 30) 825. Zie ook Van Waefelghem (noot 29) 45. Deze bepaling moet gezien worden in het kader van de vele bepalingen in de ordesstatuten, die gericht zijn tegen het 'opzien baren' door kloosters en kloosterlingen.

³⁴) Van Waefelghem (noot 29) 45.

³⁵) Le Paige (noot 30) 687-688.

een uiting van de evangeliserende spiritualiteit van de norbertijnen. Niettemin was het de norbertijnen door hun eigen statuten verboden kinderen te dopen, "uit gevaar van groot schandaal"³⁶). De orde wilde kennelijk geen concurrentie aangaan met de parochiekerken. Paus Innocentius III schafte in 1200 voor alle uithoven van de norbertijnen de herbergen en belastingplicht af³⁷). Dit legde geen beperkingen op aan de gastvrijheid van de abdij voor haar vorstelijke burenen, die steeds groot bleef³⁸). Overigens waren de norbertijner abdijen doorgaans niet exempt, dat wil zeggen onafhankelijk van de bisschop in wier bisdom zij gelegen waren³⁹). Hierdoor kon de bisschop van Luik greep houden op de abdij van Averbode.

Er bestond een onderscheid tussen de rechtstitels, waaronder de kerken aan de abdij waren geschonken. Het personaatsrecht hield in dat de abt in de geschonken kerk pastoor was en daar een plaatsvervanger kon aanstellen. Doorgaans, maar niet altijd, was dat een kanunnik van de abdij⁴⁰). De personaatskerken van Averbode waren 'geïncorporeerde kerken', eigenlijk een soort eigenkerken in geestelijke handen: de abt mocht de pastoor van deze kerk *aanwijzen*. Het collatierecht verschaftte alleen het recht om de kandidaat te *benoemen* door hem de beneficia (de inkomsten van de betreffende kerk) te overhandigen. Het patronaatsrecht verenigde beide zaken en betekende dat de abt patroon van die kerk was en er dus een kandidaat voor het pastoraat kon voordragen. Dit onderscheid was van belang voor het vaststellen van de congrue portie voor de dienstdoende pastoor. Waar de abt het personaatsrecht bezat, was dit doorgaans een derde van de tiende. Waar het een patronaatskerk betrof, viel in principe de gehele tiende aan de abt toe.

Het is een probleem dat over de verschillende rechten op een bepaalde kerk vaak onduidelijkheid bestond en bestaat. In de middeleeuwen bleek dit wanneer de abdij bijvoorbeeld een patronaatsrecht ontving, terwijl naderhand bleek dat de schenker slechts het personaat had willen geven.

³⁶) Krings (noot 32) 196: "Nulli ordinis nostri liceat infantem in baptismo levare, nisi de licentia abbatis sui. Qui tamen hoc facile non concedat, sed propter grave periculum vel scandalum evitandum".

³⁷) Le Paige (noot 30) 647.

³⁸) Dit bleef het geval gedurende de 14de eeuw, zoals uit de aanwijzingen van abt Arnold van Tuldelt in zijn voorwoord van het cartularium blijkt: Lefèvre 1955 (noot 12) 305-314. In 1404 schafte Antoon, hertog van Bourgondië, het herbergerecht voor de abdij af. AAA, I, reg. 2, fol. 44 v° (6.11.1404).

³⁹) Van Bavel (noot 24) 191; G. Schreiber: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert, in: *Kirchenrechtliche Abhandlungen* 65/66 (1910) 103-108.

⁴⁰) In 1242 gaf de bisschop van Luik de abt van Averbode het recht om ook seculiere priesters in zijn kerken aan te stellen; AAA, I, karter 160 (februari 1242).

Een dergelijk misverstand speelde bij de problemen rond de schenking van de kerk van Wezemaal door de Berthouts⁴¹). Bij het opmaken van een oorkonde werd dit wezenlijke onderscheid vaak veronachtzaamd. Bovendien benoemde de abdij in enkele kerken waar zij het 'patronaatsrecht' bezat nooit een kanunnik van de abdij, maar een wereldheer⁴²). In de kerken van Jauche, Horst (bij Venlo) en Zittert-Lummen werden enkel sekuliere priesters benoemd⁴³). Vermoedelijk bezat de abdij daar dus alleen het collatierecht. Dit probleem staat los van de andere moeilijkheid, dat de abdij vaak slechts een deel, doorgaans de helft, van het patronaatsrecht van een kerk ontving, zoals in de gevallen van Mierde, Buggenum, Kozen en Brustem. De abdij probeerde daar dan zo snel mogelijk het geheel in handen te krijgen en slaagde daar op de duur ook in. In het geval van Mierde, waar de abdij slechts de helft van het personaatsrecht en van de tiende bezat, werd de parochie gesplitst, wat op hetzelfde neerkwam: men had toch een complex aan rechten in zijn geheel in handen⁴⁴). Sommige kerken moesten gedeeld worden met een andere abdij: Mierde aanvankelijk met Floreffe⁴⁵), Jauche met Heylissem. Overigens bevestigde een pauselijke bul van 1239 Averbode slechts in het bezit van de *personaatsrechten* van Glabbeek, Brustem en Kozen, ofschoon voordien steeds sprake was geweest van het *patronaatsrecht* van deze kerken. Van de andere geïncorporeerde kerken van Averbode bevestigde deze bul wel het patronaatsrecht⁴⁶). Tussen 1135 en 1337 verwierf de abdij van niet minder dan 37 kerken het patronaatsrecht.

⁴¹) AAA, I, karter 126 (1232); karter 127 (ca.1232); ARAB inv. nr. 4947, p. 167 (1234); AAA, I, karter 178 (2.6.1250); karter 239 (24.10.1265) karter 274 (1269). Als de Berthouts 20 jaar later, in 1252, de kerk van Eindhout aan de abdij schenken geldt dan ook alleen het personaat. Vgl. Koyen (noot 1) 636; E. van Ermen: *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen. I, tot de dood van Jan I (1166-1417)*. Leuven 1982, 67-69. Van Ermen vindt het 'eigenaardig' dat de abt alleen de feiten vaststelt en heeft niet gezien dat hier sprake was van een misverstand, waarbij de abdij met een *de facto* registratie haar recht probeerde te bewijzen. Doordat de abdij het patronaat ontving, kon zij ook rechten doen gelden op zekere pachters, die de beneficiën voor de kerk moesten gelden. Deze pachters — daarin gesteund door de Berthouts — erkenden alleen een personaat van de abdij.

⁴²) [L. Blomme]: *De Norbertijnerabdij van Averbode*. Averbode 1920, 331-360.

⁴³) Het patronaatsrecht van Zittert-Lummen werd niet erkend; de bisschop van Namen stelde er zelfstandig priesters aan. Blomme (noot 41) 357. Ook de kerken van Buggenum, Halen, Roggel, Helden en Nunhem werden begeven aan wereldheren, nadat zij sinds 1288 ter begeving stonden van het vrouwenkonvent van Keizerbos.

⁴⁴) In Camps (noot 20) nr. 188 (1239) is abusievelijk "ius patronatus" gedrukt, waar in werkelijkheid "ius personatus" staat.

⁴⁵) In 1473 werd een overeenkomst gesloten tussen beide abdijen, waardoor Averbode de kerk van Hooze Mierde kreeg en Floreffe de kerk van Lage Mierde. Koyen (noot 1) 654.

⁴⁶) AAA, I, karter 151 (30.5.1239).

Tabel 1: Verwerving van patronaatsrechten door de abdij Averbode, 1135-1337

L = Graafschap Loon, B = Hertogdom Brabant⁴⁷⁾

1135:	Tessenderlo en Averbode (L)
1147:	Testelt (B)
1166:	Messelbroek (B)
1198:	Koersel (L)
1203:	Neer (L)
1207:	Jauche (B)
1212:	Hooge Mierde (B)
1219:	Neerglabbeek en Opglabbeek (L)
1219:	Blerick en Berkel ⁴⁸⁾
1224:	Nunhem (L)
1227:	Roosteren (L)
1230:	Brustem en Kozen (L)
1230:	Haelen, Roggel, Buggenum (L)
1230:	Helden (L)
1232:	Wezemaal (B)
1240:	Rukkelingen (L)
1244:	Rummen (L)
1252:	Eindhout (B)
1259:	Venlo (Gelre)
1260:	Weelde (B)
1266:	Balen (B)
1279:	Opitter (L)
1280:	Rotselaar (B)
1281:	Oostham (L)
1304:	Zutendaal en Zolder (L)
1305:	Veerle (B)
1315:	Batsheers (L)
1320:	Vorst-Kempem (B)
1320:	Zittert-Limmen (L)
1325:	Oostmalle (B)
1337:	Hechtel (L)

⁴⁷⁾ Bron: P.F. Lefèvre: *L'abbaye Norbertine d'Averbode pendant l'époque moderne (1591-1797)*. Leuven 1924; bijlage 1.

⁴⁸⁾ Berkel heet tegenwoordig Horst en ligt ten westen van Venlo.

Abt Jan van Rotselaar (circa 1289 - 1303) sloot in 1294 een akkoord met aartsdiaken Gerard van Nassau, waardoor twee derde van de tienden van zijn patronaatskerken naar de abdij vloeide en slechts een derde voor de dienstdoende kanunnik op de parochie overbleef, een gebruikelijke regeling in die tijd⁴⁹). Het was van belang voor de abt dat hij de dienstdoende pastoor niet te veel armslag gaf, want zo'n pastoor kon een grote zelfstandigheid ontwikkelen ten opzichte van de abdij. In 1290 was de ongehoorzaamheid van dergelijke *canonici parochiales* reeds in de ordesstatuten doorgedrongen⁵⁰). Het is dan ook in dit kader dat de aanklacht begrepen moet worden van abt Arnold van Tuldell, die schreef "dat de dieven bijna als van een Isboseth [2 Sam 4] het hoofd afslaan, terwijl de manschappen slapen, zolang de bedriegers de goederen van de kerken verkwisten en verspillen, omdat de prelaat van niets weet"⁵¹).

Het goederenbezit van Averbode kende onder abt Jan van Rotselaar een enorme groei. Bijna 300 oorkonden illustreren zijn succes op dit terrein⁵²). Het was van groot economisch belang dat hij van zeven bisschoppen gedaan kreeg dat zij aflaten gaven aan eenieder die de abdijkerk bezocht⁵³). Ook reorganiseerde hij het abdij-bezit: in Tessenderlo stelde hij schepenen aan en hij kwam tot een ruil met de abdij van Sint-Nicolaas van Reims over goederen te Veerle. Enerzijds betekende deze aanwas een grotere welvaart voor de abdij, anderzijds betekende ze ook meer welvaartzorgen voor de abt, die zijn bezit bedreigd zag door kapers op de loer. Wellicht door zorgen overmand deed deze abt in 1303 afstand van de abtszetel en stierf zes jaar later⁵⁴).

Het goederenbezit van Averbode en Keizerbos kwam verspreid te liggen over het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik inclusief het graafschap Loon. Vrijwel alle bezittingen lagen echter binnen het bisdom Luik (zie bijlage 2). Het is moeilijk een beeld te krijgen van het Averbodense goederenbezit in de vroegste periode. Daarvoor moet men oorkonde voor oorkonde nauwkeurig bestuderen om te weten te komen wat de abdij precies kreeg en wat daar in de loop der tijd nog bij kwam, wat zij vervreemde en wat zij verruilde. Bovendien moeten de oorkonden

⁴⁹) Koyen (noot 1) 642.

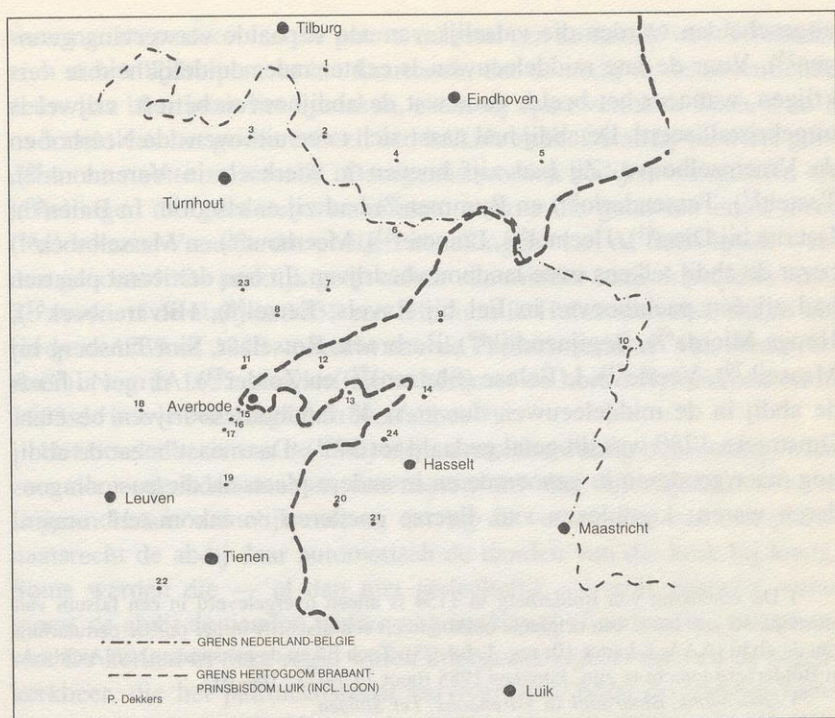
⁵⁰) Le Paige (noot 30) 828; 837; 855.

⁵¹) Lefèvre 1955 (noot 12) 305: "Sicque fit latrones quasi ut Ysboseth caput auferant, hostiaria soporante, dum subdoli ecclesiarum bona dilapidant seu spoliant, prelato id ignorante".

⁵²) AAA, I, karters nrs. 335 tot 596.

⁵³) Koyen (noot 1) 642.

⁵⁴) Koyen (noot 1) 643.

Afbeelding 1: De abdijsheven van Averbode omstreeks 1650

1. Hilvarenbeek	(1) Tuldel	Bron: <i>Ons Heem</i> 27 (1973) 262
2. Hoge Mierde	(1) Culensrode	
3. Ravels	(1) Hoeve van Eel	
4. Eersel	(1) Heynsheuvel	
5. Sterksel	(5) Ter Braken, Ten Poel, Ten Steen, In de Kan, Ten Bril	
6. Lommel	(2) Grote Hoeve, Kleine Hoeve	
7. Balen	(2) Ter Heyden, Ter Rijt	
8. Meerhout	(2) Die Voorthoeve, Hagenberg	
9. Hechtel	(2) Ten Briel, Spikelspade	
10. Maaseik	(1) Sint Jansberg	
11. Veerle	(1) Couwenberghoeve of Witte Hoeve	
12. Tessenderlo	(3) Groenpoort, Tiendschuur, Schoothoeve	
13. Deurne	(2) Grote Hoeve of Pannenhoeve, Kleine Hoeve of Ten Venne of Genevenne	
14. Zolder	(1) Bolderberg	
15. Averbode	(2) Neerhof, Vraamselhoeve	
16. Testelt	(4) Grote Hoeve, Kleine Hoeve, Voshoeve, Broekhoeve	
17. Messelbroek	(2) Ten Hoefken, Hoeve in't Lamp	
18. Begijnendijk	(1) Boterbroek of Bordenbroek	
19. Meensel	(1) Nyssenrode (sinds 1622)	
20. Rummen	(3) Kleine Berg, Tweede Hoeve, Derde Hoeve	
21. Kortebos	(1) De Nachtegaal	
22. L'Éluse	(1) Wahanges of Waheins	
23. Geel	(3) Groendonk, Blaardonk, Ter Sluizen	
24. Berbroek	(1) Hoeve van Berbroek	

uitgescheiden worden die valselijk van een bepaalde verwerving getuigen⁵⁵⁾. Voor de late middeleeuwen is echter meer duidelijkheid te verkrijgen, wanneer het beeld, voor wat de abdijhoeven betreft, vrijwel is uitgekristalliseerd. De abdij had naast zich twee uithoven: de Neerhof en de Vraemselhoeve. Zij had vijf hoeven in Sterksel; in Varendonk⁵⁶⁾, Testelt⁵⁷⁾, Tessenderlo⁵⁸⁾ en Rummen⁵⁹⁾ had zij er elk drie. In Balen⁶⁰⁾, Deurne bij Diest⁶¹⁾, Hechtel⁶²⁾, Lommel⁶³⁾, Meerhout⁶⁴⁾ en Messelbroek⁶⁵⁾ bezat de abdij telkens twee landbouwbedrijven. In een dertiental plaatsen had zij één pachthoeve: in Eel bij Ravels, Eersel⁶⁶⁾, Hilvarenbeek⁶⁷⁾, Hooge Mierde⁶⁸⁾, Begijnendijk⁶⁹⁾, Berbroek, Rotselaar, Sint-Jansberg bij Maaseik⁷⁰⁾, Veerle⁷¹⁾, L'Écluse (Sluizen)⁷²⁾ en Zolder⁷³⁾. Al met al heeft de abdij in de middeleeuwen dus zo'n 43 landbouwbedrijven bezeten. Omstreeks 1780 was dit getal gedaald tot 37⁷⁴⁾. Daarnaast bezat de abdij nog meer goederen in genoemde en in andere plaatsen, die pastoorsgoederen waren: complexen van diverse goederen en inkomstenbronnen,

⁵⁵⁾ De schenking van Bolderberg in 1154 is alleen overgeleverd in een falsum van minstens 50 jaar later: een originele oorkonde en een afschrift in het oudste cartularium van de abdij (AAA, I, karter 10; reg. 1, fol. 23). Toch lijken de aanspraken van Averbode in Bolderberg terecht te zijn. Janssens 1988 (noot 1) 39-43; 104-105.

⁵⁶⁾ *Groendonk, Blaardonk of Varendonk, Ter Sluisen.*

⁵⁷⁾ *Ter Hoeven, Voshoeve en Broekhoeve of Veehof* in Testelt. In de laatste werd volgens Arnold van Tuldel in zijn voorwoord van het grote cartularium (AAA, I, reg. 2) het vee van de abdij vetgemest.

⁵⁸⁾ *Groenpoort, Tiendschuur en Hoeve van Schoot.*

⁵⁹⁾ *Kleine Berg, Tweede Hoeve, Derde Hoeve.*

⁶⁰⁾ *Ter Rijt in Scheps en Ter Heide.*

⁶¹⁾ *Kleine Hoeve ofwel Ten Venne ofwel Genevenne, Grote Hoeve ofwel Pannenhoeve.*

⁶²⁾ *Den Briel en Spikelspade*, de laatste is later gesplitst in *Noordhoeve* en *Zuidhoeve*.

⁶³⁾ *De grote hoeve en de kleine hoeve* (1486).

⁶⁴⁾ *Die Voorthoeve en Hoeve van Hagenberg.*

⁶⁵⁾ *Ten Hoefken en Hoeve in 't Lamp.*

⁶⁶⁾ *Heynsheuvel.*

⁶⁷⁾ *Tuldel.*

⁶⁸⁾ *Culensrode.*

⁶⁹⁾ *Boterbroek of Bordenbroek.*

⁷⁰⁾ Hier ontving Averbode een mislukte abdij-stichting. In de 17de eeuw was daarvan het aanzienlijke kerkgebouw nog zichtbaar. ARAB, inv. nr. 5009; Groot Kaartboek van Averbode. Uitg.: E. van Ermen (e.a.): *Limburg in kaart en prent. Historisch cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg*. Tielt/Weesp 1985, 97.

⁷¹⁾ *Couwenberghoeve of Witte hoeve.*

⁷²⁾ *Wahanges of Waheins.*

⁷³⁾ *Bolderberg.*

⁷⁴⁾ R. Van Uytven en J. De Puydt: *De toestand der abdijen in de Oostenrijkse Nederlanden, inzonderheid der statenabdijen in de tweede helft der 18de eeuw*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 48 (1965) 66.

waarmee de pastoor van die plaats, meestal een kanunnik van Averbode, zich moest bedruipen. In het kaartboek, dat de abdij in de zeventiende eeuw van haar bezit liet opmaken, staan zij apart vermeld. Toch is zo'n overzicht van het goederenbezit een heikele zaak. De abdij verwierf goederen en stootte ze weer af. Doorgaans worden abdijen voorgesteld als instellingen die goederen verzamelen, waarna die goederen nooit meer 'los' komen. Vandaar dat abdijen instellingen 'van de dode hand' werden genoemd. De praktijk geeft echter een minder statisch beeld te zien. Zo verwierf de abdij in 1235 een allodium in Hubrechtsvorst, dat de abt reeds in 1239 of 1240 verkocht aan de cistercierinnen van Neeroeteren⁷⁵). Nog in 1622 verwierf zij in Meensel de hoeve Nyssenrode en in 1662 de hoeve Nachtegaal in Kortenbos⁷⁶).

Het tiendenbezit van de abdij blijft eveneens weinig doorzichtig. Men zou alle oorkonden moeten doornemen om hier duidelijkheid over te krijgen. Het is namelijk niet zo dat bij de verwerving van een patronaatsrecht de abdij daar automatisch de tienden van die kerk bij kreeg. Soms werden die — al dan niet gedeeltelijk — erbij gegeven, soms moest de abdij de tienden nadien nog aankopen of anderszins completeren. De kerken in deze regio waren doorgaans eigenkerken en de eigenkerkheer, die het patronaatsrecht vervreemde, bezat de tienden soms nog maar gedeeltelijk. Uit een bevestiging van de bezittingen van de abdij door paus Gregorius IX (1239) blijkt dat de abdij toen reeds vele tienden bezat in plaatsen waarvan alleen de verwerving van het patronaatsrecht bekend was⁷⁷). Onder deze beperkingen willen we toch trachten een overzicht te geven van de verwerving van tienden door de abdij van Averbode in de dertiende eeuw (zie tabel 2). Dat het goederenbezit van de abdij in de middeleeuwen een dynamische ontwikkeling bleef doormaken, blijkt al uit een oppervlakkige vergelijking van enige inkomstenregisters. Als wij AAA, I, reg. 41 (1409-1505) leggen naast ARAB, inv. nr. 5013 (1458-1491), blijken al verschillende nieuwe tienden verworven te zijn.

⁷⁵) P.F. Lefèvre: Un problème d'ordre archivéconomique à propos de deux actes du XIIIe siècle, in: *Analecta Praemonstratensia* 47 (1971) 273-276.

⁷⁶) T.J. Gerits: De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 226. De hoeve in Kortenbosch kocht de abdij aan in verband met een daar opbloeiende Maria-devotie, waar de abdij zich over ontfermde.

⁷⁷) AAA, I, karter 151 (30.5.1239); ARAB, inv. nr. 4947, p. 78-81 (afschrift).

Tabel 2: Verwerving van tienden door de abdij Averbode, 1135-1300
B = Hertogdom Brabant, L = Graafschap Loon

1135:	Tessenderlo (L)
1210:	Marline, Pepingen (B), Rukkelingen (L)
1211:	Sterksel (1/3) (B)
1212:	Hooge Mierde (1/2) (B)
1224:	Brustem (1/3) (L)
1224:	Neerpelt (1/3) (L)
1227:	Roosteren (2/3) (L)
1232:	Roosteren (1/3) (L)
1234:	Brustem (L)
1239:	Oostham, Jeteren, Buggenum, Halen, Roggel, Helden, Orlebeek ⁷⁸⁾ , Blerick, Berkel, Keizerbos (L)
1245:	Sterksel (B)
1246:	Buggenum, Heythuizen (1/3) (L)
1260:	Venlo (Gelre)
1294:	Opglabbeek, Neerglabbeek (L)
1294:	Neerpelt, Overpelt (1/8) (L)

Bron: ARAB, inv. nr. 4947; zie bijlage 1.

Dan blijven nog over om te bespreken de cijnzen. Vanaf 1361 werd een apart register bijgehouden voor de verwerving van erfcijnzen in de Meierij⁷⁹⁾. Het lijkt er in dit register zelfs op dat vanaf 1360 de abdij een aankoopbeleid van cijnzen ontwikkelde, die in dit geval veelal grondrenten waren. Dit hield niet alleen verband met de economische situatie maar ook met de politiek van het land. Van zodra de Boergondiërs liquide vermogens gingen belasten, ziet men in de Averbodense registers de kop "aankoop van goederen" opduiken. Het valt op dat de abdij in alle steden, waar zij een refugehuis bezat of bezeten had, een cijns had. Vermoedelijk moet dit zo geïnterpreteerd worden dat deze 'cijns' de huuropbrengst van het refugium voorstelde, zolang het niet door de abdij als toevluchtsoord werd gebruikt.

⁷⁸⁾ Orlebeek: Oorsbeek onder Mechelen.

⁷⁹⁾ ARAB, inv. nr. 5008: Bergeyk, Bladel, Zonderwijk onder Veldhoven, Waalre, Hogeloon, Hapert, Nuenen, Wetten.

3. Een korte schets van het goederenbezit van de abdij in de Meierij van Den Bosch

Sinds de veertiende eeuw bezat Averbode in de Meierij van Den Bosch naast de vijf hoeven in Sterksel vijf andere hoeven, in Hooge Mierde, Eersel, Esbeek onder Hilvarenbeek en in Lommel, dat tot 1815 onder de Meierij hoorde. Sterksel was Averbodes grootste bezit en was ook het eerste bezit dat de abdij in de Meierij verwierf, in 1197⁸⁰). Het allodium Sterksel mat in de zeventiende eeuw 1553 ha. Het totale grondbezit van de abdij bedroeg toen zo'n 2700 ha. De uitgestrektheid van dit allodium blijkt ook, wanneer men bedenkt dat de omvang van het totale goederenbezit van de abdij Grimbergen in 1304 1550 ha bedroeg⁸¹).

Daarna ontving de abdij omstreeks 1200 uit handen van Diederik van Hilvarenbeek, vermoedelijk een lokale rentmeester, een hoeve onder Mierde⁸²). Voor de hoeve van Mierde moest Averbode een cijns betalen aan de kerk van Alem, wat een aanwijzing is dat dit allodium oorspronkelijk afkomstig was uit bezit van de abdij Sint-Truiden⁸³). In 1212 kwamen daar via Diederik van Altena de gehele tiend van Mierde bij en een stuk grond, *utfangi*, een stuk gemene grond dat net tevoren ontgonnen was. Diederik bezat deze tiende echter alternerend, dat wil zeggen jaar om jaar. In 1201 bleek de abdij van Floreffe namelijk het patronaatsrecht van Lage Mierde te bezitten en dus vermoedelijk ook de andere beurtgang van de tiende van Mierde⁸⁴). In 1264 ontstond hierover een geschil tussen beide abdijen⁸⁵). Bovendien ontving de abdij van Diederik van Altena in Mierde in 1212 een stuk onontgonnen grond tussen de hoeve *Culutsrode* en de beek (de Reusel)⁸⁶). In de late middeleeuwen bezat de abdij in Hooge Mierde een hoeve *Culensrode* of Kuilenrode, zoals het

⁸⁰) Camps (noot 20) nrs. 87-88.

⁸¹) Daelemans 1978 (noot 24) 48. In de 18de eeuw bedroeg deze omvang nog slechts 1531 ha. Een vergelijking is echter pas zinvol als men daarin ook de kwaliteit en het rendement van de landerijen betreft.

⁸²) Camps (noot 20) nr. 91. Volgens Camps nr. 129 zou de vader van Diederik van Altena deze hoeve aan de abdij hebben geschonken. Mogelijk was Diederik van Hilvarenbeek dus de *villicus* op een domein dat toen al onder het gezag van de heer van Altena stond.

⁸³) Camps (noot 20) nr. 108. Dit blijkt ook wel uit Camps nr. 134, waar we vernemen dat de abdij van Echternach gegoed was in Mierde. Echternach was immers het moederklooster van Sint-Truiden.

⁸⁴) Camps (noot 20) nrs. 95 (1201), 106 (1212).

⁸⁵) Camps (noot 20) nrs. 296, 297.

⁸⁶) Camps (noot 20) nr. 107.

nu heet. Dit was dus de hoeve, die de abdij in 1200 verkreeg. Deze hoeve mat in de zeventiende eeuw 71,7 ha. Daarnaast bezat de abdij nog pastoorsgoederen in Hooge Mierde. In 1752 bleek de abdij haar hoeve in drie pachthoeven te hebben opgedeeld⁸⁷⁾.

In 1227 droeg het kapittel van Hilvarenbeek haar *curia* te Lommel over aan de abdij van Averbode tegen een jaarcijns van 10 schellingen Luiks en één mud rogge⁸⁸⁾. In 1292 werden enige bunders van dit bezit betwist⁸⁹⁾. In 1315 kocht de abdij in Lommel een aanzienlijk areaal van 50 bunder heide van de hertog⁹⁰⁾. Dit was in de tijd dat de hertog overal heide in cijns uitgaf aan de omwonenden om als *gemeynte* gebruikt te worden door hun schapen. In de zeventiende eeuw was deze *curia* inmiddels al lang gesplitst in twee hoeven, de "grote hoeve" en de "kleine hoeve", respektievelijk 90,4 ha en 57,1 ha groot.

Wanneer de abdij precies in het bezit is gekomen van de hoeve Tuldeler onder Esbeek (of Tulder, zoals de plaats nu heet) is niet bekend. In 1239 werd de abdij reeds in het bezit ervan bevestigd door een pauselijke bul⁹¹⁾. In 1377 kreeg de abdij er nog enige goederen geschonken van Petrus van Tuldeler⁹²⁾. In 1414 kreeg de hoeve gebruiksrecht in de heide van Hooge Mierde⁹³⁾. Abt Arnold van Tuldeler (1368-1394) was geboortig van deze hoeve. Zijn broer Hendrik was kanunnik in het naburige Hilvarenbeek⁹⁴⁾. Een neef Diederik van Tuldeler was in de vijftiende eeuw abt van de norbertijner abdij Park. In de zeventiende eeuw mat deze hoeve 74,7 ha. Sinds 1292 had de abdij een refugehuis in 's-Hertogenbosch. Dat duurde tot 1425, toen de abdij het huis weer verkocht. Al die tijd heeft zij er nooit gebruik van gemaakt⁹⁵⁾.

De abdij ontving de hoeve Heinsheuvel onder Eersel pas in 1359 van Lodewyck Jacobs Hanegreefszoen. Lodewijk droeg de hoeve op aan

⁸⁷⁾ AAA, I, lias 89: verkoopbiljet van de abdijsgoederen in de Meierij. P.J.V. Dekkers: Secularisatie van kloosterbezit in de achttiende eeuw in de Meierij van Den Bosch, in: *Brabants Heem* 44 (1992) 2, 42.

⁸⁸⁾ Camps (noot 20) nr. 138.

⁸⁹⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 251.

⁹⁰⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 361.

⁹¹⁾ Camps (noot 20) nr. 188. Zie ook: Idem, nr. 571 (1298).

⁹²⁾ AAA, I, reg. 280: Hulsel.

⁹³⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 449. Oorkonde van Antoon, hertog van Brabant. Over de Tuldelerse hoeve zie verder: L.F.W. Adriaenssen: *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit*. Amsterdam 1987, 22-39; Idem: De heerlijke hoeve van Tulder, in: J. van Helvoirt (red.): *Esbeek niet van gisteren*. Esbeek 1989, 278-334.

⁹⁴⁾ Koyen (noot 1) 646-647.

⁹⁵⁾ AAA, I, reg. 280: 's-Hertogenbosch.

Vranck van Leuwe, “monnik” in Averbode ten behoeve van de abdij. Meteen daarop nam Johanna, hertogin van Brabant, de hoeve onder haar bescherming⁹⁶). In de zeventiende eeuw mat deze hoeve 41,6 ha. Het is opmerkelijk dat kort na deze verwerving, namelijk vanaf 1361, de abdij diverse cijnzen verwierf in deze streek: in Bergeyk, Riethoven, Zonderwijk onder Veldhoven, Waalre, Hogeloon, Hapert, Bladel, Nuenen en het daarbij gelegen Wetten⁹⁷). Deze cijnzen waren echter gewoon grondrenten, waarbij de cijns geen erkenning van oude rechten was, maar een reële waarde vertegenwoordigde. In 1752, toen de abdij haar Meierijse goederen wilde verkopen, bleken deze cijnzen georganiseerd te zijn in een cijnsbank die gevestigd was in Hooge Mierde⁹⁸). Mogelijk gebeurde dat echter pas na 1500.

4. Besluit

Het moet benadrukt worden dat de abdij in de Meierij maar weinig bezittingen had: slechts vijf domeinen en één kerk (Hooge Mierde). De parochiezorg in de Meierij door Averbode stelde dus weinig voor. Door gaans wordt Averbode over één kam geschoren met de abdijen van Postel en Tongerlo, die veel meer bezittingen hadden in de Meierij⁹⁹). Lamy onderscheidt drie perioden in de goederenverwerving door de abdij van Tongerlo: een groot aantal dotaties in de eerste 50 jaar na de stichting (1130-1180), vervolgens een impasse van geen verwervingen van betekenis en daarna in de dertiende eeuw wederom een aanzienlijke groei der bezittingen vanwege de activiteiten van de abten en van de hertog¹⁰⁰). Het is duidelijk dat een dergelijke indeling voor Averbode op dit moment niet te maken is: vooralsnog lijkt iedere regelmaat te ontbreken. Wel trachtten abten als Jan van Rotselaar en Arnold van Tuldel het grondbezit van de abdij te reorganiseren tot goed exploiteerbare bedrijven¹⁰¹). Als de abdij ergens een voet aan de grond kreeg, probeerde zij

⁹⁶) ARAB, inv. nr. 4947, p. 395 (1359); AAA, I, capsula 117 (oude indeling).

⁹⁷) ARAB, inv. nr. 5008.

⁹⁸) AAA, I, lias 89 (noot 86).

⁹⁹) Laatstelijk nog: T. Bosman, C. van den Oord en A. Vos: Beschenken of besteken? in: *De Brabantse Stad. Zevende colloquium. Bijdragen tot de geschiedenis* 68 (1985) 214.

¹⁰⁰) H. Lamy: *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*. Leuven/Parijs 1914, 127-132.

¹⁰¹) Koyen (noot 1) 642.

daar ook andere rechten te verkrijgen. In de veertiende eeuw nam het verschijnsel erfcijs een hoge vlucht en verwierf de abdij vele rechtstitels op inkomsten uit talloze, verspreid liggende kleine perceeltjes.

Het beeld dat uit de Averbodense archivalia opdoemt is dat van een versnipperd bezit tussen Schelde en Maas, dat vroeger in bezit was van kleine heren uit de invloedssferen van de graven van Leuven en van Loon. Averbode was een Luikse abdij met een Brabantse abt: de konventsgebouwen lagen in Luik, het abtskwartier in Brabant. Het goederenbezit van de abdij lag verspreid over Brabant en Luik. We herinneren eraan dat de abdij van Averbode van meet af aan onder de jurisdictie van de bisschop van Luik viel en dat de Luikse bisschop in 1155 de abdij als haar bezit beschouwde¹⁰²). Na het verval van de graven van Loon in de veertiende eeuw, werden de Luikse bisschoppen ook voogden van de abdij. Nu is het in dit verband opmerkelijk dat vrijwel alle bezittingen van de abdij — en van haar dochterklooster Keizerbos — binnen het bisdom Luik lagen, dat zich voor een groot deel ook over het hertogdom Brabant uitstreckte (zie de kaart van bijlage 2). Dit kan geen toeval zijn; uit de spreiding van het abdijbezit blijkt dat de invloed van de bisschop van Luik op de abdij groot was. In de veertiende eeuw ging de abt niettemin een politieke rol van betekenis spelen in Brabant als lid van de Staten voor de geestelijke stand. De goederen van de abdij lagen verspreid over een relatief beperkt gebied. De refugehuizen waren marginaal gelegen ten opzichte van het Averbodense bezittingencomplex, in de grote steden van Brabant en Luik. Het hele *Streubesitz* van Averbode lag binnen één dagreis van de abdij. Dat is stukken geconcentreerder dan het *Streubesitz* van de vroegmiddeleeuwse abdijen, dat soms honderden kilometers uiteen kon liggen.

Averbode verwierf goederen op plaatsen waar andere geestelijke instellingen reeds gegoed waren. De abdij verwierf bezittingen in Eel, Oosterwijk en Herselt, waar Sint-Servaas (Maastricht) al zat. In Testelt en Messelbroek en Sterksel verwierf ze bezittingen, waar Sint-Lambertus (Luik) was gegoed. In Eksel, Brustem, Oostham, Diest, Rummen, Oplinter, Geldenaken, Jauche, Saint-Remy-Geest, Zittert-Lummen, Neerpelt, Wigmaal en Halen waren Averbode en Sint-Truiden samen gegoed¹⁰³). In

¹⁰²) AAA, I, karter nr. 4 (1139): bul van paus Innocentius II; S. Bormans: *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège*. Brussel 1878, 19.

¹⁰³) Zie voor Sint-Truiden: C. Piot: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*. Brussel 1870-74, nrs. 22 (1107), 38 (1159), 74 (1161), 98 (1178): pauselijke bullen, die de abdij in haar goederenbezit bevestigden en haar goederen opsommen.

Kapellen bij Tienen, Diest, Duffel, Eindhout, Hapert en Hogeloon, Herentals, Herselt, Meerhout, Testelt, Veerle, Vorst, Weelde, Zittaart en Zoerle waren zowel de abdij van Averbode als die van Tongerlo gegoed¹⁰⁴). Deze abdij ligt slechts op vijftien kilometer van Averbode, in het Brabantse. Konflikten tussen beide zusterabdiën konden niet uitblijven¹⁰⁵).

Averbode was er de abdij niet naar om stil te gaan rentenieren van eenmaal verworven bezit. Een soliede economische basis voor de abdij impliceerde dat de abt voortdurend op zoek moest blijven naar nieuwe inkomstenbronnen en afronding van bestaande bezittingen. In de twaalfde en dertiende eeuw was het goederenbezit van de abdiën nog volop in beweging en verre van in een 'dode hand'. Met name in de twaalfde eeuw vonden enorme verschuivingen plaats in het goederenbezit van geestelijke instellingen¹⁰⁶). Pas in de late middeleeuwen, onder invloed van de sociaal-economische omstandigheden, kwam deze bezitsdynamiek in een crisis en ging men kloosters als een 'dode hand' beschouwen. Toen de maatregelen tegen bezit in de dode hand zich verscherpten werd het voor de kloosters moeilijk om nog goederen te verwerven en hielden zij krampachtig vast aan eenmaal verworven bezit. Zij gingen zich toen als vanzelf richten op de verwerving van grondrenten. In de veertiende eeuw raakten vele norbertijner en cisterciënzer abdiën in moeilijkheden en moesten zij bezit afstoten.

Een rationeel-economische blik op grondbezit als machtsbasis op grond van het agrarisch surplus is een grote hindernis voor verder historisch onderzoek. We kunnen slechts met zekerheid zeggen dat in 1380 de bezitsorganisatie van Averbode ondergeschikt is gemaakt aan het agrarische rendement. Dat is namelijk de conclusie die we moeten trekken uit de handleiding die abt Arnold van Tuldel gaf voor het abdijsbeheer in het voorwoord van het cartularium. Maar de abdij was geen ontginningsmaatschappij. Zij ontving dáárom enige inkomstenbronnen bij haar stichting¹⁰⁷). De prioriteiten van een abdij lagen niet bij het economisch rendement van haar bezit omdat dat niet de reden van haar stichting was.

¹⁰⁴) Voor Averbode: AAA, I, reg. 41; voor Tongerlo: A. Erens: Het uitbatingssstelsel der abdij Tongerlo in de middeleeuwen en moderne tijden, in: *Oudheid en Kunst. Tijdschrift van den Geschied- en oudheidkundigen kring voor Brecht en omstreken*. 13 (1922) 31.

¹⁰⁵) J. Evers: De re parochiali contentio inter Tongerloam et Averbodium saeculo XIV°, in: *Analecta Praemonstratensia* 9 (1933) 281-287.

¹⁰⁶) Van Bavel (noot 24) 277.

¹⁰⁷) Van Bavel (noot 24) 264-265, waar de auteur, in navolging van Despy 1974/75 (noot 2) aannemelijk maakt dat dit doorgaans bij norbertijner abdiën het geval was.

Evenzo waren de beweegredenen van de vroegste schenkers niet van economische aard. De gebeden die zij verkregen voor hun schenkingen was niet de 'prijs' die het klooster ervoor gaf; het betrof hier geen plat *do ut des*. Een dergelijke visie op dit geheel kan alleen ontstaan in een moderne, commerciële maatschappij. In onze maatschappij impliceert een ruiling het opheffen van ongelijkheid. Op zo'n manier, als de schuld, die door de schenking bij de ander is ontstaan, wordt uitgewist, kan echter nooit een band ontstaan. Het wezen van de schenking was immers gebaseerd op het principe van de wederkerigheid, dat stoelde op een kunstmatig gecreëerde schuld door middel van een schenking. B. Rosenwein heeft aangetoond dat schenkingen niet enkel een economische betekenis hadden, ofschoon dat een belangrijk aspect ervan was, maar ook een sociale en symbolische betekenis, waarmee de schenker aangaf een band aan te willen gaan met deze religieuze gemeenschap en haar patroon om door hen God te danken voor hetgeen hij van Hem had ontvangen¹⁰⁸). Een dergelijk offer werd waarschijnlijk geacht zijn welstand te vergroten, evenals zijn aanzien vanwege zijn band met de kloostergemeenschap.

Economische belangen waren het gevolg van deze band, niet de oorzaak. Achter een schenking ging soms een verkoop schuil, maar ook omgekeerd: een ogenschijnlijke verkoop verdoezelde soms het inherente element van schenking¹⁰⁹). Rosenwein merkt bovendien op dat een schenking geen totale vervreemding met zich mee hoeft te brengen. De claims van de voormalige bezitter op het goed dat hij zoëven wegschonk bleven vaak nog aanwezig. We hebben dit gezien in het geval van de Berthouts, ten aanzien van de kerk van Wezemaal en we kunnen dit ook zien ten aanzien van Sterksel¹¹⁰). Behalve een economische en regionale differentiëring van de schenkers en het geschonkene bestaat er dus ook nog een sociaal-religieuze differentiëring, waaruit zou moeten blijken waarom men gaf of verkocht en waarom juist aan de abdij van Averbode. In het geval van Cluny konden persoonlijke relaties van de abt of de voogd de schenkingen verklaren¹¹¹). Voor een deel gold dit ook voor

¹⁰⁸) B.H. Rosenwein: *To be the neighbor of saint Peter. The social meaning of Cluny's property 909-1049*. Londen 1989, XII, 13. Zij baseert zich daar mede op de ideeën van Georg Schreiber (1915) over de relatie tussen de materiële gift van de leken en de spirituele gift van de clerus.

¹⁰⁹) Rosenwein (noot 107) 3, 12.

¹¹⁰) Dekkers 1994³ (noot 1) hoofdstuk 7.

¹¹¹) Rosenwein (noot 107) 46, 68-69.

de norbertijner abdijen, maar op een ander nivo, waar het om ambten en voordeeltjes ging, die de abt uitdeelde aan zijn familie en kennissen¹¹²).

Omstreeks 1780 was de abdij van Averbode een Zuidnederlandse abdij van gemiddelde grootte. Haar goederencomplex was niet zo groot als dat van haar moederabdij Sint-Michiël in Antwerpen met een grondbezit van 3839,6 ha, maar groter dan dat van de abdij van Grimbergen (1619,1 ha). Volgens haar opgaven, aan de Staat gedaan, was haar grondbezit omstreeks 1780 groot 2697,7 ha, vrijwel even groot als dat van de abdij Park (2704,0 ha)¹¹³. De abdij van Averbode was toen een heel gemiddelde abdij, zoals ook uit haar inkomstenbronnen bleek. Zij leefde toen voor 34,5 % van de verpachting van hoeven en landerijen; voor 38,8 % van de inkomsten uit tienden; voor 8,5 % van de inkomsten uit bosbouw; voor 5,9 % van de inkomsten uit de verhuur van huizen, molens en visvijvers en slechts voor 9,4 % van cijnzen en renten. Op het eind van de achttiende eeuw was de abdij dus nog steeds afhankelijk van haar uithoven en tienden, die zij in de middeleeuwen had verworven¹¹⁴).

Nieuwe Oostenburgerstraat 14-I-rechts
NL-1018 MJ Amsterdam

P.J.V. DEKKERS

¹¹²) L.F.W. Adriaenssen: *Ex familia sancti Norberti*, in: L.F.W. Adriaenssen (red.): *Welpen van de Brabantse Leeuw. Genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch 1991, 265-288.

¹¹³) Van Uytven/De Puydt (noot 73) 68. De opgaven zijn in roeden, maar uit het saldo blijkt dat 1 ha. 306,65 roeden mat.

¹¹⁴) Van Uytven/De Puydt (noot 73) 60-61. Dit dekt slechts 97,1 % van de abdij-inkomsten. Waar de overige 2,9 % bleven laten de auteurs niet weten.

BIJLAGE 1: De bezitsaanwas van de abdij van Averbode, 1134-1545¹¹⁵⁾

kerk = patronaatsrecht = zielzorg

collatierecht = kerkelijke beneficiës

<> = falsum

(L) = Land van Loon

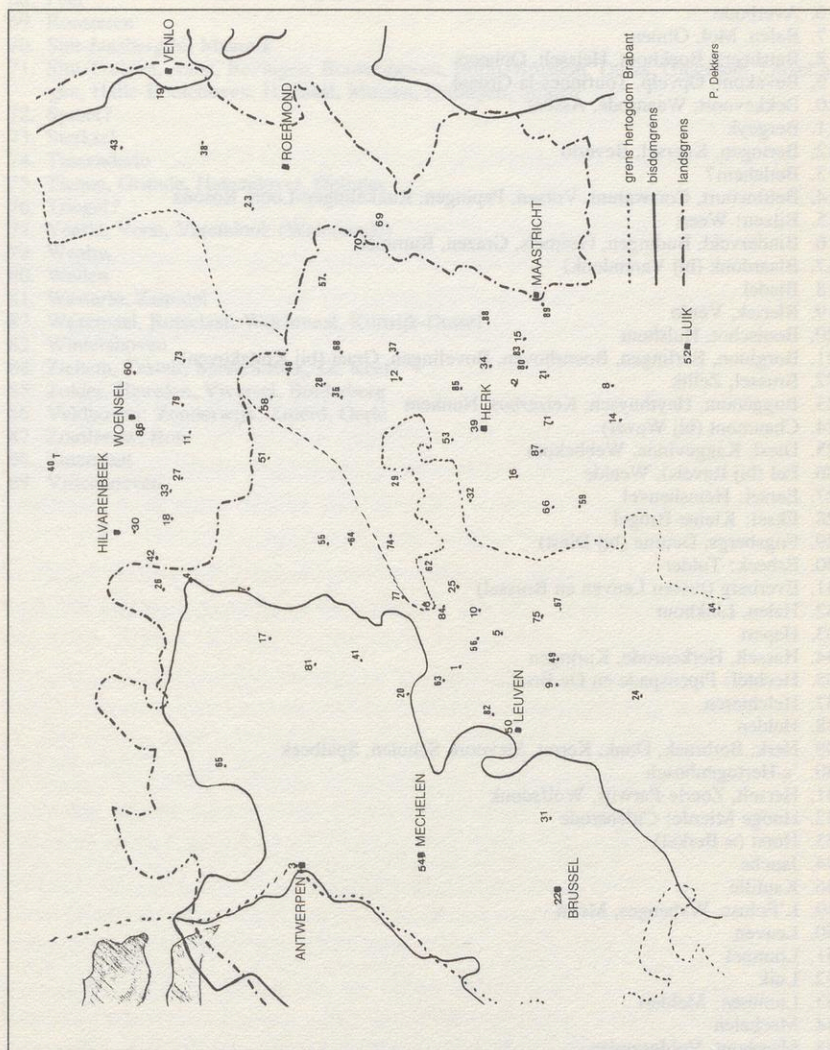
- 1135: goederen te Tessenderlo tussen Engsbergen en Veerle (L)
patronaatsrecht van Tessenderlo (L)
- 1136: patronaatsrecht van Averbode (L)
- 1147: allodium tussen Testelt en Messelbroek
- 1149: allodium te Testelt
allodium te Waheins (bij L'Écluse)
- 1151: goederen te Testelt/Averbode en te Messelbroek
- 1150-1154: beemd te Zichem aan de Demer
- <1154>: allodium Bolderberg (te Zolder) (L)
- 1155: allodium te Sint-Jansberg (bij Maaseik) (L)
- 1151-1166: allodium te Oosterwijk
- 1156-1166: leen te Rendelbeek (bij Mechelen)
- 1166: leen te Rukkelingen (L)
leen te Messelbroek
- 1172: allodium Harlut te Dongelberg (bij L'Écluse)
- 1174: hoeve te Mélin (bij Nijvel, kanton Geldenaken)
- 1178: tienden van Tessenderlo (L)
hoeve Varode te Tessenderlo (L)
- 1160-1184: hoeve Pipenspade te Hechtel (L)
- 1160-1188: hoeve Garth te Tessenderlo (L)
- <1185>: Keizerbos (L)
- 1195: goederen te Rukkelingen (L)
- 1197: 40 bunders bos te Waheins (bij L'Écluse)
- 1196-1198: allodium te Sterksel
- 1198: patronaatsrecht van Koersel (L)
- 1199: patronaatsrecht van Testelt en Messelbroek

¹¹⁵⁾ Beknopt weergegeven naar A. Wauters: *Table chronologique des chartes et diplomes imprimées concernant de la Belgique*. 10 dln. Brussel 1866/85; A. D'Hoop: *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant III*. Brussel 1922; Koyen (noot 1); Camps (noot 20); T. Klaversma: *De geslachten van Altena en Horne tot ca. 1300*, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 114 (1978), 7-61; Janssens 1988 (noot 1).

- 1200: goederen te Ham en Koersel (L), allodium te Opitter (L)
hoeve te Hooge-Mierde, allodium te Varendonk, Oost-
ham (L)
- 1203: patronaatsrecht van Neer (L)
- 1204: patronaatsrecht Koersel (L)
het halve patronaatsrecht met tienden te Jauche
- 1212: patronaatsrecht van Hooge Mierde met tienden en hoeve
- 1213: de bezittingen van Arnold van Rukkelingen (L)
- 1214: Zoutleeuw
- 1218: patronaatsrecht van Rukkelingen met tienden
patronaatsrecht van Blerik en Berkel-Horst (bij Venlo)
tienden van Pelt (L)
- 1219: patronaatsrecht van Neerglabbeek en Opglabbeek (L)
- 1224: beneficies van de kerk van Nunhem (L)
- 1227: patronaatsrecht van Roosteren
Lummen (L)
- 1230: het halve patronaatsrecht van Brustem en Kozen (L)
patronaatsrecht van Halen, Roggel, Buggenum en Nun-
hem en Helden (L)
- 1232: patronaatsrecht van Wezemaal
patronaatsrecht van Venlo
- 1234: Leuven
- 1235: Hubrechtsvorst
tienden van Brustem (L)
- 1236-1240: patronaatsrecht van Rukkelingen (L)
- 1238: tienden van Kozen (L)
- 1244: patronaatsrecht van Rummen (L)
- 1251: weidegebied Holtinge te Buggenum (L)
- 1252: patronaatsrecht van Eindhout
- 1258: Aarschot
- 1260: Sint-Truiden (L)
- 1261: patronaatsrecht van Weelde
- 1265: Ondersdonk
Tienen
- 1266: leen Scheps te Balen, met de schepenbank en het patronaats-
recht
- 1268: patronaatsrecht van Balen
- 1279: patronaatsrecht van Opitter
- 1280: patronaatsrecht van Rotselaar

- 1281: patronaatsrecht van Oostham (L)
1282: patronaat van Zelem (L)
1283: Herentals
1286: collatierecht van Balen
[1288: patronaatsrecht van Helden, Nunhem, Buggenum, Halen
en Roggel overgedragen aan Keizerbos (L)]
1293: Hulshout
1294: Neerheers (L)
1295: schepenbank van Tessenderlo (L)
Diest
1296: allodium te Veerle (in ruil voor goederen bij Tienen)
prebende van het Odulfuskapittel te Loon (voor de abt)
1297: collatierecht te Rukkelingen (L)
1304: patronaatsrecht van Zolder (L)
patronaatsrecht van Zutendaal (L)
1305: rechten te Veerle
1308: heide aan de weg van Diest naar Herentals
1310: goederen te Varendonk
1317: presentatierecht van Neerheers (L)
1318: Grimde
1320: tienden en patronaatsrecht van Vorst
patronaatsrecht van Zittert-Lummen (L)
1323: patronaatsrecht van Veerle
patronaatsrecht van Oostmalle (L)
1336: restitutie molen van Tessenderlo (L)
1337: patronaatsrecht van Hechtel (L)
1359: tienden, patronaatsrecht en allodium van Kwamol (bij Oost-
ham)
1377: hoeve Tuldel onder Hilvarenbeek
1382: leen- en cijnhof te Tessenderlo
1388: Goetsenhoven
1390: Tielt
1395: Sint-Joris-Winge (bij Glabbeek)
Hakendover
1396: Meerhout
1398: jachtrecht te Deurne (bij Diest)

BIJLAGE 2: Kaart van het bezittingencomplex van Averbode in de achttiende eeuw¹¹⁶⁾

¹¹⁶⁾ Bron: P.F. Lefèvre: Les archives de l'abbaye des Prémontrés d'Averbode à la fin de l'Ancien Régime, in: *Miscellanea Lucienne van Meerbeeck, Archief- en Bibliotheekwezen in België* 42 (1971) 164-183; D'Hoop (noot 114); bijlage 1.

1. Aarschot, Avoort, Betekom, Langdorp
2. Alken, Kozen, Kortenbos, Wijer
3. Antwerpen
4. Arendonk
5. Attenrode, Binkom, Glabbeek, (Nieuw-)Kapellen, Kiezegem, Meensel, Miskom, Rode
6. Averbode
7. Balen, Mol, Olmen
8. Batsheers, Boekhout, Heisselt, Opheers
9. Bevekom, Opvelp, Tourinnes-la-Grosse
10. Bekkevoort, Waanrode, Assent
11. Bergeyk
12. Beringen, Koersel, Beverlo
13. Betlehem?
14. Bettincourt, Corswarem, Vorsen, Pepingen, Rukkelingen-Loon, Rosoux
15. Bilzen: Weert
16. Binderveld, Budingen, Geetbets, Grazen, Rummen
17. Blaardonk (bij Varendonk)
18. Bladel
19. Blerick, Venlo
20. Booischot, Hulshout
21. Borgloon, Berlingen, Boenshoven, Bovelingen, Graat (bij Kuttekoven)
22. Brussel, Zellik
23. Buggenum, Heythuysen, Keizerbos, Nunhem
24. Chaumont (bij Waver)
25. Diest, Kaggevinne, Webbekom
26. Eel (bij Ravels), Weelde
27. Eersel: Heinsheuvel
28. Eksel: Kleine-Brogel
29. Engsbergs, Deurne (bij Diest)
30. Esbeek: Tulder
31. Everberg (tussen Leuven en Brussel)
32. Halen, Linkhout
33. Hapert
34. Hasselt, Herkenrode, Kuringen
35. Hechtel: Pipenspade en De Briel
37. Helchteren
38. Helden
39. Herk, Berbroek, Donk, Kermt, Stevoort, Schulen, Spalbeek
40. 's-Hertogenbosch
41. Herselt, Zoerle-Parwijs, Wolfsdonk
42. Hooge Mierde: Culensrode
43. Horst (= Berkel)
44. Jauche
46. Kaulille
49. L'Écluse, Wahenges, Mélin
50. Leuven
51. Lommel
52. Luik
53. Lummen: Meldert
54. Mechelen
55. Meerhout, Voldermolen
56. Montenaken, Rillaar, Tielt-Winge
57. Neerglabbeek, Opitter, Neeroeteren
58. Neerpelt en Overpelt
59. Neerwinden
60. Nuenen en Wetten
61. Okselaar (bij Zichem)
63. Oosterwijk, Bordenbroek (Begijnendijk) bij Aarschot

64. Oostham, Kwaadmechelen
65. Oostmalle, Vogelzang
66. Orsmaal-Gussenhoven (tussen Tienen en Sint-Truiden)
67. Outgaarden, Goetsenhoven, Zittert-Lummen, Ezemaal
68. Peer
69. Roosteren
70. Sint-Jansberg bij Maaseik
71. Sint-Truiden, Aalst, Bevingen, Boutershoven, Borlo, Brustem, Duras, Gingelom, Guvelingen, Halle-Booiehoven, Halmaal, Muizen, Ordingen, Straten
72. Spreet?
73. Sterksel
74. Tessenderlo
75. Tienen, Grimde, Hakendover, Oplinter
76. Triegel?
77. Veerle, Vorst, Varendonk (Watereinde)
79. Waalre
80. Wellen
81. Westerlo, Zammel
82. Wezemaal, Rotselaar, Wijchmaal, Kortrijk-Dutseel
83. Wintershoven
84. Zichem, Testelt, Messelbroek, De Keet
85. Zolder, Heusden, Viversel, Bolderberg
86. Veldhoven: Zonderwijk, Zitterd, Oerle
87. Zoutleeuw, Bos
88. Zutendaal
89. Vroenhoeven

Miscellanea

Die Beziehungen der ungarischen Prämonstratenser-Propsteien zu König Sigismund (1387-1437)

Auf dem Gebiet des alten ungarischen Staates (in den Grenzen vor 1920) wurde die erste Prämonstratenser-Propstei im Jahre 1130 von König Stephan II. in Váradhegyfok bei Nagyvárad (heute: Oradea, Rumänien) gegründet. Jüngstes Kloster der Prämonstratenser war die ehemalige Propstei Csut auf der heutigen Háros-Insel, die ihre Gründung König Béla IV. im Jahre 1264 verdankt. Zwischen diesen beiden Daten entstanden alle anderen Propsteien der Prämonstratenser in Ungarn. Die Männerklöster Meszes und Zich sowie die Frauenklöster Corona (Braşov) und Hermannstadt (Sibiu) in Siebenbürgen wurden zwar noch vor dem Tartarenzug (1241) gegründet, werden danach aber nicht mehr erwähnt, weil sie völlig zerstört wurden. Auch in den Jahren nach dem Ansturm der Tartaren erfolgten noch weitere Neugründungen.

Man schätzt die Zahl der ungarischen Propsteien¹⁾, die jemals existiert haben, auf etwa 45. Während der 50-jährigen Regierungszeit des Königs

¹⁾ Übersicht über die Quellen und Literatur: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [MOL DL] (= Ungarisches Landesarchiv), Budapest. — FEJÉR, Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, Band I-XLII, Budae 1829-1844. — Sopron Vármegye Története, Oklevéltár [S.O.] (= Geschichte des Komitats Sopron, Archiv), Band I-II, Sopron 1889. — Zsigmondkori Oklevéltár [Zs.O.] (= Urkundensammlung der Sigismund-Zeit), Band I (1387-1399), bearbeitet von Elemér MÁLYUSZ, Budapest 1951; Band II,1 (1400-1406), bearb. v. E. MÁLYUSZ, Budapest 1956; Band II,2 (1407-1410), bearb. v. E. MÁLYUSZ, Budapest 1958; Band III (1411-1412), bearb. v. Iván BORSA, Budapest 1993. — BACKMUND, Norbert, *Monasticon Praemonstratense*, Band ²1, Berlin 1983. — DANIELIK, János, *A Prémontréiek*, Eger 1866. — EMLÉKKÖNYV, *Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára* (= Gedenkbuch zum 800jährigen Jubiläum des Todes von Sankt Norbert), Gödöllő 1934. — HERMANN, Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (= Die Geschichte der Katholischen Kirche in Ungarn bis 1914), ²München 1973. — HORVÁTH, Antal, *A csornai konvent hiteleshelyi működése* (= Die glaubwürdige örtliche Tätigkeit des Konvents von Csorna), Keszthely 1943. — *A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Jubileumi Névtára 1802-1902*, Budapest 1902. — KULCSÁR, Miklós Emil, *Majk története* (= Die Geschichte von Majk), Tatabánya 1987. — KUMOROVITZ, Bernát, *A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig* (= Die Mitglieder und der glaubwürdige örtliche Personenstand der Propstei Lelesz bis 1569), in: *Szent Norbert Emlékkönyv*, Gödöllő 1934. — BENDA, Kálmán (Bearb.), *Magyarország Történeti Kronológiája* [M.Tört.Kron.] (= Chronologie Ungarns), Band I-IV, Budapest 1981. — MANGOLD, Lajos, *A magyarok oknyomozó történelme* (= Pragmatische

Sigismund (1387-1437) gab es davon noch 28. Von diesen standen in regelmäßiger und offizieller Beziehung zum König alle jene Propsteien, die als staatliche Urkundsstellen dienten. Denn der König hatte einige Prämonstratenser-Klöster mit diesem Dienst beauftragt, und zwar für den Bereich der Ortschaften, die nahe bei den betreffenden Klöstern lagen. Diese Urkundsstellen hatten unter anderem folgende Aufgaben wahrzunehmen: die an Ort und Stelle zu vollziehende Einsetzung der vom König ernannten Besitzinhaber in ihren Grundbesitz oder ihre Einkunftsquellen, die örtliche Untersuchung der dem König vorgetragenen Beschwerden, die Ladung von Personen vor ein Gericht, das Begehen der Gemarkung, die rechtsgültige Beurkundung von Urkundsabschriften. Über die Ausführung des jeweiligen Auftrags legte der Konvent in einer mit dem eigenen Siegel versehenen Urkunde dem König einen Bericht vor.

Der Geschäftsumfang der Urkundsstellen der einzelnen Propsteien war recht unterschiedlich. Zur Illustration läßt sich aufgrund der Quellenedition *Urkundensammlung der Sigismund-Zeit* eine Übersicht zusammenstellen. In den bisher erschienenen drei Bänden finden sich 1323 Texte oder Hinweise zu den Urkundsstellen der Prämonstratenser, davon Csorna mit 34, Jászó mit 277, Lelesz mit 775, Ság mit 137, Túróc mit 98 und Váradhegyfok mit 2 Urkunden. Nicht alle davon sind unmittelbar mit dem Namen König Sigismunds verbunden. So sind zum Beispiel von den 277 Urkunden des Klosters Jászó 63 direkte Anweisungen des Königs an den Konvent und weitere 25 die Rückmeldung des Konvents an den König über die vollzogene Ausführung. Unter den Urkunden der anderen Propsteien findet sich ein ähnliches statistisches Verhältnis. Dazu ist anzumerken, daß die drei bisher veröffentlichten Bände der *Urkundensammlung* nur die ersten 25 Regierungsjahre König Sigismunds von 1387 bis 1412 erfassen, während die Urkunden aus den weiteren Regierungsjahren noch auf die Druckbearbeitung warten.

Beziehungen zwischen dem König und den Propsteien der Prämonstratenser ergaben sich auch aus steuerlichen Gründen. Eine königliche Verordnung vom 12. Juni 1396 betraf gleichzeitig mehrere Klöster, die wegen eines Feldzugs gegen die Türken zur Zahlung folgender Summen

Geschichte der Ungarn), Budapest 1903. — OSZVALD, Ferenc, *Adatok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez* (= Angaben zur Geschichte der Prämonstratenser in Ungarn in der Arpadenzeit), in: *Művészettörténeti Értesítő* 1957, Nr. 2-3. — POR, Antal, *Az Osl nemzetség története a XIII. és XIV. században* (= Die Geschichte des Osl-Geschlechts im 13. und 14. Jahrhundert), in: *Turul* 1890.

verpflichtet wurden: Jászó 212, Túróc 270, Bozók 112, Ság 100, Csut 50, Váradhegyfok 40 und Hatvan 20 Goldforint. Die Beträge mußten innerhalb von 15 Tagen nach Entgegennahme der Verordnung an Domo-kos Pálóczy, den Propst von Lelesz, entrichtet werden, der gleichzeitig ermächtigt wurde, die Verordnung im Weigerungsfall durch Festnahme von Personen und durch Enteignung von Besitz zu erzwingen²⁾. Eine ähnliche Zahlungsaufforderung erhielt das Kloster Lelesz im Jahre 1395 zur Entrichtung von 120 Goldforint, ebenso in den vorhergehenden und nachfolgenden Jahren. Erhalten geblieben sind aus den Jahren 1393 und 1398 die vom König, beziehungsweise vom staatlichen Steuereinnahmer ausgestellten Quittungen, welche die tatsächliche Ablieferung der Gelder beweisen³⁾.

Die darüber hinausgehenden Beziehungen zwischen König Sigismund und den einzelnen Propsteien der Prämonstratenser waren entscheidend von den jeweiligen Zeitereignissen und von der königlichen Kirchenpolitik bestimmt. Dabei ist die Tatsache nicht unerheblich, ob die Patronatsherren aus den großen Adelsgeschlechtern, die Nachfahren der Klostergründer, für oder gegen den König eingestellt waren. Das soll im folgenden näher erläutert werden.

1. Csorna

Die Propstei Csorna wurde 1180 von Mitgliedern des Adelsgeschlechts Osl gegründet. Ein Zweig dieses Geschlechts, die Sippe Kanizsai, spielte in Sigismunds Zeit eine bedeutende Rolle, besonders János Kanizsai, den Erzbischof von Esztergom. Die Familie Kanizsai war im Dienst König Sigismunds in kurzer Zeit zu großem Reichtum gelangt. Allein zwischen 1387 und 1401 wurde sie vom König 25mal mit Gütern beschenkt. So eifrig wie die Familie Kanizsai im Erwerb von Gütern und Einkünften war, so hingebungsvoll schützte und unterstützte sie ihr Familienkloster, die Propstei Csorna.

Eine der nachhaltigsten Gunsterweise war, daß König Sigismund auf Bitten des Erzbischofs János Kanizsai und seiner Brüder am 20. März 1393 dem Konvent von Csorna ein Amtssiegel verlieh und es damit erneut zur Urkundsstelle machte⁴⁾. Der Konvent hatte zwar schon früher einmal ein Amtssiegel besessen, das auf einer der ältesten, einer im

²⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Fasc. 6, Nr. 388. — Zs.O., Band I, 4438.

³⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Fasc. 6, Nr. 378, 382, 398 und 401.

⁴⁾ FEJÉR, *op. cit.*, Band X/2, 40.

Jahre 1247 ausgestellten Urkunde zu finden ist⁵⁾). Aber dieses erste Siegel muß der Konvent später eingebüßt haben, wahrscheinlich aufgrund der Verordnung König Ludwigs des Großen, der im Jahre 1351 allen Konventen, deren Mitgliederzahl gering geworden war, die staatliche Urkundsfunktion entzog. Möglicherweise lag — nach einer Hypothese von Antal Pór — einer der Gründe auch darin, daß die Patronatsherren ihre Gewalt mißbrauchten und die Propstei Csorna gezwungen hatten, Urkunden betrügerisch zugunsten der Patronatsherren auszustellen⁶⁾. Auffallend ist nämlich, daß König Sigismund in der gleichen Urkunde von 1393, mit der er dem Kloster Csorna das Amtssiegel verlieh, zugleich das Verbot aussprach, für den Patronatsherrn Urkunden auszustellen.

Der Familie Kanizsai ist es zu verdanken, daß auf ihre Einladung König Sigismund im Juni 1400 die Propstei Csorna persönlich besuchte. Daran erinnern zwei vom König in Csorna ausgestellte Urkunden. Am 17. Juni 1400 wies er den Konvent von Csorna an, die Bewohner von Vadasfalva in den von ihnen gekauften Besitz einzusetzen⁷⁾. Mit Urkunde vom 19. Juni 1400 wies König Sigismund das Domkapitel von Győr an, die Propstei Csorna in den tatsächlichen Besitz des Gutes Baráti im Komitat Győr einzusetzen⁸⁾.

Diese guten Beziehungen zwischen dem König und dem Kloster Csorna wurden eine Zeitlang durch den Bund gestört, in dem sich die Kirchenfürsten und der Hochadel Ungarns gegen Sigismund zusammengeschlossen hatten und dem sich auch die Prämonstratenser anschlossen. János Kanizsai war im Jahre 1384 Bischof von Eger geworden. Noch 1386 stand er gegen die Anhänger von László Nápolyi treu zu Königin Maria und ihrem Verlobten Sigismund. Deshalb hatte er 1387 nach dem Tod des Demeter Kaplai das Erzbistum Esztergom erhalten. Doch Ende des Jahres 1400 schloß er sich dem mit Sigismunds Regierung unzufriedenen Hochadel an. Am 28. April 1401 nahm der Hochadel unter Leitung des Palatins Detre Bubek den König in Buda gefangen und hielt ihn zuerst in Visegrád und danach in Siklós fest. Die Regierungsgeschäfte übernahm ein Landesrat unter Leitung von János Kanizsai, dem Erzbischof von Esztergom, der den Titel »Kanzler der Heiligen Krone« annahm. Der König verkündete nach seiner Freilassung am 29. Oktober

⁵⁾ S.O., Band I, 12.

⁶⁾ Pór, *op. cit.*, Seite 155 Anmerkung 6.

⁷⁾ S.O., Band I, 538. — Zs.O., Band II/1, 348.

⁸⁾ Zs.O., Band II/1, 353.

1401 eine Amnestie. Allerdings begünstigte János Kanizsai weiterhin den von Papst Bonifatius II. unterstützten László Nápolyi, der nach Ungarn aufgebrochen war, aber nur bis Zara gelangte. Hier krönte ihn Erzbischof János Kanizsai mit einer vom päpstlichen Legaten gesegneten Königskrone.

Wie der Erzbischof, so schloß sich auch der Konvent von Csorna der Partei gegen König Sigismund an. Diesen Umstand für sich ausnutzend, überfiel ein anderes Mitglied des Geschlechts Osl, Gergely Ostfi, der Obergespan der Komitate Vas und Sopron, der Sigismund treu ergeben blieb, die Propstei Csorna, und raubte Votivgaben aus der Kirche sowie Schenkungsurkunden aus dem Archiv. Zur Ersetzung dieser Urkunden stellten János Kanizsai und seine Brüder am 13. Januar 1404 neue Urkunden aus⁹⁾. Zuvor hatte König Sigismund am 29. Oktober 1403 den in seine treue Dienstbarkeit zurückgekehrten Erzbischof von Esztergom begnadigt, womit das frühere gute Einvernehmen wiederhergestellt war¹⁰⁾. Auch die Beziehungen zwischen der Propstei Csorna und König Sigismund wurden in Ordnung gebracht. Das bezeugt allein schon die Tatsache, daß König Sigismund am 20. Dezember 1405 der Propstei auf Bitten der Familie Kanizsai das Privileg der Rechtsprechung über ihre Lehnshauern verlieh¹¹⁾.

2. Csut

Im Rahmen seiner kirchenpolitischen Bestrebungen nahm König Sigismund auch Einfluß auf die Wahl der Pröpste. In der Nationalversammlung von Pozsony (Bratislava, Preßburg) erhielt er Ende April 1404 mit Zustimmung der Stände das Recht der Stellenbesetzung für jeden kirchlichen Sitz, beziehungsweise das Bestätigungsrecht des von den Patronatsherrn präsentierten Kandidaten. Dieser Beschluß kam nicht ohne Vorgeschichte zustande. Schon zehn Jahre zuvor hatte König Sigismund dem Kapitel von Pozsony verboten, einen Kandidaten allein aufgrund päpstlicher Ernennung aufzunehmen, und zwar deswegen, weil ihm als König die Zustimmung aufgrund seiner Eigenschaft als Patronatsherr über dieses Kapitel zustehe. Auch bei der Besetzung einiger

⁹⁾ POR, *op. cit.*, Seite 181. — FEJÉR, *op. cit.*, Band X/4, 370. — MOL DL 8939. — Zs.O., Band II/1, 2928.

¹⁰⁾ M.Tört.Kron., Band I, Seite 259.

¹¹⁾ FEJÉR, *op. cit.*, Band X/4, 384. — MOL DL 9098. — S.O., Band I, 573. — Zs.O., Band II/1, 4312.

Prämonstratenser-Propsteien berief er sich auf sein königliches Patronatsrecht und nahm dieses Recht auch tatsächlich in Anspruch¹²⁾.

In einem zu Buda am 15. Februar 1388 datierten Schreiben teilte er dem Propst von Lelesz Domokos Pálóczy mit, daß er die Propstei St. Eustachius in Csut dem Frater Mátyás, einem Professen des Prämonstratenser-Ordens, gnädig verliehen habe. Zugleich wies er Propst Pálóczy als Visitator der Prämonstratenser in Ungarn an, diesen Frater Mátyás mit den erforderlichen Zeremonien unverzüglich in seinem neuen Amt zu bestätigen¹³⁾.

3. Bozók

Mit Schreiben vom 1. September 1390 forderte er den Propst von Lelesz auf, folgende königliche Verordnung auch den anderen Propsteien des Ordens mitzuteilen: Wenn sich ein Mitglied des Ordens an den König wende, er möge ihm eine vakant gewordene Propstei verleihen, könne er dies nur mit einem Empfehlungsschreiben des Propstes von Lelesz tun, das seine Tauglichkeit für dieses Amt bescheinige. Zugleich machte der König dem Propst den Vorschlag, jene Präpöste, welche die Güter ihrer Klöster verschwendeten und sich als für dieses Amt untauglich erwiesen hätten, abzusetzen und dem König geeignetere Personen vorzuschlagen, die dieser für die so vakant gewordenen Propsteien ernennen könne¹⁴⁾.

Am 20. Oktober 1397 schrieb König Sigismund aus Temesvár an den Propst von Lelesz, daß gemäß seiner Kenntnis die Propstei Bozók wegen ähnlicher Gründe vakant geworden sei. Daher übertrage er das Amt des Propstes dem Prämonstratenser Miklós Wietovia, um dessen Ernennung auch der Woiwode von Siebenbürgen Stiborius Stiborzitz den König gebeten habe. Sollte Bozók nicht vakant sein, dann solle dieser Kandidat des Königs zumindest die erste frei werdende Kirchenpfünde erhalten. Zwei Monate später, am 19. Dezember 1397, forderte König Sigismund in einem zu Brassó ausgestellten Schreiben den Propst von Lelesz auf, den Propst von Bozók, welcher die Güter seines Klosters verprasse, abzusetzen und an dessen Stelle den Frater Miklós Wietovia einzusetzen. Zur Begründung schrieb er: »Wir haben den Genannten als fähig, tauglich und geeignet für die Leitung der Propstei erkannt und sie

¹²⁾ HERMANN, *op. cit.*, Seite 132.

¹³⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Fasc. 6, Nr. 355. — Zs.O., Band I, 433.

¹⁴⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Fasc. 6, Nr. 366.

ihm aufgrund unseres Patronatsrechts übertragen. Darum sollt Ihr ihn in das Amt des Propstes von Bozók investieren und einsetzen, und zwar in unserem Namen und kraft Eurer Autorität, die wir Euch zugestehen...«¹⁵⁾.

4. Lelesz

Propst Domokos Pálóczy von Lelesz starb im Jahre 1403. Sein Nachfolger István stand nur kurze Zeit unangefochten an der Spitze der Propstei. König Sigismund hatte nämlich für dieses Amt Miklós Csebi ernannt, der in einer Urkunde vom 9. Juni 1405 als Gubernator von Lelesz vorkommt. Offensichtlich hatte sich der Konvent von Lelesz geweigert, die Entscheidung des Königs zu akzeptieren. Deshalb schickte dieser zu Anfang Oktober 1405 einen weiteren Brief an die Ordensbrüder der Propstei Heilig-Kreuz in Lelesz, worin er sie aufforderte, sie sollten Miklós Csebi, dem er infolge seines Patronatsrechts das Amt des Propstes ihrer Kirche verliehen habe, als ihren Herrn und Propst annehmen, ihm gehorchen und ihm den ihm zustehenden Anteil der Einkünfte geben. Aus den nachfolgend aufgeführten Dokumenten kann man einen weiter anhaltenden Widerstand des Konvents folgern. Denn zwei Jahre später, mit Schreiben vom 20. Dezember 1407, forderte Papst Gregor XII. auf Ersuchen König Sigismunds den Abt von Bél im Bistum Eger sowie die Propste von Székesfehérvár und Eger auf, sie sollten die Propstwürde von Lelesz für drei Jahre als Kommende dem Miklós Csebi verleihen, dem Sohn des Michael Csebi, Kleriker des Bistums Eger, Sekretär des Königs und Vizekanzler; denn die Pfründe, die seit dem Tod des Domokos Pálóczy schon fünf Jahre unter weltlicher Macht stehe, sei in ihren Rechten und Gütern inzwischen so verstümmelt, daß ihr völliger Untergang zu befürchten sei¹⁶⁾. Der Wille des Königs setzte sich schließlich durch. Seit dem Jahre 1408 erscheint Miklós Csebi in den Urkunden ständig als Propst von Lelesz und als Vizekanzler.

5. Jászó

Der Amtssitz des Propstes von Jászó war durch den Tod des Propstes János im Jahre 1401 vakant. Papst Bonifatius IX. bestätigte mit Schreiben

¹⁵⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Fasc. 6, Nr. 390 und 393. — Zs.O., Band I, 5022, 5113.

¹⁶⁾ Propstei-Privatarchiv Lelesz, Acta Bercsényiana, Fasc. 12, Nr. 39. — Archiv des Vatikans, Regesta Datariae Greg. XII. Anno I. libro VI. fol. 124/b. — Zs.O., Band II/2, 5853. — KUMOROVITZ, *op. cit.*, Seite 23 und 28.

vom 5. April 1402 die Erwählung des Siegelbewahrers des Konvents von Lelesz namens Antal Abaházi zum Propst von Jászó¹⁷⁾). Doch der Palatin Detre Bubek forderte bereits am 28. Februar 1403 den Richter von Jászó, die Geschworenen und alle Hospites auf, daß sie solange, bis die Barone für das Kloster Jászó einen *verum praepositum* gestellt hätten, die Stelle des Propstes und ihre Güter verteidigen, dem Befehl des Priors Frater Tamás nachkommen und ihre Verpflichtungen gegenüber dem Kloster erfüllen sollten¹⁸⁾). Daraufhin blieb die Propstwürde von Jászó acht Jahre unbesetzt. Nachdem wegen der entstandenen Wirren zahlreiche Klostergüter in die Hände gewalttätiger Eroberer geraten und die Mitbrüder häufigen Störungen ausgesetzt waren, sahen sich der Prior, der Kustos und die anderen Ordensmitglieder gezwungen, vor dem Konvent von Lelesz zu erklären, daß sie nicht nur den Adligen und den Hospites der Umgebung, sondern auch dem König untersagen mußten, die Klostergüter und Einkunftsquellen widerrechtlich zu besetzen¹⁹⁾).

Das Interregnum endete dadurch, daß König Sigismund seinen eigenen Hofkaplan Miklós zum Propst von Jászó ernannte, nachdem dieser den geltenden Gesetzen entsprechend den Habit des Ordens angelegt und dadurch Mitglied des Konvents von Jászó geworden war²⁰⁾). Dennoch geriet auch er später mit König Sigismund in Konflikt, da er bei der Verteidigung der Güter und Einkünfte des Klosters in einem sich schon längere Zeit hinziehenden Zehntprozeß gegen die Bürger von Szepsi um die Hilfe des Papstes gebeten hatte. Das daraufhin von Papst Johannes XXIII. übersandte apostolische Schreiben wurde am 15. Februar 1415 in der Kirche der Stadt veröffentlicht. Darin forderte der Papst die Bewohner der Stadt zur Erfüllung ihrer Verpflichtungen gegenüber der Propstei auf. Nachdem sich die Anwesenden dem päpstlichen Befehl widersetzt hatten, wurden ihre Kirche und ihre Stadt mit dem Interdikt bestraft.

Als König Sigismund, welcher in Konstanz beim Konzil weilte, davon erfuhr, mahnte er Propst Miklós in einem Schreiben, er solle den Prozeß nicht vor einem kirchlichen Gericht, sondern vor den Landesgerichten fortsetzen, beziehungsweise bis zur Rückkehr des Königs warten. Andernfalls drohte er: So leicht, wie er ihn zum Propst ernannt

¹⁷⁾ Zs.O., Band II/1, 1549.

¹⁸⁾ Propstei-Landesarchiv Lelesz, Acta a. 1402-3, Nr. 22. — Zs.O., Band II/1, 2290.

¹⁹⁾ Propstei-Privatarchiv Jászó, Fasc. 7, Nr. 85. — Zs.O., Band II/2, 5465.

²⁰⁾ DANIELIK, *op. cit.*, Seite 327.

habe, so leicht könne er ihn auch wieder absetzen. Daraufhin kam Propst Miklós dem Befehl des Königs nach²¹⁾.

Zur Verteidigung des Klosters Jászó gegen gewaltsame Besetzungen der Kloster Güter, ja gegen die Waffengewalt, mit der die Feinde selbst gegen das Klostergebäude vorgingen, hatte Propst Szaniszló im Jahre 1436 den König gebeten, er möge bewilligen, daß das Kloster mit Festungsmauern verstärkt werden dürfe. Die Verstärkung der Mauern wurde genehmigt und ausgeführt. Seitdem wird Jászó als Jászóvár (Jászó-Vár, *Castrum Jászó*, *Zamok Jasov*) bezeichnet²²⁾. Die Antwort auf das Schreiben des Propstes Szaniszló war zugleich das letzte Schreiben, das König Sigismund vor seinem am 9. Dezember 1437 erfolgten Tod an eine ungarische Prämonstratenser-Propstei gerichtet hat.

6. Majk

Außer dem königlichen Besuch in Csorna im Jahre 1400 gibt es Zeugnisse für den Besuch eines weiteren Klosters der Prämonstratenser. Als König Sigismund und seine Gemahlin, Königin Maria, zwischen dem 25. Oktober und 4. November 1388 in den Wäldern des Gebirges Vértes jagten, besuchten sie auch die Propstei Maik. Davon zeugen zwei dort ausgestellte Urkunden des Königs. Mit Schreiben vom 25. Oktober 1388 gab er dem Konvent von Jászó die Anweisung, Péter von Ramacha in den Besitz der ihm verliehenen Überfahrt Ramachgewech einzusetzen. In einer am 4. November 1388 datierten Urkunde begütete er Benedek Prónai mit dem Besitz von Arlóc im Komitat Trencsén²³⁾.

7. Ság

Unter den Propsteien der Prämonstratenser, die vom König eines besonderen Gunsterweises teilhaftig wurden, ist die Propstei Ság zu erwähnen. Auf Bitten des Propstes von Ság, Frater Tamás, und zu Ehren der heiligen Jungfrau Maria, auf deren Titel die Kirche von Ság geweiht ist, gestattete König Sigismund am 5. April 1405 dem Ort Ság an jedem Sonntag die Abhaltung eines Wochenmarktes und am Fest Mariä Himmelfahrt die Abhaltung eines Jahrmarktes. Am 16. März 1407 ermächtigte er den Offizial des Konvents von Ság zur Ausübung des Blutbannes²⁴⁾.

²¹⁾ Ebendort, Seite 316-317.

²²⁾ Ebendort, Seite 311.

²³⁾ MOL DL 52609. — Zs.O., Band I, 777.

²⁴⁾ FEJÉR, *op. cit.*, Band X/1, 449. reg. — Zs.O., Band I, 790.

Zusammenfassende Würdigung

Ein im Jahre 1903 in Budapest erschienenes Lehrbuch der ungarischen Geschichte charakterisiert König Sigismund und seine Herrschaft sinngemäß: Sigismund war ein für die Wissenschaften und für die Künste empfänglicher, jedoch zugleich leichtsinniger und grillenhafter Mensch, der im Guten wie im Bösen ein Gefangener seiner momentanen Laune war. Er begann immer wieder mit neuen Projekten, doch als ein wankelmütiger Mensch vollendete er nur wenige. Es ist sein Verdienst, daß er in der ersten Hälfte seiner Regierungszeit die staatsfeindlichen Tendenzen niedergeschlagen hat, doch mit seiner zerfahrenen und gesetzwidrigen Haltung konnte er die Abneigung der Nation nicht überwinden. In der zweiten Hälfte seiner Regierung machte er sich stärker beliebt. Auch während seines deutschen Kaisertums bewahrte er den Charakter des ungarischen Königs. Er sprach gut ungarisch und verlangte als Zeichen seiner Sympathie, daß er in Várad beerdigt werde²⁵⁾.

Auch seine Beziehungen zu den ungarischen Propsteien der Prämonstratenser sind während seiner 50jährigen Amtszeit von dieser Wechselhaftigkeit und großen Vielfalt gekennzeichnet.

Soproni út 65
H-9300 Csorna

A.E. KOVÁCS, O. Praem.

²⁵⁾ MANGOLD, *op. cit.*, Seite 120-121.

**Homélie prononcée au service trentain de
Monsieur l'abbé Marcel Lelégard (1925-1994)
restaurateur de l'Abbaye de la Lucerne**

Issu d'une vieille famille chrétienne ancrée dans le Cotentin depuis des siècles, le jeune Marcel Lelégard montre très tôt des dispositions intellectuelles qui le faisaient déjà remarquer. On se souvient encore de la facilité avec laquelle, collégien à Saint-Paul de Cherbourg puis à Saint-Lô d'Agneaux, il troussait les vers à la manière de François Arouet. Ses études théologiques et historiques à Coutances et à Paris furent couronnées de grades universitaires facilement conquis.

L'alacrité de son intellect était servie par une mémoire infailible. Il pouvait dans son âge mûr citer sans faute des textes latins et français qu'une seule lecture lui avait permis de mémoriser vingt-cinq ans plus tôt. Il acquerra dans les sciences historiques et archéologiques, et notamment dans celle des Antiquités et Objets d'Art, une compétence incontestable qui le fera regarder comme un maître par ses pairs et qui lui vaudra souvent d'être appelé comme expert même à l'étranger. Combien de fois n'a-t-il pas étonné l'assistance des congrès ou des colloques lorsque, intervenant sans notes sur une question apparemment insoluble surgie dans les débats, il apportait, avec faits et dates à l'appui, la réponse lumineuse qui faisait l'unanimité.

Ordonné prêtre le 25 mars 1950, par Monseigneur Guyot dans la Cathédrale de Coutances, il exerce les premières années de son sacerdoce comme vicaire à Notre-Dame de Villedieu. Au bout de deux ans, il devint le vicaire du Chanoine Georges Hyernard à Notre-Dame de Granville. Les deux hommes étaient faits pour s'entendre: mêmes goûts, même culture, même amour de la liturgie. Ils devinrent de grands amis, et quelques années plus tard, le Chanoine aimera comparer son ancien collaborateur à sainte Marie-Madeleine Postel, restauratrice de l'Abbaye de Saint-Sauveur le Vicomte.

Au terme de ses études universitaires aux Facultés Catholiques de Paris et à la Sorbonne, où il conquiert une licence de théologie et une licence ès sciences historiques, il fut choisi pour enseigner l'histoire de la liturgie aux étudiants du Séminaire universitaire des Carmes. Plus tard, Monseigneur Joseph Wicquart lui confiera le soin de composer, avec le Vicaire général Lucien Navarre, les messes du missel romain

propres au diocèse. L'ouvrage paraîtra en 1982. Rentré dans la Manche, après son séjour parisien, il fut amené à s'occuper du patrimoine religieux de notre département.

La Libération de 1944 avait endommagé bon nombre de nos 700 églises et une partie de leur mobilier religieux. Sollicité par les architectes des Monuments historiques, il leur fournit une quantité de renseignements... et quelques suggestions. Sa compétence le fit nommer Conservateur départemental des Antiquités et Objets d'Art, par André Malraux, ministre des Affaires culturelles.

La tâche n'était pas aisée, on ne savait pas au juste combien d'objets anciens recèlaient nos églises. Maires et curés ignoraient parfaitement leurs droits et devoirs respectifs en la matière. Bientôt la réforme liturgique de Vatican II entraînerait des changements dans le sanctuaire. Il fallait gérer au mieux la mutation, en sauvegardant l'essentiel.

Rares sont les édiles et les pasteurs qui n'ont pas bénéficié de ses services.

Les objets mobiliers des églises, expliquait-il inlassablement, sont avant tout des objets religieux destinés par nature à procurer la gloire de Dieu. Il faut donc les traiter avec respect en tenant toujours compte de leur finalité. Sans oublier que leur présence dans un ensemble fait le charme des plus modestes églises. Mais cet aspect culturel, on ne le découvrira que bien plus tard, à l'heure du développement du tourisme à la recherche des racines de la France profonde.

Cette tâche il la mena à bonne fin, grâce à l'appui des pouvoirs publics et, disons-le, des collaborateurs qu'il saura trouver. Mais c'est sa foi et son dynamisme qui surtout le soutiendront. Il considérait, en effet, que la Providence lui confiait un vaste chantier pour exercer son sacerdoce dans un service spécifique. Tout se jouait dans le contact personnel, d'où l'humour était rarement absent, surtout lorsqu'il fallait contrarier des projets inopportuns.

C'est évidemment son oeuvre à la Lucerne qui est la plus connue, mais probablement n'est-elle parfois saisie que partiellement.

Le jeune vicaire de Granville fut chargé de diriger la colonie de vacances paroissiale qui, succédant au collège oratorien réfugié ici pendant la guerre, s'installa dans les locaux de l'Abbaye. Il fut séduit par la beauté du site, des bâtiments... et des ruines. Il en eut bientôt une connaissance intime puisque trois plafonds lui tombèrent sur la tête. La colonie interdite, il se prit à rêver d'une restauration qui aurait découragé quiconque n'était pas doté d'une foi à soulever les montagnes.

Il acquiert successivement la quasi-totalité des bâtiments, aidé par l'Association des Amis de l'Abbaye créée pour la circonstance en 1954 et qui compte aujourd'hui 250 membres. Il commence les travaux en 1959 et transfère à la Fondation de l'Abbaye de la Lucerne, mise sur pied en 1980, la totalité du patrimoine du monastère, avec la charge d'en assurer la gestion et la restauration. Trente-cinq ans plus tard, on connaît le résultat.

Pour remarquable qu'elle soit, cette restauration archéologique n'a sa raison d'être que dans sa finalité religieuse. Elle est destinée à être le support d'une action spirituelle et culturelle bien définie.

Le premier trait en est l'oecuménisme auquel l'avait ouvert, bien avant le Concile, le Révérend Père Louis Bouyer de l'Oratoire. C'est la recherche par la prière, et une meilleure connaissance mutuelle, d'un rapprochement avec nos frères séparés. Cela se traduit par plusieurs sessions de Chrétiens orthodoxes à la Lucerne.

En même temps se développaient de nombreux contacts avec des Anglicans, plus proches de nous dans leur manière ecclésiale et dans l'espace.

Ces relations privilégiées avec les Anglicans et autres Réformés se conjuguent naturellement avec une recherche de l'identité normande et le maintien des traditions de notre province, telles que, par exemple, la procession des Rogations le 1er mai, avec les groupes folkloriques normands, la célébration de la fête de saint Olaf avec l'Association placée sous le patronage du saint Roi de Norvège, la restauration exemplaire du château de Pirou construit à l'époque d'Achard de Saint-Victor.

L'objectif oecuménique est clairement défini dans les statuts de la Fraternité canoniale de la Lucerne établie pour assurer ici la louange divine et les célébrations liturgiques, spécialement celle de la Sainte Eucharistie. Apparentée à un tiers-ordre prémontré, elle comprend des clercs et des laïcs, qui se réunissent le plus souvent possible à l'abbaye où ils remplissent les fonctions liturgiques et spécialement celle du chant grégorien et du plain-chant. Sans eux, la Lucerne ne serait probablement qu'une petite chapelle où un prêtre solitaire célébrerait devant le peuple une messe dans le style '*one man's show*'. La méditation de la parole de Dieu et des textes liturgiques soutient leur action tout en alimentant leur vie chrétienne. La Fraternité a été approuvée par Monseigneur Guyot en 1964.

Evoquer la Fraternité canoniale, c'est déjà aborder le second trait de l'oeuvre religieuse ici déployée, à savoir la grande qualité de l'action

liturgique. Triduum sacré de la Semaine Sainte avec célébration de l'Office des Ténèbres, Rogations, Vêpres dominicales, fêtes de l'Assomption, du bienheureux Achard, du bienheureux Tancrède et de saint Augustin.

Et surtout la messe solennelle du dimanche. C'est vraiment le grand jour de la semaine. Sachez que c'est à notre grand regret que nous avons dû supprimer la messe du matin. Désormais la messe du soir, précédée du chant des vêpres, se célèbre avec chant en latin du commun et du propre (antiennes, psaumes et proses) exécutés en grégorien et en plain-chant.

Cette liturgie, où le latin est intégralement conservé pour les chants, est celle de Vatican II. Je cite Marcel Lelégard: «Selon l'Ordo de Paul VI, pour répondre à la volonté des papes Paul VI et Jean-Paul II, demandant que dans chaque diocèse les fidèles puissent trouver des églises où la liturgie conciliaire soit célébrée en latin».

L'abbé Lelégard était un homme de grande foi. Il suffisait de le voir célébrer la messe pour s'en persuader, et aussi d'écouter ses homélies si pleines de la doctrine la plus pure. C'était aussi un ami de la tradition. Eric Satie a écrit: «Sans musique, les hommes m'ont toujours paru incomplets». Celui qui a doté son église d'un orgue magnifique aurait aimé cette parole du musicien. Et il aurait pu ajouter que sans racines les hommes sont incomplets et que les peuples sans passé n'ont pas d'avenir. Mais pour lui la tradition devait être ouverte pour être vivante. Elle doit intégrer le progrès. Saint Augustin célébrait-il la messe comme les Apôtres?

Il nous a quittés le 29 août 1994 sans voir l'achèvement de son oeuvre. L'Abbaye en effet ne deviendra complètement vivante que le jour où les fils de saint Norbert pourront y revenir assurer la louange divine, le ministère pastoral et l'accueil spirituel, qui sont l'essence de leur règle puisée dans celle de l'évêque d'Hippone.

Toute la vie de notre ami Marcel Lelégard et ses efforts en cette Abbaye ont tendu vers ce but durant plus d'un tiers de siècle.

Le bon serviteur, qui n'a pas enfoui ses talents mais les a fait fructifier, a reçu sa récompense. Prions pour lui. En retour, il prie pour nous et pour ceux que Dieu a choisis pour venir refonder sa sainte Lucerne.

S'il lui avait été donné de terminer sa vie sur un mot qui serait allé enrichir les fioretti lucernaires, il aurait pu choisir le verset 17 du psaume 31, que l'on prête gratuitement à Jean de la Bellière, 27e abbé de céans et,

restaurateur de l'Abbaye, dans le choeur de laquelle il repose depuis sa mort en 1634:

«*Paravi Lucernam Christi meo*».

Ce que notre ami traduisait ainsi:

«C'est pour mon Seigneur Jésus-Christ que j'ai restauré La Lucerne».

Père Jean-Baptiste LECHAT
Fraternité canoniale de la Lucerne
Fondation Abbaye de la Lucerne

Le T.R.P. Pascal Gaye, abbé de Mondaye, et l'abbé Marcel Lelégard en la fête de la dédicace de l'église abbatiale de la Lucerne — 19 juillet 1992.

(Photo Gérard Ducoeur)

Recensiones

Lexikon des Mittelalters, Band VI (Lukasbilder bis Plantagenêt), Herausgeber und Berater: Norbert ANGERMANN u.a., Redaktion: Gloria AVELLA-WIDHALM u.a., Artemis & Winkler Verlag, München und Zürich 1993, VIII Seiten + 2221 Spalten. — ISBN 3-7608-8906-9.

Wie bei den Rezensionen, die zu den bisherigen Bänden dieses Lexikons in den *Analecta Praemonstratensia* erschienen sind, muß durchgehend die Qualität der Artikel und die Umsicht der Redaktion gerühmt werden. Dennoch bleiben gerade im Hinblick auf den Prämonstratenser-Orden viele Wünsche offen.

Drei Personen aus dem Prämonstratenser-Orden haben einen eigenen Artikel bekommen: *Nikolaus*, Bischof von Riga (Sp. 1176) und *Philipp von Harvengt* (Sp. 2076f), auf den schon im Bereich Mariologie aufmerksam gemacht wurde (Sp. 247) sowie *Norbert von Xanten* (Spalte 1233-1235), ein hervorragender Beitrag, geschrieben von Kaspar ELM, wobei auf Erzbischof Norbert schon im Artikel *Magdeburg* (Sp. 77) hingewiesen wurde. In ausgewogener Weise legt Elm hier in der gebotenen Kürze ein Lebensbild vor, das überwiegend auf seinen eigenen Forschungen beruht, aber auch abweichende Auffassungen miteinbezieht. Beiläufig wird unter den Mystikerinnen auch die Prämonstratenserin *Christina genannt von Retters* vorgestellt (Sp. 985).

Es ist kein einziges Kloster der Prämonstratenser mit einem eigenen Artikel vertreten, obwohl Klöster mit überregionaler Ausstrahlungskraft wie Mariengarten, Marienweerd, Mühlhausen (Milevsko), Ninove, Obermarchtal oder Park (Löwen) ein eigenes Stichwort verdient gehabt hätten.

Miterwähnt werden unter anderem folgender Klöster: *St. Drotten in Lund* (Sp. 7), *Heilighenthal* und die Andreaskirche in Lüneburg (Sp. 10), das *Kloster Unser Lieben Frauen* in Magdeburg (Sp. 75), *Mariengarten* in Friesland und sein Marienöl, ein Mitbringsel aus dem Heiligen Land (Sp. 253), *Arnstein* und das dort entstandene Mariengebete (Sp. 270), *Rehna*, ein Kloster der Prämonstratenserinnen in Mecklenburg (Sp. 441), *Sainte-Croix* in Metz (Sp. 589), *Middelburg* in der gleichnamigen Stadt in Seeland (Sp. 613f), *Floreffe* in der Grafschaft Namur (Sp. 1012), *Mildenfurt* im Bistum Naumburg (Sp. 1056), das Priorat *St. Gorgon* für Prämonstratenser aus Étival beim Kloster Odilienberg/Elsaß (Sp. 1351) sowie die Klöster *Schäftlarn* und *Neustift* als Gründungen des Bischofs Otto von Freising (Sp. 1581).

Bei den Pilgerzielen wird auf den künftigen Artikel *Wilsnack* verwiesen (Sp. 2150), ein Ort, der für die Prämonstratenser von großer Bedeutung war. Zur *Picardie* heißt es, daß die Prämonstratenser beim Landesausbau eine wichtige Rolle spielten (Sp. 2128); bei der (deutschen)

Ostsiedlung (Sp. 1545f) fehlt — aus welchen Gründen auch immer — ein solcher Hinweis. Wenn zum Stichwort *Pfarrei* ausgeführt wird, daß die Prämonstratenser ihre Pfarreien selbst mit Seelsorgen versorgten (Sp. 2024), so stimmt das in der Gründungszeit nur für die eigene Klosterkirche, falls sie Pfarrkirche war; in den inkorporierten Pfarreien wurde erst allmählich ab Ende des 12. Jahrhunderts der Pfarrklerus aus eigenen Reihen des Klosters genommen. Beim Stichwort *Pfleghof* (= Stadthaus eines auswärtigen Klosters als Absteigequartier und als Lagerhaus) wird auch auf die Prämonstratenser hingewiesen (Sp. 2047).

Es stellt sich die Frage, ob zum Gesamtwerk des Lexikons ein Registerband erscheinen wird, der auf die Fülle der in den Fremdartikeln verborgenen Informationen aufmerksam macht.

An der Abtei 4
D-47166 Duisburg

Ludger HORSTKÖTTER, O. Praem.

Jerzy RAJMAN, *Klasztor norbertanek na Zwierzyncu w wiekach średnich*, Biblioteka Krakowska Nr. 131, Kraków 1993, 232 Seiten.

Die Geschichte der Prämonstratenser in Polen und die Rolle, die sie im Mittelalter im polnischen Ordenswesen spielten, sind seit Jahren Gegenstand von Jerzy Rajmans Interesse. In dem hier rezensierten Buch, nämlich in der für den Druck bestimmten Fassung seiner Doktorarbeit, werden für die mittelalterliche Zeit alle erreichbaren Tatsachen über das Kloster der Prämonstratenserinnen in Zwierzyniec bei Krakau zusammengetragen und ausgewertet. Der Mangel an historischen Quellen und ihre Vieldeutigkeit führten bisher zu unterschiedlichen Aussagen zur Entstehungszeit des Klosters, zum Stifter und zur Herkunft des ersten Konvents. Das war einer der Gründe, warum bisher eine neuzeitliche Monographie über das Kloster Zwierzyniec fehlte. Rajman hat diese Lücke für die Zeit seit der Stiftung des Klosters in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts bis zum Ende des 15. Jahrhunderts weitgehend geschlossen.

Der eigentlichen Klostergeschichte geht ein Kapitel voraus, das der Salvatorkirche an gleicher Stelle gewidmet ist, deren Entstehung bisher für die Mitte des 10. Jahrhunderts angesetzt wurde. Das in den Krakauer Stiftsannalen angegebene Datum der Konsekration einer Kirche in Zwierzyniec zum Jahre 1148 verband man bisher mit der Klosterkirche der Prämonstratenserinnen. Rajman entschied sich aufgrund einer nochmals durchgeführten Analyse der bekannten Quellenschriften, der Eigentumsverhältnisse und der Ergebnisse der neusten Ausgrabungen für die Theorie, welche die Stiftung der Salvatorkirche dem Piotr Włostowic zuschreibt und das überlieferte Datum 1148 mit der Konsekration dieser Salvatorkirche verbindet.

Über die Anfänge des Klosters schrieb bereits Jan Długosz im 15. Jahrhundert: einmal in den Annalen, in denen er die Stiftung dem Jaksa

aus Miechow zuweist, und ein weiteres Mal im *liber beneficiorum*, wo zusätzlich zum Stifter das Datum 1181 angegeben wird. Da nun der Tod des Jaksa für 1176 überliefert ist, kann die Angabe von Długosz so nicht stimmen. Gestützt auf die Nekrologien von Zwierzyniec, Olbin und Doksany, in denen Jaksa genannt wird, wobei ihn der Nekrolog von Zwierzyniec als *fundator monasterii Zwyerzinicensis* würdigt, konnte Rajman unter Berücksichtigung von Jaksas Itinerar den Einzug der Prämonstratenserinnen in Zwierzyniec auf die Jahre 1159/1160 eingrenzen.

Der Vergleich der Nekrologien von Doksany und Zwierzyniec weist so viele gegenseitige Bezüge auf, daß Rajman die These entwickelte, Doksany sei das Mutterkloster über Zwierzyniec. So kommt es zur Gleichsetzung der ersten Priorin von Zwierzyniec namens Hildegund mit der Schwester Hildegund aus Doksany. Das Jahr 1181, das Długosz überlieferte, dürfte das Ende der Gründungsphase mit der Weihe der Augustinuskirche bezeichnen.

Weitere Themen sind die Größe des zugehörigen Pfarrbezirks und die Änderungen im Besitzstand bis hin zum späteren wirtschaftlichen Zusammenbruch. Nach der ältesten Quelle, dem Diplom des Krakauer Fürsten Boleslaus von 1254, besaß das Kloster 34 Siedlungen mit stark entwickelter wirtschaftlicher Infrastruktur, 7 Mühlen, 20 Schenken, mehrere Fischteiche, Salzquellen und Wälder. Auf der Liste der Schenkgeber, die von Rajman aufgrund der Analyse wirtschaftlicher Verhältnisse erstellt wurde, befanden sich außer den Herrschern und der Stifterfamilie zahlreiche Vertreter ritterschaftlicher Familien mit den Grifiten an der Spitze. Die gute wirtschaftliche Ausstattung, verbunden mit der gerichtlichen Immunität und zahlreichen Zehnteinkünften, bildete im 13. Jahrhundert das Rückgrat des Klosters bei der Gründung von zwei Tochterklöstern, nämlich Imbramowice und Skowieszyn, und beim Landesausbau, der nach dem Magdeburger Recht erfolgte. In seiner Blütezeit vom 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts und aufgrund der zwischen 1288 und 1293 erlangten Privilegien gründete man fünf Dörfer, bzw. gab man fünf Dörfern das deutsche Recht. In den zum Kloster gehörenden Dörfern förderte man Viehzucht und Ackerbau, insbesondere den Anbau von Hopfen. Dazu kamen Handwerker und die landwirtschaftliche Verarbeitung. Man baute etwa 20 Mühlen und 30 Schenken. Dieser Ausbau verhinderte in der gleichen Zeit nicht den Verlust von vier Dörfern, von Salzquellen und vom Bereich Skowieszyn. Trotz der nachteiligen Bilanz des Besitzstandes erhöhte sich offensichtlich die Produktivität der verbliebenen Klostergüter. Darauf zielten die organisatorischen Veränderungen ab, die nach dem Vorbild der tschechischen Häuser auf der Einführung der Vorwerks-Fronwirtschaft beruhten. Positive wirtschaftliche Auswirkungen hatten auch die Inkorporation von drei Gotteshäusern und die Stiftung von drei weiteren Kirchen auf dem Grundbesitz des Klosters.

In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts verschlimmerte sich die wirtschaftliche Lage des Konvents. Ursache dafür waren außer einer allgemeinen wirtschaftlichen Krise der Verlust der Schulzenämter, was bis

zu 80 Prozent des Güterbestandes nach sich zog, sowie der Streit mit den Untertanen um den Zehnt und die Fron. In den finanziellen Schwierigkeiten mußten 1452 sogar die liturgischen Gewänder und Geräte verpfändet werden.

Der anfängliche Wohlstand in den polnischen Klöstern der Prämonstratenser, ihre relative Unabhängigkeit vom Mutterkloster sowie von den örtlichen Behörden, waren eine Folge der ursprünglichen Lebensweise in diesen Klöstern, die denen in einer weltlichen Kanonie ähnelte. Die Prägung durch Prémontré und das Generalkapitel, die sich in einer Verschärfung der Disziplin, in der Bildung einer polnischen Zirkarie, in der Abschaffung der Doppelklöster und in der Zuordnung der Frauenklöster zu den Männerklöstern äußerte, wurde in den polnischen Klöstern des Ordens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts nach und nach angenommen. Diese *Mutatio ordinis* fand auch in Zwierzyniec Eingang, und zwar an der Wende des 12. zum 13. Jahrhundert durch den vielgepriesenen Horskant und seine Schwester Wojsława, und nicht — wie bisher angenommen — durch Abt Cyprian von Olbin. Infolge der Reformen wurde Zwierzyniec der Abtei Brzesko als Propstei unterstellt. Nach Auffassung des Autors war dies die Zeit organisatorischer Unklarheiten, was sich zum Beispiel im Titel der Oberin ausdrückt, die manchmal Meisterin und manchmal Priorin genannt wird. Zudem stand der Konvent in nicht ganz klaren personal-organisatorischen Verhältnissen zu den Benediktinerinnen in Staniatki und den Zisterzienserinnen in Ołobok. Für einen sehr interessanten Aspekt der Abhängigkeit des Klosters Zwierzyniec vom Kloster Brzesko hält Rajman die Tatsache, daß die Äbte von Brzesko zu ihrem Abtstitel den Titel *Propst* des ihnen unterstellten Klosters Zwierzyniec hinzufügten.

Ein weiteres Kapitel ist dem täglichen Leben im Kloster gewidmet: die Ordnung der Gottesdienste, Handarbeit, Freizeit, Qualität der Mahlzeiten. Außer dem Fehlen der Sext und den kaum genau zu bestimmenden Ruhezeiten unterscheidet sich diese Tagesordnung kaum von anderen Klöstern. Viele Schwierigkeiten bot die Bewahrung der strengen Disziplin durch die Zeitläufe hindurch. Verstöße gegen die Klausur und die *stabilitas loci* führten 1351 und 1415 zu Versuchen, das Kloster abzuschaffen, was allerdings nicht gelang. Es war damals in vielen Klöstern üblich, daß sich Schwestern für längere Zeit vom Kloster entfernten oder gar außerhalb der Klausur wohnten. In den Jahren 1320 und 1331 war dies Gegenstand von Beratungen der Krakauer Synode. Erst 1415 ließen die Prämonstratenserinnen angesichts der Bedrohung ihrer Existenz das Kloster Zwierzyniec mit einer Mauer umgeben, was ein Leben in völliger Abgeschlossenheit zur Folge hatte.

Vom 12. bis 14. Jahrhundert finden sich in Zwierzyniec Töchter aus den führenden Geschlechtern des Landes, insbesondere aus den ritterbürtigen Geschlechtern. Erst im 15. Jahrhundert lassen sich Töchter aus bürgerlichen und großbäuerlichen Familien nachweisen. Zwierzyniec, welches als erstes ausschließlich für Frauen bestimmtes Kloster im weiten Umkreis bezeichnet werden kann, genoß im Mittelalter großes Ansehen.

Besonders hervorzuheben ist: Der Autor wertete das reiche Material der tschechischen Archive für seine Forschungen aus, das in Polen bisher zu wenig beachtet worden war, und stellte seine Forschungen damit auf eine breite Quellengrundlage.

ul. Dietla 105/6
PL 31-031 Kraków

Marian WOLSKI

M. WINGENS, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen (SUN) 1994 (1-304: naam- en plaatsregister, bronnenopgaven (gedrukt en ongedrukt), literatuuropgave en vele afbeeldingen en kaartjes).

Deze fraai uitgegeven en goed geschreven studie is het resultaat van een doctoraatsonderzoek naar de rol en betekenis van de Mariabedevaarten voor de katholieke gelovigen, die in de zeventiende en achttiende eeuw vanuit de Republiek der Zeven Provinciën naar Handel, Kevelaar en Uden trokken. De inhoud van het boek is als volgt verdeeld. 1. Inleiding; het historisch en theoretisch kader; 2. het kerkelijk handelen ten aanzien van de voornoemde bedevaartplaatsen; 3. de uitwerking van de ter discussie staande these: "van een instrumentele, ritualistische, op ruil gebaseerde Mariaverering naar een gespiritualiseerde, verinnerlijkte Mariadevotie"; 4. besluit; 5. bijlagen, literatuuropgave en register.

Het boek geeft de lezer allereerst een inzicht in het bestuur en de inrichting van de bedevaartplaatsen. Zo bestond er een onderlinge concurrentie tussen de besproken bedevaartoornden en getroosten de daar werkzame geestelijken zich de nodige inspanningen om gelovigen aan te trekken. Dit gebeurde middels devotieprenten, mirakelboekjes, prediking, onderwijs en wervingsreizen. Ook de wijze waarop de gelovigen hun bedevaart volbrachten, komt ter sprake. Zij geschiedde veelal groepsgevijs, georganiseerd door onder andere de bedevaartbroederschiappen die op initiatief van leken werden opgericht en meestal door leken werden geleid. Dit leidde weleens tot conflicten met lokale zielzorgers — in dit verband doet Wingens een aantal interessante observaties. De bedevaart kon tegelijkertijd een gezellig uitje zijn en een religieuze daad. Allerlei vanuit kerkelijke optiek onwenselijke praktijken, zoals drankgebruik en de familiarisering van de seksen traden hierbij op. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de voorwaarden waaraan een wonder voor kerkelijk erkenning moest voldoen, alsmede de verhouding tussen het beroep op een medicinale en bovennatuurlijke genezing. Interessant is de vaststelling, dat vooral mannen en jongens baat vonden bij een bedevaart. De wonderen die in de mirakelboekjes en -verslagen zijn bewaard gebleven, blijken goeddeels nieuwtestamentisch van aard te zijn. Het gaat dan bijvoorbeeld om gevallen van lamheid, doof- en blindheid en soms bezetenheid. Ook de rituelen die de gelovigen ter plaatse uitvoerden komen aan bod.

De bedevaartpraktijk werd door de verantwoordelijke geestelijken ingeschakeld om een posttridentijnse vroomheid op de gelovigen over te dragen. In dit verband spreekt Wingens over spiritualisering en sacramentalisering. Op de eerste plaats riep de bedevaart de gelovigen op tot bezinning op hun zondige staat in het licht van het eeuwige heil, waarop het christelijk leven per slot van rekening gericht was. De ziekten zouden daarom zijn verbonden met de persoonlijke zonde of die van de ouders. De gelovigen moesten ertoe worden gebracht, dat zij zich niet meer zoals voorheen instrumenteel, dat wil zeggen op basis van een 'geef, opdat gij gegeven wordt' tot Maria verhielden. Daarbij benadrukte de geestelijkheid dat haar rol bij de verwerving van het eeuwige heil enkel bemiddelend van aard was. Maria werd voor de gelovigen het liefdevol naar de mens toegewende gelaat van een strenge en straffende God. In de achttiende eeuw zou het wonder dat diende tot de verwerving van binnenwerelds heil als trekpleister voor de bedevaartgangers zijn vervangen door de aflaat, die het verblijf in het vagevuur verkortte. Op de tweede plaats moedigde de clerus de gelovigen aan tot een veelvuldiger gebruik van het biecht- en communiesacrament. De biecht bleef overigens problematisch, omdat de grote toeloop van pelgrims de biechtvaders verhinderde om hieraan veel aandacht te besteden. Dit alles had volgens de auteur tot doel de gelovigen te wijzen op de zorg voor hun zieleheil in plaats van de bekommernis om het aardse welzijn. Het gezamenlijk bezoek van de genoemde bedevaartplaatsen die gelegen waren in gebieden waar de katholieke godsdienst vrij kon worden uitgeoefend, zou het gevoel van confessionele gemeenschapszin en identiteit van de Noordnederlandse katholieken verder hebben versterkt.

Een positief aspect van deze studie vormt de inkleding van het bedevaartwezen en de -broederschappen in de ideologische context van de Katholieke Reformatie enerzijds en in de theorie van de confessievorming en de vraag naar de instrumentaliteit van het religieuze handelen anderzijds. Toch moeten hier ook enkele kritieken worden geformuleerd. 1) De theologische achtergronden worden door Wingens nogal eens clichématig, onduidelijk of soms onnodig (p. 89-92: jansenisme) behandeld, waardoor zijn interpretaties helaas aan kracht verliezen. Zo verdient zijn conclusie dat de rationalisering van het wondergeloof in de achttiende eeuw het gevolg was van een groeiend inzicht van de natuurwetenschappen een zekere nuancering (*Besluit*, p. 259-260). Deze verschuiving kan immers ook met intern theologische ontwikkelingen worden verbonden, namelijk de overgang van de middeleeuwse theologie (de verwevenheid van natuur en bovennatuur) naar die van de contrareformatie (de loskoppeling van beide). Ook de vaststelling dat de ziekten zouden voortspruiten uit de persoonlijke zonden is onhoudbaar (*Besluit*, p. 260-261). De verhouding tussen beide is genuanceerder. Een meer aanvaarde — supra-naturalistische — opvatting werd vertegenwoordigd door de Tongerlose norbertijn Augustinus Wichmans (†1661) die in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626) de herkomst van besmettelijke ziekten wilde verklaren, omdat zij de onredelijkheid van Gods

heilsplan met zijn gelovigen leken te veronderstellen. De ziekten net zoals de dood waren door de oerzonde van Adam en Eva in de wereld gebracht en hadden daarom een natuurlijke oorsprong. De ziekten — juist als het gevolg van de erfzondige natuur van de mens — *verwezen* of naar de persoonlijke zonden, naar die van de ouders, naar de beproeving door God of toonden in het wonder Gods glorie. De ziekten hadden bovenal een pedagogische functie. Derhalve kan *niet zonder meer* worden besloten dat de geestelijkheid de gelovigen binnen een systeem van buitenwereldse heilsdistributie wilde trekken, dat bovendien concurreerde met de geneeskunde (met name p. 191, 193 en 198-199). Bij de bulle *Super gregem* van Pius V (†1572) werd de louter medicinale benadering van een levensgevaarlijk zieke trouwens wél afgekeurd. De geneesheer diende een eed af te leggen waarin hij beloofde de behandeling te staken, wanneer de patiënt geen biechtvader wilde aanzoeken. Overigens is de verhouding tussen ziekte en zonde zoals die door de theologen werd besproken nog maar slecht onderzocht.

2) Ook is het te betreuren dat de bedevaartpraktijk enigszins wordt losgeweekt uit de brede stroom van de posttridentijnse vroomheid — die toch ook een duidelijke continuïteit vertoont met de middeleeuwse. Daardoor wordt de kerkelijke inkleding van de bedevaart ten onrechte voorgesteld als een daaraan tegengestelde kracht (zie ook opmerking 3). Wingens nuanceert overigens deze verhaallijn in zijn conclusie door deze twee trekkrachten minder sterk te contrasteren (*Besluit*, p. 261-262).

3) De spanning tussen instrumentalisering (de om te vormen 'middeleeuwse' Mariadevotie gericht op binnenwerelds heil) en spiritualisering (een buitenwerelds heil gerelateerd aan de menselijke zondigheid) — die lijkt samen te vallen met Delumeau's onderscheid tussen respectievelijk de 'pastoraal van de hoop' en de 'pastoraal van de angst' (p. 137-140 en 222) — kan niet zonder meer worden gelokaliseerd in bepaalde kerkelijke leerstukken, pastorale strategieën, groepen, gewoonten en perioden als twee elkaar uitsluitende grootheden. Een nieuw gebruik of inzicht bijvoorbeeld vraagt immers om instemming of toeëigening, wordt gaandeweg conventioneel en de omgang daarmee tevens instrumenteel. Omgekeerd betekent een instrumentele omgang met bepaalde fenomenen nog geenszins, dat degenen die deze attitude ten toon spreiden enkel de subject- en bewustzijnsloze doorgeefluiken zijn van gedragspatronen. De vaststelling dat de populariteit van de bedevaartoorden steeds toenam ondanks de kerkelijke vernieuwingen (van wonder naar aflaat), lijkt evenwel de laatstgenoemde houding bij de gelovigen te veronderstellen. Gebeurt dit terecht? In dit verband moet ook de vraag worden gesteld, of de zeventiende- en achttiende-eeuwse ontwikkelingen zozeer als een vorm van kerstening moeten worden gezien zoals Wingens — kennelijk geïnspireerd door moderniseringsthesen — lijkt te suggereren (*Besluit*, p. 259).

4) De toekenning van een louter sociaal-integratieve functie aan de bedevaartbroedersschappen en een louter individueel-godsdienstige aan

de andere broederschappen (bijvoorbeeld van de Rozenkrans en de Goede Dood) leidt in deze studie tot een tegenstrijdigheid, juist omdat Wingens deze functies uit elkaar trekt (*Besluit*, p. 263-264). De kleinere bedevaartbroederschappen die de katholieke middenstand omvatten en in zoverre een bijzondere vorm van sociale binding tot uitdrukking brachten, gingen toch — eenmaal de grens gepasseerd — over in een grotere groep van bedevaartgangers en conformeerden zich aan het ene, godsdienstig doel waarom zij op pad waren gegaan. De andere broederschappen die louter een religieuze functie zouden hebben vervuld, waren wellicht eerder opgericht met een godsdienstig oogmerk, maar hadden daarmee tevens een sociale functie, te weten een gebeds- en solidariteitsgemeenschap die zich uitstreckte over zowel levenden als doden. Overigens waren de door leken geleide bedevaartbroederschappen ook in de Spaanse Nederlanden een bekend fenomeen. Daarnaar verwijst het Zuidnederlandse gezegde 'Bedevaart is lekenzaak'.

5) De theorie van de confessionalisering werd ontwikkeld voor mono-confessionele staten zodat de pluriconfessionele situatie van de Republiek een aanpassing van de theorie behoeft. Zo moet Wingens' veronderstelling enigszins worden genuanceerd dat de bedevaart de confessionele identiteit van de katholieken versterkte, ook toen de confessionele grenzen al lang vastlagen (*Besluit*, p. 265-266). Het is mij in dit verband niet duidelijk geworden, waarom de gemeenschapsvorming 'in den vreemde' zo belangrijk was wanneer deze reeds in de Republiek bestond. Er bestond al een geloofsgemeenschap, want de katholieke gelovigen en dan nog een klein deel van hen gingen per slot van rekening te zamen op reis.

Ik sluit af met een opmerking van algemene aard. In een tijd waarin multi- en interdisciplinariteit althans vaak met de mond wordt beleden, verbaas ik mij erover dat enige kennis van de theologie-geschiedenis soms eerder als een gebrek dan een verrijking wordt gezien. Toch is theologie-historische kennis onontbeerlijk wanneer de historische kerk-historische onderwerpen bespreekt. Deze kennis leidt idealiter daartoe, dat hij beter in staat is om zijn bronnen, bijvoorbeeld contemporaine theologische interpretaties te begrijpen. Zo kan hij naar onderliggende krachtlijnen doorstoten, of in ieder geval de tegenspraken op het oppervlaktenniveau van de historische interpretatie vermijden.

Twentestraat 99
NL-5018 BD Tilburg

F.J.M. HOPPENBROUWERS

Dominique-Marie DAUZET et alii, *La voie canoniale dans l'Église aujourd'hui. Actes des Assises Canoniales francophones, Abbaye de Mondaye, 30 août — 2 septembre 1993*, Namur, Vie Consacrée, 1994, (Collection Vie Consacrée, t. 9), 175 pp.

Au mois de juillet 1994, Mgr Walter Kasper, Évêque de Rottenburg-Stuttgart, invité d'honneur du Chapitre Général de l'Ordre de Prémontré,

déclarait lors de la messe d'ouverture du Chapitre: «*Malgré cette grande tradition de votre Ordre en Souabe, il en est très peu ici aujourd'hui qui vraisemblablement savent ce que sont les Prémontrés et les chanoines réguliers. Dans les documents mêmes du Synode des Evêques qui se tiendra à Rome cet automne, les chanoines ont été purement et simplement oubliés! C'est d'autant plus surprenant que, depuis son origine, votre Ordre a tenté de concrétiser un point qui de façon toute neuve aujourd'hui est à nouveau des plus actuels et se révèle être d'une importance décisive pour l'avenir de l'Eglise*».

Un an auparavant, se tenaient en l'abbaye prémontrée de Mondaye en Normandie les premières Assises de la famille canoniale francophone. Présidées par Mgr Pierre Raffin, de l'Ordre des Prêcheurs, Evêque de Metz, elles réunissaient une centaine de chanoines et chanoinesses appartenant à divers Ordres et Congrégations, venus de France, de Suisse et de Belgique, dans l'intention de préciser les éléments caractéristiques de la vie canoniale et attirer l'attention sur la place d'une telle institution dans l'Eglise et le monde d'aujourd'hui, sur l'apport de la famille canoniale au concert des familles religieuses, et enfin pour évaluer les possibilités nouvelles de servir l'Eglise à la veille du IIIe millénaire, au moment où de nombreuses communautés nouvelles ne font que reprendre des éléments traditionnels de l'institution canoniale vieille de quinze siècles.

Les Actes de ces Assises regroupent en quatre parties des contributions apparemment disparates dans le genre littéraire et les thèmes traités, mais parfaitement articulées autour de deux axes: l'identité des différentes familles canoniales, et la dimension ecclésiale de la vie canoniale.

Une *brève histoire canoniale* (p. 11-23) met en lumière la lente évolution de ce qui fut, pendant des siècles, plus un *mouvement* à l'intérieur du clergé qu'une *institution*, notamment sous l'influence de l'ascétisme monastique conjugué à la volonté d'imiter la communauté de Jérusalem décrite dans les *Actes des Apôtres* (AA 4, 32). Les grands noms d'Eusèbe de Vercueil, Augustin d'Hippone, Chrodegang (p. 25-32) et Amalaire de Metz scandent l'évolution du clergé épris de sainteté. Plusieurs éléments se font jour: le chanoine est un clerc, attaché au service d'une église, soumis à l'Evêque, voué à la récitation chorale de l'Office Divin, entretenu par les revenus de son église, menant une certaine vie commune. Le fléchissement disciplinaire et spirituel qui marqua les Xe et XIe siècles, auquel se joignit la désagrégation de l'autorité publique entre Seine et Rhin, affectèrent profondément l'ensemble du clergé carolingien. Evêques, moines, ermites, clercs et laïcs réagissent sous l'influence notamment de Grégoire VII, et créent un mouvement de *libération* de l'Eglise de l'emprise des princes séculiers, et de *réforme* du clergé, qui aboutit au renouveau d'une partie du clergé. L'Ordre canonial est alors vécu de deux façons diverses par les nouveaux *chanoines réguliers* et ceux qui veulent continuer à vivre selon leurs traditions, les *chanoines séculiers*. De nombreux chapitres canoniaux décident de se régulariser, d'autres sont fondés *ex novo*, et tendent à créer de véritables *unions* sous la Règle de

saint Augustin, notamment en France: Saint-Ruf d'Avignon (1038), Saint-Denis de Reims (1067), Saint-Jean des Vignes de Soissons (1076), Arrouaise (1090), Marbach (1093), Saint-Victor de Paris (1113), Prémontré (1121), Chancelade (1128), mais aussi autour du Grand-Saint-Bernard, de Saint-Maurice d'Agaune en Suisse, et de Sainte-Croix de Coimbre au Portugal. Les limites de la communication ne permettait pas de s'étendre sur le développement historique postérieur, mais elle a le mérite de fixer un certain nombre de points essentiels qui se retrouvent, à des degrés divers, tout au long de l'histoire de la famille canoniale.

La tension entre le charisme fondateur et son actualisation dans la fidélité, celle qui unit la consécration et la mission, et celle qui inspire l'insertion dans l'Église dans la fidélité à la spécificité des instituts retiennent l'attention de l'Abbé de Mondaye, Pascal Gaye, soucieux de présenter la *problématique d'une identité canoniale aujourd'hui* (p. 33-46). Partant des *Lineamenta* du Synode des Évêques sur la vie consacrée, qui ignorent purement et simplement la vie canoniale, l'Abbé de Mondaye plaide en faveur de l'abandon de l'opposition stérile mais bien ancrée dans les esprits, «entre les religieux directement intéressés à l'Évangélisation et ceux (les «contemplatifs») qui n'y travaillent qu'indirectement» (p. 34). Il reprend, sans peut-être le savoir, les termes mêmes de l'intervention faite par l'Abbé Général des Prémontrés, Mgr Norbert Calmels, lors de la discussion du décret *Perfectae Caritatis* dans l'aula de Vatican II. L'intérêt de l'ordre canonial dans cette discussion réside dans le fait qu'il refuse l'opposition entre actifs et contemplatifs et propose un équilibre, fragile certes mais possible, entre Marthe et Marie, en tenant compte des capacités et des limites des personnes, et des conditions concrètes des communautés. «Je crois que la chance de la formule canoniale, éprouvée, c'est ce pari d'une vie religieuse équilibrée entre prière et vie commune d'une part, et apostolat d'autre part» (p. 35-36). L'équilibre entre ces diverses composantes semble caractériser la vie canoniale et la différencier des autres formes de vie religieuse; c'est lui qui contribue à révéler le vrai visage d'une communauté et joue un rôle essentiel dans l'éveil et le discernement des vocations. La famille canoniale est ouverte à la mission de l'Église et refuse de se laisser enfermer dans des styles ou des institutions déterminés. Dans la société occidentale, la situation de déchristianisation est telle que la Bonne Nouvelle de l'Évangile a des chances d'être presque partout absolument neuve: la mission appelle la créativité apostolique.

Les brillantes pages dues à la plume du Fr. Dominique-Marie Dauzet sur le *charisme* et l'*identité* des instituts ont le grand mérite de mettre en lumière deux pôles considérés comme fondamentaux par le concile Vatican II pour la rénovation des instituts de vie consacrée. Une analyse serrée de la théologie du décret *Perfectae Caritatis* clarifie des termes souvent confondus, comme l'*esprit* des fondateurs, les *intentions spécifiques* des fondateurs, les *saines traditions* de l'institut. «L'équilibre est certes difficile, voire périlleux, entre l'adaptation, qui ne doit pas être une liquéfaction dans un corps étranger (ni non plus un simple dépoussiérage), et

la fidélité, qui ne doit pas être une crispation apeurée sur des formes vieilles, ni non plus un rêve écologique sur les premiers parents» (p. 60). En définitive, la vie consacrée est un don de grâce et seul l'Esprit est capable de garder les membres de l'institut dans un tel équilibre qui se vérifie par l'*authenticité de vie*, dans son lien étroit avec le charisme fondateur, par sa capacité d'actualisation permanente et son témoignage évangélique. L'auteur cite longuement l'exemple de l'Ordre de Prémontré, en partant de la question débattue du charisme de saint Norbert et en exposant les chances offertes à l'Ordre par les perspectives du concile Vatican II. «*L'événement conciliaire se présentait comme l'occasion salutaire d'un bilan, d'une réflexion de fond, l'espoir d'une renaissance possible... Un ordre canonial, par essence attentif à la question pastorale, dans l'Église, était capable de vibrer à l'ouverture au monde proposée par Vatican II, et à une invitation à s'adapter au monde d'aujourd'hui*» (p. 66). Et le Fr. Dominique-Marie Dauzet de poser la question essentielle pour le rapport charisme-identité: «*Reste à savoir si, à côté des professions de foi (affectives) d'amour norbertin... l'aggiornamento de notre Ordre doit réellement quelque chose à notre fondateur Norbert, si peu écrivain, si peu organisateur de l'Ordre, si peu «identitaire»*» (p. 69).

La troisième partie de l'ouvrage, improprement intitulée *Vers une ecclésiologie canoniale*, car en fait il s'agit de situer les communautés canoniales au sein de l'Église et de sa mission, présente d'excellentes contributions. Selon trois axes — l'église particulière, l'ecclésiologie de communion et le sacerdoce des fidèles — le Frère Dominique-Marie Dauzet (p. 89-123) suggère un *retour au centre*, pour demander à l'ecclésiologie contemporaine ce qu'elle pense des *églises canoniales*. Qu'il nous soit permis de livrer ici quelques réflexions inspirées par ces pages. La difficulté de la démonstration vient notamment du fait que l'expression traditionnelle «*église canoniale*» est à considérer seulement *analogiquement* par rapport à l'expression d'«*église particulière*» utilisée par le *Code de Droit Canonique* actuel. D'autre part, il faut bien voir le mouvement continu entre l'église de pierre au service de laquelle se voue le chanoine et l'*église*, lieu de vie commune et de sainteté, dans la communion de laquelle il entre par sa profession. La relation de l'abbé à l'évêque diocésain et celle de l'abbaye au diocèse doivent, certes, être approfondies théologiquement et spirituellement pour être mieux comprises et mieux actualisées, mais pour ce faire il importe de tenir toujours présente cette réalité: l'*église canoniale*, comprise comme communauté de vie des chanoines réguliers, est une *communauté de religieux*. Qu'ils bénéficient ou non du régime de l'exemption modifie substantiellement leur statut dans l'église particulière diocésaine, qu'on le veuille ou non. Les chanoines réguliers appartiennent effectivement au presbyterium diocésain, ce sont même les seuls — au moins pour les ordres anciens — à s'attacher à une église par une profession de stabilité, mais ils ne lui appartiennent point canoniquement. D'autre part, les multiples privilèges pontificaux accordés aux abbés, notamment prémontrés, non

seulement permettent mais invitent à ne pas absolutiser des relations diocésaines qui limiteraient l'ample horizon ouvert par l'exemption, et pourraient étouffer le charisme sous le poids des nécessités pastorales locales. Enfin, il faut se garder de déduire de la formule litanique prononcée autrefois par l'évêque en personne lors de la bénédiction abbatale: «*Pour que tu daignes le bénir, sanctifier et consacrer comme abbé...*» des conséquences théologiques (p. 96, note 18), nullement envisagées en réalité, car jusqu'à la réforme du *Rituel* après Vatican II, c'est toujours l'Évêque qui chantait les trois dernières invocations des litanies, où les verbes «*bénir, sanctifier et consacrer*» se retrouvaient dans toutes les liturgies pontificales: ordinations aux Ordres majeurs, bénédiction de l'abbé et de l'abbesse, mais aussi consécration des vierges, consécration d'une église et d'un autel, bénédiction d'un cimetière, etc... Ces quelques réserves faites, l'exposé est d'une clarté limpide, il apporte d'heureuses mises au point et surtout invite à un approfondissement ultérieur, que viennent confirmer les considérations de Mgr Raffin sur le document de 1978 *Mutuae Relationes* (p. 125-131).

Depuis la tenue de ces premières Assises, la Congrégation pour les Instituts de vie consacrée et les Sociétés de vie apostolique a publié un document: *la Vie fraternelle en communauté. Congregavit nos in unum Christi amor* (Rome, 1994), qui développe magnifiquement ce qui fait le cœur de cette partie des *Actes*, en confirme la valeur objective et la force d'inspiration.

La dernière partie est constituée de témoignages venus de divers instituts canoniaux masculins et féminins, avec une insistance particulière sur le service de charité, traditionnel dans l'Ordre canonial: Chanoinesses régulières hospitalières de la miséricorde de Jésus de l'Ordre de Saint Augustin, Chanoines Réguliers du Grand-Saint-Bernard, Ordre de Prémontré. Ces témoignages montrent à l'évidence le fond commun augustinien de la voie canoniale.

Parmi les informations subsidiaires, on notera avec intérêt les adresses des maisons canoniales francophones représentées aux Assises de l'abbaye de Mondaye (p. 163-165), et des éléments de bibliographie canoniale générale (p. 167-168). Ces Assises et la publication qui en émane, ont le grand mérite de faire un état de la question et d'ouvrir une discussion qui a toutes les chances d'être fructueuse pour l'ensemble de la famille canoniale.

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

Bernard ARDURA, O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

Norbertus

70. — Dominique-Marie DAUZET, *Petite vie de Saint Norbert*, Desclée de Brouwer, Paris, 1995, 207 pp., 68 FF.

Ecrire un livre sur Norbert de Gennepe n'est certainement pas une mince entreprise, Norbert ayant déployé au cours de sa vie une grande variété d'activités dans des endroits tant forts différents que forts éloignés les uns des autres. Les sources pour l'étude de Norbert sont connues, mais fort nombreuses et dispersées. D'anciennes études ont fort bien préparé le chemin d'une synthèse, mais de récentes recherches ont mis à jour de nouvelles données sur les divers épisodes et événements entourant la vie de Norbert.

D.-M. Dauzet, jeune prémontré de l'abbaye de Mondaye en Normandie, nous dépeint d'une manière alerte une image vivante de saint Norbert. L'histoire suit en grande ligne les descriptions traditionnelles des *vita B* et *vita A*, complétées toutefois de données prises à d'autres sources de la littérature ancienne et récente concernant saint Norbert. Les visions sont considérées d'une manière moderne. L'auteur a incontestablement travaillé très fort à l'élaboration de ce livre. Il ne s'agit toutefois pas d'une oeuvre scientifique, ce qui n'entraîne d'ailleurs pas dans les intentions de l'auteur. Cette synthèse s'écarte sur de nombreux points des récentes études en langue allemande et néerlandaise sur Norbert. Les résultats des anciennes études de langue française de Ch. Dereine, de A.H. Thomas et de Pl. Lefèvre n'ont par ailleurs pas assez été utilisés. L'auteur ne justifie pas assez ses arguments du fait qu'il n'y a pas de bibliographie ni de notes de bas de page.

Ce livre peut certainement favoriser la connaissance de la figure de saint Norbert au niveau de vulgarisation, il ne pourrait toutefois être utilisé comme document scientifique de référence concernant les données concrètes de la vie du fondateur d'ordre et de l'archevêque. (H.J.)

71. — Kaspar ELM, *Norbert von Xanten*, in: *Theologische Realenzyklopädie*, Band XXIV, Berlin 1994, Seite 608-612, ein hervorragender Überblick über Leben und Wirken Norberts, Beurteilung durch die Zeitgenossen, Würdigung seiner Persönlichkeit sowie Nachleben und Verehrung, dazu eine Fülle von Literaturhinweisen. (L.H.)

72. — Johannes MÖTSCH, *Das Augustiner-Chorherrenstift St. Marien zu Lonnig*, in: Johannes MÖTSCH und Martin SCHÖBEL (Hrsg.), *Eifflia sacra*. Studien zu einer Klosterlandschaft, Mainz 1994, Seite 221-241.

Darin heißt es Seite 221 zum ersten Klostervorsteher Lutold: »Es ist vermutet worden, daß dieser Lutold mit dem Eremiten Liutolf identisch ist, bei dem sich Norbert von Xanten ... nach 1115 einige Zeit aufhielt. ... Ob diese Vermutung stimmt, ob also der heilige Norbert seine religiöse Prägung unter anderem in Lonnig erhalten hat, wird kaum zu klären sein«. (L.H.)

73. — Norbert OHLER, *The Medieval Traveller* (Reisen in Mittelalter), translated by Caroline HILLIER, Woodbridge, England, 1989, 245 pages. Part 2, *Clerics on the Road, travelling preachers & monks: Norbert*, pp. 172-183. (J.J.W.)

Ordo Praemonstratensis

74. — James BOND, *The Premonstratensian Order: a Preliminary Survey of its Growth and Distribution in Medieval Europe*, in *In Search of Cult: Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz*, Woodbridge, England, 1993, pp. 153-185.

The author has worked himself through the entire *Monasticon Praemonstratense* of N. Backmund — and some supplementary literature — and gives by means of the results a survey of the distribution of the order from the foundation of Prémontré until the Reformation. After an introduction on Norbert he shortly speaks about the beginning of the order, double monasteries and nunneries, lay brothers are situated. Then there is a survey of the expansion of the order in periods of 25 years, until 1250, when the order attained its zenith in amount of monasteries. After this followed a period of stagnation. The study contains a large amount well made cards and diagrams.

In general this article brings the reliable results of a long sustained study work. Through cards, diagrams and text we receive a good picture of the quick and in phases progressing expansion of the Premonstratensian order "from Ireland to the Holy Land and from Scandinavia to the Mediterranean". Of the then orders only the Cistercians knew an even larger expansion. Fig. 19.2 *Chronology of Premonstratensian foundations*, with distinction between new foundations, affiliations and sites settled through migration, with at the same time a table of the subtractions of abbeys, abandoned or suppressed, or vacated through migration, and this for every 25 years, until 1974, gives a very good survey of the growth and the later decline of the order, with necessary nuances. Also fig. 19.3 *Number of houses in contemporaneous occupations*, about the same period, gives a very relevant picture of the dimensions of the order throughout the history.

When we consider the many different facts, mentioned in the article, separately, a lot of criticism is possible. The reason is that many of the foundation dates in the work of N. Backmund are situated too early. On this still a lot of historic criticism should be applied. This has already been done for some abbeys since the publication of the *Monasticon*

Praemonstratense. Certain foundations mentioned by J. Bond should be situated a few years later. This brings along a lot of small changes, but leaves the overall tendency of the article unchanged. Finally we would like to remark that at the moment of the disappearing of many abbeys at the beginning of the nineteenth century not only the French Revolution was the reason for it, but also the Secularisation in Germany (1803). This fact has — as often — been forgotten in this article.

As a conclusion we want to gratulate the author with the results of this thorough research work. It isn't completed, in detail, but the main tendencies are ready, clear and balanced. (H.J.)

75. — Eric BEAUMER, O. Praem., *Fidélité de l'ordre de Prémontré à son fondateur Norbert de Xanten d'après la «Vita A»*. Mise en oeuvre de réformes dans l'Eglise, mémoire de maîtrise en théologie, Institut catholique de Paris, Paris, 1990, 120 pp., directeur: P. Georges W. KOWALSKI. L'auteur compare les constitutions de l'ordre de Prémontré de 1971 avec la *Vita Apostolica* menée par Norbert selon la *Vita A*. (H.J.)

Capitulum generale et abbas generalis

76. — Le 10 mai 1994, l'abbé-général M. van de Ven délégua ses pouvoirs pour une période indéterminée au premier définitiveur de l'ordre, le prélat émérite de De Pere B. Mackin, ceci en raison de problèmes de santé. L'abbé-général a repris la direction de l'ordre le 7 novembre 1994.

Le chapitre général s'est réuni du 17 au 31 juillet à Untermarchtal sous la présidence du délégué de l'abbé-général, l'abbé B. Mackin. Les cérémonies d'ouverture et de clôture du chapitre eurent lieu en l'ancienne abbaye prémontrée d'Obermarchtal. Ont été choisis définitiveurs du chapitre: T. Handgrätinger, abbé de Windberg, U. Geniets, abbé d'Averbode, T. Secuianu, abbé de Frigolet et R. D'Souza, prieur de *regimine* de Jamtara. Le secrétaire du chapitre fut W. Wagenaar, abbé de Grimbergen. Le 28 juillet, le chapitre général érigea à nouveau la canonie de Hamborn au rang d'abbaye.

Furent élus définitiveurs de l'ordre jusqu'au prochain chapitre général: B. Mackin, prélat émérite de De Pere, T. Handgrätinger, abbé de Windberg, T. Secuianu, abbé de Frigolet, W. Wagenaar, abbé de Grimbergen. E. Hayes de l'abbaye d'Orange fut réélu en tant que procureur de l'ordre, D. De Clerck de l'abbaye d'Averbode en tant que postulateur de l'ordre, R. Finnegan de l'abbaye de De Pere fut nommé pour un second terme proviseur de l'ordre. Sont vicaires de l'abbé-général pour les diverses circaries: H. Tremel, prélat émérite de De Pere, pour la circarie de langue anglaise, V. Tajovský, abbé de Siloé, pour la circarie de Bohême, A. Baeten, abbé de Berne, pour la circarie du Brabant, P. Gaye, abbé de Mondaye, pour la circarie de langue française, M. Felhofer, abbé de Schlägl, pour la circarie de langue allemande, E. Horváth, abbé de Csorna, pour la circarie hongroise et G. Daems du Chili (Tongerlo) pro-vicaire pour l'Amérique Latine.

(JOS VANDER VEKEN), *Protokol van het generaal kapittel van de Norbertijnenorde, gehouden in de vroegere Norbertijnenabdij Unter-/Obermarchtal van 17 juli 1994 tot 31 juli 1994*, Rome, 1994, 232 pp. et *Protokoll des Generalkapittels des Prämonstratenser-Ordens. Tagungszeit: 17. Juli bis 31. Juli 1994*, Rome, [1995], 191 pp. Les décisions suivantes ont été prises par l'abbé-général et le définitoire de l'ordre au cours de la réunion du 24 au 27 avril 1995 en l'abbaye de Strahov:

1. «La traduction en langue allemande du Protocole du Chapitre Général de 1994, avec les additions et les amendements qui y sont introduits et approuvés par le Définitoire de l'Ordre, fera partie de la liste officielle des Protocoles du Chapitre Général de 1994».
2. «La traduction en langue néerlandaise du Protocole du Chapitre Général de 1994, à cause des erreurs et des omissions qu'elle comporte, sera enlevée de la liste officielle des Protocoles du Chapitre Général de 1994».
3. «La traduction latine du Protocole de Chapitre Général de 1994, constitue le texte approuvé et officiel pour les matières juridiques et canoniques».

Une ancienne peinture sur toile est conservée dans la maison de retraite des *Barmherzige Schwestern* de Untermarchtal. Cette peinture représente 35 épisodes de la vie de saint Norbert, copiés d'après les gravures des frères C. et T. GALLE, dans I.C. VANDER STERRE, *Vita S. Norberti*, Anvers, 1622. (H.J.)

Sorores Praemonstratenses

77. — Carol E. NEEL, *Women Religious and Extraregulars: Premonstratensian Nuns and the Beguines*, in *Les religieuses dans le cloître et dans le monde: Théorie et pratique de la clôture*, Saint Etienne, 1994, pp. 549-558, in English with French summary. About the interactions between the Premonstratensian canonesses and laysisters, and other religious monastic or extraregular communities of women. (J.J.W.)

PARTICULARIA

Arnsberg

78. — Michael GOSMANN (Hrsg.), *Zuflucht zwischen den Zeiten 1794-1803*. Kölner Domschätze in Arnsberg, Verlag: Stadtarchiv in D-59753 Arnsberg 1994, 296 Seiten, über 100 teils farbige Abbildungen, 37,00 DM. Vor 200 Jahren fand das Kölner Domkapitel mit dem Kölner Domschatz auf der Flucht vor den französischen Revolutionstruppen eine Zuflucht in der Abtei Wedinghausen in Arnsberg, bevor der Kölner Kurstaat 1803 aufgehoben wurde. Daran erinnerte im Herbst 1994 eine Ausstellung im Sauerland-Museum zu Arnsberg mit dem dazu erschienenen Ausstellungskatalog, der außer der Beschreibung und Abbildung der

Exponate zahlreiche thematische Beiträge enthält. Vieles betrifft die Abtei Wedinghausen, unter anderem mittelalterliche Handschriften und barocke Kultgeräte im Katalogteil, Seite 245-251; Norbert HÖING, *Das Kloster Wedinghausen 1794-1803*, Seite 74-79 (mit drei Grundrissen der Klosteranlage von 1803); Michael SCHMITT, *Franz Fischer, letzter Wedinghauser Abt (1740-1806)*, Seite 202-204. (L.H.)

Averbode

79. — Bernhard BENEDIXEN, *Die Besitzentwicklung der Klöster Averbode und Keizerbosch im 12. und 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Miteinanders von Frauen und Männern im Orden von Prémontré*, unveröffentlichte Abschlußarbeit im Studienfach Geschichte, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Historisches Seminar, 1994, 110 S., Betreuung durch Prof. Dr. Hagen KELLER.

Ook wij hebben voor enkele jaren het ontstaan en de ontwikkeling van de abdij van Averbode in de twaalfde eeuw bestudeerd (cfr. *Anal. Praem.*, LXV, 1989, p. 184, nr. 14). Verder bouwend op onze studie ontwikkelt B. Benedixen een aantal interessante aandachtspunten. Zo stelt hij als hypothese dat te Averbode een reeds bestaande kloostergemeenschap in 1139 aansloot bij de premonstratenzer orde. Boeiend en origineel behandelt hij de voogdij: in 1139 was deze bij de bisschop van Luik, pas na enkele decennia kwam ze in handen van de graaf van Loon. Bij de verschillende schenkingen van goederen wijst de auteur, vanuit de tekstuitgave van de oorkonden, op de concrete omstandigheden waarin de overdracht telkens gebeurde. Aldus ontwikkelt hij een nieuwe hypothese over de overname van het domein van Sint-Jansberg bij Maaseik. Ten slotte gaat de volle aandacht naar de zusters in de gemeenschap van Averbode. Bijna onzichtbaar in de bronnen onderzoekt B. Benedixen elk spoor van hen, tot aan hun verhuis naar Keizersbosch vóór 1246. Hierbij wijst hij op het late vertrek van de zusters uit de abdij en op de verdere steun van Averbode aan Keizersbosch op het einde van de dertiende eeuw. In bijlage worden de namen gegeven van 75 zusters te Averbode, tot 1248, vermeld in het uitgegeven *necrologium*. Deze verhandeling is veel meer dan een pure herhaling van eerder studiewerk. Bovendien stelt ze enkele oude zekerheden in vraag, al zal zeker niet elke geformuleerde nieuwe hypothese houdbaar blijken. (H.J.)

80. — Bernhard SCHNACKENBURG, *Der Monogrammist JAD (Jacques de l'Ange?)*, ein neuentdeckter flämischer Maler aus den Jahren um 1640, in *Festschrift für Prof. Dr. Justus Müller Hofstede. Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, LV, 1994, pp. 205-226. De auteur schrijft een aantal schilderijen van omstreeks 1640 toe aan de tot nu toe onbekende Antwerpse schilder Jacques de l'Ange (de Lange), een leerling van Jan Cossiers. De abdij van Averbode bezit een kopie van het schilderij dat De l'Ange als voorbeeld gebruikte voor zijn werk *De heilige familie*, dit laatste wordt bewaard in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch. (H.J.)

81. — Frans CLAES s.J., Frans CLAES en Michel VAN DER EYCKEN, *Geschiedenis van Molenstede*, 1993, 310 pp. Tijdens het *Ancien régime* bezat de abdij van Averbode vennen en een vijver te Molenstede (nu gemeente Diest) (pp. 69-70). In 1728 kocht de abdij van Tongerlo er een hoeve. Later werd deze hoeve Tiendenhoeve genoemd, omdat de abdij daar de aan haar verschuldigde tienden van Molenstede — toendertijd behorend tot de Sint-Sulpitiusparochie van Diest — inzamelde (pp. 46-47).

Drie kanunniken van Averbode komen voor als pastoor van Molenstede: (Michael) Petrus van Sweevelt (°1835, pastoor 1881-1898, †1907), (Hilarius) Vital Couwenbergh (°1854, pastoor 1898-1901, †1914) en Jozef Busschots (°1944, huidig pastoor sedert 1989). Twee maal komt kanunnik Maurus Lefèvre (1901-1994), broer van Placide Lefèvre (1892-1978) en gedurende vele jaren hulp priester in Molenstede, voor op een groepsfoto (pp. 234 en 274). (H.J.)

82. — *Alfred Ost in Averbode*, Nukerke, 1994, 43 pp. Afbeeldingen en commentaar door Jozef BOETS en André GAILLIAERDE bij een schenking van vijftien tekeningen van A. Ost (1884-1945) aan de abdij van Averbode.

A. OST, *Litanie*, Nukerke, 1994, 84 pp., voorwoord door abt Ulrik Edward GENIETS, prelaat van Averbode. De abdij van Averbode bewaart een handschrift van A. Ost, tien jaar voor zijn dood, op één dag, 29 augustus 1935, in één trek getekend. B.A. GAILLIAERDE brengt hier een facsimile-uitgave van dit document. De uitgave is geïllustreerd met enkele minder bekende religieuze tekeningen van Ost, houtskolen op de muren van de patersgang van het Sint-Michielscollege te Brasschaat (1940-1944). (H.J.)

83. — Filip NOËL, O.Praem., *De compositie van het Lucasevangelie in zijn relatie tot Marcus. Het probleem van de "grote weglating"*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, dl. CL), Brussel, 1994, 291 pp. (H.J.)

84. — Martin George PARATHAZHA OPraem, *Seelsorglicher Umgang mit depressiven Menschen. Modell und theoretische Grundlagen therapeutischer Pastoral*, Lizentiatsarbeit zur Erlangung des kirchlichen Lizentiaten an der theologischen Fakultät der Universität Innsbruck, eingereicht bei Univ.Prof.Dr. Klemens SCHAUPP SJ, Innsbruck, 1995, 170-X S. (H.J.)

Berne

85. — Peter AL schreef in *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 2, 3. Auflage, 1994, Spalte 265, den Artikel *Berne* mit kurzem Literaturhinweis. (H.v.B.)

86. — Helmut DEUTZ, *Geistlicher Anspruch und weltliche Gesinnung. Zum Scheitern des Propstes Friedrich im Regularkanonikerstift Kloster-rath*, in: *Geschichte des Bistums Aachen*, Band 2, Kevelaer 1994, Seite

81-105. Darin werden auch Fragen zu den Anfängen des Klosters Berne im Jahre 1134 berührt. (L.H.)

87. — G.M. VAN DER VELDEN, *Jan Vercuylen, abt van de Abdij van Berne van 1608 tot 1621*, in het heemkundebld *Met gansen trou*, XLIII, 1993, pp. 97-136. Het beschrijvend artikel is van dezelfde aard en opzet als het artikel over abt Koenraad van Malsen, 1528-1549, (cfr. *Anal. Praem.*, LXVII, 1991, pp. 332-333, nr. 171) en wordt gevolgd door IDEM, *Het korte abbatiaat van Arnold van Vessem, abt van Berne, 1607-1608*, gepubliceerd in *Met gansen trou*, XLIV, 1994, pp. 113-128. De drie genoemde artikelen zijn alle geïllustreerd en van annotatie voorzien. (H.v.B.)

88. — A. CALDERON, *Historiek der straten van Vilvoorde*, uitgeverij Jan van Helmont, Leuven, 1993, 447 blz., rijk geïllustreerd. Het boek van heer Adelijn Calderon bevat enige afbeeldingen van de Witherenstraat, die herinnert aan de Heren van de Abdij van Berne, die gedurende 150 jaren, van 1649 tot 1776 in Vilvoorde een refugehuis hadden, dat voor de meeste abten van die periode ook tot verblijfplaats diende. Zoals de historische aantekening bij de afbeeldingen meldt, behoorden de Witheren van Berne tot de belangrijkste grondeigenaars van Vilvoorde. Hieraan zou kunnen worden toegevoegd, dat zij ook de grootste geldschietters waren. Een waardevolle, 182 nummers tellende *Bibliografie* vervolmaakt het boek. (H.v.B.)

Bonne-Espérance

89. — Carol E. NEEL, *Philip of Harvengt and Anselm of Havelberg: The Premonstratensian Vision of Time*, in *Church History*, December, 1993, Red Bank (NJ), pp. 483-493. (J.J.W.)

90. — IDEM, *Reinventing Augustine for Twelfth-Century Audiences: Rupert of Deutz's and Philip of Harvengt's Vitae Augustini*, paper presented to the Medieval Academy of America, Knoxville (TN), 1994, 21 pp. (J.J.W.)

Csorna

91. — Am 1. September 1994 wurde das vor 46 Jahren zwangsweise verstaatlichte Gymnasium der Prämonstratenser in Szombathely mit 107 Schülern in den ersten drei Klassen wiedereröffnet. Im dortigen Schulgebäude sind derzeit zwei Schulsysteme untergebracht: das staatliche Nagy-Lajos-Gymnasium und das erneut gegründete Sankt-Norbert-Gymnasium der Prämonstratenser. Zu dessen Lehrerkollegium gehören Martin Benzoni und Theodor Smith von der Abtei Orange und Ince Schauermann von Csorna. Das Gebäude wird vereinbarungsgemäß im Jahre 1996 erneut in den Besitz des Klosters Csorna übergehen. (A.E.K.)

92. — L. Ödön HORVÁTH, *A csornai premontrei prépostság tanító-nevelő munkája* (= Die lehrend-erzieherische Tätigkeit der Prämonstratenser-Propstei Csorna), in: *Hogyan tovább? A Győr-Moson-Sopron megyei pedagógusok lapja* (= Wie weiter? Zeitung der Pädagogen des Komitats Győr-Moson-Sopron), 1994/4 (Oktober), Seite 29. Der Abt von Csorna gibt einen Überblick über die Geschichte des Prämonstratenser-Ordens, spricht von der lehrend-erzieherischen Tätigkeit der Ordensmitglieder und erwähnt einige herausragende Gymnasiallehrer und Wissenschaftler der Propstei Csorna und des Ordens. (A.E.K.)

93. — *Minden jó ügyért készen* (= Ad omne opus bonum parati). Unter diesem Titel publizierte die spirituelle und kulturelle Zeitschrift *JEL* (= Zeichen) im Dezember 1994, Seite 309-311, ein Interview mit Abt L. Ödön Horváth von Csorna zur Geschichte der Prämonstratenser, der Propstei Csorna und des Priorats Gödöllő sowie zum Leben und Wirken der Ordensmitglieder. (A.E.K.)

94. — Imre KOVÁCS, *Fejezetek a csornai prépostság történetéből* (= Chapters from the History of the Provostship of Csorna), in: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* (= Almanac in Church History in Hungary), vol. I, Budapest 1994, pp. 185-202. In nine chapters the author summarizes the history from the foundation to the re-establishing of the order in 1989. He practically gives a general survey. Going into details, he deals with medieval history when Csorna still was a dependent house of Hatvan. He presents the activities of the convent and describes main personal data of the provosts. He outlines the destruction of the abbey by the Turks, its closing in the era of Joseph II, and its dissolution in 1950. Those events were followed by three reorganizations in 1702, in 1802 and in 1989. (A.E.K.)

Daylesford

95. — On the 23th of January 1995, the canonry of Daylesford gathered in a chapter of election after the lapse of the six year's term of office of Abbot J. Logan. The chapter did not proceed to elect a new Prelat. After hearing the confreres, the Abbot General M. van de Ven appointed the Prior *ad interim* R.J. Kelly as Administrator. After consulting with the Definitors of the Order, he appointed Jerome Tremel (°1929), former Prelat of De Pere and Vicar of the Abbot General for the Englishspeaking Circary, as Administrator of Daylesford. The appointment for the two year's term '*ad nutum*' of the Abbot General expires from the 20th of February 1995. (C.C.)

Dünnwald (Köln)

96. — Dorothea KAMPMANN, *Rheinische Monstranzen*, CMZ-Verlag, Rheinbach 1995, Seite 70, 97, 130, 198f und Abbildung 72: Sonnenmonstranz, um 1700 gearbeitet von Andreas Greven in Köln. (L.H.)

Ellen (Niederzier)

97. — Ludger HORSTKÖTTER, *Lieber nehme ich mir das Leben, als zurück ins Kloster Ellen!*, in: *Jahrbuch des Kreises Düren* 1995, Seite 140-143. — Die Ellener Schwester Josepha von Otten schreibt 1792 verzweifelt aus dem Kloster Engelpfort an den Erzbischof von Trier. (L.H.)

England

98. — Glyn COPPACK, *English Heritage Book of Abbeys and Priories*, London, 1990, ISBN 07-1346-308-2, clothbound. This book pertains to monastic archaeology in England. A number of Premonstratensian foundations are covered. Interesting coverage of the site selections or discontinuances due to subterranean hydrology or surface streams. Layouts of buildings, based on water supply, e.g. lavatories, kitchens, infirmaries, refectories, locutorium and guest quarters. Likewise water for farm use and fish ponds. Occasionally if wells or springs 'dried up', monasteries had to relocate or construct aquaducts. About six Premonstratensian foundations are incorporated in this excellent secondary sourcebook. (J.J.W.)

Étival

99. — Marie-José GASSE-GRANDJEAN, *Les livres dans les abbayes vosgiennes du Moyen Âge*, préface de Michel PARISSE, (Collection «Lorraine»), Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1992, 256 pp.

Pour dix abbayes, chapitres et prieurés groupés à l'est du diocèse de Toul, l'auteur étudie le mode d'acquisition des manuscrits, leur fabrication et leur entretien, les lieux de conservation, les différentes formes d'utilisation ainsi que la production littéraire du début du XIe siècle à la fin du XVIe.

Par la force des choses, le dossier réuni pour Étival, établissement occupé par les Prémontrés depuis le milieu du XIIe siècle, s'avère particulièrement pauvre. On sait toutefois que 75 % des manuscrits mentionnés (ou 28,6 % des manuscrits conservés) consistent en livres liturgiques (p. 100). Pour cette maison, les développements relatifs à la destinée moderne des bibliothèques vosgiennes, spécialement au XVIIIe siècle, apportent davantage d'éléments. Sous l'abbatit de Charles-Louis Hugo (1723-1739), à l'instar des abbayes voisines de Moyenmoutier et de Senones, Étival devient un important centre intellectuel, les collections sont réorganisées et enrichies (notamment par l'obtention de manuscrits du prieuré d'Hérival, proche de Remiremont), un catalogue est dressé. Un demi-siècle plus tard, la tourmente révolutionnaire entraîne de sérieuses pertes avant la réunion, en 1802-1803, des manuscrits locaux au fonds ancien du chapitre de Saint-Dié (aujourd'hui à la bibliothèque municipale de cette ville).

Les contraintes de l'édition ont empêché M.-J. Gasse-Grandjean de reproduire les «commentaires» (cf. p. 221) que la version initiale de cette dissertation doctorale, soutenue à l'Université de Nancy II en 1989,

consacrait au catalogue de 1737-1739 (Saint-Dié, Bibliothèque municipale, ms. 71; Nancy, Bibliothèque municipale, ms. 2070(1009), copie) et à celui établi en 1792 conformément aux instructions des comités de l'Assemblée Nationale (Épinal, Bibliothèque municipale, mss. 196 et 197). (J.M.Y.)

Gempe

100. — Stefan VAN LANI, *Inventaris van het archief van het Norbertinessenklooster van Gempe ('s-Hertogeneiland) in Sint-Joris-Winge*, onuitgegeven verhandeling aangeboden tot het behalen van het Gespecialiseerd Interuniversitair Diploma in Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer, Vrije Universiteit Brussel, s.d. [1994], 83 pp.; promotor: prof.dr. Jan ROEGERS. Het geïnventariseerde archief van het in 1797 opgeheven klooster bevat stukken uit de periode 1317-1842 (testament van een overlevende zuster) en wordt voor het grootste deel bewaard in archief van de abdij van Park te Leuven. Een beperkt deel bevindt zich in het archief van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal te Oosterhout. De inventaris telt 270 nummers. (H.J.)

Gödöllő

101. — *Zum Gedächtnis Lajos Bernát Kumorovitz*. Mit diesem Untertitel erschien der 1. Band der Essaysammlung *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* (= Annales historiae ecclesiae hungaricae), Budapest 1994. Dabei setzen sich mit Leben und wissenschaftlicher Tätigkeit des Geehrten auseinander: Ottó FÉNYI, *Kumorovitz Lajos Bernát a jászóvári premonstrei kanonokrend tagja* (= K., Mitglied des Prämonstratenser-Chorherrenordens von Jászóvár), Iván BERTÉNYI, *Kumorovitz Bernát, a heraldikus* (= K., der Heraldiker), József GERICS und Erzsébet LADÁNYI, *Kumorovitz L. Bernát és a diplomatika* (= Professor K. und die Urkundenlehre), Csaba BORSODI, *Kumorovitz Lajos Bernát műveinek bibliográfiája* (= Bibliographie der Werke K.). — Zu L.B. Kumorovitz siehe auch *Anal. Praem.* LXX (1994), *Chronicon* Nr. 266. (A.E.K.)

102. — Patrik STUHLMANN, *Az ifjúság lélektana* (= Scientia amabilis: Die Psychologie der Jugend), Szent Gellért Egyházi Kiado (= Sankt Gerhard-Verlag) 1994, 120 Seiten, Reihe *Növekedvén nevelünk* (= Wachsend wir erziehen, eine Schriftenreihe für Pädagogen) Nr. 3, ISBN 963-8273-23-2. — Vencel Patrick Stuhlmann (1871-1951) trat 1891 in den Prämonstratenser-Orden in Jászó ein, ab 1897 Gymnasiallehrer, 1921-1924 Gymnasialdirektor in Kassa (Kosice) und Dozent an der dortigen Rechtsakademie, 1924-1934 Gymnasialdirektor in Gödöllő, 1934 Leiter der Theologen- und Lehrerausbildungsanstalt *Norbertinum* in Budapest, 1935-1940 Oberdirektor des Katholischen Unterrichts. Er schrieb mehrere pädagogische und philosophische Werke. Sein Hauptwerk *Scientia amabilis* erschien zuerst 1931. Die Frische seiner Ausdrucksweise, die bleibende Aktualität und die Notwendigkeit seiner Lehre rechtfertigen nach über 60 Jahren eine Neuauflage. (A.E.K.)

Great Britain

103. — Janet E. BURTON, *Monastic and Religious Orders in Britain, 1000-1300*, Cambridge, England, 1994, xi-354 pp. This study discusses the religious and intellectual history of the above mentioned epoch. Included is the daily life within a monastery, practical architectural building designs, the grounds, and the monastic economy of medieval England, Scotland and Wales. Cartography and diagrams are nicely executed. Of particular interest was Chapter 3, *The Regular Canons*, sub-heading *The Premonstratensian (White) Canons*, pp. 56-60. The canons are appropriately covered in Chapter 5, pp. 85-86. (J.J.W.)

Hamborn (Duisburg)

104. — Das am 24. August 1959 wiedererrichtete und von Windberg abhängige Kloster Hamborn erlangte am 27. September 1959 durch Beschluß des in Rom tagenden Generalkapitels seine Selbständigkeit als Kanonie in der Rechtsform eines Priorates *sui iuris*. Am 28. Juli 1994 erhob das in Untermarchtal tagende Generalkapitel das Priorat Hamborn zur Abtei. Nach Ablauf der Amtszeit des bisherigen Prälaten wurde am 24. Februar 1995 unter dem Vorsitz des Generalabtes Dr. Marcel van de Ven, assistiert von Abt Thomas Handgrätinger vom Mutterkloster Windberg, der Hamborner Prämonstratenser Albert Dölken (°1960) für zehn Jahre zum ersten Abt gewählt. Die letzte Abtswahl in der im Jahre 1806 aufgehobenen alten Abtei Hamborn hatte 1790 stattgefunden. A. Dölken wurde am 25. März zum Abt geweiht. (L.H.)

105. — Dorothea KAMPMANN, *Rheinische Monstranzen*, CMZ-Verlag, Rheinbach 1995, Seite 74, 132 und 209: Sonnenmonstranz von 1710, gearbeitet von Johann Jakob Hüls in Köln, erstmals verglichen mit einem Werk desselben Meisters für Boppard St. Severus von 1712/24, Seite 193. (L.H.)

Havelberg

106. — Verena FRIEDRICH und Harald WILDHAGEN, *Dom zu Havelberg*, PEDAKunstführer 137, Passau 1994, 32 Seiten, eine gediegene Information. (L.H.)

107. — Jay T. LEES, *Charity and Emnity in the Writings of Anselm of Havelberg*, in *Viator. Medieval & Renaissance Studies*, XXV, 1994, pp. 53-62. (J.J.W.)

Jasov

108. — In der Benediktiner-Erzabtei Pannonhalma begannen am 17. Januar 1995 die Feierlichkeiten zum 100sten Geburtstag von *László Mécs*, dem berühmten Prämonstratenser und Dichter Ungarns (besonders zwischen den beiden Weltkriegen), mit der Weihe einer marmornen

Gedenktafel in der Liebfrauenkapelle, in deren Gruft László Mécs nach seinem am 9. November 1978 erfolgten Tod bestattet ist. Ottó Fényi, Prior von Gödöllő, hielt die Weiherede, anschließend war eine Feierstunde im Teleki-Saal des Benediktinergymnasiums, bei der Richárd Korzenszky, Prior des Benediktiner-Klosters Tihany, die Festrede hielt, bevor Abt Ödön Horváth von Csorna die Schlußworte sprach. — Am 21. Januar 1995 wurden die Feierlichkeiten in der Prämonstratenser-Kirche von Kassa (Kosice) fortgesetzt, woran sich ein literarisches Seminar im Marai-Studiotheater anschloß, bei dem die Literaturhistoriker Béla Pomogáts, Lajos Turczel und Mihály Czine sowie der Benediktiner Richárd Korzenszky die Poesie und Tätigkeit von Mécs analysierten. Am 22. Januar 1995 schloß sich eine Festlichkeit in Hernádszentiván, dem Heimatdorf des Dichters, an. (A.E.K.)

Leliëndaal

109. — Stefan DE COCK en Pascal DELAMEILLIEURE, *Het Sint-Gertrudisaltaar in de kerk van Leliëndaal*, in *Ons Landens Erfdeel*, XVII, 1994, nr. 46, pp. 50-56. Vermoedelijk in het midden van de vijftiende eeuw werd er aan de kerk van het norbertinessenklooster Leliëndaal te Hombeek een zijbeuk toegevoegd. Het altaar werd toegewijd aan Sint-Gertrudis. In 1456 schonk de priorin een rente ten voordele van dit Sint-Gertrudisaltaar, in 1470 stond het generaal kapittel van de orde bijkomende voordelen toe aan de broederschap van Sint-Gertrudis. Beide akten worden in bijlage weergegeven. De kloosterkerk werd in 1578 volledig verwoest. (H.J.)

Neustift (Freising)

110. — Rudolf GOERGE, *Als das Landratsamt noch ein Kloster war*, Verlag: Landratsamt, Freising 1993, 96 Seiten, 35 Abbildungen. Das ehemalige Kloster Neustift ist das Domizil des heutigen Landratsamtes des Landkreises Freising. In 33 kurzen Sachkapiteln beleuchtet Rudolf Goerge schlaglichtartig die Geschichte des Klosters von den Anfängen im Jahre 1142 bis zur Säkularisation im Jahre 1803. Zu den ungewöhnliche Aspekten gehören die Kapitel *Kostbare Heiltümer*, *Von Schulen und Schülern* und *Singende und musizierende Chorherren der Barockzeit*. Instrukтив ist auch eine lange Aussteuerliste (Seite 45), was einer 1784 beim Eintritt ins Kloster mitzubringen hatte. (L.H.)

111. — Rudolf GOERGE, *Das wunderthätige Hl. Creutz zu Neustift*, in: *Amperland*, Dachau 1994, Seite 286-293. Ein spätmittelalterliches Kreuz in Neustift wird vorgestellt und dazu die fromme Sage von seinen nachwachsenden Haaren erzählt. (L.H.)

Ninove

112. — Op 24 maart 1995 werd te Ninove het *Studiecentrum Ferdinand De Moor* opgericht. F. de Moor was abt van de abdij van Ninove van

1685 tot 1698. Het centrum wil in de loop van de volgende jaren een grondige studie maken van de zogenoemde abtsdagboeken van de voormalige abdij van Ninove en van de aanverwante documentatie zoals kronieken en brieven. Info: J. PEERSMAN, F. Tavernestraat 12, B-9400 Ninove. (J.P. en H.J.)

Oelinghausen (Arnsberg)

113. — Michael GOSMANN (Hrsg.), *Zuflucht zwischen den Zeiten 1794-1803*, Arnsberg 1994. Darin: Werner SAURE, *Cäcilia Dietz, letzte Priorin in Oelinghausen* (†1825), Seite 193-195; Norbert HÖING, *Augustinus Schelle, der letzte Propst des Klosters Oelinghausen (1726-1795)*, Seite 225-226. (L.H.)

Park

114. — Willem VANNESTE, *Voorstudie tot reorganisatie van het oud archief van de abdij van 't Park te Heverlee-Leuven*, onuitgegeven verhandeling in het kader van de interuniversitaire specialisatie-opleiding Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer, Vrije Universiteit Brussel, 1994, 125 pp.; promotor: prof.dr. J. ROEGIERS.

De originele ordening van het archief van de abdij van Park werd in de loop der jaren verstoord. De huidige ordening is eerder gebaseerd op de materiële vorm van de stukken dan op hun functie en logische plaats binnen het geheel, er zit dan ook weinig coherentie en systeem in. Deze studie wil een eerste licht werpen op de situatie van het archief en een groot deel van het voorbereidende werk voor een reorganisatie en herinventarisatie verrichten. Gezien het beperkte tijdsbestek waarin de studie moest worden afgerond en de omvang van het bestudeerde archief was het niet meer mogelijk een volledig archiefschema voor de Parkarchieven te ontwerpen (*Inleiding*, pp. 1-3).

Vreemde archiefbescheiden van andere premonstratenzer abdijen in het abdijsarchief: Gempe (zie nr. 100) en Vicoigne. Losse stukken zijn er van de premonstratenzer kloosters Mariënweerd, Berne, Heylissem, Postel, Sint-Catharinadal te Oosterhout en Leliëndaal te Hombeek. Het overgrote deel van het archief van de voormalige abdij Mariënweerd werd in 1969 en 1988 overgedragen aan de abdij van Berne te Heeswijk-Dinther, de stukken met betrekking tot de Sint-Nicolaasabdij en het norbertinessenklooster van Sint-Jozef (Bethanië) te Veurne werden in november 1990 door prior F. Swarte terug overgemaakt aan de stad Veurne (pp. 42-48).

Archiefbescheiden van de Parkabdij vinden we ook terug in andere bewaarplaatsen, namelijk te Brussel in het Algemeen Rijksarchief, fonds *Kerkelijke Archieven van Brabant* en in de verzameling *Kaarten en Plannen*; te Leuven in het Stadsarchief; te Oosterhout in het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal; te Brussel in de Koninklijke Bibliotheek; te Leuven in het archief van de Universiteitsbibliotheek; te Mechelen in het Aartsbisshoppelijk Archief en te Heeswijk-Dinther in

het archief van de abdij van Mariënweerd, bewaard in de abdij van Berne (pp. 69-76). (H.J.)

Reichenstein (Monschau)

115. — Dorothea KAMPMANN, *Rheinische Monstranzen*, CMZ-Verlag, Rheinbach 1995, Seite 212f, 314 und Abbildung 29: Retabelmonstranz von 1643/62 aus dem Kloster Reichenstein, heute in Monschau-Höfen. (L.H.)

Rommersdorf (Neuwied)

116. — Bruno KRINGS, *Die Gründungsgeschichte des Prämonstratenserstiftes Rommersdorf*, in: *Heimat-Jahrbuch 1995 des Landkreises Neuwied*, Seite 41-43. Es handelt sich um die deutsche Übersetzung eines Quellentextes aus dem 12. Jahrhundert. (L.H.)

Rumbeck (Arnsberg)

117. — Michael GOSMANN (Hrsg.), *Zuflucht zwischen den Zeiten 1794-1803*, Arnsberg 1994. Darin: Fritz TIMMERMANN, *Maria Franziska Peters, letzte Priorin des Klosters Rumbeck (1747-1830)*, Seite 219-221. Zu ihr siehe auch Anal. Praem. LVII (1981), 36-46. (L.H.)

Sayn (Bendorf)

118. — Dorothea KAMPMANN, *Rheinische Monstranzen*, CMZ-Verlag, Rheinbach 1995, Seite 205: An einer Sonnenmonstranz in Geilenkirchen (Kreis Heinsberg), St. Mariae Empfängnis, gearbeitet 1733 von Jacob Jamenett in Köln, findet sich die Inschrift: Sub F. Jos(eph) Pritzmänn pastore in Geilenkirchen, professo in Sayn, sumptibus parochiae et amicorum comparate ibidem. (L.H.)

Scotland

119. — Mark DILWORTH, *Scottish Monasteries in the Late Middle Ages*, vii-102 pp., ppbk., Edinburgh. Provides an overall picture of Scottish monasteries, with emphasis on their lifestyle and ethos. Furthermore, it should be stated, that only communities of monks and canons regular are taken into consideration in this study. The time frame, the period of years just prior to, during, and after the Scottish Reformation.

The Premonstratensian canons are adequately covered. Some of the historical material is based on Norbert Backmund's works. The Premonstratensian 'border' houses of Dryburgh, Souleseat, Whithorn (Cathedral Priory), Tongland and Holywood in the southwest and Fearn in the eastern Highlands. The last mentioned, probably belonged to the Danish Circary.

The author of this new study is abbot of the Benedictines at Fort Augustus Abbey, in Scotland. This booklet is based on the six Rhind Lectures delivered in March, 1993. Though concise, it is well written and brings new accurate historiography to the field of Scottish monasticism. It will be referred to often in the future. (J.J.W.)

Steinfeld (Kall)

120. — Ingrid JOESTER, *Prämonstratenser in der Eifel — Steinfeld*, in: Johannes MÖTSCH und Martin SCHOEDEL (Hrsg.), *Eiflia sacra*. Studien zu einer Klosterlandschaft, Mainz 1994, Seite 175-201, eine hervorragende Zusammenstellung über die Anfänge bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Wichtig zu den Hintergründen für den Übertritt Steinfelds vom Verband von Springiersbach zum Verband von Prémontré ist die Untersuchung von Wolfgang PETERS, *Kanonikerreform in der Eifel — Springiersbach*, ebendort, Seite 203-220. (L.H.)

Svatý Kopeček

121. — Svatý Kopeček in lingua ceca significa «Collina Santa». La storia di questo Santuario mariano risale all'inizio del secolo XVII quando Giovanni Andryšek, commerciante di vino, pronunciò il voto di edificare sull'altura boscosa al di sopra della città Olomouc una cappella dedicata alla Santa Vergine. Nel febbraio 1629 trovò il luogo adatto per la costruzione, un fondo di proprietà dell'Abbazia Premostratense di Klášterni-Hradisko. Con il permesso dell'abate, edificò la cappella dedicandola alla Visitazione della Santa Vergine ed il 3 aprile 1633 il nuovo edificio venne consacrato divenendo subito un punto di riferimento spirituale per l'intera Moravia.

Nel giugno 1642 gli svedesi occuparono Olomouc e nel 1645 i soldati incendiarono la cappella di Svatý Kopeček. La ristrutturazione non ebbe luogo che dopo dieci anni. Negli anni 1669-1679, sotto gli Abati Federico Silesius ed Alessio Worstius, è stata edificata la magnifica chiesa che vediamo oggi, consacrata il 1° ottobre 1679.

Nell'agosto 1784 il monastero venne soppresso dall'imperatore Giuseppe II e la chiesa divenne parrocchia per sei villaggi dei dintorni: si dovette attendere il 1846 per il ritorno dei Premostratensi. Il Santuario ha successivamente avuto due ristrutturazioni: nel 1930-1932 e nel 1946-1950.

Nell'aprile 1950 i Premostratensi, per ordine delle autorità, furono nuovamente privati della cura pastorale di questo luogo ed incarcerati. La chiesa venne amministrata dal clero diocesano di Olomouc. L'11 febbraio 1990 l'amministrazione del luogo di pellegrinaggio è stata restituita all'Ordine dei Premostratensi appartenenti alla Canonica di Strahov. Attualmente vi sono dieci monaci.

La chiesa di Svatý Kopeček è in stile barocco con pianta a croce e navate laterali, sormontata da una cupola sulla crociera. Sulla facciata, divisa da pilastri in tre parti verticali, si trovano nicchie con le statue dei Santi Agostino, Norberto e Stefano. Sopra c'è una statua della Santa Vergine con il Bambino Gesù, in mezzo a due torri con guglie barocche. Il frontone della chiesa è prolungato ai due lati dalla facciata del convento, sopra la quale sono state poste le statue dei Dodici Apostoli e quelle di due Santi Protettori contro la peste.

Cf. Supplemento a *L'Osservatore Romano*, n° 115, giovedì 18 maggio 1995, p. 14. (B.A.)

122. — Bohuslav SMEJKAL et Vladimir HYHLÍK, *Svatý Kopeček. Poutní chrám Navštívení Panny Marie*, (Církevní Památky, 14), Olomouc, Historická společnost Starý Velehrad se sídlem na Velehradě, 1994, 20 pages de texte, illustrations en couleurs, plan, encarts avec résumé en français, du P. Reginald O. MOKRÝ, O.Praem. (B.A.)

Teplá

123. — *Vergangenheit des Prämonstratenser-Stiftes Teplá in Urkunden*, Teplá 1994, 47 S., lautet der bibliophile Katalog der Ausstellung von 23 Urkunden vom 12. bis 19. Jahrhundert anlässlich der achten Jahrtausendfeier der Gründung des Stiftes. Die erste Urkunde, wie auch einige andere in prachtvoller Farbwiedergabe dargeboten, ist das Testament von Hroznata vom Frühling 1197, das als Gründungsurkunde gilt. Darin hinterläßt er den Brüdern das Dorf Teplá, und zwar im Hinblick auf den 4. Kreuzzug, an dem er teilnehmen wollte. Alle Urkunden sind mit einer Zusammenfassung und mit archivalischen Daten versehen. Nur schade, daß die Abbildungen Nr. 13 und 14 verwechselt worden sind. Wichtig ist die historische Übersicht, S. 7-15, und die kurze Information über die Klosterbibliothek und das Archiv, S. 16-18; dazu kommen noch *Summary* und *Résumé*, S. 44 und 45. (H.v.B.)

Tongerlo

124. — Leo C. VAN DYCK, *Visitor Frans Thomas Corselis en de norbertijnen. De Vaticaanse dossiers (1841-1848)*, in *Trajecta*, III, 1994, pp. 328-346. De auteur behandelt deze reeds vroeger, vooral door P. Frederix, bestudeerde kwestie opnieuw, in het bijzonder de weerstand van de norbertijnen tegen de door F. Corselis in 1844 geplande reorganisatie van de recrutering en de opleiding. Dit gebeurt met de inbreng van nieuw bronnenmateriaal uit Vaticaanse archieven. Korte Engelse samenvatting p. 346. (H.J.)

Verdun, Saint-Paul

125. — Bernard ARDURA, *L'Europa dei riformatori cattolici precursori e artefici della Riforma tridentina. Il contesto cattolico europeo dell'opera svolta dal vescovo Carlo Bascapè nella diocesi di Novara*, in *Carlo Bascapè sulle orme del Borromeo. Coscienza e azione pastorale in un vescovo di fine Cinquecento*, Novara, Interlinea Edizioni — Diocesi di Novara, pp. 27-50.

Con l'evocazione di personaggi molto diversi come Gian Matteo Giberti, Domingo de Soto, Francisco Ximénes de Cisneros, Bartolomeo dei Martiri, Frederico Nausea, Cosimo Gherio, Ottone Truchsess, Pietro Pázmány, Claude de Longwy, Carlo di Guisa, Alain de Solminihac, l'autore mette in evidenza una rete europea di riformatori cattolici, che si radica in diversi paesi, prima della riforma di Lutero, e si sviluppa sotto l'impulso del concilio di Trento, per culminare in San Carlo Borromeo. In questa rete di riformatori, il Premostratense Nicolas Psaume, vescovo

di Verdun, occupa un posto di rilievo sia per la sua opera riformatrice anteriore al concilio tridentino, sia per la sua partecipazione allo stesso concilio, sia per l'attuazione della riforma pastorale nella sua diocesi.

Whithorn

126. — Daphne BROOKE, *Wild Men & Holy Places: St. Ninian, Whithorn & the Medieval Realm of Galloway*, Canongate Books Ltd., Edinburgh, 1995, cloth. A history of Whithorn cathedral priory.

Andrew PATTERSON, *Way to Whithorn: A Guide to the Whithorn Pilgrim Way Through the Machars of Galloway*, St. Andrew, Scotland, 1993, ppbk.

Whithorn Priory, H.M.S.O. Books, London, 1994, ISBN 0-11-492376-0, with misc. bibliography. No author listed. (J.J.W.)

Zennewijnen

127. — In *De Drie Steden*, XV, 1994, nr. 2, tijdschrift van het streek-archivariaat Tiel-Buren-Culemborg, wordt op pp. 13-18 gewag gemaakt van de hardstenen grafzerk van Cornelia Hinckert, "*cloesterjoffer tot Ziwede*" († 29 sept. 1560), bewaard in het Romaanse kerkje van Wadenoyen. De zerk is weliswaar in vieren gebarsten, maar vertoont een gaaf grafschrift rond de twee gehelmde wapenschilden van haar ouders (zie foto p. 15). Op de familie Hinckert wordt genealogisch en heraldisch nader ingegaan.

Met de ver afgesloten grafzerk van een met name onbekende medezuster, bewaard in de oude kerktoeren van Varik, is bovengenoemde zerk het enige monumentale overblijfsel van het norbertinessenklooster Zennewijnen (1229-1614) bij Tiel. (H.v.B.)

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.E.K. (A.E. Kovács, Csorna); B.A. (B. Ardura, Roma); C.C. (C. Caals, Roma); H.J. (H. Janssens, Averbode); H.v.B. (H. van Bavel, Heeswijk); J.J.W. (J.J. Waldmer, Milwaukee, USA); J.M.Y. (Jean-Marie Yante, Bruxelles); J.P. (J. Peersman, Ninove); L.H. (L. Horstkötter, Hamborn).

INDEX

(Numeri indicantur marginales)

Abelardus: 2
Abercrombie, Thomas J.: 68
Achter, Josephus vander: 61
Agnes (Bohemia) (S.): 23
Al, Peter: 85
Alonso, José Ignacio: 65

America Latina: 76
Andrýsek, Joannes: 121
Ange, Jacques de l': 80
Annas, Gabriele: 66
Anselm von Havelberg: 89, 107
Antwerpen: 6, 8, 33, 59, 80

- Antwerpen, Sint-Michiël*: 6, 7
Arduini, M.L.: 2
Ardura, Bernard: 25, 28, 29, 34, 50, 63, 125
Arles: 28
Arnsberg: 78, 113, 117
Aspremont: 8
Aubert, R.: 31
Augsburg: 46, 47
Augustinus (S.): 90, 121
Averbode: 7-14, 25, 44, 69, 76, 79-84

Backmund, Norbert: 50, 74, 119
Baeten, A.: 76
Barbour, H.C.: 41
Barthélemy de Jur: 3
Bartolomeu dos martyres: 125
Bascapè, Carlo: 125
Basel: 53
Baudouin de Beaumont: 15
Bavel, B.J.P. van: 36
Beaumer, Eric: 75
Beaumont: 15
Beck, Otto: 48
Belval: 15, 26
Bendorf: 118
Benedixen, Bernhard: 79
Benzoni, Martin: 91
Bernard (Clairvaux) (S.): 52
Berne: 16-18, 24, 76, 85-88, 95, 104, 114
Bertényi, Iván: 101
Beurden, Jos van: 18
Bindeballe: 10
Binding, Günther: 66
Boendale, Jan van: 59
Boets, Jozef: 82
Bohemia: 5, 20, 23, 53, 56
Bohemiae circaria: 19, 20, 76
Bond, James: 74
Bonne-Espérance: 21, 89, 90
Boppard: 105
Borromeo, Carlo (S.): 125
Borsodi, Csaba: 101
Boussemart-Goze, C.: 57
Boxmeer: 33
Brabant: 8, 59
Brabantse circarie: 76

Brasschaat, Sint-Michielscollege: 82
Bronislava (B.): 69
Brooke, Daphne: 126
Brosens, A.: 10
Brussel: 7, 16, 42, 100, 114
Bruxelles: 7, 16, 42, 100, 114
Budapest: 102
Burchard de Cambrai: 6
Burton, Janet E.: 103
Busschots, Jozef: 81

Caeyers, A.F.: 7
Calderon, Adelijn: 88
Camaldoli: 53
Cambrai: 6
Cape Town: 46, 47
Capitulum generale: 76, 104, 109
Cavaceppi, Bartolomeo: 4
Čechy: 5, 20, 23, 53, 56
Ceunen, Marika: 59
Charleville-Mézières: 15
Chili: 76
Cholvy, Gérard: 28
Chotěšov: 56
circaria Bohemica: 19, 20, 76
circaria Brabantica: 76
circaria Daniae: 119
circaria Frisiae: 37
circaria Hungarica: 76
circaria linguae Anglicae: 76, 95
circaria linguae Gallicae: 76
circaria linguae Germanicae: 76
Claes, Frans: 81
Claes, Frans, s.J.: 81
Clairvaux: 52
Clerck, D.F. De: 25, 69, 76
Cock, Stefan De: 109
Collin-Roset, Simone: 15
Combelongue: 26
Coppack, Glyn: 98
Corselis, Frans Thomas: 124
Cossiers, Jan: 80
Couwenbergh, Hilarius Vital: 81
Csorna: 76, 91-94, 108
Czine, Mihály: 108

Daems, G.: 76

- Dalle, G.: 64
 Daneels, Frans: 12
 Dauzet, Dominique-Marie: 70
 David I (Scotland): 51
Daylesford: 95
 Dekkers, P.J.V.: 7
 Delahaut: 15
 Delameillieure, Pascal: 109
 Delmaire, M.: 57
De Pere: 22, 76, 95
 Dereine, Ch.: 70
Deutschland: 30, 74
Deutschsprachige Zirkarie: 76
Deutz: 2, 90
 Deutz, Helmut: 86
 Deijk, Ada van: 67
Diest: 43, 81
 Dietz, Cäcilia: 113
Dilo: 26
 Dilworth, Mark: 119
Doksany: 23
 Dölken, Albert: 104
Dryburgh: 51, 119
 D'Souza, R.: 76
Duisburg: 104
Dünnwald: 96
 Dyck, Leo C. Van: 25, 37, 58, 124

 Eberwin (Steinfeld): 52
Ellen: 97
 Elm, Kaspar: 71
 Emo (Wittewierum): 67
 Engelbrecht, John: 10
Engelport: 97
England: 98, 103
Englishspeaking Circary: 76, 95
Épinal: 99
Étival: 15, 26, 99
 Eugenius IV: 53
Europa centralis: 24
 Evans, Austin P.: 6, 52
 Eycken, Michel Van der: 81

 Fawcett, Richard: 51
Fearn: 51, 119
 Felhofer, M.: 76
 Fényi, Ottó: 101, 108

 Fernandez, Bartolomeu: 125
 Feu, Franchoise de: 64
 Finnegan, R.: 76
 Fiocco, Anthonius Josephus: 39
 Fischer, Franz: 78
Flabémont: 26
Floreffe: 26
 Folcold van Berne: 16
Fort Augustus: 119
France: 14, 25-27
 Francheschini, Ezio: 2
 Frederik (Kloosterrade): 86
 Frederix, P.: 124
Freising: 110
 Friedrich IV. von Österreich: 49
 Friedrich, Verena: 106
Friese circarie: 37
Frigolet: 25, 28, 29, 76, 125

 Gabriel, Astrik L.: 30, 31
 Gailliaerde, B. André: 9, 82
 Galle, C.: 76
 Galle, T.: 76
Galloway: 51, 126
 Gasse-Grandjean, Marie-José: 99
 Gaye, P.: 76
Geilenkirchen: 118
Gelre: 16
Gempe: 100, 114
 Geniets, Ulrik Edward: 76, 82
 Gennadios Scholarios: 41
 Gerics, József: 101
 Gertrudis (S.): 109
 Gherio, Cosimo: 125
 Ghisi, I.C.: 61
 Giberti, Gian Matteo: 125
Gödöllő: 30, 31, 93, 101, 102, 108
 Goerge, Rudolf: 110, 111
 Gosmann, Michael: 78, 113, 117
 Grauwen, W.M.: 1, 3
Great Britain: 103
 Gregorius XVI: 69
 Greven, Andreas: 96
 Grey, George: 46, 47
Grimbergen: 32, 76
Groningen: 67
 Guise, Charles de: 125

Hamborn: 40, 76, 97, 104, 105
Handgrätinger, Thomas: 76, 104
Hatvan: 94
Havelberg: 89, 106, 107
Hayes, E.: 76
Heeswijk-Dinther: 114
Heinrich Müller: 49
Heinsberg: 118
Hendrickx, Frans: 8, 33
Hendrix, Guido: 39, 61
Herck, Kris Van: 35
Herentals, Besloten hof: 37
Hérival: 99
Hernádszentistván: 108
's-Hertogenbosch: 33, 80
's-Hertogeneiland: 100
Heverlee: 114
Heylissem: 114
Hillier, Caroline: 73
Hinckert, Cornelia: 127
Höfen: 115
Höing, Norbert: 78, 113
Hollywood: 119
Hombeek: 35, 109, 114
Honorius II: 50
Honorius III: 50
Hoppenbrouwers, P.C.M.: 36
Hörstkötter, Ludger: 40, 97
Horváth, L. Ödön: 76, 92, 93, 108
Hradisko: 121
Hroznata (B.): 56, 123
Huglo, M.: 47
Hugo, Charles-Louis: 15, 99
Hüls, Johann Jakob: 105
Hungaria: 31
Hvidbjerg: 10
Hviid, Poul: 10
Hyhlík, Vladimir: 122
Hyland, William Patrick: 53

Indiana: 31
Innsbruck: 84
Ireland: 74
Italia: 53
Ithaca: 53

Jacques de l'Ange: 80

Jamenett, Jacob: 118
Jamtara: 76
Jan I (Brabant): 59
Jandeures: 26
Janssens, Luc: 42
Jasov: 101, 102, 108
Jesus Christus: 22, 24, 121
Jirásko, Luděk: 20
Jitka (Chotěšov): 56
Joachimová, Jiřina: 23
Joannes Evangelista (S.): 22
Joannes van Boendale: 59
Joannes Hieronymus de Praga: 53
Joannes Paulus II: 19
Joannes Ruusbroec: 8
Joester, Ingrid: 120
John, James J.: 53
Joseph II (Kaiser): 94, 121
Jost, Bettina: 66
Jovilliers: 26
Justemont: 26

Kadlec, Jaroslav: 5, 23, 56
Kall: 120
Kampmann, Dorothea: 96, 105, 115, 118
Kasper, Walter: 48
Keizersbosch: 7, 33, 79
Keller, Hagen: 79
Kelly, R.J.: 95
Kienhorst, Hans: 8
Kloosterrade: 86
Knoxville: 90
Koch, E.: 37
Köhn, Rolf: 49
Köln: 52, 78, 96, 105, 118
Korzenszky, Richárd: 108
Košice: 102, 108
Kovács, Imre: 94
Kowalski, Georges W.: 75
Kraków: 30, 53, 69
Krings, Bruno: 116
Kumorovitz, Lajos Bernát: 101

Ladányi, Erzsébet: 101
Lange, Jacques de: 80
Lani, Stefan Van: 100
Laon: 3

- Lau, Jean-Marie Du: 28
 Lavagne d'Ortigue, Xavier: 27
 Lees, Jay T.: 107
 Lefèvre, Maurus: 81
 Lefèvre, Placide: 70, 81
Leffe: 34
 Leinsle, U.: 21, 54
Lek: 36
Leliëndaal: 35, 109, 114
Leuven: 30, 100, 114
Leuven, Sint-Geertrui: 45, 60
Liberec: 56
Liège: 79
Lietuva: 53
Lille: 57
 Liutolf (Lonnig ?): 72
 Logan, J.: 95
 Longwy, Claude de: 125
Lonnig: 72
Loon: 79
Louka: 23
 Lucas (S.): 22, 83
 Luther, M.: 125
 Lutold (Lonnig): 72
Lviv: 53

Maas: 36
Maaseik: 79
 Macharski, F.: 69
 Mackin, B.: 76
 Malsen, Koenraad van: 87
Marchtal: 76
 Marcus (S.): 22, 83
 Maria (S.): 55, 121, 122
Mariënweerd: 36, 114
 Matthaeus (S.): 22
 McBride, Alfred A.: 22
Mechelen: 45, 114
 Mécs, László: 108
 Menko (Wittewierum): 67
 Mesotten, Bart: 11
Metz: 50
 Mokrá, Reginald U.: 122
 Mol, J.A.: 36, 37
Molenstede: 81
Mondaye: 70, 75, 76
Monschau: 115

 Moor, Ferdinand de: 112
Morava: 20, 121
Mørkholt: 10
 Mötsch, Johannes: 72, 120
Moyenmoutier: 99
 Mulder, Herman: 8
 Mulder, Herman De: 62
 Müller, Heinrich: 49
 Müller Hofstede, Justus: 80
Münster: 79
Mureau: 26

Nancy: 99
 Nausea, Friedrich: 125
Nederlanden: 37, 38
 Neel, Carol E.: 77, 89, 90
Neer: 7, 33
Neustift: 110, 111
Neuwied: 116
Niederzier: 97
Ninove: 39, 112
 Noël, Filip: 83
Noord-Brabant: 18
 Norbertus (S.): 1-6, 70-76, 121
Novara: 125
Nowy Sącz: 53
Nijmegen: 33

Obermedlingen: 40
Oelinghausen: 113
 Ohler, Norbert: 73
Olomouc: 121
Oosterhout, Sint-Catharinadal: 37, 100, 114
Oost-Vlaanderen: 8
Orange: 41, 76, 91
 Ordo Canonicorum Regularium S. Augustini: 45
 Ost, Alfred: 82
 Osta, J. Van: 14
 Otten, Josepha von: 97
 Oudheusden, J. van: 18

Palestina: 74
Pannonhalma: 108
 Parathazha, Martin George: 84
Paris: 30, 75
 Parris, Michel: 99

- Park*: 42-44, 100, 114
Patterson, Andrew: 126
Pázmány, Petrus: 125
Peersman, J.: 112
Peters, Maria Franziska: 117
Peters, Wolfgang: 120
Petrus (S.): 4
Philippe d'Harvengt: 21, 89, 90
Podoska, Emilia: 69
Polska: 53
Pomogáts, Béla: 108
Postel: 1, 3, 45, 76, 114
Praha: 5, 23, 53, 55
Prémontré: 3, 74
Pritzmann, F. Joseph: 118
Psaume, Nicolas: 125
Pullen, Pelgrim: 33

Questenberg, Kaspar von: 54

Raeymaekers, Fons: 13
Rahtz, Philip: 74
Randbøl: 10
Rapperswil: 49
Raveschoot, Ludovicus Franciscus: 45
Raymaekers, F.J.E.: 43
Řehak, Zdeněk: 5, 56
Reichenstein: 115
Reims: 15
Remiremont: 99
Rhein: 36
Robert de Sorbonne: 30
Roegiers, Jan: 100, 114
Roggenburg: 46, 47
Rolduc: 86
Roma: 104
Rommersdorf: 116
Rot an der Rot: 48
Rumbeck: 117
Rupert von Deutz: 2, 90
Rüti: 49
Ruusbroec, Joannes: 8

Saarbrücken, Sankt Arnual: 50
Saint-Dié: 99
Sankt Gallen (CH): 49
Saure, Werner: 113

Sayn: 118
Scandinavia: 74
Schaffhausen: 49
Schauer mann, Ince: 91
Schaupp, Klemens: 84
Schelle, Augustinus: 113
Schlägl: 21, 54, 76
Schmidt, Erhard: 40
Schmitt, Michael: 78
Schnackenburg, Bernhard: 80
Schoebel, Martin: 72, 120
Schunicht, Anne: 66
Scotland: 51, 103, 119
Secuianu, T.: 76
Sedlecky, Fridericus: 121
Senones: 99
Sevilla: 29
Silagi, Gabriel: 30
Silesius, Fridericus: 121
Sint-Jansberg: 79
Sint-Joris-Winge: 100
Skagen: 10
Smejkal, Bohuslav: 122
Smets, R.G.: 44
Smith, Theodor: 91
Solminihac, Alain de: 125
Soto, Domingo de: 125
Soulseat: 119
Springiersbach: 120
Steinfeld: 52, 120
Stephanus (S.): 121
Sterre, I.C. vander: 76
Steyn, Carol: 46, 47
Stracke, D.A.: 8
Strahov: 5, 20, 53-56, 76, 121, 122
Stuhlmann, Vencel Patrick: 102
Subil, Guiliam: 42
Subil, Joris: 42
Svatý Kopeček: 20, 121, 122
Swarte, Gustaaf F.: 44, 114
Swevelt, Michael Petrus van: 81
Szombathely: 91

Tajovský, V.: 76
Tanchelm: 6
Tepl: 40
Teplá: 40, 56, 123

- Théroutanne, Saint-Augustin*: 57
Thomas, A.H.: 70
Tiel: 127
Tihany: 108
Timmermann, Fritz: 117
Tongerlo: 25, 37, 58-62, 76, 81, 124
Tongland: 51, 119
Toronto: 31
Toul: 99
Trappe, la: 39
Traversari (Camalduli): 53
Tremel, Jerome: 76, 95
Trento: 125
Trier: 97
Truchseß, Otto: 125
Turczel, Lajos: 108

Untermarchtal: 76, 104
Urdax: 63
Ursula (S.): 5
Utrecht: 6

Vanneste, Willem: 114
Varik: 127
Vaticano: 4, 12, 124
Vaticanum II: 29
Vejle: 10
Veken, Jos Vander: 76
Velden, G.M. van der: 17, 87
Ven, Marcel van de: 24, 76, 95, 104
Vercauteren, F.E.M.: 18
Vercuylen, Jan: 87
Verdun: 125
Verdun, Saint-Paul: 125
Vervoort, Frans L.: 10
Vessem, Arnold van: 87

Veurne: 64, 114
Veurne, Bethanië: 64, 114
Veurne, Sint-Nicolaas: 114
Vicoigne: 114
Vid, la: 65
Vilnius: 53
Vilvoorde: 88
Vogt, Gilbert: 40
Voyslava (Chotěšov): 56
Vytauldus (Lietuva): 53

Waal: 36
Wadenoyen: 127
Wagenaar, Werenfried P.: 32, 76
Wakefield, Walter L.: 6, 52
Waldus, M.: 38
Wales: 103
Wedinghausen: 78
Wenceslaus (S.): 5
Westerlo: 58
Whithorn: 51, 119, 126
Wiel, C. Van de: 45, 60
Wildhagen, Harald: 106
Windberg: 76, 104
Wittewierum: 66, 67
Worstius, Alexius: 121

Ximénes de Cisneros, Francisco: 125

Yante, Jean-Marie: 15, 26

Želiv: 68, 76
Zennewijnen: 127
Zoutleeuw: 59
Zürich: 49
Zwierzyniec: 69

INDEX TOMI LXXI, 1995

ARTICULI

P.J.V. DEKKERS, Bezitsverwerving door de abdij van Averbode in de middeleeuwen	312-339
W.M. GRAUWEN, De eerste kerk- en kloosterbouw te Prémontré, 1122	37-51
W.M. GRAUWEN, De religieuze vorming van Norbert te Siegburg. Was er een ontmoeting met Rupert van Deutz, 1115-1118?	236-263
W.M. GRAUWEN, Norbert doet afstand van zijn goederen. De stichting van Fürstenberg, aug.-sept. 1118	5-24
W.M. GRAUWEN, Norbert en de stichting van Floreffe, 1121	25-36
Rudolf HIESTAND, Königin Melisendis von Jerusalem und Prémontré. Einige Nachträge zum Thema: Die Prämonstratenser und das Hl. Land	77-95
F.J.M. HOPPENBROUWERS, Franciscus Augustinus Wichmans (1596-1661). Kanunnik, zielzorger en abt van de norbertijnse abdij van Tongerlo ten tijde van de vroege Katholieke Reformatie (<i>vervolg</i>)	96-149
Ludger HORSTKÖTTER, Zweifel an der Gleichsetzung des Propstes Hermann von Scheda mit dem jüdischen Konvertiten Hermann von Cappenberg	52-76
Carol NEEL, Philip of Harvengt's <i>Vita Augustini</i> : The Medieval Premonstratensians and the Patristic Model	300-311
H. VAN BAVEL, In memoriam Dr. Alphonsus W.J.C.C. van den Hurk (1911-1994)	221-223
H. VAN BAVEL, Bibliografie van Alphons W. van den Hurk O. Praem.	224-235
Dirk VAN DE PERRE, De abdijen van Ninove en Jette (Dielegem) en hun geschil over de kerk en het kapittel van Liedekerke (1092-1180)	264-299

DOCUMENTA

Bernard ARDURA, Les écrits du serviteur de Dieu Pierre-Adrien Toulorge (1757-1793) de l'ordre de Prémontré, chanoine régulier de l'abbaye de Blanchelande, réputé mis à mort en haine de la foi et connu comme « <i>martyr de la vérité</i> »	150-192
---	---------

MISCELLANEA

A.E. KOVÁCS, Die Beziehungen der ungarischen Prämonstratenser-Propsteien zu König Sigismund (1387-1437)	340-349
A.E. KOVÁCS, Die Wiederherstellung der unter Kaiser Joseph II. aufgehobenen Prämonstratenser-Propstei Csorna im Jahre 1802	193-202
Jean-Baptiste LECHAT, Homélie prononcée au service trentain de Monsieur l'abbé Marcel Lelégard (1925-1994), restaurateur de l'Abbaye de la Lucerne	350-354

RECENSIONES

Charles M.A. CASPERS, <i>De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen</i> (J.H.G.M. Jansen, O. Praem.)	203-204
Dominique-Marie DAUZET, e.a., <i>La voie canoniale dans l'Église aujourd'hui</i> . Actes des Assises Canoniales francophones, Abbaye de Mondaye, 30 août — 2 septembre 1993 (B. Ardura, O. Praem.)	362-366
<i>Lexikon des Mittelalters</i> . Band VI (L. Horstkötter, O. Praem.)	355-356
Jerzy RAJMAN, <i>Klasztor norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich</i> (M. Wolski)	356-359
M. WINGENS, <i>Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw</i> (F.J.M. Hoppenbrouwers)	359-362
Chronicon	205-220, 367-383
Index	383-389
Index tomi LXXI, 1995	390-391

ANALECTA

PRAEMONSTRATENSIA

edita a *Commissione Historica Ordinis Praemonstratensis*, cuius:
Abbas moderator:

C. STAPPERS, abbas em. Averbodiensis, Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Praeses:

W.M. GRAUWEN, Phil. et Litt. Dr., tabularius apud Archiva generalia
Regni, Mankevosstraat 71, B-1860 Meise.

Secretarius:

D. DE CLERCK, I. Can. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Membra:

N. WEYNS (†), S.Th. Dr., Abdijstraat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

H. VAN BAVEL, archivarius abbatiae Bernensis, Abdijstraat, 49, NL-5473
AD Heeswijk-Dinther.

L.C. VAN DYCK, I.C. Dr., archivarius abbatiae Tongerloensis, Abdij-
straat, 40, B-2260 Tongerlo (Antw.).

L. HORSTKÖTTER, S.Th. Dr., Abtei Hamborn, An der Abtei, 4, D-47166
Duisburg.

H. JANSSENS, Hist. Lic., Abdijstraat, 1, B-3271 Averbode.

Socii:

J.C. RESCH, 1016 North Broadway, De Pere, Wisconsin 54115-2697,
U.S.A. — A.L. GABRIEL, Prof., P.O. Box 578, University, Notre
Dame, Indiana 46556, U.S.A. — B. LUYKX, S.Th. Dr., Monastery,
P.O. Box 217, Redwood Valley, California 95470-0217, U.S.A. —
C. CAALS, S. Lit. Drs., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — I.H.
PICHLER, S.Th. Dr., Stift Schlägl, A-4160 Aigen i.M. — Th. ANTRY,
M.A. et Ph. Dr., Daylesford Abbey, 220 South Valley Road, Paoli,
Pennsylvania 19301-1900, U.S.A. — B. ARDURA, S.Th. ac Hist.
Dr., Viale Giotto, 27, I-00153 Roma. — U. LEINSLE, S. Th. et Phil.
Dr., Friedrich-Ebert-Straße, 12, D-93051 Regensburg. — A. KOVÁCS,
S.Th. Dr., Premontrei Prépostság, Soproni út, 65, H-9300 Csorna.
— R. ROMMENS, Prämonstratenser-Kloster, Klosterstraße, 5, D-
89297 Roggenburg. — C. LEIGHTON, Dr. Hist. et M.A., University,
Bilkent 06533, Ankara, Turkey.

Tarif d'abonnement pour 1995:

1300 fr. belges pour la Belgique

1500 fr. belges pour les autres pays.

Utilisez de préférence:

Analecta Praemonstratensia, Averbode, Chèque Postal (Bruxelles)
000-0401110-15.

Pour la France: Anallecta Praemonstratensia, Kredietbank France, 101
rue Nationale, F-59026 Lille, n° 00250.500356.04.01.1 (tarif pour
1995: 250 FF).

